

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Gintautas Žal nas

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS
BAŽNY I VARPAI IR J GAMINTOJAI

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, menotyra (03 H)

Kaunas 2015

Doktorantūros ir daktaro mokslų laipsnių suteikimo teisė suteikta Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Architektūros ir statybos institutu 2003 m. liepos 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926

Disertacija rengta 2010–2015 metais Vytauto Didžiojo universitete

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. **Vytautas Levandauskas** (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, menotyra – 03H)

TURINYS

vadas	4
I skyrius: Istorini varp gamyba ir puošyba	25
– Varpo schema	25
– Varp konstravimas ir gaminimas	26
– Varp puošimo technikos ir pob dis	41
– Inskripcij tipai	51
II skyrius: Varpai nuo gotikos iki manierizmo	58
– Tarp Ryt ir Vakar : ankstyvieji varpai LDK žem se	58
– Renesanso epochos varp paveldas	66
– Renesanso epochos varp bruožai	89
– XVII a. I p.: manierizmo periodo varpai	91
– Manierizmo laikotarpio varp bruožai	104
III skyrius:Baroko epochos varpai	106
– Baroko varp paveldas: specifika ir išlikimas	106
– Jonas Breuteltas – pirmasis barokini varp liejikas Lietuvoje	110
– Jonas Delamarsas – Breutelto tradicijos t s jas	121
– Smulkieji baroko epochos Vilniaus varp liejikai ir j k riniai	133
– T vo ir s naus Apanavi i liejykla	139
– vežtiniai varpai baroko epochoje	148
– Baroko sklaida Lietuvos varp puošyboje	151
Išvados	156
Šaltiniai ir literat ra	158
Priedai	175
Iliustracij s rašas	187
Iliustracijos	194

VADAS

Varpas yra vienas iš nedaugelio civilizacijos sukurtų artefaktų, kuris kaip variareikšmų simbolis yra tvirtai augęs kolektyvinės žmonijos pasamonėje. Ypač glaudžiai šis instrumentas susijęs su Europos kultūra ir net yra tapęs neatsiejama europietiškos tapatybės dalimi. Varpas, kaip mums visiems žinomas instrumento tipas, atsirado ir subrendo Vakarų Bažnyčios tradicijų gelmėse ir, nepaisant jau viduramžiais prasidėjusio sekularizacijos proceso, vis dar išlieka kaip svarbus sakralinis instrumentas, naudojamas beveik visose denominacijų krikščionių bažnyčiose. Tuo pat metu šis instrumentas, peržengęs konfesijų ribas, turi tam tikrą universalią ypatybę – jo garsas skamba visiems vienodai, nesvarbu, kokie būtų religiniai ar kiti tikinimais, kalba, išsilavinimas ar socialiniai padidėjimai. Kaip retas kitas žmonijos kūrinys, šis išpažintuos paprastas instrumentas pasižymi itin variomis pažinimo galimybėmis, todėl gali būti nagrinėjamas pačiais skirtingiausiais aspektais.

Varpai Europoje buvo pradėti naudoti maždaug prieš pusantro tūkstantio metų, visų pirma kaip signaliniai, o vėliau – ir kaip muzikos instrumentai, kuriais išgaunami tam tikri tonai garsai, o varpų grupėmis – varių tonai deriniai ir ištisos melodijos. Skambinimo varpais tradicijos, skambinimo būdai ar varpų muzikai skirti kūriniai Lietuvoje tebėra mažai nagrinėtos temos. Varpai taip pat gali būti svarbūs dailės istorijai kaip savarankiškai verturintys taikomosios dailės kūriniai. Šios rėšios dirbiniams pagaminti reikalingas aukštesnis amatų raidos lygis, todėl senieji varpai yra svarbūs technologijų plėtrai pažinti, taip pat ir amatų bei pramonės istorijai. Šiuolaikini varpų gamyba taip pat išskirtinai, šalia modernių technologijų stebėtina dera šimtmetų tradicijos ir net viduramžių siekianti simbolika ir prietarai. Rašai ant varpų, herbai, atvaizdai neretai būna reikšmingi istorijos šaltiniai, o patys tekstai gali būti nagrinėjami kaip literatūros kūriniai arba filologijos mokslui svarbūs senosios raštijos paminklai. Iš svetimų kraštų atkeliavę ar ten nuklydę varpai neretai būna ne tik prekybiniai ryšiai, geokultūrinis sąsaja, bet ir istoriniai kataklizmo liudininkai. Svarbiems istoriniams vykiams, žymioms istorinėms asmenybėms atminti skirti varpai gali turėti memorialinio paminklo bruožus. Atskiro nagrinėjimo vertos temos gali būti varpų naudojimas liturgijoje, bažnytiniam ir pasaulietiniam gyvenimui, varpų motyvo populiarumas dailėje, grožinėje literatūroje, profesionaliojoje muzikoje ar tautosakoje, kur aptinkama su šiais instrumentais susijusi prietarų, užkeikimų, liaudiškų gydymo būdų ir kitokių etnografinių duomenų. Tyrimo objektas gali būti ir varpo kaip simbolinio figūros suvokimas visuomeninėje sėmonėje.

Daugiau kaip prieš dvidešimt penkerius metus šio darbo autorius bažnyčiose pirmą kartą iš arčiau susidūrė su varpais. Darbuojantis paveldosaugos srityje, šis atsitiktinis susidomėjimas ilgainiui gijo profesionalesnį atspalvį, susikaupę gana daug mažai kam žinomos ir net unikalios faktologinės medžiagos, leidžiančios nuodugniau pažvelgti šeši šimtmėči Lietuvos varpų istorijai. Išleista knyga apie Kaišiadorių vyskupijos varpus¹ suteikė drąsos imtis tyrimo, apimančio jau ne atskiro regiono, bet visos Lietuvos varpus.

Tyrimo objektas. Disertacijos tyrimo objektas – XV–XVIII a. Lietuvos bažnyčių varpai ir jų gamintojai. Pasirinktas objektas nėra homogeniškas, jis turi du sandus – varpus ir gamintojus, abu jie glaudžiai susiję tiesioginiu priežastiniu ryšiu. Toks objekto pasirinkimas leidžia išvengti kraštutinumų – kad šis darbas nevirstų meistrų biografijų žodynu arba Lietuvos varpų istorija, kurioje būtų

¹ Žalnas Gintautas. *Kaišiadorių vyskupijos bažnyčių varpai*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2008.

analizuojama atskirose bažnyiose vykusi instrumentų skaičiaus dinamika ir įkaita². Disertacijos tyrimas vis pirma sutelktas išlikusius senuosius varpus, liudijantius ne tik į gamintojų gėdžius, perimtas tradicijas ar menines tendencijas, šiame darbe varpai yra ir „daiktiniai šaltiniai“, padedantys rekonstruoti meistrų rybines biografijas. Jei tyrimas iš esmės apima itin nedaug išlikusių instrumentų iš ankstyvojo varpų sklaidos periodo, tai nuo XVI a. vidurio traukiami jau ir varpų gamintojai, taip palaiapsniui pereinant nuo pavienių instrumentų prie atskirai Lietuvoje dirbusių meistrų gaminių aptarimo ir jų rybinių biografijų rekonstrukcijų.

Kaip žinoma, absoliuti dauguma Lietuvos varpų saugoma vairių konfesijų bažnyiose, cerkvėse ir kitose religiniuose apeigoms skirtose vietose³. Būtent šie instrumentai patenka pagrindinio tyrimo akiratyje. Tačiau darbe vartojamas žodžių junginys *bažnyios varpas* nėra paprastas saugojimo vietos ar paskirties nusakymas – tai terminas, apibūdinantis konkretų instrumento tipą, pasižymint specifiniais požymiais. Pasaulietiniai varpai, priklausantys kariljonams, laivams, gaisrinėms, geležinkeliams ir panašioms objektams, sudaro nedidelį, tačiau gan tinai margų visų varpų dalį. Todėl manytina, kad apsiribojimas bažnyinių varpais suteikia pasirinktai temai daugiau vientisumo ir leidžia išvengti atsitiktinių „ekskursų“. Tas pats pasakytina ir apie smulkiuosius varpelius, kurių dalis buvo naudojama ne tik pasauliečių, bet ir vienuolių religiniuose apeigose⁴ ir liturgijoje⁵.

Vis dėlto pasirinkimo apsiriboti bažnyinių varpais nėra stengiamasi laikytis paraidžiui. Pasaulietiniai varpai neišvengiamai patenka akiratyje, kai apibendrintai aptariamas atskiro varpų liejiko rybinis palikimas ir jam būdingi bruožai. Šiuo aspektu tarpiną padėtį užima laikrodžių varpai. Tai specifiniai, savo formomis išsiskiriantys instrumentų grupę, kuriai būdingos kresnos, suspaustos proporcijos. Tokia išvaizda yra dėl kitokio skambinimo būdo, kuriuo siekiama išgauti trumpiau rezonuojantį garsą. Todėl šie varpai lengvai atpažinti ir, kaip rodo praktika, paprastai sutinkami ne pasaulietinėse, bet sakralinėse paskirties statiniuose, kur didesniąją dalį jau senokai funkcionuoja kaip paprasti, su laikrodžių mechanizmais nebesusieti varpai. Dauguma išlikusių laikrodžių varpų priklauso vienuolynų bažnyioms, kur jie buvo būtinai vienuoliško gyvenimo ritmui palaikyti. Ant tokių varpų rasime nulietą šventųjų atvaizdą, religinį devizą ir kitą bažnyinių varpams būdingą bruožą, kaip tai matyti ant Pažaislio vienuolyno laikrodžio varpų. Todėl laikrodžių varpai traukiami tyrimų lygiai greta su minėtais sakraliniais instrumentais.

Teritorinis apibrėžtis. Dalis šiandien vienareikšmiškai suvokiamą realiją praeityje turėjo visiškai kitas formas ir dydžius. Vis pirma tai pasakytina apie kaimus, kurių valstybinė teritorija kaitos istorinė dinamika. Mūsų atveju geografinis tyrimo ribos nėra paprastai ir aiškiai suvokiamos, todėl manytina, kad privalu apibrėžti, kokiai istorinei-geografiniai erdvei bus taikomas kraštovardis *Lietuva*. Kaip žinoma, jis yra keleriopas pobūdžio ir gali būti suvokiamas kaip politinis, etninis ar kultūrinis teritorija, kuri retai sutampa su dabartinėmis Lietuvos Respublikos sienomis. Mūsų darbe Lietuva suvokiama ir traktuojama vis pirma kaip politinis organizmas. Taigi, kalbant apie laikotarpį iki XVIII a. pab., ji turėtų būti suprantama kaip Lietuvos Didžioji Kunigaikštija⁶.

² Šiam „žanrui“ priskirtinas neseniai išėjęs leidinys apie Raseinių rajono varpus *Raseinių dekanato varpai ir vargonai*/ Sudarytoja G. Pečiulytė. Raseiniai: Šiluvos kultūros paveldo rėmimo fondas, 2013.

³ Tarp tokių vietų atskirai paminėtinas kapinynas, kuriose neretai būna pakabinta varpų.

⁴ Turimi omenyje *viatiko*, arba vadinamieji *ligonių varpeliai*, kuriais buvo skambinama nešant šv. Sakramentų ligoniams.

⁵ Tokie bažnyiose naudojami maži instrumentai – tai vadinamieji *zakristijos* ir *altoriaus varpeliai*.

⁶ Priešingu atveju temos nagrinėjimas būtų tik fragmentiškas, o išvados daromos metodu *pars pro toto*, iškreiptos ar net klaidingos. Pateiksime tik vieną pavyzdį, vienas iš kelių mūsų dienas pasiekusių neabejotinai Lietuvoje XVI a. lietuvių varpų (1583 metais Kaune) buvo skirtas dabartinės Baltarusijos ir Ukrainos pasienyje esanti Maladavo cerkvei, kurioje saugomas iki šiol (, ; , . . In:

Deja, aptardami senosios Lietuvos valstybės paveldą, už tyrimo lauko turime palikti didelę teritorijos dalį, kuri XVII–XVIII a. buvo vadinama *Baltarusijos* vardu⁷. Šiame istoriniame-geografiniame regione, apimančiame Dauguvos ir Dniepro upių aukštupius, LDK laikais buvo Polocko, Vitebsko, Mstislavlio, Smolensko ir iš dalies Minsko vaivadijos. Šis regionas turėjo savo specifiką – šiaurinė jo dalis Dauguvos upe buvo sujungta su Ryga ir palaikė su šiuo miestu intensyvius prekybinius ryšius. Pietinė dalis Dniepro, Beržinos ir Sožos upių keliais daugiau orientavosi pietus, Kijevo link. Galima spėti, kad Vilniaus dirbiniai šį regioną pasiekdavo daug rečiau nei tokios pat iš Rygos atvežamos prekės. Turime duomenį, kad Polocke, Vitebske, Mogiliove ir Kryve, miestuose, turėjusiuose stiprias ir senas amatų tradicijas, varpus liedino ten dirbę liejikai, bet greičiausiai tie varpai buvo skirti tik vietiniams rinkoms, taip galima manyti, kadangi šie meistrai gamini nesutinkama vidinėse ar vakarinėse LDK žemėse. Jau vien šios pamintose aplinkybės rodo, kad minėtasis regionas aiškiai išsiskyrė tarp kitų valstybės žemių, o šios teritorijos varpų istorija sudaro atskiro aptarimo reikalaujantį skyrį. Tačiau pagrindinis motyvas, privertęs tyrimą ne traukti istorinis Baltarusijos, buvo XX a. pirmosios pusės vykyiai – Pirmojo pasaulinio karo metais vykusis varpų pervežimas Rusijos gilumai, bolševikų revoliucija ir šio krašto traukimas ateistin Sovietų Sąjungai. Karo metu išvežti varpai iš esmės nebuvo sugrąžinti pirmines saugojimo vietas, o ir atskiri išvežimo išvengti instrumentai buvo sunaikinti ateistinėmis akcijomis, kai visoje didžiojoje teritorijoje buvo likusios vos kelios neuždarytos cerkvės. Antrasis pasaulinis karas ir sovietinis pokaris galutinai „išvalė“ šią teritoriją nuo istorinių varpų, ir pastaruoju metu žinome tik kelis atsitiktinai išlikusius instrumentus. Visos šios aplinkybės verčia palikti minėtą regioną už tyrimo ribų.

Kitas už tyrimo ribų atsiduręs istorinis regionas yra Žemaitija. Ši specifinė Lietuvos dalis, siterpusi tarp Kuršo ir Prūsijos, XVI–XVIII a. ekonominiais ryšiais buvo glaudžiau susijusi su šiais kraštais nei su Vilniumi ir centrinėmis valstybės žemėmis. Žemaitijoje, bent jau nuo XVIII a. pirmosios pusės, galima punktyriškai atsekti specifinę vietinį varpų liejimo tradiciją, kuri dėl išlikusios medžiagos fragmentiškumo ir beveik visiškai istorinių šaltinių nebuvimo yra sunkiai apibūdinama. Iš išlikusių varpų ir naujausios P. Šverebo publikacijos žinome, kad apie 1732–1735 m. prie Pašiaušės jezuitų kolegijos veikė pirmoji mums žinoma Žemaitijos varpų liejykla. Apie 1740–1750 m. šiame krašte dirbo mums nežinomo vardo varpų liejikas, nuliejęs varpus Judrėn ir kitoms bažnyčioms. Greičiausiai Žemaitijoje ar gretimose žemėse dirbo meistras Jurgis (Georgijus), nuliejęs 1760 m. varpą Panevėžio parapijos bažnyčiai, o apie 1767–1771 m. dirbo Antanas Paškevičius, galimai rašytojo Dionizo Poškos giminaitis. Nuo 1783 iki 1831 m. Varniuose veikė greičiausiai Žemaičių vyskupams (?) priklausiusi varpų liejykla. Kiek gausiau duomenų yra tik apie galutinį šios liejyklos veiklos periodą. Atsižvelgiant itin nedidelį išlikusių senųjų Žemaitijos liejimų pagamintų varpų skaičių ir menką iširtumą lyg, manytina, kad Žemaitijos varpų liejimo tradicija yra atskiro tyrimo objektas, todėl šiame darbe Žemaitijos regione nulieti varpai specialiai nebus aptariami.

Tenka pastebėti, kad apsibręžtos geografinės ribos, kaip ir visi žmogaus susikurti „rmai“, turi tik santykinę, bet ne absoliuti reikšmę. Todėl, esant reikalui, jos peržengiamos, visų pirma, kai kalbama apie svetur atsidariusius Lietuvos varpų gamintojus kairinius. Šia proga verta pažymėti, kad tirti Lietuvoje pagaminti, bet svetur atsidariusi varpų geografijos šiuo metu dar nėra manoma. Žinomi tik keli Vilniuje liedinti varpai, atsidurę vidurio Rusijoje kaip 1654–1662 m. karo trofėjai⁸.

⁷ . 1971, 1, .31–33.). Apsiribojus dabartine Lietuvos Respublikos teritorija, jis jau nebegalėtų būti tyrimo objektu.

⁸ Išsamiau šiuo klausimu žr. Łatyszzonek, Oleg. *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U ródle białoruskiej idei narodowej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006, s. 135–138.

⁸ Internetė: <http://nasledie.dubna.ru/article.asp?id=99&idcategory=99&idparent=2> [2012 10 03].

Dar vienas, jau sovietmečiu pagrobtas varpas atsidūrė net Chabarovske⁹. **Manytina, kad tik išnagrinėjus apibrėžtą temą ir išsiaiškinus specifinius Lietuvos varpų bruožus, kaimyninėse šalyse (visų pirma Latvijoje ir Lenkijoje) susidarys sąlygos identifikuoti iš Lietuvos kilusius varpus, ir tai būtų vienas iš praktinių šio darbo tikslų.**

Chronologinis ribos. Siekiant turėti kuo išsamesnį vaizdą, pasirinktos itin plačios, beveik penkis šimtmečius apimančios chronologinės ribos – nuo pirmojo betarpiškai su Lietuva susijusio 1341 m. nuliedinto varpo iki patios XVIII a. pab., kai buvo padalinta Abiejų Tautų Respublika ir LDK nustojo egzistuoti kaip valstybinis darinys. Savaimė suprantama, kad LDK varpų liejimo tradicijos, susiformavusios ne vieno šimtmečio laikotarpiu, iš karto nesunyko, jas galima atsekti net iki pat 1863 m. sukilimo, kai buvo nutraukta paskutiniosios Vilniaus varpų liejyklos veikla. Vis dėlto galima manyti, kad pastaroji tema gali būti atskiro tyrimo objektas, o jos nagrinėjimas dar labiau padidintų ir taip nemažą šio darbo apimtį.

1341–1794 m. laikotarpio pasirinkimui nulėmė kelios priežastys: Dėl nepalankiai susiklosčiusių istorinių aplinkybių šiandien senjū, iki XVII a. vidurio pagamintų varpų išliko labai nedaug. Istoriniai šaltiniai itin fragmentiški, skurdūs ir išblaškyti. Čia verta prisiminti, kad neturime nė vieno išlikusio varpų liejiko archyvo, o ir jų paties biografijas tenka rekonstruoti pagal išlikusius gaminius ir atsitiktines užuominas vairiuose istoriniuose dokumentuose. Atsižvelgus, tai, kad išliko itin nedaug instrumentų, 1341–1661 m. laikotarpį galima apibūdinti tik atskirais, punktyrinėmis linijomis primenančiais fragmentais. Nors apie XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. varpų liejybą medžiagos turime daug daugiau, varpų liejininkystės raida LDK buvo stengtasi pažvelgti kaip priežastinius ryšius turintį procesą ir neskaidyti jo atskiromis dalimis. XVIII a. pabaiga kartu su garsiojo Vilniaus varpų liejiko Antano Apanavičiaus mirtimi tapo natūralia kraštine tyrimo riba.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai. Šio darbo tikslas – atskleisti Lietuvos bažnyčių varpų gamybos istorinį raidą, kurį jus ir meninius stilistinius savitumus nuo XIV iki XVIII a. pabaigos.

Siekiant numatyto tikslo, iškelti šie uždaviniai:

1. Sukurti lietuvišką kampanologijos terminiją;
2. Išaiškinti varpų gamybos ir puošybos technikas ir jų raidą;
3. Išnagrinėti varpų atsiradimą Lietuvoje;
4. Ištirti XV–XVIII a. Lietuvos bažnyčių varpus dailės istorijos aspektu ir atlikti jų atribucijas;
5. Nustatyti XIV–XVIII a. Lietuvos bažnyčių varpų gamintojus, rekonstruoti svarbiausius Lietuvos varpų liejėjų ryšines biografijas ir išaiškinti jų kūrinių būdinguosius bruožus;
6. Ištirti vietines ir užsienio takas ir Lietuvos varpų specifiką kaimyniniuose kraštuose kontekste;
7. Nustatyti Lietuvai skirtą atvežtinių varpų tiekėjus;
8. Atskleisti karinį konfliktą tarp Lietuvos varpų fondo kitimui;

Tyrimo metodai. Sprendžiant išsikeltus uždavinius buvo taikyti vairūs moksliniai metodai: istorinis, aprašomasis-analitinis, rekonstrukcinis, lyginamasis, formaliosios analizės, kartografinis ir statistinis. Statistinis metodas taikytas III darbo skyriuje tiriant importo iš Karaliaučiaus dinamiką, kiti metodai buvo taikomi pramaišiuoju darbo metu ir manytina, kad detaliau juos išskirti nėra tikslinga.

Be tradicinių mokslinių metodų, mūsų atlikto tyrimo metu buvo panaudotas naujas ir iki šiol kampanologijoje plačiau nenaudotas varpų atribucijos būdas. Jis duoda gerą rezultatą tuo atveju, kai išlikę kūriniai neturi gamintojų signatūrų, o jų atribucijos negalima pagrįsti istoriniais dokumentais,

⁹ Mareckaitė, Gražina. Dingęs varpas. Kur dingo iš K. dainių Chabarovsk patekęs varpas. In: *XXI amžiaus horizontai*. 2006. Nr. 3. Internetu: [http://www.e-library.lt/resursai/Ziniasklaida/XXIamzius/XXIa_hrz/hrz_2006_03\(119\).pdf](http://www.e-library.lt/resursai/Ziniasklaida/XXIamzius/XXIa_hrz/hrz_2006_03(119).pdf).

taigi puikiai tinka tiriant Lietuvos varpus, tarp kurių didelį dalį sudaro anoniminių meistrų kūrinių. Šiuo atveju remiamasi ne ant instrumento esančiais rašais ar signalromėmis, bet išlietais ornamentais, literomis ir ikonografinio pobūdžio reljefais. Pastarieji elementai dažniausiai buvo formuojami naudojant medinės matricas, kurių, ypač senaisiais laikais, liejyklos neturėjo daug. Taikant šias atribucijas būdą gretinami ant skirtingų varpų esantys reljefai, siekiant identifikuoti tuos pačius matricos atspaudus. Jei nustatoma, kad ant nežinomo meistro nulieta varpo esantis matricos atspaudas sutampa su pavyzdžiu, ant kurio yra gamintojo signalroma, o nuliejimo laikas atitinka konkretaus meistro žinomus gyvenimo metus, didesni abejoni nustatant autorių paprastai nebūna. Identifikaciją sunkina tai, kad skirtingi meistrų neretai kopijuodavo motyvus vienas nuo kito, jie skirdavosi tik smulkiosiomis detalėmis bei grafine išraiška, o matricos buvo naudojamos ilgai, vidutiniškai kelis dešimtmečius, nors žinoma atvejais, kai jos buvo panaudotos ir praėjus daugiau kaip šimtui metų. Todėl naudojant šią identifikavimo būdą neužtenka vizualiai nustatyti bendro ornamentų ar literų panašumo – būtina, kad skirtingų varpų ornamentų atspaudai visiškai sutaptų, sitikinant, kad buvo panaudotos **ne panašios, o tos pačios matricos**. Taikant minėtą atribucijos būdą naudojami varpų atspaudų rinkiniai. Tokie popieriniai atspaudai gaminami taikant frotazės techniką, todėl paprastai vadinami *frotazinėmis trynėmis*. Jie yra svarbūs šaltiniai, leidžiantys priskirti ištisas anoniminių varpų grupes vienai ar kitai dirbtuvei. Šios atribucijos būdas, pasitelkus žinias apie ornamentų bei šriftų raidą ir kaitą, buvo plačiai taikytas atliekant šį tyrimą.

Mokslinis naujumas, problematika, nagrinėjimo pobūdis ir praktinis reikšmė. Lietuvos varpų problematika kultūros istorijos moksliniame tyrinėjime lauke yra patekusi tarp periferinių ir nedažnai prisimenamų temų. Galima teigti, kad lietuviškoji kampanologija vis dar formuojasi kaip mokslo sritis, o esamas tyrimų pobūdis primena XIX a. antrosios pusės išsivysčiusias Europos šalis, kuriose tuo metu dmesys buvo skiriamas faktų kaupimui ir publikavimui. Vienintelis Lietuvos varpams skirtas darbas, parašytas kultūros istorijos aspektu, buvo paskelbtas daugiau kaip prieš 90 metų¹⁰.

Minėtas atliktas tyrimas yra pirmasis bandymas vertinti Lietuvos varpus dailės istorijos požiūriu, kur svarbūs ne tik istoriniai faktai, nemažai dėmesio skiriama vizualiai nustatomiems formaliesiems požymiams ir jų analizei: stengiamasi žvelgti instrumentų dekoravimo principus, istorinius stilių bruožus. Pirmą kartą Lietuvos dailės istorijoje yra aptariama baroko epochos varpų ornamentika, taip pat skiriamas didesnis dėmesys inskripcijų išraiškai ir rašybos ypatumams. Lietuvos dailės istorijos darbuose ant kurinių esančių rašų paleografinis analizė iki šiol atliekama nebuvo.

Darbe analizuojami ne tik atskiri Lietuvos kampanologijai svarbūs kūrinių, tyrimo metu identifikuoti svarbiausi Lietuvos varpų gamintojų instrumentai aptariami kaip visuma, stengiantis nustatyti jiems būdingus bendruosius bruožus. Todėl šiame darbe nesistengta išvardinti visų žinomų vieno ar kito žymesnio meistrų kūrinių, nušviesti atskirų instrumentų istoriją ir likimą. Tai visa apimančio Lietuvos varpų katalogo užduotis. Taip pat siekiame atsiriboti ir nuo pastaruoju metu populiarų vietinių istorijų, kai pateikiama atskiros bažnyčios, dekanato ar vyskupijos varpų istorija ir jų apžvalga.

¹⁰ Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924.

Atliktame tyrime pirmą kartą per konkretaus tipo objektų sklaidą atsekamos atskirai senosios Lietuvos valstybės regionų kultūriniai-ekonominiai ryšiai su kitomis šalimis kryptys. Tai savo ruožtu padeda išryškinti vairialypes menines takas ir jų sankirtas.

Pasirinkus dailės istorijos kryptį, nuošalų jai lieka svarbūs akustiniai ir muzikiniai aspektai, iki šiol nenagrinėti mūsų krašte. Lietuvos varpų, kaip muzikos instrumentų, analizė, skambinimo varpais būdai ir tradicijos yra atskira tema, kuri turėtų nagrinėti specialieji muzikiniai išsilavinimo turintys specialistai. Tad šiame tyrime nėra atsižvelgiama akustines varpų savybes, tokias kaip išgaunamo garso tonas, jo grynumas, garso trukmės ilgis, derinimas su kitais komplekto sudaraniais varpais. Nors būtent šios savybės ir yra svarbiausios atsižvelgiant varpų prigimtį ir paskirtį, o pateiktos atskirai varpų gamintojų charakteristikos be šio svarbaus aspekto nėra užbaigtos ir neatskleidžia tikrojo meistriškumo lygio. Šia proga tenka pažymėti, kad tokio pobūdžio duomenys ir varpų garso rašai Lietuvoje iki šiol nėra kaupiami, nėra atliekami ir jų tyrimai.

Tyrime tik epizodiškai cituojamos vairios ant varpų nulietos inskripcijos. Daugiau dėmesio skiriama meistrų signatūroms ir rašams, kurių turinys priklauso nuo gamintojo pasirinkimo. Tokie rašai parodo atskirai meistrų išprusimą, kalbą mokymą, o specialiais atvejais yra ir instrumento atribucijų nulemiantis veiksnys. Tačiau platesnis varpų epigrafikos analizė šiame darbe atsisakoma. Manytina, kad vieną vietą surinkti varpų inskripcijų (rašų) rinkinio (*corpus inscriptionum*) paskelbimas yra vienas iš svarbiausių ateities darbų. Varpų gamybos technologiniai aspektai, panašiai kaip inskripcijos, aptariami tik pavieniais atvejais, kurie gali būti svarbūs datuojant ir atributuojant varpus. Varpų naudojimas liturgijoje, bažnytiniame ir pasaulietiniame gyvenime ir su jais susijusios apeigos taip pat lieka už tyrimo ribų.

Šis darbas Lietuvos dailės istoriją papildo daugeliu reikšmingais kriterijais, anksčiau nepatekusi mūsų krašto dailės istorijos tyrimų lauk. Naujai atributuoti iki šiol nežinomi gamintojų varpai yra svarbūs ne tik Lietuvos, bet ir kaimyniniame krašte (visų pirma Baltarusijos ir Lenkijos) dailės istorijos pažinimui. Atliktame tyrime pateikti duomenys svarbūs ne tik dailės istorijai, jie taip pat papildo Lietuvos amatų, prekybos ir karybos istorijos žinias. Šis darbas turėtų pasitarnauti atliekant kultūros vertybių apskaitą ir tikslinant registro duomenis, taip pat nustatant prioritetus prieš vykdančius konkrečius paveldosaugos darbus, formuojant naujus turistinius maršrutus ir panaudojant kampanologinį paveldą edukaciniame programme. Tyrimo medžiaga galėtų pasitarnauti ir gaminant naujus varpus Lietuvos bažnyčioms. Galima tikėtis, kad atskleisti varpų liejimo principai ir technologijos leis archeologams atpažinti varpų gamybos ir liejimo vietas, taip pat tinkamai identifikuoti radinius.

Svarbiausi pasiekti šio darbo rezultatai:

1. Sunorminta ir iš dalies sukurta lietuviška kampanologinė terminologija;
2. Sukurti pagrindiniai lietuviški epigrafikos terminai;
3. Atlikta arba patikslinta atribucija daugiau kaip 100 Lietuvos istoriniams varpams.

Lietuvos kampanologijos šaltiniai. Lietuvos kampanologijos tyrimus sunkina tai, kad išliko mažai senosios archyvinės medžiagos, o ir esama išblaškyta po vairiausias saugojimo vietas ir teikia nedaug informacijos. Dažniausiai tai rašai bažnytiniuose inventoriuose, iš kurių paprastai galima sužinoti, kiek ir kokio svorio varpų tuo metu buvo vienoje ar kitoje bažnyčioje. Daug rečiau pasitaiko žini, kada, kur, už kiek ir kieno lėšomis buvo pirktas vienas ar kitas varpas. Tačiau beveik niekada varpus pagaminę meistrai šiuose dokumentuose nėra nurodomi. Nedidelė išimtis yra 1849 m. ir 1851 m. Vilniaus vyskupijos kurijos parapijų klebonams išsiuntintos anketos¹¹, vadinamosios

¹¹ Šios anketos išplatintas greičiausiai buvo susijęs su numatomais administraciniais pakeitimais, vykdytais tais pačiais metais, kai iš Vilniaus vyskupija perdavė Žemaičių vyskupijai 8 dekanatus su 93 bažnyčiomis.

bažny i *Kronikos*, kuriose, be kit klausim , susijusi su bažny i inventoriumi ir nekilnojamuoju turtu, buvo taip pat ir klausimai apie varpus: *kiek varp yra bažny ioje? kokie yra ant j užrašai? kas juos konsekrovo? ar jie tik pašventinti? kada suteikti bažny iai? kiek apytiksliai sveria p d ?*¹² Šios inventorizacijos metu gauti atsakymai nesudaro vieningo dokument rinkinio, dauguma j saugoma Vilniaus universiteto bibliotekoje, nedidel dalis – Lietuvos moksl akademijos bibliotekoje. Pastar ja medžiaga tenka naudotis itin atsargiai – dalis varp inskripcij užrašyta iš atminties, dalis blogai perskaityta, o kai kuri raš turinys atpasakotas. Tod l šiuos duomenis tenka vertinti itin kritiškai. Pateiksime tik du pavyzdžius. *Netekos* (lenk. *Nieciecz*) bažny ioje (dabar Lydos r., Gardino sr., Baltarusija) nurodytas varpo rašas: *1680 r. Pater me festi*¹³. Vis pirma, sunku patik ti, kad lotyniškame tekste met santrumpa b t parašyta lenkiškai („r.“ – roku), o ne lotyniškai; žodži grup „me festi“ yra beprasm , ta iau iš konteksto tampa aišku, kad tur jo b ti *me fecit* – „mane pagamino“; meistras vardu *Pater* (lotyniškai – *t vas*) iki šiol nebuvo žinomas, ta iau tai grei iausiai iškraipyta Vilniaus varp liejiko Hanso Ulricho Baderio pavard . Antras pavyzdys yra iš *Adelsko* bažny ios (dabar Baltarusija, Gardino sr., Gardino r.); anketos tekste buvo nurodyta, kad ten esant varp 1709 m. nuliejo *Jacob Messino* iš Karaliau iaus¹⁴, tai yra akivaizdi perskaitymo klaida, vardas tur jo b ti *Hessing*, blogai perskai ius „H“ raid kaip „M“, o „G“ kaip „O“. Klaid patvirtina ir M. Brenšeino pateikti duomenys, kad min toje *Adelsko* bažny ioje 1709 m. buvo nulietas *Jacobo Hesingo* varpas¹⁵.

Tenka apgailestauti, kad m s dien nepasiek n vienas Lietuvoje veikusios varp liejyklos archyvas. Daugiau ir informatyvesni archyvin i dokument išliko tik iš antrosios XIX a. pus s, kai buvo apmokamos varp gamintoj s skaitos ar tekdavo sumok ti už varp pervežimus geležinkeliiu. Gausiausia yra Pirmojo pasaulinio karo met archyvin medžiaga. Ji susijusi su varp išvežimu Rusij 1915 m., vokie i vykdytais varp grobstymais (LVIA, f. 669, ap. 48, b. 91) ir v lesniu varp gr žinimu iš Rusijos jau nepriklausom Lietuv . Ypa daug lietuviškosios kampanologijos medžiagos yra Kult ros paveldo centro archyve, kuris šiandien vadinamas komplikuoju *Aptarnavimo skyriaus fond poskyrio* vardu. Jame saugoma dalis Valstyb s archyvo medžiagos apie išdalintus iš Rusijos atgautus varpus¹⁶ ir Valstybin s paminkl apsaugos staigos Antrojo pasaulinio karo metais atliktos varp inventorizacijos medžiaga (KPCA, f. 17). Atskirai pamin tinas Kaišiadori kurijos archyve saugomas dokument rinkinys, kuriame yra duomen apie varp likimus per abu pasaulinius karus ir iš Rusijos sugr žint varp skirstym bažny ioms. Itin svarbus Lietuvos kampanologijai šaltinis yra vadinamoji M. Brenšteino kartoteka, kurioje suregistruota ne vienas šimtas varp . Deja, ši kartoteka pokario metais buvo išvežta iš Vilniaus ir šiuo metu saugoma Varšuvoje, *Paminkl tyrim ir dokumentacijos centro* archyve (*O rodek Bada i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*). Kita, vadinamoji Maskvos lenk komiteto varp kartoteka taip pat sudaryta Pirmojo pasaulinio karo metais. Ji šiuo metu saugoma Lietuvos valstybiniame istorijos archyve (LVIA, f. 1135, ap. 21), ta iau, deja, iš šios kartotekos yra dingusi didžioji dalis korteli su varp iš dabartin s Lietuvos teritorijos medžiaga.

Kampanologini tyrim jim ir literat ros apžvalga. Lietuvos varp ir j gamybos istorija yra viena iš menkai ištirt m s krašto kult ros istorijos sri i . Priežastys, kod l kampanologiniai tyrimai nepatenka tarp prioritetini dail s tyrim sri i , yra vertos atskiuro aptarimo. Tenka tik pasteb ti, kad tai dalis bendros Lietuvos taikomosios dail s tyrim stagnacijos, kuri pagilina

¹² VUB RS, f. 4, b. 36148 (A–2814), l. 1–2.

¹³ VUB RS, f. 4, b. 36129 (A–2795), l. 1v.

¹⁴ Kułak, Aneta; Ry ewski, Grzegorz; Wilczewski, Waldemar F. Kroniki ko ciałów parafialnych dekanatu sokólskiego z lat 1849–1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2008, nr. 14 s. 113.

¹⁵ Brensztejn, op. cit., p. 116.

¹⁶ Valstyb s archyvui buvo patik ta saugoti ir dalinti iš Rusijos po Pirmojo pasaulinio karo atgautus varpus.

problematikos sudingumas, varp, kaip tyrimo objekt, mažas visuomeninis reprezentatyvumas, sunkios ir neretai gyvybei pavojingos tyrimo sąlygos ir net Lietuvos dailės istorijos tyrinėjimų genderniniai stereotipai. O Vakarų Europoje kampanologija seniai užima prideramą vietą tarp kitų disciplinų, veikia dešimtys varpų muziejų, leidžiami varpams skirti metraščiai, nekalbant apie daugelio specialistų atliekamus sisteminius tyrimus.

Vis dėlto domėjimasis varpų tematika Lietuvoje turi itin senas ištakingas ir siekia daugiau kaip pusantro šimto metų. Pirmoji domėjimosi varpų banga prasidėjo XIX a. vid. – trečiajame ketvirtyje. Greičiausiai tai buvo romantizmo epochos atgarsis, tam tikra dalimi nulemtas F. Schillerio poemos *Varpo giesmė (Das Lied von der Glocke)*. Kita vertus, tai galbūt bendros to meto tendencijos dalis, kai, XIX a. 4 deš. Vakarų Europoje padidėjus susidomėjimui senaisiais varpais, staigiai pradėjo augti varpų istorijai skirtos publikacijos, kas turėjo paskatinti ir to meto Lietuvos švietimo atkrepitimus senuosius varpus.

Minutu laikotarpiu Lietuvoje buvo paskelbta nemažai varpų aprašymų ir net atskiri varpams skirti apybraižai. Tenka pastebėti, kad panašiai susidomėjimo varpų banga mūsų šalyje vėliau išsikilo tik po beveik pusantro šimtmečio – jau pačioje XX a. pabaigoje.

Pirmoji mums žinoma Lietuvoje paskelbta publikacija, kurioje pateikti duomenys apie varpus, pasirodė dar XIX a. antrajame ketvirtyje. Tai M. Balinskio paskelbtas Vilniaus katedros varpų aprašymas¹⁷, kuriame nurodytas varpų skaičius ir jų dydžiai, deja, tenka konstatuoti, kad autorius nenurodė nei šių varpų gamintojų, nei ant instrumentų buvusių rašmenų, nei jų pagaminimo datų, tad ši žinia dar mažai skyrėsi nuo pateiktam to meto bažnyčių inventoriuose ir didesniu mokslininkų vertinimu neturi. **Pirmosios kampanologinės publikacijos autoriumi Lietuvoje** laikytinas vilnietis medicinos profesorius ir Vilniaus istorijos tyrinėjtojas **Mykolas Homolickis** [Michał Homolicki]. Jis 1843 m. išspausdino didelį straipsnį, skirtą XVI a. Vilniui, kurio pabaigoje pateiktas Vilniaus katedros varpų istorij¹⁸. Ši apybraiža, parašyta remiantis Vilniaus kapitulos aktų knygoje rastais duomenimis, ir iki šiol yra išsamiausia ir vertingiausia publikacija, kurioje aptariami senieji katedros varpai.

T. Narbutas knygoje *Pomniejsze pirma historyczne* 1856 m. paskelbė straipsnį apie tariamai seniausią Lietuvos varpą, nuliedintą meistro K. Skobelto 1377 metais¹⁹. Šiame tekste autorius įvedė dingusių stiliumi derinamus istorinius faktus, prielaidas ir fantazijas. Tame pačiame leidinyje T. Narbutas pateikė duomenis ir apie kitą senovinį varpą, buvusį Naugarduke, bazilionams priklausiusioje Šv. Boriso ir Glebo cerkvyje²⁰. Nemažai duomenis apie bažnyčių varpus pateikė rašytojas ir kraštotyrininkas Vladislovas Kondratavičius Sirokomlės kelionių po Lietuvą apybraižų knygoje *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, išspausdintoje 1857 metais²¹. Šiame leidinyje, nors ir su nedidelėmis klaidomis, randame aprašytus Trakų, Darsniškio, Jiezno, Punios ir kitų bažnyčių varpus, o jų publikuotos inskripcijos greičiausiai buvo nurašytos paties autoriaus. Verta pastebėti, kad V. Sirokomlės domėjimasis varpais buvo tapęs net jo kūrybinių inspiracijų šaltiniu (sonetas *Na echo dzwonu*), o bandymą kolekcionuoti varpus liudija Vilniaus senienų muziejui padovanotas 1557 m. varpelis²².

¹⁷ Baliński Michał, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1835, s. 182.

¹⁸ [Homolicki, Michał]. O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku. In: *Wizerunki i roztrząsania naukowe*. Poczet nowy drugi. T. 24. Wilno: nakładem Józeda Zawadzkiego, 1843, s. 101–109.

¹⁹ Narbutt, Teodor. *Pomniejszepismahistoryczne szczególnie do historii Litwy odnoszące się*. Wilno: Nakład i druk Teofila Glücksberga, 1856, s. 99–100.

²⁰ Ibidem, p. 14–16.

²¹ Syrokomla, Władysław. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. Wilno: Nakładem księgarza a. Assa, t. I, 1858; t. II, 1860.

²²

... : ... i ... , 1885, c. 68. ... i ...

Reikšmingiausi ind l lietuvišk j XIX a. kampanologij neš istorikas Eustachijus Tiškevi ius. Jis savo darbe apie Lietuvos vienuolynus, išleistame 1857 m., paskelb skirtingo detalumo duomenis apie 29 vienuolyn bažny i varpus²³. Nuo jo steng si neatsilikti ir Eustachijaus brolis Konstantinas Tiškevi ius, kurio knygoje *Neris ir jos krantai* (pirm kart išleistoje 1871 m.) taip pat galima rasti vertingos medžiagos apie bažny i varpus²⁴. B tent tik iš šio leidinio yra žinomas itin vertingas XVII a. Mikailiški bažny ios varpas. Savo ind l Lietuvos kampanologij neš ir A. H. Kirkoras, paskelb s duomenis apie kelis Vilniaus bažny i varpus. Jei Šv. Kotrynos benediktini bažny ios varpai tik išvardinti, nurodant j pagaminimo datas²⁵, tai Šv. Pilypo ir Jok bo bažny ios sen j varp rašai ir matmenys šiandien yra žinomi tik šio autoriaus d ka²⁶.

Be nedideli periodikoje išm tyt žinu i apie vien ar kit gyt ar perliet varp , svarbesni duomen jau iki pat XX a. pr. nebuvo pateikta. Išimtis t ra garsiausio Lietuvos kampanologo M. Brenšteino straipsnis apie *nežinom XVIII a. Vilniaus varp liejykl* , paskelbtas 1897 m.²⁷ Ši publikacija rodo, kad Brenšteinas jau nuo jaunyst s dom josi varpais ir rinko apie juos medžiag , kuri v liau buvo panaudota knygoje apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos liejininkyst ²⁸. Tai vienintel ir išsamiausia publikacija apie Lietuvos varpus, išspausdinta XX a. atskiru leidiniu. Ir dabar dažnai tai yra kaip enciklopedinis šaltinis visiems besidomintiesiems ir rašantiems apie Lietuvos varpus. Ta iau, pra jus 85 metams nuo šios knygos išleidimo, atsiradus naujai faktologinei medžiagai ir pasirodžius naujiems tyrin jimams, ši knyga senstel jo, ir jau ne su visomis M. Brenšteino pateiktomis išvadomis ir apibendrinimais galima sutikti. Šis M. Brenšteino leidinys apie varpus netur jo b ti paskutinis, autorius vis gyvenim kaup medžiag ir pild kartotek , ta iau papildytas stambesn s apimties leidinys jau nebuvo parašytas.

Lietuvi kalba XX a. I p. – XX a. vid. nebuvo parašyta n vieno varpams skirto mokslinio pob džio straipsnio. Šiek tiek medžiagos apie varpus randame J. Totorai io *S duvos Suvalkijos istorijoje*²⁹. Daug vertingesn XX a. vid., apie 1946–1947 m., vysk. K. Paltaroko iniciatyva sudarytas Panev žio vyskupijos bažny i istorij rinkinys, išspausdintas tik 1998 m.³⁰ Šioje knygoje, sudarytoje remiantis senaisiais bažny i inventoriais, be saus statistini duomen , randame ir šiek tiek m s darbui reikšmingos medžiagos. Tik iš šio leidinio žinome, kad XVIII a. pr. varpus liej s Ambrosijus Pattunas dirbo Nesvyžiuje.

Lietuvos varp inventorizacija prasid jo sovietin s okupacijos s lygomis – 1960 m., kai buvo prad tos organizuoti pirmosios ekspedicijos dail s paminklams tirti ir registruoti. Iš pradži š darb vykd Lietuvos SSR kult ros ministerijos padalinys *Muziej ir kult ros paminkl apsaugos valdyba*,

²³ Tyszkiewicz, Eustachy: E. T. Wiadomo historyczna o zgrupowaniach i fundacyach m zkich i e skich rzymsko katolickich klasztorów w dyecezyi wile skiej. In: *Teka Wile ska*. Wydawana przez Jana ze liwina [Adama Honorego Kirkora]. T. 1. Nr 2, 3, 4. Wilno: Druk. Teofila Glücksberga, 1857.

²⁴ Tyszkiewicz, Konstanty. *Wilija i jej brzegi: pod wzgl dem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*. Drezno: drukiem i nakładem J. I. Kraszewskiego, 1871.

²⁵ [Kirkor, Adam Honory] Jan ze liwina. *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: drukarnia a. Marcinowskiego, 1856, s. 121.

²⁶ Kirkor, Adam Honory. *Wilno i koleje elazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszaw* : przewodnik z planem, widokami Wilna i mapp kolei elaznych. Wilno: nakładem i drukiem A. H. Kirkora, 1862, s. 166.

²⁷ Brensztejn, Michał. Nieznana fabryka dzwonów w Wilnie z w. XVIII. In: *Wiadomo ci numizmatyczno–archeologiczne*. Kraków: 1897, nr. 1–2.

²⁸ Brensztejn, 1924, op. cit.

²⁹ Totoraitis, Jonas. *S duvos Suvalkijos istorija*. D. I. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto teologijos filosofijos fakulteto leidinys, Spindulys, 1938.

³⁰ *Panev žio vyskupija. Istoriniai duomenys ir pastoracin veikla* / Redagavo K. Paltarokas. Vilnius: Katalik akademija, 1998.

o nuo 1967 m. – *Mokslin metodin kult ros paminkl apsaugos metodin taryba*. min tas ekspedicijas, be Kult ros ministerijos darbuotoj (O. Navickien s, Z. Žemaityt s), taip pat buvo kvie iami vykti tuometinio Vilniaus dail s muziejaus (re iau Kauno M. K. iurlionio muziejaus) bendradarbiai (J. Petrusis, J. Katinait , St. Pinkus ir kiti), o jiems talkino vienas ar keli Vilniaus dail s instituto studentai (dažnai dalyvaudavo tekstilininkas M. Šimelis), kurie padar nemažai istorini varp frotažini atspaud ir j ornament piešini (dabar ši medžiaga saugoma Vilniuje, Kult ros paveldo centro archyve). Maždaug per 20 met buvo inventorizuota didel dalis Lietuvos sakraliniuose pastatuose saugom kult ros vertybi , tarp j ir varp . Septintajame dešimtmetyje, vadinamojo politinio „atlydžio“ metu, pasirod ir pirmieji kampanologiniai straipsniai lietuvi kalba. Šiame straipsnyje, atspausdintame žurnale *Kult ros barai* [1966 m.]³¹, kaip tik ir buvo apibendrinti svarbiausi pirm j ekspedicij atradimai tiriant istorinius varpus. Šio straipsnio autor buvo Kult ros ministerijos darbuotoja Ona Serbentait Navickien (1924–1999). Ties jos asmeniu tenka sustoti kiek ilg liau, nes b tent O. Navickien tenka laikyti viena iš šiuolaikin s lietuviškosios kampanologijos pradininki . 1950 m. baigusi Vilniaus universiteto istorijos ir filologijos fakultet , nuo t pa i met iki pat pensijos 1983 m. ji dirbo Kult ros ministerijoje, iš pradži Muziej valdyboje, o v liau Muziej ir kult ros paminkl apsaugos valdyboje³². Nuo 1960 m. ji dalyvavo aukš iau min tose ekspedicijose, ir galima manyti, kad grei iausiai d l O. Navickien s asmeninio susidom jimo istoriniais varpais ši ekspedicij metu buvo kiek daugiau d mesio skiriama varp inventorizavimui. Šiandien sunku pasakyti, kas inicijavo varp piešim ir frotažinius atspaudus, taip pat ir bandymus nukopijuoti varp ornamentus plastin mis formomis. Tenka pasteb ti, kad visa tai nebuvo reglamentuota instrukcijomis ir buvo atliekama asmenine iniciatyva. Galima manyti, kad tuo metu (septintajame dešimtmetyje) susidom jimas istoriniais varpais buvo ne vieno žmogaus pom gis, bet bendresn tendencija³³, kurios paveikta O. Navickien buvo net prad jusi rašyti disertacij apie Lietuvos bažny i varpus, ta iau jos nebaig ³⁴. Nors O. Navickien s kampanologinis palikimas labai kuklus (be min to straipsnio *Kult ros bar* žurnale, dar devyni nedideli straipsneliai, atspausdinti jau iš jus pensij), b tent jos, taip pat ir Zitos Žemaityt s bei Stasio Pinkaus³⁵ pastangomis buvo pad ti šiuolaikin s lietuvi kampanologijos pagrindai organizuojant ir patiems vykdant istorini varp inventorizavim . Tai gerai liudija faktas, kad, šiems asmenims nustojus dalyvauti ekspedicijose, inventorizuojant kult ros paminklus varpams jau nebebuvo skiriama tinkamo d mesio, o ir nesugeb ta išlaikyti ankstesni standart .

Kita ankstyva publikacija apie varpus lietuviškoje sovietin je spaudoje buvo susijusi su kariljono rengimu Vilniaus katedros varpin je³⁶. Šis projektas, sumanytas ir gyvendintas 1966–1967 m., šiuo metu gana skeptiškai vertinamas d l to, kad iš uždaryt bažny i (Vilniaus, Varni , Kauno ir kit viet) suvežti varpai buvo tekinami norint juos tarpusavyje suderinti ir taip gauti instrument , kuriuo b t buv galima koncertuoti. Ta iau tokia praktika taikoma ir varp liejimo mon se derinant naujai nulietus varpus. Kita vertus, iš apleist bažny i vien viet suvežti varpai išliko, nebuvo išgrobstyti, išvežti metalo lauž ar kitaip sunaikinti. Kad ir kaip b t , ši iniciatyva, grei iausiai sugalvota tuometinio kult ros ministro Juozo Banai io (beje, muziko), dera su septintajame dešimtmetyje kilusiu susidom jimu istoriniais varpais. Tad ši akcij reikt vertinti ne tik muzikiniu, bet ir paveldosaugos aspektu, atsižvelgiant to meto realijas.

³¹ Navickien , Ona. Varpai. In: *Kult ros barai*. 1966. Nr. 12, p. 66, 67.

³² Ona Navickien . In: *Anykšt n biografij žinynas*. Publikuota: 2012 12 27. Internetė: <http://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=493>.

³³ Tai gal jo b ti d l tuomet visoje Soviet S jungoje ypa populiari Viktoro Kuprevi iaus kariljono muzikos koncert , atliekam Kauno karilionu, takos.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Stasys Pinkus buvo dažnas toki ekspedicij dalyvis ir asmeniškai inventorino varpus.

³⁶ Sliesori nien , Elena. Skamba ir žvanga, gaudžia varpai ... In: *Švyturys*. 1967. Nr. 9, p. 12.

Tik praėjus beveik penkiasdešimčiai metų po M. Brenšteino leidinio pasirodymo, buvo pradėti publikuoti Lietuvos kampanologijai svarbūs šaltiniai. Pradžiai padarė 1973 m. išleistas Lietuvos SSR kultūros paminklų sąrašas, kuriame buvo paskelbti 145 respublikinės reikšmės varpai ir 65 vietinės reikšmės varpai³⁷. Palyginti daug paminklų sąrašų rašyti varpams³⁸ ir akivaizdi disproporcija tarp respublikinės ir vietinės reikšmės paminklų šioje grupėje buvo nulemta tarp tuometinės Kultūros ministerijos darbuotojų vyravusio požiūrio, nes oficialiai patvirtinti kriterijai tada dar nebuvo. Vėlesniuose paminklų sąrašų papildymuose³⁹ buvo paskelbti dar 39 varpų duomenys. Deja, sąrašo sudarytojai negalėjo nurodyti nemažos dalies paminklų sąrašą parengusių ar nurodę ne visai teisingas jų pavardes, klaidų buvo ir datuojant varpus. Šias klaidas lėmė keletas priežasčių – inventorizacijas vykdžiusi asmenų išsilavinimo spragos (lenkų, lotynų kalbą nemokėjęs) ir mokslinio medžiagos tvarkymo principų netaikymas. Vis dėlto šiuos paminklų sąrašus, nors ir su daugeliu klaidų, netolygumu, reikia laikyti didžiausiu XX a. antrosios pusės indėliu Lietuvos kampanologijai. Kiek vėliau išleistas Lietuvos SSR istorijos ir kultūros paminklų sąrašo tomas, apimantis Vilniaus miestą⁴⁰, ir du Kultūros paminklų enciklopedijos tomai, skirti Rytų Lietuvai⁴¹, nepapildyti naujais objektais turimi žiniai apie Lietuvos varpus, buvo tik buvo atitaisyta keletas aukščiau minėtų sąrašų klaidų. Vilniaus paminklų sąrašo tome buvo aprašytas 21 varpas, o enciklopedijoje – 74 varpai. Prie šių tekstų darbavosi vairūs autoriai, daugiausia menotyrininkai, baigę Lietuvos dailės institutą: Nijolė Nevėsauskienė (21), Aleksandras Indriulaitis (17), Ona Navickienė (9), Dalia Ramonienė (3), Laima Laukaitė-Surgailienė (3), Stasys Latonas (2), Daiva Petrauskienė ir Audronė Arulienė (po 1). Šiems varpams aprašams būdingas schematiškumas, rašai ant varpų su labai retomis išimtimis nepaskelbti, matmenys nestandartizuoti. Neišvengta ir naujų klaidų. Metodologiškai ypač nepateisinama klaida, padaryta aprašant Vilniaus katedros varpinę tuomet buvusio kariljono varpus. Teksto autorė O. Navickienė nepagrįstai manė, kad varpai pagaminti panaudojus senesnius varpų medžiagą yra tik „restauruoti“, o ne naujai pagaminti⁴². Min tuose leidiniuose (*Vilniaus miesto paminklų sąrašas* ir *Paminklų enciklopedijoje*) paskelbti dailės paminklų (tarp jų ir varpų) aprašai buvo rengiami 1981 m. prie tuometinio Lietuvos dailės instituto kurtos *Kultūros paminklų sąrašo* rengimo grupės. Ši grupė, 1990 m. perduota Kultūros ir meno institutui (dabartiniam Lietuvos kultūros tyrimų institutui), egzistuoja iki šių dienų (*Sakralinio meno paveldo skyrius*) ir leidžia Lietuvos sakralinio dailės katalogą, kuris yra reikšmingas šaltinis Lietuvos kampanologijai. Šis katalogas pradėtas leisti 1996 m. tuometinės skyriaus vadovės Gražinos Marijos Martinaitienės iniciatyva. Jo pirmąjį tomą, skirtą Vilkiškių vyskupijai, sudaro septynios knygos. Leidžiant šį leidinį ne tik augo autorių kompetencija, bet ir palaipsniui didėjo dėmesys bažnyčiose saugomiems varpams. Pirmosiose dviejose knygose pateikti tik atsitiktiniai varpų aprašymai⁴³ (aprašyti vos keturi varpai dviejuose – Marijampolės ir Vilkiškių – dekanatuose), neinventorizuota

³⁷ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinių metodinių kultūros paminklų apsaugos taryba, 1973.

³⁸ Galima palyginti su kaimynine Latvija, kur paminklų sąrašus rašyti varpams skaičiuojami dešimtimis, ir Baltarusija, kur inventorizuojant kultūros vertybes varpams dėmesio dažnai pritrūkavo.

³⁹ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas: tęsinys*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinių metodinių kultūros paminklų apsaugos taryba, 1977; *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978–1990)*. Vilnius: Savastis, 1993.

⁴⁰ *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąrašas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, Vilnius, 1988.

⁴¹ *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. T. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996; *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. T. II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998.

⁴² Navickienė, Ona. [Vilniaus katedra ir varpinė] varpai. In: *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąrašas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, Vilnius, 1988, p. 170, 171.

⁴³ *Lietuvos sakralinio dailės katalogas*. T. I: *Vilkiškių vyskupija*. Kn. I: *Marijampolės dekanatas*. Vilnius: Gervė , 1996, p. 65, 113; *Lietuvos sakralinio dailės katalogas*. T. I: *Vilkiškių vyskupija*. Kn. II: *Vilkiškių dekanatas*. Vilnius: Gervė , 1997, p. 90, 285–287;

ir neprašyta liko didžioji dalis ši dekanat bažny ios saugom varp , tarp j ir itin vertingi Marijampol s bažny ios varpai. V lesn se knygoje aprašyt varp skai ius did jo, tre ioje katalogo knygoje aprašyti jau šeši varpai⁴⁴, ketvirtoje – 14⁴⁵, penktoje šeši⁴⁶ ir šeštoje knygoje (dviej dali) aštuoniolika⁴⁷. Daugiausiai straipsni paraš G. Žal nas (20), R. Stankevi en (10), G. M. Martinaitien (8), kit autori ind lis daug menkesnis ir labiau atsitiktinis. Katalogo antrojo tomo šiuo metu iš jo dar tik dvi knygos, apiman ios Jonišio dekanat . Ta iau jau ir jose paskelbta nemažai kampanologin s medžiagos: pirmojoje knygoje publikuoti aštuoni bažnytiniai varpai ir du kinkini varpeliai bei vertingas straipsnis apie Jonišio bažny ios varpus⁴⁸. Antrojoje knygoje aprašyta 14 bažnytini varp , 4 kinkini varpeliai ir paskelbtas nedidelis straipsnelis apie Kriuk bažny ios varpus⁴⁹. Didesn dalis ši tekst parašyta Liudo Jovaišos, mažesnioji – Regimantos Stankevi en s.

Galima teigti, kad kampanologija kaip mokslas atsirado tik nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmieji istoriniai varp tyrimai buvo paskelbti muzikologo Vytauto Povilo Jurkšto (1928–1992). Tai nepriklausomyb s aušroje parašyti du nedideli straipsneliai, kuriuose nagrin jami Jonišio ir Rietavo bažny i vargonai bei varpai⁵⁰. Tiriant ir publikuojant Žemaitijos varpus itin didelis yra Povilo Šverebo ind lis. Šis Telšiuose gyvenantis kampanologas išspausdino kelet straipsni , traukt didesn s apimties leidinius, skirtus Žemaitijos praei iai. Pirmasis išliekam j vert turintis darbas, parašytas 1997 m., aptaria Sedos parapijos (senosiose ribose) varpus⁵¹. Kitas straipsnis, skirtas Tytuv n bažny ios varpams, pasirod 2004 metais⁵². Tais pa iais metais pasirod tyrin jimas, skirtas Kv darnos bažny ios varpams⁵³. Dar kitais metais (2005) pasirod visa serija straipsni , skirt Plung s dekanato bažny i varpams, kapitaliai paruoštame ir išleistame leidinyje *Plung s dekanato sakralin architekt ra ir dail*. Šioje monumentalioje knygoje aprašyti Beržoro, Gegr n , Gintališk s, Kantau i , Kuli , Lieplauk s, Meding n , Plateli , Plung s, Rietavo, Stalg n , Šateiki , Tver , Žlibin ir Žemai i Kalvarijos parapij varpai⁵⁴. Tais pa iais 2005 m. iš jo dar dvi P. Šverebo publikacijos: viena j skirta pirmosios Mažeiki katalik bažny ios varpams⁵⁵, kita – Laukuvos ir

⁴⁴ *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. III: *Lazdij dekanatas*. Vilnius: Gervel , 1998, p. 42, 177, 266, 480, 488.

⁴⁵ *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. IV: *Aleksoto dekanatas*. Vilnius: Gervel , 2000, p. 30–32, 77–80, 171, 229, 230, 330, 332, 358, 360, 398–400, 426, 427.

⁴⁶ *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. V: *Alytaus dekanatas*. Vilnius: Savastis, 2003, p. 226–228, 252, 253, 378, 509, 510, 511.

⁴⁷ *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šaki dekanatas*. D. I: Barzdai–Lukšiai. Vilnius: Gervel , 2006, p. 52, 54, 97, 98, 342, 343, 579, 615, 616; *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šaki dekanatas*. D. II: Naudžiai–Žvirgždai iai. Vilnius: Gervel , 2007, p. 59–61, 154, 155, 235–237, 297–302, 388–390, 634–636, 637.

⁴⁸ *Lietuvos sakralin dail* . T. II: *Šiauli vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Knyga 1: *Balkai iai–Joniškis*. Vilnius: Gervel , 2011, p. 36, 37, 110–114, 184–186, 469–477

⁴⁹ *Lietuvos sakralin dail* . T. II: *Šiauli vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Knyga 2: *Juodeikiai – Rudiškiai*. Vilnius: Gervel , 2012, p. 75–77, 142–147, 277–281, 318, 319, 376, 414–416, 513–516.

⁵⁰ Jurkštas, Vytautas Povilas. Apie senuosius vargonus ir varpus (Iš Jonišio kult ros istorijos). In: *Sidabr* , 1990 09 31; Jurkštas, Vytautas Povilas. Rietavo bažny ios vargonai ir varpai. In: *Rietavo apylink s / Spaudai pareng Vytautas B da*. Kaunas: Lietuvos kraštotyros draugija, 1992.

⁵¹ Šverebas, Povilas. Buvusios Sedos parapijos varpai. In: *Seda. Parapijos istorija ir dail s paminklai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 1997. p. 133–137.

⁵² Šverebas, Povilas. Varpai. In: *Tytuv n Bernardin bažny ia ir vienuolynas / Sudar D. Klajumien* . Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla. 2004, p. 319–326.

⁵³ Šverebas, Povilas. Buvusio Kv darnos vals iaus bažny i varpai ir varpin s. In: *Kv darna* [serija: Lietuvos vals iai, Kn. 10]. Vilnius: Versm , 2004, p. 280–288.

⁵⁴ *Plung s dekanato sakralin architekt ra ir dail* . Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla. „Petroofsetas“2005, p. 97–109, 159–164, 179, 180, 253–258, 306–311, 356–360, 410–414, 465–468, 473–476, 529–533, 558–562, 579–582, 657–659, 758–762, 793–795.

⁵⁵ Šverebas, Povilas. Pirmosios Mažeiki katalik bažny ios varp p dsakais. In: *Santarv . lt*. Paskelbta: 2005 02 25. Internetė: <http://santarve.lt/article/articleview/1644/1/79/?PrintableVersion=enabled>

Požer s bažny i varpams⁵⁶. 2006 m. išleistas straipsnis, nagrin jantis buvusio Šilal s vals iaus bažny i varpus⁵⁷, 2007 m. pasirod dvi svarbios publikacijos, viena j skirta Žemal s⁵⁸, kita Palangos⁵⁹ bažny i varpams, 2008 m. aprašyti Židik bažny ios varpai⁶⁰. 2010 m. paskelbti du platesniems teritoriniams dariniams skirti straipsniai apie buvusi Kaltin n⁶¹ ir Skaudvil s⁶² vals i katalik bažny i varpus. Iš naujesni leidini pamin tini darbai, skirti Salant⁶³, Akmen s⁶⁴ ir Vieکشni⁶⁵ bažny i varpams. Autorius savo tekstuose ne tik daug d mesio skiria egzistuojantiems bažny i varpams, bet ir aptaria j istorin kait , taip pat varpini statyb istorijas ir j architekt r ; paskiausiuose darbuose prad ta daugiau d mesio skirti taip pat ir varpininkams, apie kuriuos ikišiolin je Lietuvos kampanologin je literat roje nebuvo rašoma. Iš rimtesni tr kum nurodytinas nepakankamas lotyn ir lenk kalb mok jimas, kuris atsiskleidžia ne visada tiksliai nurašytuose tekstuose. Nepakenkt autoriui ir atidžiaus susipažinti su varp gamybos specifika, ta iau ia jau bendra vis Lietuvos ir Baltarusijos kampanolog problema. Prie naujausio P. Šverebo darbo – monografijos *Telši vyskupijos bažny i varpai*⁶⁶ – b tina sustoti kiek ilg liau. Ši knyga atspausdinta 2014 m. pabaigoje, ta iau pirm kart visuomenei pristatyta 2015 m. Vilniaus knyg mug je. Tai monumentalus daugelio met darbo rezultatas. Leidinys susideda iš keli dali , svarbiausia j yra Telši vyskupijos varp katalogas, kuriame paskelbti duomenys apie 538 varpus, didel j dalis nebuvo iki šiol žinoma, atitaisyta ir nemažai ankstesn se publikacijose pasitaikiusi klaid nurašant tekstus, patikslinta dalis atribucij . Pla ioje vadin je dalyje pateikti ne tik bendro pob džio kampanologiniai duomenys, bet ir pirmoji Žemaitijos varp istorijos apžvalga. Darbo vert dar labiau didina pateiktas varp gamintoj žinynas su trumpomis meistr biografijomis ir istorin mis liejykl apžvalgomis.

Kelet straipsni apie vairi Lietuvos viet varpus paraš prof. **Libertas Klimka**. Jo pirmasis dar gana kuklus straipsnelis apie varp liejininkyst Vilniuje paskelbtas 1996 m.⁶⁷ Keturiuose straipsniuose apie varpus serijos *Lietuvos vals iai* leidiniuose profesorius apraš Sta i n , Papil s, iobiškio ir Vepr i varpus⁶⁸. Aprašydamas iobiškio varpus, L. Klimka daug d mesio skyr ir

⁵⁶ Šverebas, Povilas. Laukuvos ir Požer s bažny i varpai. In: *Laukuva*. [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 14]. D. I. Vilnius: Versm , 2005, p. 231–239.

⁵⁷ Šverebas, Povilas. Buvusio Šilal s vals iaus bažny i varpai ir varpin s. In: *Šilal s kraštas* [serija: Šilal s kraštas. Kn. 7]. Vilnius: „Margi raštai“, 2006, p. 262–270.

⁵⁸ Šverebas, Povilas. Bažny ios varpai ir varpin . In: *Žemai i praeitis*. T. 12: *Žemal . Gimtasis Dionizo Poškos kraštas*. Telšiai: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2007, p. 66–71.

⁵⁹ Šverebas, Povilas. Palangos Šv . Mergel s Marijos mimo dang bažny ios varpai. In: *Palanga. Šv . Mergel s Marijos mimo dang bažny ia. Istorijos, architekt ros, meno k rini , archyv tyrimai*. Vilnius: Lietuvos dail s muziejus, Region kult rini iniciatyv centras. 2007, p. 98–105

⁶⁰ Šverebas, Povilas. Židik Šv. Jono Krikštytojo bažny ios varpin ir varpai. In: *Židikai*. Vilnius: UAB „Spaudos tinklas“, 2008, P. 43–49.

⁶¹ Šverebas, Povilas. Buvusio Kaltin n vals iaus varpin s ir varpai bei j liejikai. In: *Kaltin nai* [serija: Šilal s kraštas. Kn. 9]. Vilnius: „Margi raštai“, 2010, p. 317–330.

⁶² Šverebas, Povilas. Skaudvil s buvusio vals iaus katalik bažny i varpin s ir varpai. In: *Skaudvil* [serija: Lietuvos vals iai]. Vilnius: Versm , 2010, p. 1–24. Elektroninis serijinis leidinys *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Istorija*. Internetu: http://www.llt.lt/pdf/skaudvile/Skaudvile_varpai.pdf

⁶³ Šverebas, Povilas. Salant bažny ios varpai, varpin s ir varpininkai. In: *Salant bažny ia: istorija, meno vertyb s ir žmon s* [serija: Žemai i praeitis] Vilnius: Vilniaus dail s akademija, 2011, p. 211–241.

⁶⁴ Šverebas, Povilas. Akmen s bažny ios varpai ir varpin s. In: *Akmen : kraštas ir žmon s*. Utena, UAB „Utenos Indra“, 2012, p. 39–48.

⁶⁵ Šverebas, Povilas. Senosios Vieکشni parapijos varpai. In: *Žemai i praeitis*. T. 16: *Vieکشniai: istorija ir kult ra* / [sudarytojas Povilas Šverebas]. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2013, p. 386–387.

⁶⁶ Šverebas, Povilas. Telši vyskupijos bažny i varpai. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2014, 479 p.

⁶⁷ Klimka, Libertas. Varp liejininkyst Vilniuje. In: *Kult ros barai*. 1996, Nr. 3, p. 72–73.

⁶⁸ Klimka, Libertas. Sta i n varpai. In: *Lygumai. Sta i nai* [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 9]. Vilnius: Versm , 2001; Klimka, Libertas. Užkim s Papil s varpas. In: *Papil* [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 11]. D. I. Vilnius: Versm , 2004, p. 501–503; Klimka, Libertas. iobiškio varpai ir laikrodis. In: *Musninkai, Kernav , iobiškis* [serija: Lietuvos

bažny ios laikrodžiui. Toks kompleksinis požiūris atsispindi ir kituose šio autoriaus darbuose, nagrinjančiuose Varnių senosios katedros, Žeimelio ir Naujosios Žagarės bažnyčių varpus bei laikrodžius kaip kompleksinį visumą⁶⁹. Iš kitų L. Klimkos kampanologiniai darbai paminėtini nedideli straipsneliai, aprašantys Daugailių⁷⁰, Vajasiškio⁷¹, Duset⁷² bažnyčių varpus, ir platesnis apimties publikacija, parodanti varpų vietų lokaliniuose istorijos tyrimuose⁷³. Autorius, pratęsdamas Rytų Aukštaitijos varpų tyrimus, apibendrina Rokiškio rajono pietinės dalies (vardintos skambiu Slijos vardu) bažnyčių varpus (Kamaj, Sal, Rageli, Jūžint, Duokiškio)⁷⁴. Reikšmingiausia pastarojo laiko L. Klimkos kampanologinė publikacija paskirta 1754 m. G. Mörko nulietai varpai, šiuo metu saugomam Panemunio lyje⁷⁵. Tai vienintelis išlikęs šio meistro didžioji instrumentų grupės varpas, paminėtas dar M. Brenšteino, kurio suradimas reikšmingai papildo duomenis apie varpų liejimą XVIII a. Vilniuje.

Kiek kitokio pobūdžio indėlis lietuviškajam kampanologijai yra menotyrininkas Gražinos Marijos Martinaitienė. Ši autorė taip pat paskelbė keletą straipsnių, kuriuose publikuojama varpų inventorizacinė medžiaga. Tai pirmiausia jau minėti straipsniai Lietuvos sakralinės dailės katalogo pirmojo tomo knygoje. Atskirai reikia paminėti 2003 m. paskelbtą Viduklio bažnyčios varpų aprašymą⁷⁶. Šioje bažnyčioje saugomas 1644 m. Jono Breutelto Vilniuje liejintas varpas tapo gilesni tyrimų priežastimi. Apie šį varpą buvo išspausdintas straipsnis tistiniame leidinyje *Kultūros paminklai*⁷⁷, taip pat pasirodė kelios publikacijos, skirtos J. Breutelto kūrybinei biografijai ir jo *oeuvre*, apimančioms tik šio meistro nuliendintus varpus, bet ir karinius pabėgėlius⁷⁸. Susidomėjimas pastarąją temą buvo pratęsęs straipsnyje, nagrinjančiame Radvil Nesvyžiaus arsenalą ir jo vertybes, kuriame yra ir svarbi lietuviškajai kampanologijai pastebėjimų⁷⁹. Susidomėjimas geriausiu Lietuvos varpų liejiku laikytinu J. Breuteltu, jo darbais ir biografija, apibendrintas 2014 m. pabaigoje išleistoje monografijoje⁸⁰. Tai pirmoji ir vienintelė šiuo metu monografija, skirta Lietuvos varpų liejikui ir jo rinkiniams. Verta pastebėti, kad joks kitas taikomosios dailės srityje LDK dirbęs meistras iki šiol

valsiai. Kn. 13]. Vilnius: Versm, 2005, p. 608; Klimka, Libertas. Vėpriei varpai. In: *Vėpriei* [serija: Lietuvos valsiai. Kn. 19]. Vilnius: Versm, 2010, p. 859–866.

⁶⁹ Klimka, Libertas. Varnių katedros laikrodis ir varpai. In: *Istorija: mokslo darbai*. T. 64. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006, p. 65–70; Klimka Libertas. Laikrodžiai ir varpai Žeimelio bokštuose. In: *Žiemgala*. 2007. Nr. 1. –http://www.ziemgala.lt/z/2007_01_07.html; Klimka, Libertas. Naujosios Žagarės bažnyčios varpai ir laikrodžiai. In: *Žiemgala*. 2009, nr. 2. Internetė: <http://www.ziemgala.lt/lt/zurnalas-ziemgala-ziemgala-20092/naujosios-zagares-baznycios-varpai-ir-laikrodziai>.

⁷⁰ Klimka, Libertas. Daugailių varpai. In: *Daugailių kraštas ir žmonės*. Utena: Utenos Indra, 2008, p.166–169.

⁷¹ Klimka, Libertas. Skambieji Vajasiškio varpai. In: *Sietuvos*. Rytų Aukštaitijos kultūros ir istorijos žurnalas. T. 5. Utena: Utenos Indra, 2011, p. 17–21.

⁷² Klimka, Libertas. Nuskendę Sartuose varpas. In: *Sietuvos*. Rytų Aukštaitijos kultūros ir istorijos žurnalas. T. 8. Utena: Utenos Indra, 2014, p. 24–30.

⁷³ Klimka, Libertas. Bažnyčių varpai kaip lokalinės istorijos objektai. In: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 9: *Kultūros atminties kaita ir lokalinė istorija*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 314–323.

⁷⁴ Klimka, Libertas. Varpai Slijoje. In: *Sietuvos*. Rytų Aukštaitijos kultūros bei istorijos žurnalas. T. 6. Utena: Utenos Indra, 2012, p. 41–48.

⁷⁵ Klimka, Libertas. Sužeistas Panemunio varpas. In: *Lietuvos valsiai*. Kn. 22: *Panemunio vals*. D. I [sudarytojai V. Mačiūkas, P. Kriškūnas]. Vilnius: Versm, 2011, p. 413–417.

⁷⁶ Martinaitienė, Gražina Marija. Varpai. In: *Viduklio šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinė dailės vertybės*. Vilnius: Savastis: 2003, p. 133–140.

⁷⁷ Martinaitienė, Gražina Marija. Šv. Kryžiaus garbei nulietai. In: *Kultūros paminklai*. Nr. 9. – Vilnius: Savastis, 2002, p. 152–155.

⁷⁸ Martinaitienė, Gražina Marija. „Ioannes Breutelt nobis fecit...“ In: *Menotyra*. T. 8. 2001. Nr. 2, p. 67, 68; yra dvi iliustracijos p. 62–70; Martinaitienė, Gražina Marija. Vieno pabėgėlio istorija. In: *Menotyra*. T. 9. 2002. Nr.3, p. 46–50.

⁷⁹ Martinaitienė, Gražina Marija. Radvil Nesvyžiaus arsenalas ir jo vertybės. In: *Menotyra*. T. 17. 2010. Nr. 4, p. 301–317.

⁸⁰ Martinaitienė, Gražina Marija. *Ioannes Breutelt nos fecit*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rami, 2014, 160 p.

nesulauk jam vienam skirtos studijos. Itin svarbiu laikytinas 2007 m. G. M. Martinaitien s paskelbtas straipsnis apie XIV–XV a. LDK varpus⁸¹. Šis straipsnis yra ne tik pirmasis bandymas lietuvi kalba (ir antrasis po M. Brenšeino) aprašyti Lietuvos varp istorijos ankstyv j period , bet ir pirma rimtesn lietuviška kampanologin publikacija, kurioje atitr kstama nuo pradinio inventorizacijos ir lokalin s istorijos pagrindo ir kylama sintez s lygmen .

Reikšming Lietuvos kampanologijai darb išspausdino ir autoriai, sistemiškai nedirbantys šioje srityje. Tarp toki pamin ti Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesori Vytauto Levandausko ir Laimos Šink nait s darbai. V. Levandauskas paraš studij apie Šiauli šv. Petro ir Pauliaus bažny ios varp istorij ⁸², priklausan i Lietuvoje itin retai istorin s kampanologijos sri iai, o L. Šink nait apraš Kauno arkikatedros varpus ir paskelb j inventorin medžiag ⁸³. Naujausioje autor s monografijoje aprašyti Pažaislio kamalduli vienuolyno varpai⁸⁴. Tarp kit svarbesni Lietuvos kampanologijai publikacij pamin tinas Aust jos epauskait s darbas, skirtas Als dži ⁸⁵, Skirmant s Smilingyt s-Žeimien s – Gardamo ⁸⁶, Dalios Klajumien s – Karkl n ⁸⁷ bažny i varpams.

Atskir publikacij grup sudaro kraštotyrimo pob džio darbai, nepasižymintys rimtesne autori kompetencija. Tokio pob džio darb pastaruoju metu galima sutikti ne vien , ir daugumos j apžvalga n ra tikslinga, tad aptarsime tik kelis pavyzdžius. Nežinomas autorius 2013 m. pareng publikacij apie Zaras bažny ios varpus, panaudodamas 1849 m. bažny i anketos duomenis. Šis tekstas yra klasikinis „m g jiškos kampanologijos“ pavyzdys, tod l prie jo verta sustoti ilg liau. Autorius pateik vieno iš dviej 1849 m. bažny ioje tur t varp tariam inskripcij : *ant vieno iš j [varpo – G.Ž.] medin s dalies [paryškinta mano – G.Ž.] buvo užrašas: „Intentium i obrazami Najswietczej Maryi Pannie do miasteczko Jezioroskiego w Powiecie Braslawskiem anno 1667 10 07 Wilnie*⁸⁸. Akivaizdu, kad originaliame dokumente ant varpo tur tas rašas buvo ne nurašytas, o tik atpasakotas, nurodant, kad varpas buvo skirtas [„su intencija“] Šv . M. Marijai, papuoštas jos atvaizdais ir paskirtas Zaras miesteliui Breslaujos pavieta. Vienintel autentiška inskripcijos vieta gali b ti *anno 1667*, ta iau šios datos antroji pus parašyta jau XXI a. b dinga kanceliarine maniera, kuri visiškai negalima XVII a. Komentuoti varp „medini dali “, kurios puoštos rašais ir atvaizdais bei straipsnel rašiusio autoriaus kompetencijos šiame darbe nematoma galimyb s.

Tarp kraštotyrimo pob džio darb b tina pamin ti ir Jono Brigio bei Rolando Žakio darb apie Raseini rajono varpus, palyd t platokos P. Šverebo žangos⁸⁹. Šiam leidiniui pradži padar Raseini bibliotekininko Jono Brigio parašyta apybraiža, skirta Butkišk s bažny ios varpams,

⁸¹ Martinaitien , Gražina Marija. XIV–XV a. LDK varpai. In: *Menotyra*. T. 14. 2007. Nr. 3, p. 1–15.

⁸² Levandauskas, Vytautas. Šiauli Šv. apaštal Petro ir Pauliaus bažny ia : istorija ir architekt ra. In: *Šiauli katedra. Istorija, architekt ra, dokumentiniai ir ikonografiniai šaltiniai*. Šiauliai: Šiauli "Aušros" muziejus, 2009.

⁸³ Šink nait , Laima. Varpai. In: Šink nait , Laima [et al.]. *Kauno švent apaštal Petro ir Pauliaus arkikatedra bazilika*. Kaunas: Kauno arkivyskupijos muziejus, 2008, p. 126–127.

⁸⁴ Šink nait , Laima. *Kelion Ramyb s kaln* . Pažaislio kamalduli vienuolyno dail s ikonologija. Vilnius: Versus aureus, 2014, p. 170–172

⁸⁵ epauskait , Aust ja. Varpin , varpai, varpininkai. In: *Žemai i praeitis*. T. 10: *Als džiai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2002, p. 151–157.

⁸⁶ Smilingyt –Žeimien , Skirmant . Gardamo šv. Roko bažny ia. In: *Žemai i Naumiestis* [serija: Lietuvos vals iai]. Vilnius: Versm , 2010, p. 17 www.llt.lt/pdf/z_naumiestis/Z_Naumiestis_G_baznycia.pdf.

⁸⁷ Klajumien , Dalia. Karkl n Šv. apaštalo Baltramiejaus bažny ia. In: *Kelm s dekanato bažny ios ir vienuolynai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2008, p. 12, 13, 18.

⁸⁸ Zaras parapijos istorija. Zaras bažny ios varpai. 2013. In: *Zaras Šv . M. Marijos mimo dang parapija*. Internetu: http://www.zarasparapija.lt/viewpage.php?page_id=5.

⁸⁹ Šverebas, Povilas. Raseini dekanato varp apibendrinimas. Brigys, Jonas; Žakys, Rolandas. K liudija varpo d žiai. In: *Raseini dekanato varpai ir vargonai / Sudarytoja G. Pe kaitien . Raseiniai: Šiluvos kult ros paveldo r mimo fondas, 2013, p. 9–169.*

paskelbta internete 2011 m.⁹⁰ Deja, tenka pasteb ti, kad min tas leidinys, nepaisant nemažos apimties, autori pastang ir d to darbo, netapo reikšmingu lietuviškosios kampanologijos vykiu. Tam yra objektyvi ir subjektyvi priežas i . Objektyvioji priežastis yra tai, kad rajono teritorijoje išliko itin nedaug verting sen j varp . Seniausias 1644 m. liedintas varpas, kaip jau min jome, buvo nuodugnai aprašytas G. M. Martinaitien s. Antras pagal senum Raseini bažny ios varpas, atvežtas pokario metais iš Ryt Pr sijos, datuojamas 1798 m., kiti varpai su mažomis išimtimis nulieti XIX a. pab. – XX a. pradžioje. Subjektyvi ja priežastimi laikytina bendra visai „m g jiškai kampanologijai“ b dinga b da – netiksliai, o kartais ir klaidinan iai perrašytos varp inskripcijos, kurios, jas išvertus lietuvi kalb , tampa pasl ptomis „minomis“ b simiems tyrin tojams.

Naujausias šios r šies darbas, pasirod s 2015 m. geguž , yra žurnalisto Vytauto Valentino esnulio istorin apybraiža *Nutil varpai*⁹¹. Tai leidinys, skirtas Lietuvos varp didžiajam egzodui 1915 m. vertinus didžiul atlikt darb – vien viet ia surinkta beveik visa su Lietuvos varpais susijusi medžiaga, saugoma Kult ros paveldo centro archyve, taip pat LVIA, 1135 fondo, 21 aprašo bylose. Daug mažesne apimtimi panaudota Lietuvos moksl akademijos Vrublevski bibliotekoje saugoma medžiaga. Svarbiausiame leidinio skyriuje – *Varpai nelaim liai* pateikta informacija apie didžiosios dalies Lietuvos bažny i patirtus nuostolius per Pirm j pasaulin kar ir po jo iš Rusijos revindikuotus (sugr žintus) varpus. Apybraižoje publikuojama daugyb ant varp buvusi raš , kuriuos pavyko rasti vairiuose istoriniuose šaltiniuose. Tai didžiausias iki šiol publikuotas Lietuvos varp inskripcij s vadas. Ta iau skelbiant varp rašus buvo b tina ir didžiul kompetencija juos paruošiant – skelbiamas inskripcijas nurašin jo asmenys, netur j šiam darbui b tin g dži , o neretai ir nesuprat kalb , kuriomis buvo užrašytos inskripcijos, tod l dauguma raš nurašyti ne nuo pradžios, o patys tekstai pilni vairiausi klaid . Deja, apybraižos autoriui nepavyko tinkamai j paruošti publikuoti, šiam darbui trukd XVII–XVIII a. terminijos nepažinimas, kampanologin s epigrafikos princip neišmanymas ir pagaliau kalb nemok jimas, ypa akivaizdus raš vertimuose. Tod l mokslin leidinio vert n ra didel , ir j reikt laikyti daugiau d mesio atkreipimu tai, kad Lietuvos valstybin s institucijos nusišalino nuo profesionali kampanologini tyrim ir iki šiol net n ra prad ta kaupti duomen apie per abu Pasaulinius karus prarastas kult ros vertybes.

Šio darbo rašymo metu buvo taip pat naudotasi ir užsienio autori veikalais, iš j pamin sime tik svarbiausius.

Nemažai lituanistin s medžiagos galima rasti **Lenkijoje** išleistuose leidiniuose. Toki žini yra jau pirmojoje Lenkijos dail s istorijoje, parašytoje F. M. Sobieszczka skio ir išleistoje dar XIX a. viduryje⁹². Joje pateikta pirmoji Lenkijoje varpus liejusi meistr apžvalga ir nurodyti svarbiausieji j k riniai. Šiame kontekste pamin tas ir Vilniuje dirb s varp liejikas J. Delamarsas ir šio meistro Vilniaus katedrai nulieti varpai⁹³. Jei informacija apie J. Delamars gal jo b ti gauta iš mums nežinom šaltini , tai knygoje pamin tas unikalus Myriaus pilies varpas buvo apži r tas paties autoriaus. F. M. Sobieszczka skis laikytinas Lietuvos varp inventorizacijos pradininku – jis ne tik paskelb nat roje padaryt Myriaus pilies laikrodžio varpo aprašym , bet ir nurod matmenis.

⁹⁰ Brigys, Jonas. Butkišk s bažny ios varp istorijos bruožai. In: "Alio Raseiniai". 2011 09 08. Internetė: <http://www.alioraseiniai.lt/butkiskes-baznycios-varpu-istorijos-bruozai/>.

⁹¹ esnulis, Vytautas Valentinas. *Nutil varpai*. Trakai: Voruta, 2015, 135 p.

⁹² Sobieszczka ski, Franciszek Maksymilian. *Wiadomo ci historyczne o sztukach pi knych w dawnėj Polsce zawieraj ce opis dziejów i zabytków*. T. II. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1849.

⁹³ Sobieszczka skio nurodyta Vilniaus katedros varp nuliejimo data – 1667 metai, n ra pagr sta kitais mums žinomais šaltiniais ir kelia dideli abejoni .

vairiuose XIX a. vidurio leidiniuose paskelbt medžiag apie Lietuvos varpus surinko ir paskelb lenk tyrin tojas J. Kołaczkowski, publikav s ši medžiag bendrame kontekste su kitais Lenkijoje nulietais varpais⁹⁴. Tai išsamiausia XIX a. išleista publikacija, ta iau visi lietuviški varpai žinomi iš kit šaltini . Tarp vairi XX a. pr. periodikoje skelbt publikacij verta išskirti vien , skirt Maladavo 1583 m. varpui, paskelbt žurnale *Wie Ilustrowana*⁹⁵. ia pirm kart publikuotas ant varpo esantis rašas, deja, vietomis perdirbtas, kupi ruotas, redaguotas sulenkinant teksto rašyb ir vedant rus bei lenk kalb elementus.

Jau po Pirmojo pasaulinio karo pasirod T. Szydłowskio monografija apie Galicijos varpus iki 1600 met ⁹⁶, o apie Lvovo varpus išleisti du K. Badeckio tyrin jimai⁹⁷. Nors šiuose darbuose n ra tiesiogin s lituanistin s medžiagos, juose paskelbti vertingi istoriniai duomenys ir paskelbt varp duomenys nemenkai pasitarnavo rašant š darb . Verta pažym ti ir vien iš nedaugelio publikacij , kurioje varpai nagrin jami kaip dail s k riniai ir apib dinamos j menines savyb s⁹⁸. Negalima nepamin ti itin svarbaus lenk specialist dirbamo darbo tiriant Antrojo pasaulinio karo metais prarastus varpus ir apskai uojant patirtus nuostolius. Jau išleisti trys tomai, dar vienas tomas skirtas varpams, išvežtiems Vokietij iš iki Antrojo pasaulinio karo šiai šaliai priklausan i teritorij , kurios dabar yra atitekusios Lenkijai⁹⁹. Šiame tome pateikta itin gausi ikonografin medžiaga leido susidaryti vaizd apie Gdansko – svarbiausio varp liejimo centro Baltijos j ros pakrant se, taip pat Vakar Pamario ir Silezijos varp specifk , j panašumus ir skirtumus, lyginant juos su Lietuvoje ir Karaliau iuje liedintais analogais. Atkreiptinas d mesys, kad leidinyje surinktos nuotraukos paimtos iš Niurnberge veikian io Vokietijos varp archyvo (*Deutsches Glockenarchiv im Germanischen Nationalmuseum*) fond . Šiame archyve, leidinio autoriaus duomenimis¹⁰⁰, saugoma ir medžiaga, susijusi su per Antr j pasaulin kar iš Lietuvos išvežtais varpais.

Lenkijoje šiame t kstantmetyje buvo pad ti publikuoti ir Lietuvos kampanologijai reikšmingi šaltiniai. Daugiau kaip šimtas varp , atsid rusi dabartin s Baltarusijos teritorijoje, buvo paskelbta t stiniame leidinyje *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, kuris yra sakralini paminkl inventoriuss, ruošiamas Krokuvos Jogailai i universiteto. Kelios mums svarbios šio leidinio serijos išleistos 2003–2014 m. ir redaguotos dr. M. Kałamajskos-Saeed, tai II serijos 4 tomai – *Ko cioty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*¹⁰¹, III serijos 4 tomai – *Ko cioty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wile skiego*¹⁰² ir IV serijos 1 tomas – *Ko cioty i klasztory rzymskokatolickie dawnego*

⁹⁴ Kołaczkowski, Julian. *Wiadomo ci tycz ce si przemyslu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków: nakładem dra Mikołaja Ka skiego, 1888.

⁹⁵ W. I. Mołodów. In: *Wie Ilustrowana*. Warszawa, 1911, z.12, s. 28–29.

⁹⁶ Szydłowski, Tadeusz. *Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Na podstawie materiałow zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koper , dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych. Kraków: Polska Akademia Umiej tno ci, 1922.

⁹⁷ Badecki, Karol. *Ludwisarstwo lwowskie za Zygmunta I*. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossoli skich: 1921; Badecki, Karol. *redniowieczne ludwisarstwo lwowskie*. [Uzupelniony przedruk z "Gazety lwowskiej", R. 1921 nr 27–34]. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossoli skich, 1921.

⁹⁸ Remer, Jerzy. Artystyczne warto ci dzwonów ko cielných. In: *Sztuki Pi kne*, R. I. 1918, nr 2.

⁹⁹ Tureczek, Marcell. *Leihglocken: dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011.

¹⁰⁰ Žodin informacija suteikta šio darbo autoriui.

¹⁰¹ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. II: *Ko cioty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogródzkiego*. T. I–IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska–Saeed. Kraków: Mi dzynarodowe Centrum Kultury, 2003–2014.

¹⁰² *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. III: *Ko cioty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Wile skiego*. T. I–IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska–

województwa trockiego¹⁰³. Nors min tuose tomuose paskelbta medžiaga n ra visiškai tiksli ir ne be priekaišt , kartais neteisingai nurodomos liejik pavard s, yra inskripcij perrašymo klaid , pasitaiko praleist raš fragment ir netikslaus datavimo atvej , ta iau tik iš ši leidini žinome apie iki šiol nežinot XVI a. pab. varp liejik Ambrozij Hofman , publikuoti duomenys apie ypa vertingus Porazavo, Dere ino, Rod n s bažny i varpus ir nemažai kitos Lietuvos kampanologijai svarbios medžiagos. Dar vienas t stinis leidinys *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*¹⁰⁴ , rengiamas ir spausdinamas Balstog je, paskelb kelet buvusios Balstog s srities Palenk je (dabar Lenkija) bažny i 1849 ir 1851 m. klausimyn . Publikuoti tuomet Vilniaus vyskupijai priklausiusi Sokulkos ir Balstog s dekanat bažny i dokumentai. Juose taip pat nemažai Lietuvos kampanologijai vertingos medžiagos. B tent iš šios medžiagos žinome apie daugiau kaip dvi tonas sv rus 1542 m. nuliet Suražo bažny ios varp , 1679 m. J. Delamarso Vilniuje nuliet Adelsko bažny ios varp ir šio liejiko bendrapavardžio ir galb t giminai io Mikalojaus veikl XVII a. I p. (1636). Šiose publikacijos iš viso paskelbti duomenys apie daugiau kaip 45 varpus.

Baltarusijoje kampanologija kol kas žengia tik pirmuosius žingsnius, ir ji daugiau susijusi su sta iatiki cerkv s atgimimu ir 1996 m. kurta Minsko varpinink mokykla. Tad reikšmingesni kampanologini leidini ia dar n ra daug. M s temai yra itin svarbus dar sovietme iu Eleonoros Vecer ir Juriaus Chadykos išleistas straipsnis, aprašantis Maladavo cerkv s varp , liedint Kaune 1583 m.¹⁰⁵ Pastaruoju metu produktyviai kampanologijos srityje dirba muzikolog ir varpinink Elena Šatko, paskelbusi kelis itin reikšmingus m s darbui straipsnius¹⁰⁶ ir pernai iš jusi monografij apie Vakar Baltarusijos pravoslav cerkvi varpus¹⁰⁷. Tik iš šios knygos žinome apie unikal gotikin Matijevi i cerkv s varp ir J. Breutelto 1639 m. liedint Markovo instrument . Minsko varpinink mokyklos dešimtme iui 2010 m. buvo skirta mokslin konferencija, jos metu skaityti pranešimai išspausdinti atskira knyga¹⁰⁸. Nors pranešim lygis labai skirtingas ir dažniausiai n ra aukštas, atskiro pamin jimo vertas Gardino Pakrovo soboro varpinink s Julijos Min enko straipsnis apie Gardino varpus, kur paskelbta nemažai vertingos medžiagos apie G. Mörko liedintus Gardino Bernardin bažny ios varpus.

Latvijos varpai aprašyti ir išanalizuoti dar prieš Antr j pasaulin kar ia dirbusio architekto ir dail s istoriko Pauliaus Camp s. Jo dar 1930 m. išleistoje knygoje buvo aprašyti Latvijos varpai,

Saeed. Kraków: Mi dzynarodowe Centrum Kultury, 2005–2011.

¹⁰³ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. IV: Ko cióły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Trockiego. T. I: Ko cióły i klasztory Grodna (1) / Opracowały Maria Kałamajska–Saeed i Dorota Piramidowicz. Kraków: Mi dzynarodowe Centrum Kultury, 2012.*

¹⁰⁴ Kułak, 2008, op. cit. nr. 14, s. 81–141; Kułak, Aneta; Ry ewski, Grzegorz. Kronika ko cioła wasilkowskiego z 1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2010, nr. 15–16, s. 123–131; Ry ewski, Grzegorz; Kułak, Aneta. Kroniki ko ciołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849–1851. Cz. 1. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2011, nr. 17, s. 191–219; Ry ewski, Grzegorz; Kułak, Aneta. Kroniki ko ciołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849–1851. Cz.2. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2012, nr. 18, s. 182–218.

¹⁰⁵ , op. cit. 31–33.

¹⁰⁶ : , . V — . In: / : . , 2005; , . (XI – . XXI).In: / . . . 17. 1, : , 2008.

¹⁰⁷ , . :

¹⁰⁸ : Orthdruk, 2014.

¹⁰⁸ , 2011.

liedinti iki 1860 met¹⁰⁹. Šis leidinys mums svarbus ne tik Lietuvos varpams palyginti su dabartinės Latvijos žemės liedintais varpais, ten paskelbta ir šiek tiek lituanistinės medžiagos: bent iš šio leidinio žinome apie vien seniausią išlikusią LDK renesansinį varpą (1546 m. Jarviš varpą), ten taip pat paskelbti duomenys apie J. Breutelto, J. Delamarso, D. Venerio ir kitų Lietuvos varpų liejimo instrumentus, skirtus šio krašto bažnyčioms. P. Campas po Antrojo pasaulinio karo už Latvijos ribų atsidūrė archyvuose ištyrė lenkų mokslininkas K. M. Kowalskis ir pateikė naujos medžiagos apie Baltijos regiono varpų liejyklas¹¹⁰. Paskutinioje Latvijoje jau sovietmečiu pabaigoje išleistoje knygoje apie Latvijos bronzos varpų liejyklas medžiagos pateikė A. Anteišas¹¹¹, šiame leidinyje išvardinti vadinamieji „smulkieji liejikai“ XIX a. Kuršo provincijoje padeda atributuoti ir dalį Lietuvoje esančių varpų.

Atskirai tenka paminėti publikacijas, skirtas buvusios Prūsijos varpams. Šiame didelės kultūrinės reikšmės ne tik Lietuvai, bet ir Lenkijai turėjusiame regione dominavo du pagrindiniai centrai – Gdanskas ir Karaliaučius. Prūsijos varpų inventorizacinė medžiaga intensyviai skelbiama ir autoriai. Paminėtinos leidinių serijos, turinčios bendrą pavadinimą *Die Bau-und Kunstdenkmäler*. Vakarų Prūsijai (*Provinz Westpreußen*) paskirta serija išleista 1884–1919 m., Rytų Prūsijai (*Provinz Ostpreußen*) – 1891–1899 metais. Atskiri šio leidinio tomai labai skiriasi varpams skiriamu laiku. Adolfo Boetticherio paruoštuose Rytų Prūsijos tomuose varpų inventorizacinės medžiagos paskelbta nedaug, ji atsitiktinė, o varpų inskripcijos publikuotos retai. Tačiau ir šiuose leidiniuose galima rasti vertingos informacijos: Mažajai Lietuvai skirtame tome paminėtas Vilniaus klebono Jono Donelaičio 1710 m. funduotas varpas¹¹², šiuo metu saugomas Lietuvoje, Sintautų bažnyčioje, leidžia identifikuoti pirminio instrumento saugojimo vietą. Minėtos leidinių grupės Vakarų Prūsijai skirtose serijose kampanologinės medžiagos gerokai daugiau¹¹³. Šiame tome išskirtinai kampanologinį vertimą autorius Vakarų Prūsijos provincijos paminklų konservatoriaus prof. Berhardo Schmido (1872–1947) domėjimasis varpais¹¹⁴. Šis autorius nemažai dėmesio skyrė kryžiuočių periodo Prūsijos varpams. Viename jo straipsnyje išanalizuoti seniausieji (iki 1466 m.) Prūsijos varpų rašai¹¹⁵, kiti nagrinėjami vėlesnius Vakarų Prūsijos varpus, tarp tų paminėtas šio regiono varpų gamybos istorij

¹⁰⁹ Campe, Paul. Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser. In: *Latvijas Universitātes raksti, Architektūras Fakultātes serija = Architectorum Ordinis series*; 1,1. Rīga: Latvju Kultūra, 1930.

¹¹⁰ Kowalski, Krzysztof Maciej. Die Glocken aus den Giebereien des Ostseeraumes in Riga und Lettland (im Lichte der Sammlung von Paul Campe). In: *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit* / Herausgeber Ilgvars Misans. Marburg: Verlag Herder-Institut 2005; kiek vėliau šis straipsnis paskelbtas ir lenkiškai: Kowalski, Krzysztof Maciej. Dzwony staro ytnie z ludwisarni nadbałtyckich w Rydze i na Łotwie w wietle materiałó w inwentaryzacyjnych Paula Campego. In: *Tuba Dei. Studia kampanologiczne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. 2006.

¹¹¹ Anteišas, Aleksis. *Bronza Latvijoje. Paskutinio amžiaus apšviestojo stulpo lappas m.* Rīga: Zinatne, 1988.

¹¹² Boetticher, Adolf. *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. Heft 5: *Litauen*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernhard Teichert, 1895, S. 157.

¹¹³ Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*. Heft XII: *Kreis Rosenberg*. Danzig: A. W. Kafemann G. m. b. H., 1906; Heft XIII: *Kreis Stuhm*. Danzig: Selbstverlag des Provinzial-Verbandes von Westpreußen; Kommissionsverlag von L. Sauniers Buchhandlung, 1909; Heft XIV: *Kreis Marienburg*. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreußen. Kommissionsverlag von A. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.

¹¹⁴ B. Schmido kampanologinio darbo yra apžvelgtas Gdanskos universiteto prof. K. M. Kowalskis, žr., Kowalski, Krzysztof Maciej. Bernhard Schmid jako badacz dziejów ludwisarstwa Prus Krzyżackich i Królewskich. In: *Tuba Dei*. Studia kampanologiczne. Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2006, s. 162–182.

¹¹⁵ Schmid, Bernhard. Die Inschriften des deutschen Ordenslandes Preußen bis zum Jahre 1466. In: *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse*. Jahr 12, Heft 3. Halle (Saale): Max Niemeyer-Verlag, 1935, S. 69–156.

apibendrinantis straipsnis¹¹⁶. Kryžiuo ir valstybės varpus tarpukario laikotarpiu taip pat nagrinėjo ir Hermannas Mankowskis¹¹⁷.

Apie Vakarų Prūsijos varpus rašė ne tik vokiečiai autoriai, bet ir lenkai, pirmasis jų, dar prieš Antrąjį pasaulinį karą parašė sėkmingą studiją apie Kulmo vyskupijos varpus, buvo kun. R. Frydrychowiczius¹¹⁸. Jau dabartiniais laikais Vakarų Prūsijos varpams nemažai dėmesio skyrė m. s. min. tas prof. K. M. Kowalskis, parašė kelias sėkmingas studijas – svarbiausios jų skirtos varpų inskripcijoms¹¹⁹. Senoji varpų tema iš dalies šis autorius pratęsė ir kampanologiniame straipsnyje rinkinyje *Tubae Dei*¹²⁰. Paminėjimo vertas ir garsiojo Torūnės varpo Tuba Dei 500 metų jubiliejaus proga išleistas leidinys, aptariantis Torūnės ir Kulmo varpus¹²¹, taip pat studija, skirta trimis garsiausiems Gdanskio varpų liejimo dinastijoms¹²².

Karaliaučius – svarbiausias varpų liejimo centras Baltijos pietryčių regione, savo produkcija konkuravo su Gdanku ir itin reikšmingai prisidėjo gaminant Lietuvos valstybei skirtus varpus, susilaukė itin nedaug dėmesio. Vienintelė studija, skirta tiek Karaliaučiaus, tiek ir visos Rytų Prūsijos varpų liejybai, parašyta Richardo Dethlefseno, pasirodė pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui¹²³. Tenka tik apgailestauti, kad ši tema nesulaukė vėlesnių tyrimų.

Baigiant šią apžvalgą trumpai reiktų sustoti ir prie rusų autorių, rašiusių apie varpus. Vertingiausių prieš revoliuciją pasirodžiusių leidinių laikytina Jaroslavlės varpų liejyklos savininko Nikolajaus Olovianišnikovo monografija, nagrinėjanti varpų istoriją ir aptarianti varpų liejimo meną¹²⁴. Po revoliucijos pasirodė keli tyrimai apie XVI–XVIII a. Naugardo ir Pskovo varpų liejikus¹²⁵. Šios publikacijos svarbios aiškinantis 1583 m. Kaune nulieto varpo vadinamojo *žvirgiliaus* frizo genezę. Žlugus Sovietų Sąjungai, Rusijoje pasirodė šimtai publikacijų apie varpus, tačiau dauguma jų buvo skirta skambinimui varpais, techniniams ir teologiniams aspektams, turi mažai susijusių su mūsų darbo tema. Svarbiausiomis publikacijomis laikytini Annos Bondarenkos išsamūs

¹¹⁶ Schmid, Bernhard. *Westpreussische Glockenkunde*. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreussen; Kommissionsverlag von AS. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.

¹¹⁷ Mankowski, Hermann. Glocken im preußischen Ordensland. In: *Die christliche Kunst*, XXXII. Jahrgang. 1936. Heft 9. München, S. 277–281.

¹¹⁸ Frydrychowicz, Romuald. Dzwony ko cielne w diecezji chełmskiej. In: *Roczniki Towarzystwa Naukowego Toruńskiego*, R. XXII, 1925; R. XXXIII, 1926.

¹¹⁹ Kowalski, Krzysztof Maciej. *Dawne inskrypcje pomorskie: studia epigraficzne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001; Kowalski, Krzysztof Maciej. *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.

¹²⁰ Kowalski, Krzysztof Maciej. *Tubae Dei*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.

¹²¹ *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tą rocznicę ułania wielkiego Tuba Dei spisane*. / Pod redakcją T. Jaworskiego, M. Nasieniewskiego, K. Przegiętki. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, 2001.

¹²² Wróblewska, Elbieta. *Ludwisarnie Benningów, Wittwercków i Anthonych. Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999.

¹²³ Dethlefsen, Richard. *Beiträge zur ostpreußischen Glockenkunde*. Königsberg: Verlag Bernhard Teichert, 1919.

¹²⁴ . . . , 1912. 2- . . . : –

¹²⁵ . . . XVI – XVII . In: . . . 1928, 9. . . . 9–10. . . .

XVI – XVIII . In: . . . 1934; . . . 2. . . . : 1937;

. In: – . In: . . . 1968, c. 204–219; . . .

XVI – . . . « . . . ». In: . . . , 2000.

leidiniai apie senuosius Rusijos varpus. Vienas j nagrin ja XVII a. Maskvos liejininkyst ¹²⁶, kitas, parašytas 2007 m. apgintos disertacijos pagrindu, nagrin ja ankstyvuosius Kijevo Rusios ir Rusijos varpus bei j gamyb iki XVIII a.¹²⁷

Darbo strukt ra. Darb sudaro vadas, trys skyriai, išvados, bibliografija, priedai, iliustracij s rašas ir iliustracijos. Tyrimo strukt ra atspindi tiriam j objekt ir išd styta chronologiniu principu. Išimt sudaro pirmasis skyrius, kuriame pateikiama bendro pob džio kampanogin informacija.

vade pagrindžiama tiriamoji problema, jos aktualumas, aptariamas mokslinio tyrimo objektas, apibr žiamos jo chronologin s ir teritorin s ribos. Formuluojamas darbo tikslas ir uždaviniai, akcentuojamas mokslinis darbo naujumas ir jo reikšm . Aptariami Lietuvos kampanologijos šaltiniai, pateikiama tyrin jim ir literat ros apžvalga.

Pirmasis skyrius yra pamatinis viso tyrimo, jame apib dinamas varpas ir jo sandara, medžiagos, iš kuri liejami varpai, pateikiamos varp puošybos technologijos, išsiaiškinti varp puošybos principai ir b dai.

Antrasis skyrius paskirtas seniausiems Lietuvos varpams, kurie buvo nulieti iki baroko pradžios. Skyriuje nagrin jamas sud tingiausias Lietuvos varp liejimo istorijos laikotarpis. Jame aptariami seniausi rus niškos ir vakarietiškos – gotikin s tradicijos instrumentai. Apib dinami negausiai išlik renesanso ir manierizmo stili varpai, bandoma atsakyti klausim , kokie bruožai yra b dingi ši stili instrumentams. Daug vietos skiriama varp liejikams.

Tre iasis tyrimo skyrius nagrin ja Lietuvos baroko epochos varpus. Bandoma išsiaiškinti, koki tak Lietuvos varpams tur jo XVII a. vid. ir XVIII a. pr. karai ir okupacijos. Daug d mesio skiriama skiriama Lietuvos liejimo mokyklos pradininkui Jonui Breuteltui – pirmajam baroko epochos meistrui ne tik Lietuvoje, bet ir visame regione. Aptariami svarbiausi Vilniaus meistr – Jono Delamarso bei t vo ir s naus Apanavi i nulieti varpai ir j k rybin s biografijos.

Prieduose pateikiama su tyrimu susijusi, ta iau bendrame tyrimo tekste nepateikiama medžiaga: svarbiausi kampanologini ir retesni tyrimo tekste vartojam termin žodyn lis, varp form lentel s ir kiti duomenys.

Mokslinis darbas iliustruotas sen j Lietuvos varp nuotraukomis ir lyginam ja medžiaga iš kaimynini šali bei Vakar Europos.

¹²⁶

¹²⁷

: , 2012.

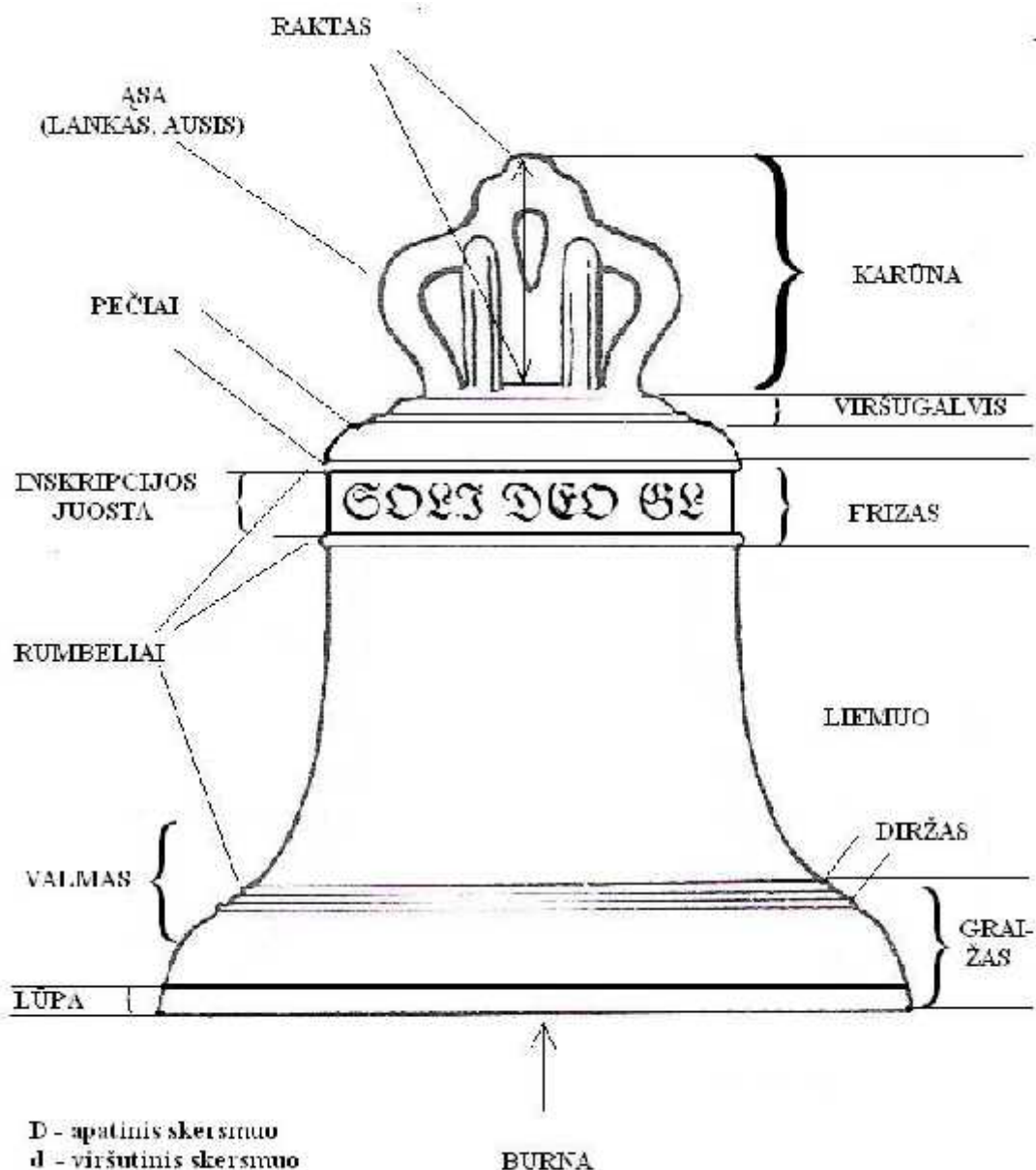
XVII : , 1998.

XII–XVII .

I. ISTORINI VARP GAMYBA IR PUOŠYBA

Varpo schema

Šiame darbe dažnai vartojami terminai, kuriais apibūdinamos atskiros varpo dalys ir elementai. Deja, lietuviška kampanologijos terminija vis dar nėra galutinai nusistovėjusi. Tad teko suderinti atskirų varpo dalių bei elementų pavadinimus ir sukurti pagrindinius varpų gamyboje vartotinus terminus. Siekdami išvengti dviprasmybių ir nesusikalbėjimo, pateikiame varpo schemą su nurodytais jos dalių pavadinimais.

Varp konstravimas ir gaminimas

Varp medžiaga. Varpo, kaip ir bet kurio kito dailės kūrinio, išvaizda priklauso nuo medžiagos ir technikos, kurios panaudotos kuriant instrumentą. Kaip skiriasi medžio raižinys nuo oforto, taip skiriasi iš bronzos ar geležies nuliedinti varpai. Tačiau jei grafikos technikos planai aprašytos vaizduojant literaturoje, su jomis galima susipažinti ar išugdyti naudojimo gebėjimus edukacinio ugdymo metu, tai apie varp medžiagas ar jų gaminimo technikas dažnai neturime jokio, net elementaraus supratimo. Tai puikiai galima pastebėti skaitant Lietuvoje nuolat pasirodantius tekstus, neretai rašomus tiek žinomais istorikais, tiek ir žemesniu supratimo lygmenimis. Dažnai net ir reprezentaciniais laikytinose publikacijose kalbant apie varpus nurodoma, kad vienas ar kitas instrumentas yra nulietas iš žalvario¹²⁸. Netiksliai išverstas lenkų kalbos žodis *spi* (špižius) net kampanologų darbuose tampa ketumi¹²⁹, tačiau dažnai ir itin nemalonis klaidas galima sutikti ir patyrusių istorikų darbuose¹³⁰. Dar didesnė painiava yra vairiuose XX a. šaltiniuose, ten galima rasti tokius sunkiai sivaizduojamus metalo lydinius, kaip „30 proc. žalvario, 70 proc. rudos ar ketaus“¹³¹, „vario ir plieno medžiaga“¹³², „geležis su plieniu“¹³³, panašaus pobūdžio išrašai šiuo metu skelbiami spaudoje paliekant skaitytojams patiens spręsti, ką gali reikšti šie metalų apibūdinimai¹³⁴. Atsižvelgiant šį kontekstą tampa suprantama, kaip būtų apibūdinami medžiagas, iš kurių liejami varpai, ir bendrais bruožais, nesileidžiant technologines subtilybes, nusakyti svarbiausius tradicinio varpų gamybos būdo procesus.

Varpai nuo seniausių laikų yra liejami iš bronzos. Tai prasta, gerai žinoma ir mūsų dienomis planai naudojama medžiaga, kita vertus, bronzos yra pirmasis žmogaus išrastas metalo lydinys, turintis beveik šešis tūkstantius metų gamybos ir vartojimo tradicijų. *Bronza* yra bendrinis žodis, kuriuo vadinami gana varis ir sudėtinimi besiskiriantys metalo lydiniai¹³⁵. Klasikinė ir mums labiausiai prast šio lydinio atmaina sudaro du komponentai – varis ir alavas. Tokia bronzos tiksliau vadinama *alavo bronzos*, tačiau šiame darbe šiam lydinii vardinti vartosime prast *bronzos* pavadinimą. Šio lydinio paplitimas buvo nulemtas svarios priežasties – varis pagal savo prigimtį yra gana minkštas metalas, dar minkštesnis yra alavas, tačiau šie abiejų metalų lydinys pasižymi kietumu ir, didinant alavo kiekį lydinyje, ši savybė stiprėja. Kita priežastis buvo sunkumai, susiję su vario liejimu: naudojant primityvias technologijas, šio metalo liejinyje susidarydavo daug oro pūslelių, todėl grynas varis nebuvo lieti tinkamas metalas¹³⁶. O alavo bronzos lengvai liejama, atspari korozijai, pasižymi geromis akustinėmis savybėmis, todėl šie priežastys yra tinkamiausia medžiaga varpams lieti. Šiam tikslui naudojama speciali bronzos atmaina (vadinamoji *varp bronzos*), jos sudėtis varioje literaturoje nurodoma kiek skirtingai, bet dažniausiai teigiama, kad šio metalo lydinys sudaro 78–80 proc.

¹²⁸ LKSD T. I. Kn. VI, D. II, p. 388; LSD. T. II. D. I. Kn. 2, p. 75, 76.

¹²⁹ , 2005, op. cit., p. 192, Šios klaidos neišvengiamos, net ir žinomas kampanologas P. Šverebas savo naujausiam monumentaliam darbe špiži išvertė kaip „ket“, žr., Šverebas, 2014, p. 35.

¹³⁰ Šia proga verta pacituoti ne per seniausiai moksliniame straipsnyje pasirodžiusi, tačiau sveiku protu sunkiai suvokiamą frazė – Birž „arsenale saugotos 44 ketaus ir 3 geležinis patrankos“ žr. Karvelis, Deimantas. Radvil Birž pilis ir jos arsenalas XVI–XVII a. In: *Žiemgala*, 2002, nr. 1, p. 8.

¹³¹ Var nos bažnyios klebono K. [parašas neišskaitomas] 1942 06 19 raštas – KVKA, b. Bažnyios varpai, 1942.

¹³² Akmens bažnyios klebono J. Balio 1942 06 23 raportas. – KVKA, b. Bažnyios varpai, 1942.

¹³³ Nemunaičio bažnyios klebono V. Želnio 1942 06 20 raštas. – KVKA, b. Bažnyios varpai, 1942.

¹³⁴ Neseniai išjusioje knygoje apie Raseinių dekanato varpus cituojami XX a. vidurio dokumentai – „varpas nulietas iš ketaus ir plieno su mažu žalvario dalimi“, kitoje teksto vietoje, kalbant apie tą patį instrumentą, pateikiama citata jau teigia, kad varpas „iš misingio“, tačiau, iš kokios medžiagos varpas išties buvo pagamintas, autoriai taip ir nenurodo. Žr. Raseinių dekanato, op. cit., p. 106, 108.

¹³⁵ Bronza taip pat vadinami vario lydiniai su kai kuriais kitais elementais – aliuminiu, siliciu, arsenu ir t.t. Bendriau kalbant – bronzos laikomi visi vario lydiniai, kuriuose antras pagal svarbą komponentas yra cinkas ar nikelis.

¹³⁶ Nowowiejski, Antoni Julian. *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*. T. 1: *Wiadomo ci wst pne*. Cz. 4. Warszawa: Druk. Franciszka Czerwińskiego, 1893, s. 1262.

vario ir 20–22 proc. alavo¹³⁷. Šis santykis rodo ypatingą varp liejimo tradicijos konservatyvumą, nes dar presbiteris Teofilus (benediktin vienuolis, gyvenęs apie 1070–1125 m.), savo garsiajame traktate *De diversis artibus* aprašydamas varp gaminimo technologiją, nurodė, kad varpai liejami iš keturi dali vario ir penktos dalies alavo¹³⁸. Taigi per tą kstant met metalo sudėtis išliko ta pati. Tačiau senj varp metalo sudėtis dėl skirting priežasčių buvo daug vairesnė. Apie tai galime spręsti iš negausių metalo sudėties tyrimų, atliktų su geografinės platumose. Lietuvoje yra atlikti vos keli atsitiktiniai šio metalo sudėties tyrimai¹³⁹. Kiek daugiau j atlikta kaimyniniuose Lenkijoje¹⁴⁰, norėdami palyginti galime pasitelkti Transilvanijos¹⁴¹ ir Rusijos¹⁴² varp medžiagos tyrimus. Kaip tyrimai rodo, senj varp sudėtyje abiejų metalų proporcijos nebuvo nekintamos – alavo galėjo būti nuo 11 iki 36 proc. bendro kiekio. Nemažą dalį procentais sudarydavo kiti metalai, kurie klasikinėje bronzos sudėtyje nerastinkami. Pavyzdžiui, Kaune, Rotušės aikštėje rastame varp bronzos pavyzdyje, švino kiekis buvo pats didžiausias iš visų tyrinėtų objektų ir siekė net 11 proc.¹⁴³. Manytina, kad šis metalas pakliavo varp metalo sudėtyje greičiausiai liejant juos iš pakartotinai panaudotą medžiagą, kai vietoje atvežtinio brangaus alavo buvo panaudojami varšalaviniai dirbiniai ar j laužas. Pastarj gaminti metal, siekiant padidinti plastiškumą liejimo metu ir taupant brangalav, paprastai būdavo dedamas nemažas kiekis švino. Kiti varp bronzoje randami elementai, tokie kaip aliuminis ir silicis (maksimalūs kiekiai – 8,5 ir 12,5 proc.), išgryninti tik XIX a. pr., varp metalo sudėtyje patekdavo greičiausiai dėl netobulos metalūros apdorojimo technologijos.

Jeigu Lietuvos varp metalo sudėtis yra dar beveik netyrinėta, tai dar mažiau galima pasakyti, iš kur Lietuvoje ir kokiais keliais buvo atvežami varpams lieti skirti metalai. Iš istorinių dokumentų yra žinoma, kad varpai neretai būdavo liejami iš jau turimų gaminių medžiagos, tam reikalui panaudojant ne tik senus ar suskilusius varpus. Kaip varp medžiaga buvo naudojamos net smulkios varinės monetos¹⁴⁴, dažnai varpai būdavo liejami iš senų ir nenaudojamų bronzinių patrankų. Ši tradicija siekia senus laikus ir egzistavo iki pat XX a. imtinai. Dažnai iš nugalėto priešo paimtą patranką nulietais varpams kartu būdavo ir pergališki paminklas. Palius garsiausius varpus-paminklus turėjo Viena¹⁴⁵ ir Kelnas¹⁴⁶, varpai iš trofijinių pabūklų buvo liejami ir Rusijoje¹⁴⁷. Lietuvoje taip pat

¹³⁷ In: /
 : , 1985, c.238.

¹³⁸ Theophili, quiet Rugerus presbiteri et monachi. *De diversis artibus: seu diversarum atrium schedula*. Libri III. / opera et studio R. Hendrie. Londini: Johannes Murray, 1847, p. 360.

¹³⁹ Žalnierius, Algirdas. Bronzos liejyklos Kaune XVII–XVIII a. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. V. Kaunas: VDU leidykla, 2004, p. 239, 243.

¹⁴⁰ Krokosz, Jacek; Pabi, Rafał; Pa, Monika. Analiza składu chemicznego niektórych dzwonów i moździerza aptekarskiego z Muzeum Narodowego w Krakowie. In: *Odlewnictwo współczesne – Polska i świat*. Kraków: Instytut odlewnictwa, 2009, nr. 4, s. 57–68; Piaskowski, Jerzy. Hutnictwo i odlewnictwo. In: *Z dziejów techniki w dawnej Polsce*. / pod red. B. Orłowskiego. Warszawa: Wydawnictwo „IHNOiT”, 1992, tablica X.

¹⁴¹ Benk, Elek. *Erdély középkori harangjais bronz keresztel medencéi*. Budapest: Teleki László Alapítvány; Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2002, 44. o.

¹⁴² , op. cit., p. 255.

¹⁴³ Žalnierius, p. 239.

¹⁴⁴ In:
 Internetė:
<http://www.zvon.ru/zvon7.view2.page63.html> [žiūrėta 2013 11 20].

¹⁴⁵ Vienos Šv. Stepono katedros varpas *Pummerin*, svoris apie 20 tonų, buvo nuliendintas 1711 m. iš trofijinių turkiškų patrankų kurios buvo paimtos 1683 m. m. šio prie Vienos metu. Varpas sudėgė 1945 m., žr. *Die Pummerin*. Internetė: <http://www.linzensichten.at/pummerin/pummerin.htm> [žiūrėta 2013 12 02].

¹⁴⁶ Kelno katedros varpas *Kaiserglocke*, svoris daugiau nei 27 tonų, nulietais 1873 m. iš prancūziškų trofijinių patrankų, paimtų 1870–1871 m. karo metu. Varpas metalas 1918 m. dar kartą panaudotas karo tikslams, žr. Wolff, Arnold. *Kaiserglocke*. In: *Der Kölner Dom*. Internetė: <http://www.koelner-dom.de/index.php?id=kaiserglocke> [žiūrėta 2013 12 02].

¹⁴⁷ Rusijoje žinomi keli tokie atvejai, palius žinomiausiu yra vadinamasis Taganrogo varpas, nulietais 1778 m. iš turkiškų patrankų. Varpas Krymo karo metu 1855 m. buvo paimtas prancūzų kariuomenės kaip karo trofijus ir atiteko

žinomas ne vienas atvejis, kai varpai buvo liejami panaudojant patrank medžiag . Keli j žinomi iš testament užrašym : LDK taurininko Kazimiero Tiškevi iaus 1652 m. testamente rašoma. ...*keturias lauko patrank les, kurias gyvas b damas naudojau geram tikslui [...] tai ir po mano mirties, kai kas išgirs j bals , te pasako: duok Viešpatie amžin atils , ant varp jas paaukoju*¹⁴⁸. Vilniaus vaivada Povilas Jonas Sapiega (1610–1665) testamentu užraš Ružoni pilies patrankas Vilniaus šv. Kazimiero bažny ios varpams nulieti ¹⁴⁹. Varpai kartais buvo liejami ir iš sugadint ar jau naudoti netinkam patrank . Yra žinoma, kad iš Radvil Nesvyžiaus arsenalo 1715 m. buvo paskirta šimtas akmen svorio sugadint patrank bronzos Myriaus bažny ios varpui nulieti¹⁵⁰. Paskutinis toks žinoma atsitikimas susij s su Semeliški cerkv s varpo pagaminimo istorija – 1896 m. Vilniaus apskrities kariuomen s vadas paskyr patrank metal šiam varpui nulieti¹⁵¹.

Kartais viariose publikacijose kaip medžiaga, iš kurios nulieti varpai, b na nurodytas žalvaris (vario ir cinko lydinys). Ta iau iš šio metal lydinio bažny i varpai nebuvo liejami. Tam buvo kelios priežastys: žalvarini varp garsas laikomas šaižiu, tad žalvaris netinkamas varpams lieti. D l plastiškumo šalto formavimo metu žalvaris tradiciškai daugiau buvo apdorojamas šlampuojant ir kalant, re iau buvo liejamas. D l auks primenan ios metalo spalvos žalvaris naudojamas gaminant papuošalus, buities reikmenis, indus. Iš jo liejami ir nedideli varpeliai, kuri privalumas yra j blizganti geltona spalva (pvz., stalo varpeliai, altoriaus varpeliai). Ta iau didesni matmen dirbiniai iš žalvario liejami ypa retai. Grei iausiai tam turi takos per mažas metalo plastiškumas liejimo metu, kai reikia užpildyti didel s formos t rius. Dar viena priežastis – tai didesnis už bronz žalvario susitraukimas metalui atv stant, d l to nulieti dirbiniai dažnai suskyla nesp jus j išimti iš liejimo form . Manytina, kad tai ir yra pagrindin s priežastys, d l ko iš žalvario gaminami tik nedideli varpeliai.

Painiav vartojant metal pavadinimus galb t kelia ir tai, kad senojoje Lietuvoje vargu ar buvo skiriama bronz nuo žalvario, o žodžiais *skaistvaris*, *žalvaris* buvo vadinamas bet kuris geltonas blizgantis metalas, išskyrus auks . Tenka pasteb ti, kad metal pavadinimai „bronz“ ir „žalvaris“ gyvojoje kalboje tik santykinai neseniai išst m *špiži* ir *missing* , tad neturi itin gilios vartojimo tradicijos. Žodis *špižius* turi specifin ir su varp gamyba susijusi kilm . Š žod dar viduramžiais iš vokie i kalbos pasiskolino lenkai, sutrumpin ir pagal savo kalbos reikalavimus perdirb vokie i kalbos termin *Glockenspeise*¹⁵²(**pažodžiui varp maistas: *glocken* – „varpai“, *speise* – „maistas“**), – **taip viduramžiais buvo apib dinamas metalas, iš kurio buvo liejami varpai**. Žodis *špižius* iš lenk kalbos pateko lietuvi ir kaimynines ryt slav kalbas. Tiek lietuvi , tiek ir lenk kalbose *špižius* buvo pirminis bronz vardijantis žodis¹⁵³, v liau tap s bendru prekybiniu

Paryžiaus Dievo Motinos katedrai, 1913 m. varpas sugr žintas Rusij , dabar saugomas Chersoneso muziejuje., žr. 2010. Internetė:

<http://www.liveinternet.ru/community/1215253/post134291078/>.

¹⁴⁸ Tyszkiewicz, Eustachy. *Opisanie powiatu borysowskiego pod wzgl dem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim, z dodaniem wiadomo ci: o obyczajach, spiewach, przysłowia ch i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd.* Wilno: Drukarnia Ant. Marcinowskiego, 1847, s. 153.

¹⁴⁹ (XVII). In: . Internetė: <http://history.ruzhany.info/history1600.html> [ži r ta 2013 11 20].

¹⁵⁰ Martinaitien , 2010, op. cit., p. 315.

¹⁵¹ Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1896 m., Kauno Šv. Mykolo Arkangelo (gulos) bažny ia.* 2004 09 10. – KPC DSKOP.

¹⁵² Spi (a). In: *Etymologia.org. Słownik etymologiczny*.2010. 02. 20. Internetė: <http://www.etymologia.org/wiki/S%C5%82ownik+etymologiczny/spi%C5%BC%28a%29>.

¹⁵³ XVI a. lenk kalbos žodyne dar n ra žodžio *bronz* žr. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. II. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossoli skich, *Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk*, 1967, s.452, 453.

pavadinimu, kuris buvo taikomas iš vario lydinio nulietiems dirbiniams, neatsižvelgiant metalo sudėtį procentais¹⁵⁴, todėl dažnai senuose tekstuose vartojamas žodis *špižius* („varp špižius“, „špižiniai varpai“) keistinas žodžiu *bronzas*.

Laikotarpiu, kai dar nebuvo prasidėjusi pramoninė revoliucija, varpai iš geležies buvo liejami itin retai, o iš šios medžiagos pagaminti instrumentai yra išlikę vos keletas. Vis dėlto ankstyvajame varpų sklaidos etape buvo nemažai bandymų gaminti varpus iš daug pigesnių geležies, o ne iš bronzos. Tačiau to meto geležiniai instrumentai būdavo ne liejami, bet kalami. Keletas išliko iki mūsų dienų. Žinomiausias yra stebuklingasis varpas (*la cloche miraculeuse*) iš Šv. Mergelės koplyčios Rokamadure (Rocamadour, Prancūzija, Pietų Pirėnų regionas). Jo datavimas nėra aiškus, populiarioje literatūroje dažnai nurodomas VI a., o labiau specializuotose publikacijose pagaminimo laikas apibendrinamas ankstyvaisiais viduramžiais¹⁵⁵. Žinant, kad iš geležies plokščiai sumontuoti keltiško tipo varpai nėra laikytini varpais prastinės vokos prasme¹⁵⁶, gali kilti abejonės dėl Rokamaduro varpo. Tačiau, atsižvelgiant į instrumento sandarą ir formą, reikėtų laikyti kaltine liedinto varpo imitacija, taigi instrumentu, atitinkančiu varpo sampratą¹⁵⁷.

Bene seniausias iš geležies nuliedintas varpas datuojamas XIII a. ir yra saugomas Saint-Pierre-de-Belleville bažnyčioje¹⁵⁸ (Prancūzija, Savoijos departamentas). Neabejotina, kad tokie varpai galbūt tik kiek daugiau, tačiau dėl medžiagos trapumo ir korozijos jie neišliko, be to, geležiniai varpai akustinėmis savybėmis neprilygo bronziniams analogams. XVII a. tokie varpai buvo liejami Švedijoje ir net eksportuojami. Apie tai žinome iš dokumentų, liudijančių, kad 1687 m. Rygos miesto burmistras nupirko Švedijoje tris geležinius varpus (*drei eiserne Glocken*) Švento Jozefo bažnyčiai¹⁵⁹. Dar du, kiek senesni lietuviški geležiniai varpai išliko Lietuvoje. Vienas jų, saugomas Žemaičių vyskupystės muziejuje Varniuose, buvo nulietas 1662 m.¹⁶⁰ Šis varpas surastas XX a. pab. buvusioje Varnių katedroje, paslėptas šoninio Šv. Antano altoriaus mensoje. Instrumentas labai skiriasi nuo kitų Lietuvoje esančių varpų [1 il.] ir ne tik savo medžiaga – jo viršugalvis visiškai plokščias, kas nedažnai sutinkama ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyninėse šalyse. Varpas neturi tradicinio frizo su inskripcijos juosta, o tik liemens viršgaubiančių pailgų akantų lapų. Instrumento liemuo suskaidytas retai išdėstytais rumbeliais, kas nesutinkama ne tik Lietuvoje, bet ir Baltijos jūros pietryčių regione ir

¹⁵⁴ Nėra visiškai aišku, kodėl *špižiumi* lietuviai neretai pavadinami ir visai kitos prigimties ir išvaizdos metalas – ket. Žr. *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: Gertruda Naktinienė (vyr. redaktorė) et al. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Internetė: <http://www.lkz.lt/startas.htm> žodis *špižius*. Atkreiptinas dėmesys, kad toks painiojimas yra būdingas taip pat ir baltarusiams, štai E. Šatko tekstuose bronziniai varpai kartais vadinami liedintais iš ketaus! žr. , op. cit., 2005, p. 192.

¹⁵⁵ Cloche de Rocamadour. In: *Base Palissy: Objets protégés au titre des Monuments Historiques*. Internetė: http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/dapapal_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=TOUT&VALUE_1=&FIELD_2=LOCA&VALUE_2=Rocamadour&FIELD_3=EDIF&VALUE_3=&FIELD_4=Cpal1&VALUE_4=&FIELD_5=Cpal2&VALUE_5=&FIELD_6=Cpal3&VALUE_6=&FIELD_7=REPR&VALUE_7=&FIELD_8=Mat%9riaux&VALUE_8=&FIELD_9=DEPL&VALUE_9=%20&FIELD_10=DMAJ&VALUE_10=%20&NUMBER=11&GRP=0&REQ=%28%28Rocamadour%29%20%3aLOCA%20%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=9&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=50&DOM=MH [žiūrėta 2013 12 08].

¹⁵⁶ Žalnas, Gintautas. Cum signo campanae: the origin of the bells in Europe and their early spread. In: *Meno istorija ir kritika / Art History & Criticism*. T. 9: *Sacrum et publicum*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2013, p. 66, 67, 76.

¹⁵⁷ Rokamaduro varpas nedidelis (H – 24 cm, D – 33 cm), jo korpusas pusės ovalo pavidalo, neturi graižo, išplaktas iš storos monolitinių geležies plokštelių be sujungimų ir primena liedintus varpus. Jo taisyklingas pusės ovalo pavidalo korpusas primena Canino varpą, laikomą seniausiu Europoje. Instrumento kabos sudaro platus žiedas su dviem nedidelėmis somis jo pakraščiuose. Tokio paties tipo kabos turi ir neseniai surastas IX a. I p. bronzinis varpas iš Bojnos (Slovakija), visa tai leidžia datuoti Rokamaduro varpą apytiksliai VIII ar net senesniu amžiumi.

¹⁵⁸ Tchorski [Duseigne, Vincent]. *La cloche de Saint-Pierre de Belleville*. Internetė: <http://tchorski.morkitu.org/1/belleville.htm> [žiūrėta 2013 11 21].

¹⁵⁹ Kowalski, Tuba, op. cit., p. 80.

¹⁶⁰ Klimka, 2006, op. cit., p. 69.

svetima Vidurio Europos varp liejimo tradicijai. Tai jau panašaus sprendimo pavyzdži galima rasti Skandinavijoje, kai kuriems šiame regione nulietiems varpams būdingas ir visiškai plokščias viršugalvis¹⁶¹. Varni varpo liemens apačioje yra iš žmonių figūrų sudaryta dekoracinė juosta [2 il.]. Tokio pobūdžio puošyba neturi analogų visos Europos mastu, tad didelė tikimybė, kad šis varpas savo kilme gali būti susijęs su Švedija, kur taikomosios dailės kūriniuose stipriai reiškiama lokali, liaudies menui būdingos tendencijos. Kitas labai panašus, greičiausiai to paties meistro pagamintas geležinis varpas, šiandien saugomas Kaišiadorių katedroje, buvo nulietas 1665 m.¹⁶² Jo puošyba panaši aukščiau aprašytam varpui, tik neturi antropomorfiniais motyvais dekoruotos juostos liemens apačioje. Ši abiejų varpų pagaminimo vieta nėra žinoma, galima tik spėti, kad jie galėjo būti arba atvežti iš Skandinavijos arba pagaminti iš ten atvykusio keliaujančio meistro. Taip pat neatmestina galimybė, kad minėti geležiniai varpai buvo nulieti kurioje nors geležinės patrankos gaminiuose liejykloje. Diskusijų metu pasigirsta nuomonė, kad liejant geležis būtinai daug aukštesnė temperatūra nei gaminant bronzą ir kad tokia temperatūra galima pasiekti tik specialiose krosnyse. Tai paneigtą galimybę, kad geležiniai varpai galėjo būti nulieti keliaujančio meistro. Tai jau anglies prisodrintos geležies (=ketaus) liejimas nėra daug sudingesnis procesas negu bronzos. Ketui lydėti reikia apie 1200 °C¹⁶³, tai tik šiek tiek aukštesnė temperatūra nei būtina varpus liejant iš naujos bronzos¹⁶⁴. Šiandien susidarantis spėjimas, kad minėti geležiniai varpai nulieti kiek nerpestingai, yra apgaulingas. Abu varpai, atsižvelgiant sunkumus formuojant iš geležies dekoracinius elementus, išsiskiria puošybos gausa, ir šiuo aspektu jiems negali prilygti nė vienas Lietuvoje esantis XIX ar XX a. pagamintas geležinis ar plieno varpas [3 il.]. Detali neišbaigtumo spėjimas susidaro ne tik dėl mažo geležies plastiškumo liejimo metu, bet ir dėl didelio varpų sunykimo laipsnio šimtmečiais veikiant korozijai. Apie jų aukštą kokybę byloja jau pats ši varpų išlikimo faktas.

Geležis tapo nebe atsitiktine, o svarbia medžiaga gaminant varpus tikrai po XVIII a. vid., kai buvo patobulintos geležies liejimo technologijos ir lieta geležis (dažniausiai tai daug anglies turinti jos rūšis – ketus) buvo pradėta plačiai naudoti – pradedant buitines reikmenų gamyba ir baigiant tiltų statybos elementais bei mašinų pramonę. Literatūroje nurodoma, kad apie 1830 m. iš geležies jau buvo liejami varpai Berlyne ir Vienoje¹⁶⁵. Neabejotina, kad bandymai iš ketaus liejinti varpus XIX a. pirmojoje pusėje turėjo būti nemažai. Svarbiausias motyvas, leidęs išplisti šios rūšies gaminiams, buvo nedidelė geležinių varpų kaina. Nors ši technologija buvo tobulinama, geležiniai varpai neprilygo bronziniams, o jų garsas „nors ir stiprus, nebuvo malonus“¹⁶⁶. Akustines geležinių

¹⁶¹ Pavyzdys gali būti apie 1712 m. meistro Fridericho Meyerio perlietas varpas, priklausantis Eidsbergo bažnyčiai (Estfoldo apskritis, Norvegija). Šio meistro yra žinomi dar du varpai – 1688 m. varpas Oslo katedroje (Norvegija) ir 1682 m. varpas iš Levringo bažnyčios (Danija, Centrinis Jutlando regionas) žr. Nyholm, Hans. *Kirkeklokker i Danmark, alfabetisk efter kirke*. Internetė: http://www.hikuin.dk/kirkeklokker/liste_stednavne/kirkeklokker_a-av.htm [žiūrėta 2013 11 11],

¹⁶² Žalnas, 2008, op. cit., p. 16, 17, 19.

¹⁶³ Jau nurodyta ne grynos geležies, bet geležies lydinio su anglimi ir siliciu lydymosi temperatūra. Toks lydinys buvo gaunamas geležies rūdos apdorojimo proceso metu, naudojant anglį kaip reduktorių. Geležies lydinys, turintis didelį procentą anglies (4–5 %), yra ne kas kita, kaip žaliavinis (lūtinis) ketus – kietas, bet trapus metalas, žaliava geležies dirbinių gamybai. Toliau šis metalas buvo apdorojamas šalinant anglį kalimo būdu. O plienui lieti yra reikalinga daug aukštesnė temperatūra – 1600 °C.

¹⁶⁴ Skirtingoje šaltiniuose labai skirtingai nurodoma varpui nulieti reikalinga temperatūra. Naujai bronzai pagaminti reikalinga ne mažesnė temperatūra kaip 1083 °C – vario lydymosi temperatūra. Dujų alavys skystas varas, metalas atvėsta, tai jau būtina kuo greičiau išlieti, kol nesudeg alavas, tad pradinė temperatūra turi būti aukštesnė kaip 1100 °C, taigi gana artima ketaus lydymosi temperatūrai. Paruoštos bronzos lydymosi temperatūra žemesnė, ji gali būti liejama jau 1050 °C temperatūroje, žr. Grassmayr, Peter. Die Glockengiesserei Grassmayr. In: *Giesserei Rundschau*. Fachzeitschrift der Osterreichischen Giesserei-Vereinigungen. 2003, T. 50, Heft 11/12, S. 281.

¹⁶⁵ Ks. M. N. O dzwonach stalowych. In: *Przegląd katolicki*. 1870 10 27. Nr. 43, p. 676.

¹⁶⁶ X. Z. Ch. [Chodyński, Zenon] Dzwon. In: *Encyklopedia kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami* / Wydawca M. Nowodworski. T. IV. Warszawa: Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, 1874, s. 494.

varp savybes liudija ir tai, kad, norint gauti reikiamo tono varp , j sienel s tur jo b ti storesn s nei bronzini analog ¹⁶⁷. Be to, ketaus varpai buvo trap s ir neatspar s korozijai, tad j tarnavimo laikas daug trumpesnis nei bronzini . D l savo pigumo iš ketaus lie dinti varpai neprarado populiarumo taip pat ir XX a. pirmojoje pus je. Tuo metu nemažai Lietuvos bažny i (daugiausia iš Žemaitijos regiono), kurios buvo netekusios varp Pirmojo pasaulinio karo metais, gijo Liepojoje *Beker un Ko* gamykloje (nuo 1933 m. *Liep jas dr šu fabrika*) iš šio metalo nulietus varpus¹⁶⁸. Kitas geležini varp tiek jas Lietuvai buvo firmos *Schilling & Lattermann* metalo liejykla, veikusi **Morgenröthe-Rautenkranz vietov je** (Vokietija, Saksonija). Ši mon gamino *kietosios geležies* (vokiškai *Eisenhartguss*) varpus¹⁶⁹. Lietuvoje didžiausias geležini varp komplektas, saugomas Šilut s liuteron bažny ioje, yra pagamintas b tent šioje firmoje. J sudaro trys 1922 m. nulieti varpai, kuri bendras svoris yra 2300 kg¹⁷⁰. Lietuvai iš geležies lie dintus varpus tiek ir *Ulrich & Weule* firma¹⁷¹, veikusi Bockeneme (Vokietija, Žemutin Saksonija). Lietuvoje geležiniai varpai XIX–XX a. nebuvo gaminami.

Daug tobulesni už geležinius buvo *lie dinto plieno*¹⁷² varpai, tarpukario Lietuvoje vadinti *guštaliniai*¹⁷³. Pirmieji tokie varpai buvo pagaminti 1847 m. Bochume (Vokietija, Šiaur s Reinas-Vestfalija), bendrov s *Mayer & Kühne* plieno liejykloje¹⁷⁴. J gaminimo technologij išrado Jacobas Mayeris. 1854 m. min ta bendrov tapo akcine ir buvo pavadinta *Bochumer Verein für Bergbau und Gusstahlfabrikation A.G.*¹⁷⁵ Plieno varpus ypa išpopuliarino 1855 m. pasaulin paroda Paryžiuje, kur jie peln aukso medal . Iki 1915 m. Bochumo bendrov buvo vienintel Europoje, lie dinusi varpus iš plieno¹⁷⁶, tokia produkcija buvo gaminama iki pat 1970 m. Per vis veiklos laik šioje mon je buvo pagaminta apie 30 000 varp ¹⁷⁷. Lietuvoje žinoma daugiau kaip 40 Bochume nuliet plieno varp . Seniausias, 1885 m. pagamintas varpas saugomas Pivaši n bažny ioje¹⁷⁸, v liausias – 1949 m. datuotas keturi varp komplektas 2001 m. dovanotas Plung s bažny iai¹⁷⁹. Plieniniai varpai pasižymi daug didesniu kietumu nei analogai iš lietos geležies ar net bronzos¹⁸⁰,

¹⁶⁷ Eiermann, Franz. Bochumer Gußstahlglocken. In: *Stadt Bochum*. Internetė: <http://www.bochum.de/C125708500379A31/vwContentByKey/W27CNDYQ455BOLDDE> [ži r ta 2013 12 06].

¹⁶⁸ Šioje gamykloje nuliedinti varpai šiandien saugomi Viekišni (1925), Žemai i Kalvarijos (1926, du varpai), B ting s ev. liuteron (1926), Kenos (1927), Pašušvio (1929), Vosyliškio (1930), Kalnalio (1931), Pusn s (1933). Vosyliškio (1938), Mažeiki (1938), Pašušvio (1938), Tirkšli (1939) bažny iose.

¹⁶⁹ Naujausiame P. Šverebo darbe ši geležies r šis vadinama *kalusis ketus*, žr. Šverebas, 2014, op. cit., p. 184, 256 ir kt.

¹⁷⁰ *Klangstahlglockengießerei Schilling & Lattermann. Apolda, Thüringen Zweigfabriken in Morgenröthe und Rautenkranz in Sachsen in Gemeinschaft mit der Bronzeglockengießerei Franz Schilling Söhne*. Leipzig: Druck J. Bohn & Sohn, [s.a. – 1927], S. 91. Šiame leidinyje nurodyta, kad Lietuvoje dar keliose vietose buvo šioje gamykloje nulieti varpai – Kaune, Prienuose, Pašyšiuose.

¹⁷¹ Yra žinomi keturi šioje firmoje nulieti varpai, saugomi Kruonio (1921), Tver (1924, du varpai) ir Girkalnio (1924) bažny iose.

¹⁷² Plienas yra geležies ir anglies lydiny, kuriame anglies yra nuo 0,02 iki 2 proc., jame taip pat b na vairi priemaiš ir pried , toki kaip silicis, manganas ir t.t. Plienas geležies kalimo b du buvo išgaunamas jau prieš 4000 met , ta iau lie dinti plien prad ta tik XVIII a. vid. Anglijoje. Plienui lydyti reikalinga apie 1600 laipsni temperat ra.

¹⁷³ XX a. pirmojoje pus je lietuviškoje spaudoje vartotas terminas, pasiskolintas iš vokie i kalbos žodži junginio *Gussstahl* – „lietas plienas“.

¹⁷⁴ Eierman, op. cit.

¹⁷⁵ *Bochumer Verein. Zur Erinnerung an den Westfälischen Städtetag in Bochum, Juni 1896*. Bochum: [s.n.], 1896, S. 1.

¹⁷⁶ Eierman, op. cit.

¹⁷⁷ Ibidem.

¹⁷⁸ Žal nas, 2008, op. cit., p. 50.

¹⁷⁹ Šverebas, Povilas. [Plung s] Bažny ios varpin ir varpai. In: *Plung s*, 2005, op. cit., p. 108, 109.

¹⁸⁰ Lietos geležies varpo atsparumas gniuždymo j gai yra 12 kg / 1 mm²; bronzinio varpo 18–20 kg / 1 mm²; plieninio varpo 70–80 kg / 1 mm². Žr. Eierman, op. cit.

ta iau jie n ra apsaugoti nei nuo korozijos, nei nuo skilim , o garsas skurdesnio diapazono nei bronzini . Tiek iš lietos geležies, tiek ir iš plieno pagaminti varpai paprastai pasižymi itin asketiška puošyba. Pirmieji iš geležies ir plieno nulieti varpai netur jo raš , reljef ar kit papuošim tiek d l gamybos technologijos netobulumo, tiek ir d l ne itin didelio geležies plastiškumo liejimo metu. Nors jau 1870 m. buvo skelbiama, kad ant plienini varp rašai ir švent j atvaizdai „atliekami aiškiai ir kiek manoma tiksliau“¹⁸¹, Bochume pagaminti varpai retai kada buvo puošiami reljefais ar ornamentiniais papuošimais, taip dekoruot varp Lietuvoje n ra. Dažniausiai vienintel puošmena t ra rumbeliais išskirta frizin juosta su firmos pavadinimu, o ant liemens trumpa inskripcija, tik retais atvejais ant plienini varp galime pamatyti kiek ilgesn raš .

Varpai gali b ti liejami taip pat ir iš kit , tradicin mis nelaikom medžiag . Nuo 1930 m. buvo bandoma lieti varpus iš vadinamosios ypatingosios bronzos – vario ir silicio lydinio neturin io alavo¹⁸², v liau naudota aliuminio bronzos ar net cirkonis. Ta iau tai jau n ra klasikinei varp gamybai b dingos medžiagos, ir j aptarimas lieka už šio darbo rib .

Varp formos. Šiandien nemažos dalies civilizacijos sukurt artefakt pavidalus nusakome pasitelkdami varpo pavadinim , nuo r bo sukirpimo (kliošas), moteriškos skryb l s, šviestuvo gaubto iki archeolog vartojam ind pavadinim (varpo formos taur , krateris). Tai akivaizdžiai rodo, koks nekintamas ir tvirtai žmoni s mon aug s yra varpo formos supratimas. Ta iau dabartinis lengvai atpaž stamas varpo siluetas neatsirado iš karto, kaip vienkartinio išradimo pasekm , bet yra beveik t kstant met trukusios raidos rezultatas.

Bene pirmasis sen j varp formas apraš XVI a. gyven s Vannoccio Biringuccio, nurodydamas, kad senose bažnyiose galima rasti varp , kuri formos primena „pintin , skalbti skirt katil (*conche da bucata*) ar tikt moli g , ilg ir siaur “¹⁸³. **Heinrichas Otte** savo garsiosios varpams skirtos knygos antrajame leidime pateik naujus varp form apib dinimus, kurie vartojami ir dabar – seniausius varpus pavadino *Bienenkorb* – šiaudinio avilio vardu, v lesn varp tip *Zuckerhut* – cukraus galva (d l formos, primenan ios rafinuoto cukraus luitus, kurie iki pat XX a. pr. dominavo mažmenin je prekyboje). Kiti varp tipai šio autoriaus nebuvo išskirti, tik buvo aprašyti *triadinio profilio varpai* (vokiškai *Dreiklang rippe*) ir j gamybos principas¹⁸⁴. Šis H. Ott s veikalas padar didžiul tak visai XX a. kampanologijai. Iki pastar j dien dauguma autori naudojami šio autoriaus pateikta klasifikacija, skirstydami varpus pagal j formas avilio (šiame darbe vartojame trumpesn pavadinim), cukraus galvos ir akordinius varpus. Ta iau tokia sistema labai bendra ir supaprastinta – jei pirmieji du tipai išskirti pagal varpo proporcijas ir siluet , tai tre iasis pagal varpo *šonkaul* (vokiškai *rippe*). Taip vadinamas specialus varpo sienel s profilis, kuris buvo prad tas taikyti jau XIII a. pab.¹⁸⁵ ir yra naudojamas iki ši dien . Taigi gausyb skirtingas proporcijas ir siluetus turin i varp , pagamint daugiau kaip per 700 met , pateko „triadinio profilio varp “ kategorij . Jos viduje pagal tam tikras proporcij sistemas neretai buvo išskiriami pranc ziškas, vokiškas, o galop ir rusiškas pogrupiai. Šio skirstymo schematiškumas prad jo nebetenkinti XXI a. mokslinink , ir atsirado nemažai nauj bandym klasifikuoti pagrindinius varp tipus. Pamin sime tik kelis. Pranc z kampanologas Hervé Gouriou savo disertacijoje seniausius varp tipus pavadino mokslin je literat roje labiausiai žinom varp vardais ir išskyr *Canino*, *Haithabu*, *Fontenailles*, *Florencijos*

¹⁸¹ Ks. M. N., op. cit.

¹⁸² Glocken – Klangkörper mit Klasse. Ein altes Handwerk beleuchtet. In: *Welt der Fertigung*. 2013, nr. 4, S. 14.

¹⁸³ Biringuccio, Annuccio. *Pirotechnia*. Venetia: appresso P. Gironimo Giglio e compagni, 1559, p. 204r.

¹⁸⁴ Otte, Heinrich. *Glockenkunde*. Leipzig: T.O. Weigel, 1884, 2 Auflage, S. 88–92

¹⁸⁵ Ibidem, p. 91.

varp tipus¹⁸⁶. Lenk kampanologas Marcelinas Tureczekas¹⁸⁷ varp tipus vardino chronologini period datomis, išskirdamas pirmin varp tip ir tipus, b dingus XII–XIII a., XIV–XVI a. vid. bei XVI–XVIII a. Toks skirstymas, nors labai patogus, ta iau, deja, neatspindi realios varp form vairov s, kuri buvo tuo pa iu chronologiniu periodu. Radikalumu pasižymi ital kampanologo **Matteo Padovano** sukurta varp klasifikacija. Šis autorius išskyr beveik 20 varp form tip . M. Padovanis vienur vartoja modifikuotus H. Ott s vestus terminus (pvz., ankstyvoji avilio forma), kitur pasitelkia prastinius stili pavadinimus (pvz., v lyvoji gotikin forma). Ši klasifikacija itin susmulk ja bandant apib dinti vairius lokalinius variantus, tokius kaip *Po up s sl nio manieristin forma (Manieristica Padana)* ar *Bresanon s barokin forma (Barocca Brissinese)*¹⁸⁸. M. Padovano klasifikacija gal ir tinka atskir Europos region varpams klasifikuoti, ta iau turi ir akivaizdži netolygum bei tr kum . Pagrindiniu laikytina tai, kad nebuvo sukurta aiški visoms kategorijoms bendr klasifikavimo princip , o kiekvienos grup s požymiai detaliam neaprašyti. Be to, labai aiškiai pasireiškia italo centristinis M. Padovano klasifikacijos pagrindas. Kaip galima pasteb ti, Italijos varp form ir puošybos raida jau nuo XII a. eina savitu keliu nei likusioje Europoje ir iki ši dien sudaro atskir skyri Europos varp istorijoje. Tad ir M. Padovano varp form klasifikacija, nors yra didelis žingsnis priek , n ra galutinis problemos sprendimas.

Šio darbo tikslas n ra naujos varp form klasifikacijos suk rimas, tad kalb dami apie senuosius varpus vartosime iš dalies M. Padovano modifikuotus H. Ott s vardijimus, o, nagrin dami XVII–XVIII a. varpus, esant reikalui, taikysime aprašom j metod , iš dalies bandydami atsižvelgti ir proporcinės-modulines schemas (apie tai žemiau). Kadangi varpo siluetas yra itin svarbus ne tik akustine prasme, bet ir kaip meninio konstravimo priemon , manytina, kad b tina nors schematiškai apib dinti varp form raid .

Kampanologijos specifika sudaro tai, kad **daugelis šiandien naudojam pagrindini varp konstravimo element ir form atsirado labai seniai ir laikui b gant kito palyginti nedaug**, tod l juos nagrin jant tenka siekti itin senus laikus. Seniausi mums žinomi varpai ar j liekanos (Canino, Vredeno, Bojnos [2 priedas 1 lent., c, d, b – toliau tekste nurodomas tik lentel s numeris.]) savo pavidalu primin apa ioje nupjaut kiaušin su nedaug išplat jusiu, dar neprofiluotu graižu. Ši j forma ne itin nutolo nuo v lyvosios antikos krateri¹⁸⁹ – j korpusas taip pat buvo išgaubtas ir suapvalintas ties dugnu, o viršutiniame pakraštyje buvo daroma nedidel , išor išsišovusi ir kiek išlenkta „l pa“ (krateriuose jos paskirtis buvo neleisti lauko pus nukristi ant briaunos atsid rusiems lašams) [1 lent., a]. Seniausiuose varpuose ši „l pa“ tapo tiesiu nedideliu varpo apatin pakrašt juosian iu atlanku, kaip matoma Bojnos varpe [1 lent., c]¹⁹⁰.

Ankstyvosios varp formos savo siluetu išties panašios *šiaudin avil* [1 lent., e, f]. Šio tipo varpams b dingas suapvalintas viršugalvis, sta ios lygios liemens sienel s ir siauras, nedaug

¹⁸⁶ Gouriou, Hervé. *L'Art du campanaire en Occident Histoire facture et esthétique des cloches de volée*. Cerf Histoire. Paris: Édition du Cerf, 2006.

¹⁸⁷ Tureczek, Marcell. *Najstarsze dzwony na ziemi mi dzyrzeckiej do 1815 roku*. Zielona Góra: Ksi garnia Akademicka, 2005, s. 15, 19, 20.

¹⁸⁸ Padovani, Matteo. *Epoca storica di fusione e forma della campana*. 2007–2008. In: *Campanologia.org*. Internet: <http://www.campanologia.org/campanologia/epoca-storica-di-fusione-e-forma-della-campana>.

¹⁸⁹ Apie galima varp atsiradim iš krateri žr. Žal nas, 2013, p. 78, 80.

¹⁹⁰ Šis varpas pagamintas provincialaus, ne itin aukšt profesin lyg pasiekusio meistro (tai liudija tiek 11 skyly i , varpo korpuso atsiradusi liejimo metu, tiek ir kreivas varpo korpusas). Žinant, kad toliau nuo pagrindini gamybos centr dirb meistrai paprastai gamindavo dirbinius remdamiesi senais pavyzdžiais, galima manyti, kad Bojnos varpas atspindi vien iš pa i seniausi varp formos tip , kuris gal jo b ti paplit s VIII ar net VII a. Canino varpas galb t net kiek senesnis, ta iau pagamintas Italijos Lacijuje, kur metalo apdirbimas buvo aukštesnio lygio, tad atspindi kiek aukštesn varp vystymosi etap .

išor atsikiš s graižas. Ši forma evoliucionavo dviem kryptimis. Manytina, kad taip atsitiko varpams išplitus didel je Europos dalyje ir prad jus atsirasti vietin ms varp gaminimo tradicijoms. Italijoje ir Alpi regione buvo pastebimos tendencijos liedinti kiek pailgesnius varpus, turin ius suapvalint viršugalv [2 lent., b]. Šiaur nuo Alpi gaminti varpai gijo kresnas masyvias formas ir buvo panašesni nebe avil , bet didel katil . Toki varp viršugalvis neteko aptakaus pusiau apvalaino pavidalo, tapo suplotas ir gijo *pe ius*, kurie atskyr j nuo liemens, kaip tai matoma apie 950 m. pagamintame Haithabu varpe [1 lent., d]. Šio varpo tiesus ir nedidelis graižas, nors primena aukš iau min t Bojnos varp , ta iau skirtingai nuo jo, jau yra tap s savarankišku varpo konstrukciniu elementu. Antrajame t kstantmetyje nuliedint varp graižai, kaip ir dabartini varp , jau visi išgaubti išor . Avilio tipo varp sienel s pasižymi storumu, tai beveik visiems viduramži varpams b dinga savyb , o ties graižu – vieta, kuri muša instrumento liežuvius, jos b davo dar labiau pastorinamos.

XII a. II p. – XIII a. I p. paplito **cukraus galvos** pavidalo varpai, padar didel tak v lesn ms varp formoms. Šio tipo relik t periferin se Europos srityse pasitaiko dar ir XV a.¹⁹¹ Negalima sutikti su M. Padovaniu, kai jis teigia, kad cukraus galvos tipo varpai buvo paplit tik aplink Alpes esan iame regione ir pa ioje Italijoje¹⁹². Tokio tipo varp galima rasti ir Skandinavijoje, ir Balkanuose, ir net Didžiajame Naugarde. Vis d lto cukraus galvos formos varp atsiradim grei iausiai reikt sieti su Italija, kurioje net XIV a. pab. šis tipas nebuvo visiškai prarad s savo populiarumo. Vokie i kampanologas Sebastianas Wamsiedleris teigia, kad cukraus galv formos varpai atsirado XII a. pab., kai pasikeit varp gamybos technologija ir vietoje seniau taikyto *dingusio vaškiniomodelio (cire perdue)* prad tas naudoti gerokai pigesnis molinis modelis ir dviej dali liejimo forma¹⁹³, ta iau, nepaisant chronologinio sutapimo, rimtesni argument šiai tezei rodyti n ra. Manytina, kad cukraus galvos pavidalo varp išplitimas Europoje gali b ti sietinas ne tik su to meto prekybiniais ar kult riniais ryšiais, bet ir su kryžiaus kar metu padid jusiais kontaktais tarp atskiruose Europos regionuose gyvenan i žmoni ¹⁹⁴.

Klasikiniams cukraus galvos formos varpams b dingos savotiškos proporcijos – j korpuso aukštis paprastai didesnis už apatin diametr , o viršutinis skersmuo b na maždaug du kartus mažesnis už varpo aukšt . Šio tipo varpai gali b ti skaidomi kelis pogrupius, atsižvelgiant j sieneli bei viršugalvio formas. Senesnio tipo cukraus galv sienel s lygios ir nuo pat viršugalvio tolygiai plat ja apa i , tokio varpo siluetas primena k g [2 lent., c]. V lesniuose varpuose liemens apa ioje atsiranda lengvas išlenkimas (vadinamasis valmas). Toki varp profilis daug sud tingesnis nei avilio formos – instrumento apatin je dalyje ties graižu instrumentas labiausiai išplat j s, išor gaubtomis sienel mis, aukš iau gauna išlenkt profil ir lengvai siaur ja virš . Graižas visada suapvalintas, ryškus ir neprofiluotas. Tik seniausi cukraus galv tipo varpai turi suapvalint ir tolygiai liemen pereinant viršugalv [2 lent., c, e]. Nors toks sprendimas išliko Italijoje iki XIV a. pab., likusioje Europoje jau nuo XIII a. pr. šio tipo varp viršugalv dažniausiai dengia tablet s pavidalo viršugalvio plokšt , o žemiau jos atsiranda suapvalinti pe iai, kurie tolygiai pereina viršutin liemens dal [2

¹⁹¹ Pavyzdys gali b ti serb varp liejiko Rodopo 1432 m. Pe e, Kosove, nulietas varpas.

¹⁹² Padovani, Epoca, op. cit.

¹⁹³ Wamsiedler, Sebastian. *Bisher unbekannte Zuckerhutglocke in Mecklenburg entdeckt*. 2012 08 27. Internetė: <http://www.wamsiedler.de/bisher-unbekannte-zuckerhutglocke-in-mecklenburg-entdeckt/> [ži r ta 2013 04 10].

¹⁹⁴ 1906 m. Betliejuje buvo surasti 13 šio tipo varpel , kurie sudar vadinam j vargon varp registr . Tad akivaizdu, kad cukraus galvos tipo varpai tur jo b ti žinomi ir naudojami ir kitose kryžiuo i bažny iose. Žr. Boase, Thomas Sherrer Ross. Ecclesiastical Art in the Crusader States in Palestine and Syria. In: *A history of the crusades / Ed. H. W. Hazard. Volume IV: The Art and Architecture of the Crusader States*. Madison: The University of Wisconsin Press, Ltd., 1977, p. 139.

lent., f.]. Cukraus galvos formos varpais vadinami ir vair s išilgint proporcij instrumentai, turintys virš siaur jan io k gio siluet , net jei j apatinis skersmuo kiek didesnis už korpuso aukšt .

Jau XIII a. pr. atsiranda vadinamoji *gotikin varpo forma*, naudojama liejant varpus ir m s dienomis. Jai b dingos specifinis siluetas ir suspaustos proporcijos – tokio varpo korpuso aukštis retai kada siekia 80 proc. skersmens plo io¹⁹⁵. Grei iausiai šios formos varpai išsivyst iš kresn , katil primenan i avilio tipo varp . Toki varp sienel s jau XII a. nebebuvo visiškai tiesios, j liemens apatin je dalyje buvo formuojamas nedidelis išlenkimas [3 lent., b, c, d], kuris v liau suformavo gotikinei varpo formai b ding siluet , primenant taur ar išsiskleidus tulp s žied . Bene seniausias mums žinomas gotikinis varpas, nulietas 1239 m., priklauso Sidiailles parapinei bažny iai (Pranc zija, Centro regionas). Varpas kresnok proporcij , ta iau jo siluetas jau daug grakštesnis nei katil savo formomis primenan i „avili “ [3 lent., e]. Š sp d suteikia išplat j s graižas, kuris, tolygiai pereidamas išlenkt liemens apatin dal , sudaro raiški form valm . Gotikinio tipo varp proporcijos ir siluetai n ra visiškai vienodi ir turi varias specifines atmainas.

Klasikiniu gotikin s varpo formos pavyzdžiu paprastai laikomas varpas *Maria Gloriosa*, priklausantis Erfurto katedrai [3 lent., f]. N. Padovanis ši form vardiyo kaip *v lyv j gotikin form (forma taro gotica)*¹⁹⁶. Jis buvo nuliedintas 1497 m. bene garsiausio viduramži pabaigos varp liejiko Geerto van Wou. Gotikin s varp formos nebuvo atsisakyta ir pasibaigus gotikos epochai. Patyrusi ne itin reikšming modifikacij , ji buvo viena iš populiariausi baroko epochoje, naudota taip pat ir Lietuvoje. Šios formos instrumentus XVII a. antrojoje pus je liedino ir Vilniuje dirb s Jonas Delamarsas, kaip tai matoma iš 1679 m. pagaminto Als dži bažny ios varpo [3 lent., g]. Dalis gotikin s formos varp turi kresnas horizontaliai išstas proporcijas. Tokia išvaizda gali b ti apib dinta kaip *suspausta gotikin forma*, ši instrument aukštis paprastai sudaro ne daugiau kaip 70 proc. apatinio skersmens (min tas Als dži varpas). O aukšt išsti *išilgintos gotikin s formos* varpai, kuri aukštis sudaro apie 80 proc. ir daugiau apatinio skersmens, paprastai priskiriami jau prie vadinam j tarpini tip .

Tarpiniai tipai (itališkai *forme transitoria*, vokiškai *Übergangsformen, Zwischenformen*). Tai grei iau s lyginis ar darbinis pavadinimas, apimantis skirtingos išvaizdos instrumentus. Nemaž j grup sudaro *išilginti tarpiniai tipai*, tarp kuri patenka ir aukš iau pamin ti išilgintos gotikin s formos varpai. Vienas žnomiausi šios formos varp , vadinamas *Heinrichsglocke*, nulietas 1311 m., yra saugomas Bambergo katedroje (Vokietija) [4 lent., a]. Labai panaš instrument 1560 m. nuliedino Bavarijoje ir Tirolyje dirb s meistras Gregoras Löffleris. Varpas saugomas Insbruko Hofkirch je [4 lent., b]. Abiej varp panašios proporcijos, siluetas ir viršugalvio forma. Šiuos varpus primenantys instrumentai bent jau nuo XVI a. buvo populiari s šiaur s Italijoje, dažnai gaminti XVII a. [4 lent., f], neprarado savo populiarumo iki pat XX a. imtinai, kaip matoma iš meistro Ettore Cavadini 1894 m. nulieto varpo, skirto Erbezzo bažny iai (Veronos provincija) [4 lent., d]. Toki varp atmain M. Padovanis vardino kaip *forma Manieristica Padana*¹⁹⁷. Jiems b dingas žemas profiliuotas viršugalvis, vidutinio plo io viršutinis diametras, liemuo nuosekliai pereinantis graiž ir formuojantis valm , kuris l žta ties nusklembtu graižo šlaitu. Tenka pasteb ti, kad tokio paties tipo varpai buvo liejami ir gerokai šiaur nuo Alpi . Štai ekijoje panašus instrumentas, skirtas Dobršo bažny iai, buvo nulietas 1561 m. [4 lent., c]. Ta iau šio varpo liemens

¹⁹⁵ Šiame darbe nurodomos procentais paremtos varpo dali proporcijos turi ne objektyv , bet tik orientacin pob d .

¹⁹⁶ Padovani, Matteo. *La campana “Gloriosa” del Duomo di Erfurt. “Omnium Campanarum Regina”*. Internetete: http://www.campanologia.org/sites/www.campanologia.org/files/allegati_scheda_campane_estere/La%20campana%20Gloriosa%20del%20Duomo%20di%20Erfurt_0.pdf.

¹⁹⁷ Padovani, Epoca, op. cit.

apa ia tik iš dalies su graižo viršutine dalimi sudaro vientis valm . ia graižas, kaip ir daugelyje gotikos epochos varp , tarsi savarankiška ir nuo korpuso atskirta dalis, primenanti cokol , ant kurio „užsodintas“ instrumentas. Šis bruožas leista minėti varp priskirti „išilgintam gotikiniam tipui“. O Kaune meistro Merteno Hofmano 1583 m. nuliendintame varpe, šiandien saugomame Maladavo cerkvyje (dabar Baltarusija), graižas suskaidytas dvi dalis, iš kuri viršutin atrodo kaip nat rali liemens t sa [4 lent., e]. Manytina, kad toks panašumas Italijoje liendintus varpus nėra atsitiktinis, o atspindi vien iš to meto europini tendencij . Tod l galime teigti, kad nėra pagrindo aptartos varp formos priskirti išimtinai vienam Italijos regionui ir daug tiksliau būtų vadinti tiesiog *manieristine forma*, kas pabr žt s sajas su renesanso v lyv ja faze.

Kita tarpinio tipo varp grup , kuriai būdingos išilgintos proporcijos, savo siluete primena aukšt g li vazon : j korpuso sienel s siaur ja virš visai nedaug ir tik šiek tiek lenktos liemens apa ioje. Toki varp viršus nėra toks masyvus, kaip išilgintos gotikin s formos varp , dažnai užbaigtas aukštoku nuožulniu ar suapvalintu viršugalviu. Pastarasis tipas greičiausiai atspindi paskutin cukraus galvos formos varp evoliucijos etap ir nors yra ryški , vertikaliai išst proporcij , tačiau šie instrumentai daug kresnesni, o viršutinis diametras sudaro daugiau kaip pus apatinio skersmens, taigi didesnis nei cukraus galvos tipo varp . Be to, kaip ir gotikiniuose varpuose, varpo korpusas pabr žtinai atskirtas nuo viršugalvio. Min to pavidalo varpai iki šiol neturi kokio nors atskiro vardinimo, galb t j išvaizd galima būtų nusakyti *išilginto vazono formos* vardu. Tokie varpai buvo paplit XIV–XV a. Galima paminėti XIV a. Wallenstedto (Rheden) kapinių koply ios varp [2 lent., g] (Vokietija, Žemutin Saksonija), Lvovo šv. Juro unit katedros varp , nuliendint Gedimino s naus Liubarto nurodymu 1341 m. [2 lent., h], bei kiek daugiau nei po šimto met – 1442 m. pagamint Semeliški bažny ios varp [2 lent., i]. Panašios, bet ne identiškios formos yra ir seniausias Lietuvoje vadinamasis Nevodnicos varpas, nulietas 1420 m. ir saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje [4 lent., g]. Nors išplat jusios šio varpo apatin s varpo liemens sienel s nesudaro tolygaus valmo su netaisyklingos formos suapvalintu graižu, ši išplat jusi ir smarkiai išsiskirianti varpo korpuso dalis aiškiai atribota nuo liemens ir traktuojama tarsi instrumento cokolis. Instrumento viršugalvis gana aukštas, suapvalintas ir suskaidytas dviem pakopomis. Panašios formos varpai Vokietijoje buvo gaminami jau XIII a., tai rodo Nevodnicos varpo meistro konservatyvum ir netiesiogiai patvirtina vietin jo kilm .

Prie tarpinio tipo varp neretai priskiriama viena pakankamai savita grup , pasirodžiusi jau brandžiaisiais viduramžiais. Tokie varpai būna itin paprastos sandaros – j viršugalvis plokščias, o liemens sienel s beveik statmenos ir tik ties graižu šiek tiek išplat ja ir gauna išlenkt form . Cilindrui artimas tokio varpo liemu apa ioje užsibaigia raiškiu graižu, o bendras instrumento siluetas primena gr stuv (piest). Manytina, kad šis tipas gali būti viena iš avilio formos varp (katil) modifikacij ¹⁹⁸. Bene žinomiausias *gr stuv s* formos instrumentas yra Freiburgo katedros (Vokietija, Badenas-Viurtenbergas) varpas *Hossana*, nulietas 1258 m. [5 lent., a]. Šiek tiek jaunesnis yra 1273 m. varpas, priklaus s buv. Moissaco šv. Petro benediktin abatijai (Pranc zija, regionas Piet s-Pir nai) [5 lent., b]. Tokio tipo varpai greičiausiai dėl savo paprast form buvo gaminami ir v lesniais laikais. Vienas didesni varp , vadinamas *Pótygmunt* (pus Žygimanto), yra saugomas Krokuvos Vavelio katedroje, jis nulietas 1463 m. ir sveria 6500 kg [5 lent., c]. Šio tipo varpams, pagamintiems viduramži epochoje, būdingi masyv s korpusai, o j siluetai be graižo primena kvadratui artim sta iakamp . Italijoje *gr stuv s* formos varpai buvo labiau išilginti ir grakštesni, kaip matoma iš 1550 m. meistro Alessandro Bonaventurinio nulieto Veronos katedros instrumento [6 lent., d]. Italijai būdinga tendencija išilginti varpus padar tak savito *siauraliemeni gr stuv s formos varp* potipio

¹⁹⁸ M. Padovani j vadina *Transitoria Anteriore*, tai yra ankstyv ja pereinam ja forma, žr. Padovani, op. cit.

atsiradimui, toks pavyzdys yra 1469 m. nulietas varpas, skirtas Romos San Benedetto in Piscinula bažnyčiai [5 lent., e]. Renesanso epochoje Italijos tarsi šiaur nuo Alpi esančioje Europai neapsiribojo vien tik architektūra ir dailė. Šios šalies tarsi galima pastebėti ir varpų gamyboje – vis pirma varpų formose. Siauraliemenių grūstuvės formos varpų atsiradimas yra viena iš šios tendencijos apraiškų. Lietuvoje privačioje kolekcijoje saugomas Žemaitijoje naudotas 1557 m. nulietas varpas patvirtina šį teiginį. Instrumento forma itin primena siauraliemenių grūstuvės formos itališkus varpus [6 lent., f]. Nėra žinoma, kur šis instrumentas nulietas, ant varpo tarsi gamintojo inicialai „H. B.“, galbūt sietini su Gdanske dirbusiu meistru Hansu Barnesdorpu (Borndorpu).

Aukščiau aprašyto tipo atmaina reikėtų laikyti varpų grupę, kuriai tikėtina *situlos* (lotyniškai *kibiras*) pavadinimas. Tokių instrumentų viršugalvis taip pat platus ir plokščias, tačiau tiesios sienelės žambios centrinės varpo ašies atžvilgiu ir santariai plati apačia, kas suteikia varpo liemeniui trapecijai artimą siluetą ir primena apverstą kibirą. Italijoje pagamintų šio tipo varpų proporcijos būna išilgintos, tai nesvetima ir kai kuriems renesansiniams instrumentams, o baroko epochoje liedintiems varpams būdingos daugiau kompaktiškos proporcijos [6 lent., b]. Vienas senesnių *situlos* formos varpų yra raštinis XIII–XIV a. datuojamas instrumentas, saugomas Burg Graifenšteino varpų muziejuje (Vokietija, Hesenas) [6 lent., a]. Tenka pastebėti, kad viduramžiais šiaur nuo Alpi esančioje Europos dalyje šio tipo varpai neretai sutinkami, kiek daugiau jų buvo nulietas XIII–XIV a., tačiau Italijoje jų gamyba buvo tęsiama ir vėlesniais laikais. Toks varpų tipas Europoje vėliau atgimė XVI a.: 1584 m. *situlos* formos varpą *Ursulaglocke* nuliejo meistras Löffleriai – Hannsas Christoffas ir jo sūnus Christoffas, instrumentas saugomas Konstanco Mergelės Marijos bažnyčioje (Vokietija, Badenas Viurtenbergas) [6 lent., c]. Tokio tipo renesansinis instrumentas turime ir Lietuvoje – tai 1573 m. nuliedintas Plokščio bažnyčios varpas [6 lent., d]. Tokios varpų formos panaudojimą XVI a. reikėtų laikyti renesansiniais būdingu požymiu, kai, kaip jau minėjome, dažnai buvo stengiamasi atkartoti Italijoje paplitusias tendencijas. Būtent šiame krašte *situlos* tipo varpai buvo paplitę jau nuo XIII a., tačiau jiems, kaip ir visiems Italijos varpams, būdingos labiau išilgintos proporcijos, nei jos sutinkamos likusioje Europos dalyje. Žinomiausi šio tipo itališki varpai saugomi Vatikane, Šv. Petro bazilikoje, vienas varpas, vardu *La Rota*, nulietas Guidotto Pisano XIII a. II p., sveria 1818 kg, o kitas labai panašios formos *Campanoncino*, sveriantis 3651 kg, nuliedintas 1725 m. [6 lent., e, f]. Modifikuoto *situlos* tipo varpus vėliau baroko epochoje liejo ir Vilniuje dirbęs Tomas Apanavičius, tačiau šiems varpams būdinga susiaurėjusi viršutinė varpo korpuso dalis.

Atskirai ir specifinį varpų tipą sudaro vadinamieji *laikrodžių varpai* – neretai dar vadinami *cimbalais*. Šis instrumentų formos itin skiriasi nuo paprastų bažnytinių varpų [7 lent., a–c]. Tai galbūt jo nulemti tiek savarankiška ši dviejų instrumentų tipų raida, tiek ir skirtingi jiems keliami reikalavimai. Jei bažnyčios varpams būdingas skambumas, tai valandas mušantiems laikrodžių varpams ilga garso rezonavimo trukmė neretai pageidautina. Formos skirtumus galbūt nulemti ir skirtingi skambinimo būdai: laikrodžių varpai paprastai neturi liežuvių, o jais skambinama su laikrodžio mechanizmu sujungtu plaktuku, mušančiu išorinį instrumento graižo pusį. Laikrodžių varpų formos daug vairesnės nei bažnytinių varpų, jos kartais būna gaubtos (rutulio segmento) formos [7 lent., a], primena plokščio dubenį ar skalbtuvą [7 lent., b]. Dažniausiai sutinkamas laikrodžių varpų tipas – tai paprastų formos varpas, tik su smarkiai sutrumpinta korpuso viršutine dalimi, tai jį daro panašiai moteriškos skrybių plokščių viršumi ir siaurais pakraščiais [7 lent., c].

Įdomiausia apžvelgta tik dalis vairių varpų tipų, galima paminėti dar keletą kitų, savo pavidalais primenančių trimitus, tulpas žiedus ar kitas formas. Tenka priminti, kad kai kurios varpų formos egzistavo labai ilgą laiką ir būdavo atkartojamos tuomet, kai tokio tipo varpų jau niekas nebegaminavo. Taip galbūt nutikti dėl regioninės specifikos (kaip minėjome, *situlos* tipo varpai

Italijoje buvo liejami ir XIII a. II p., ir 1725 m.), tačiau dalis varpų, turinčių archajiškas formas, galėjo atsirasti, kai būdavo bandoma optimizuoti seno varpo perliejimo procesą. Taip 1435 m. periferiniame Sardinijos regione (Oristano, torre di Mariano II) buvo pagamintas katilprimenantis varpas, savo formomis atkartojantis m. s. min. t. Bambergo katedros *Kunigundos* varpą (apie 1185 m.). Galima spėti, kad šis varpas buvo perlietas iš senesnio varpo, nukopijavus jo formas. Neretai keliaujantys meistrai (o greičiausia ne tik jie), perliedami senus varpus, stengdavosi išvengti sudėtingo varpo formos kaitavimą – darydavo senojo varpo atspaudus ir pagal juos sukurdavo naujojo varpo modelį. Ištirpdžius seną varpą ir dėjus tam tikrą dalį naujos medžiagos, kuri turėjo kompensuoti lydymo metu sudegus metalą, būdavo gaunamas instrumentas, dydžiu, siluete ir tonu panašus senam varpui. Kad toks gamybos būdas buvo naudojamas, rodo jau minėtas pavyzdys – kai varpo forma kelis šimtus metų senesnė už patį varpą. Dokumentiniai liudijimai apie tokį varpų perliejimo būdą išliko nedaug. Vienas jų aprašo Liublino katedros varpo *Rapolas* perliejimą. Instrumentas, svėręs 2270 svarus (apie 930 kg), buvo perlietas 1873 m. iš Varšuvos atvykusi A. Zwolniskio liejyklos meistras tiesiog katedros aikštėje, kurioje buvo pastatyta lydymo krosnis: *kadangi perlydant varpą buvo netekta 6 proc., buvo pridėti 126 svarai naujo metalo [...] forma ir papuošimai buvo palikti seni bei senas rašas...*¹⁹⁹ (paryškinta G. Ž.).

Varpo modelio konstravimas ir gamyba. Europoje, skirtingai nuo Rusijos ar Šiaurės Amerikos, daugelis varpų liejyklų varpus gamina vis dar tradiciniu būdu, kuris tik palyginti nedaug skiriasi nuo to, kaip varpai buvo liejami XVI ar XVII a., o pagrindiniai gamybos proceso elementai išliko tokie patys, kaip ir pirmojo tūkstantmečio pabaigoje. Šio amato konservatyvumas ir nenutrūkstama šimtmečių tradicija pasireiškia taip pat ir iš viduramžių paveldose tradicijose. Bažnyčioms (tiek katalikų, tiek ir evangelikų) skirti varpai nemažoje dalyje Vakarų Europos liejyklų vis dar liejami tik penktadieniais, 15 valandų, taip primenant savaitės dieną ir valandą, kai ant kryžiaus mirė Kristus²⁰⁰. Varpų gamintojai iki šiol mągsta pabrėžti, kad *nėra dviejų vienodų varpų, kaip ir nėra dviejų vienodų žmonių*. Ir iš tiesų, gaminant varpus tradiciniu būdu, kiekvienas nulietas varpas yra unikalus, nes jam panaudota liejimo forma gamybos proceso pabaigoje sunaikinama. Net taikant pramoninį gamybos būdą (kaip aukščiau minėtoje Bochumo bendrovėje), kur naudojamos daugkartinio naudojimo formos, ant varpų nuliejamos unikalios, ant kitų varpų nesikartojančios inskripcijos.

Tradicinis varpų liejimas nuo presbiterio Teofilio ir dar ankstesni laikais išlaikė tuos pačius pagrindinius gamybos principus. Iš pradžių padaroma varpo vidinė forma, vadinamoji *boba*, *balvonas*, *šerdis*. Kitas etapas yra varpo modelio, dažniausiai vadinamo *netikru varpu*, *falšgloku*, suformavimas. Paskutinis etapas prieš liejant varpą yra išorinės formos – *kepurės*, *gaubto*, *mantijos* pagaminimas. Skirtingais istoriniais periodais skyrėsi būdai, kaip šie elementai buvo gaminami, tačiau pagrindiniai etapai išliko tie patys, nepaisant to, ar taikomas išlydomojo modelio metodas, ar naudojamas pašalinamas modelis. Mažiau evoliucionavo būdai, kuriais remiantis gaminama formos šerdis, daugiau pokyčiai palietė paties falšgloko ir gaubto gamybą.

Radikaliausias technologinis pokytis varpų gamyboje vyko maždaug XI–XII a. Tada buvo atsakyta presbiterio Teofilio aprašyto vadinamojo *dingusio vaškinių modelio* (*cire perdue*) liejimo metodo. Taikant šį būdą tekdavo gaminti varpo modelį (falšgloką) iš brangi medžiagų – vaško

¹⁹⁹ Žr. Zalewski, Ludwik. *Katedra i jezuitci w Lublinie*. Cz. I. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1947, s. 181. 259.

²⁰⁰ *Die Glocken der Dietrich–Bonhoffer–Kirche*. Internete: http://www.neuperlach-evangelisch.de/pop_glockendbk.php [žiūrėta 2013 12 13]; *Glockenguss der „Tuttlinger Gloriosa“ in der Glockengießerei Bachert in Karlsruhe am 28. 09. 2012*. In: Tutlingen Katholische Gesamtkirchengemeinde. Internete: <http://www.kirchetutgut.de/index.asp?ID=4> [žiūrėta 2013 12 13].

ir tauk . Padengus tok model iš skysto molio suformuotu gaubtu, kaitinant pro specialias angas b davo pašalinama suskyst jusi modelio medžiaga. Susidariusi tuštum liejimo metu užpildydavo bronza. Gaminant didelius varpus reik jo didžiulio kiekio vaško ir tauk , tod l buvo pereita prie sudedamos dviej dali formos. Ši technika buvo daug pigesn , nes varpo modelis buvo gaminamas iš molio ir tik padengiamas vaško ir riebal sluoksniu. Gaubtas, kaip ir anks iau, buvo formuojamas iš skysto molio. Išdži v s gaubtas buvo nukeliamas, pašalinamas molinis falšglokas ir pakartotinai uždedamas, taip suformuojant liejimui b tin form . Išplitus naujam varp liejimo metodui, dar viduramžiais per gana trump laikotarp atsirado ir greitai kito vairios varp dekoravimo technikos, kurios, ne itin daug pasikeitusios nuo XVI a., naudojamos ir dabar.

Jau varp gamybos pradžioje buvo pasteb ta, kad vienod , bet skirting dydži varp garsai skamba skirtingai, tod l buvo prad ti liedinti ne tik atskiri (pavieniai) varpai, bet ir ištisi tarpusavyje suderinti komplektai, kuriuose kiekvienas instrumentas b davo skirtingo dydžio, taigi jais b davo išgaunami ir skirtingi muzikiniai tonai. Seniausio tokio komplekto liekanos, datuojamos IX a. pirm ja puse, buvo rastos Bojnos vietov je Slovakijoje. J sudar keturi varpeliai, maždaug nuo 24 cm iki 12,5 cm aukš io ²⁰¹. Kito, iš keli varp sudaryto komplekto fragmentai, pagaminti galb t šiek tiek v liau, bet dar IX a., buvo rasti Vredeno kolegiateje (Vokietija, Šiaur s Reinas-Vestfalija)²⁰². Tai akivaizdžiai rodo, kad varp komplektai buvo gaminami jau ankstyvuoju varp sklaidos periodu. Tik v liau buvo suprasta, kad varpo gars lemia ne tik jo dydis, bet ir sienel s – kuo jos storesn s, tuo aukštesnis bus varpo tonas, ir atvirkš iai ²⁰³. Tod l visi varpai pagal sienel stor yra skirstomi atskiras grupes. Pagal ital kampanolog Matteo Padovan , egzistuoja septynios grup s varp – ypa lengva, lengva [vok. *Leichte Rippe*], vidutin lengva, vidutin [vok. *Mittelschwere Rippe*], vidutin sunki, sunki [vok. *Schwere Rippe*] ir ypa sunki. Pastebima tendencija, kad varp sienel s nuo brandži j viduramži palaipsniui plon jo, bet XX a. v l buvo bandoma gaminti instrumentus storesn mis sienel mis ²⁰⁴. Tenka apgailestauti, kad Lietuvoje niekas iki šiol neatkreip d mesio varp sienel stor ir j svorio tipus, tod l duomen apie svorio tipus m s krašte n ra.

Senaisiais laikais gaminat varp sunkiausia užduotis buvo padaryti jo skai iavimus, kad naujasis instrumentas b t reikiamo tono, ir žinoti, kiek medžiagos reik s jam nulieti. Varpui reikalingos medžiagos kiekis didele dalimi priklauso nuo varpo sienel pavidalo – j storio ir profilio formos. Jau nuo XIII a., atsiradus vadinamajam *gotikiniam šonkauliui*, skai iavimai, nustatantys reikalingo metalo kiek , tapo dar sud tingesni. Gotikinio šonkaulio profilis yra sud tingas, jo sienel ms b dingas išplat jimas ties *mušimo žiedu* – graižo storuma, kuri sm giuodamas liežuvis sukelia vibracij ir išgauna gars . Tokio profilio graižo apa ia smail ja ir užsibaigia smailia l pa, o virš nuo graižo storumos kylan ios varpo sienel s plon ja tam tikrais etapais [4 il.]. Gotikinis šonkaulis atsirado ne tik kaip b das taupyti varpui skirt metal , bet vis pirma d l akustini sumetim . Jau min jome, kad varpo tonas priklauso nuo jo sienel storio, tad, taikant gotikin šonkaul , išgaunamas garsas ties mušimo žiedu, jo aidas varpo liemens viršuje skiriasi, ir, jiems

²⁰¹ Vienas varpas išliko sveikas, dviej fragmentai ir ketvirtojo tik liežuvis. Žr. Janošik, Ji í. Early medieval bells and other findings from Bojná. In: *Revue Pamiatky a múzeá – Summary 1/2009*. <http://www.pamiatky.sk/sk/page/revue-pamiatky-a-muzea-summary-1-2009>.

²⁰² Šio komplekto šiuolaikin kopija yra saugoma Gešerio varp muziejuje. Žr. Sonntag, Johannes–Hendrik. Das Westfälische Glockenmuseum Gescher – Glocken erzählen ihre Geschichte. In: *Heimatpfleger in Westfale*. 2004. Nr. 2, S. 9.

²⁰³ [Raven, John James] Canon Raven, D. D. On early methods of bell–founding. In: *The Archeological Journal*. Volume XLVII, 1890, p. 155; Neri, Elisabetta; Lusuardi, Silvia (introduzione). *De campanis fundendis– la produzione di campane nel Medioevo tra fontifonti scritte ed evidenze archeologiche*. Milano: Vita e Pensiero, 2006, p. 41.

²⁰⁴ Padovani, Matteo. Tipologia di sagoma. 2010. In: *Campanologia.org. sitto ufficiale dell'associazione italiana di campanologia*. Internet: <http://www.campanologia.org/campanologia/tipologia-di-sagoma>

susiliejęnt ties varpo viduriu, gaunasi vidurinis tonas²⁰⁵. Toks garso išgavimo būdas vokiškai vadinasi *Dreiklang*. Gotikinis šonkaulis, nors ir patyręs vairių modifikacijų, iki šiol yra tradicinis ir pagrindinis varpo sienelės profilio forma.

Šiandien sunku vienareikšmiškai pasakyti, kada buvo pradėta taikyti modulinis varpo konstravimo sistema, bet jos atsiradimas buvo tiesiogiai susijęs su gotikinio šonkaulio išplitimu. Šio principo esmė yra ta, kad skaičiuojant varpo proporcijas yra naudojamas modulis, nuo kurio priklauso pagrindiniai varpo dalių dydžiai. Tokiu pagrindiniu matmeniu buvo pasirinktas *varpo sienelės plotis ties graižo storumu*. Nuo jo priklauso varpo skersmens dydis, varpo aukštis, viršugalvio plotis ir sienelės profilis. Pirmasis šis metodas aprašytas italų mokslininkas *Vannoccio Biringuccio* dar XVI a. viduryje²⁰⁶. Istoriskai susiklostė keletas lokalinių varpų formų variantų, kurie atsirado dėl skirtingai apskaičiuojamo varpo šonkaulio profilio. Geriausiai žinomi prancūziškasis ir vokiškasis. Prancūziškasis varpo šonkaulio profilio tipas paskelbtas garsiojoje Dideroto ir Alemberto enciklopedijoje 1753 m.²⁰⁷, vokiškasis – J. G. Krünitzo 1780 m.²⁰⁸, o XX a. pr., varpų liejiko Nikolajaus Olovianišnikovo buvo paskelbtas ir rusiškas tipas²⁰⁹. Modulinių sistemų išradimas buvo labai svarbus pastebėjus varpų gamyboje, leidęs ne tik daug lengviau sukonstruoti naujai gaminamą varpą, bet pirmiausia gaminti suderintus varpų kompleksus ir kariljonus. Principo esmė yra ta, kad, tam tikra dalimi didinant kiekvieno kito varpo modulio dydį, gausis vis didesnis tokios pat formos varpas, tačiau savo skambesiu jie tam tikru tonu skirsis vienas nuo kito. Kaip minėta, atskiruose kraštuose buvo naudojamos skirtingos proporcijos. Dar *V. Biringuccio* paskelbtas itališkas tipas išsiskiria labiausiai išilgintu varpo siluetu. Tokio instrumento aukštis (H) turėtų būti 16 m [m. = modulis], o apatinis skersmuo (D) – 15 m, taigi proporcijos gana artimos mūsų aptartam cukraus galvos tipui. O prancūziškos modulinės sistemos santykis D – 15 m, d – 7,5 m, H (pagal liestinį) – 12 m; vokiškos D – 14 m, d – 7,5 m, H (pagal liestinį) – 11 m; rusiškos D – 14 m, d – 6,5 m, H (pagal liestinį) – 12 m. Dar vienas varpų tipas, apskaičiuotas šio darbo autoriaus, nėra konkrečiai aprašytas mūsų žinomoje kampanologiniame literaturoje. Šis tipas gali būti pavadintas vilyvučiu gotikiniu ir greičiausiai yra bene seniausias tarp aukščiau paminėtų. Jis panaudojo iš Nyderlandų kilęs meistras *Geertas Van Wou*, lietuviškai žinomas vilyvų viduramžių varpų – Erfurto katedros varpų *Maria Gloriosa* (svoris – 11367 kg). Šio varpo D – 13 moduliai, d – 7 moduliai, H (pagal liestinį) – 10 moduliai. Šis formos tipas naudotas taip pat ir baroko epochoje, tai liudija 1674 m. *Jono Breutelto iš Marynverderio* lietuviškai žinomo varpo proporcijos²¹⁰.

Gaminant varpą yra kelios būtinos sąlygos – kiekvienas varpo sienelės taškas turi būti tiek pat nutolęs nuo centrinių varpo ašies, kaip ir bet kuris kitas taškas, esantis tame pačiame lygmenyje, o varpo sienelės storis ties kiekvienu to paties lygmens tašku turi būti vienodas. Taigi varpo korpusas negali būti kreivas, o sienelės banguotos, sugrūbtos ar tarsiai sumontuotos iš atskirų dalių. Tokios varpo sienelės ne tik neleidžia tolygiai sklirti varpo vibracijoms skambinimo metu, bet ir gali sukelti defektus varpų liejant, nes skirtingo metalo dalių atvėsimas sukelia vidines tampos,

²⁰⁵ Otte, op. cit. p. 91.

²⁰⁶ Biringuccio, op. cit., p. 212v.

²⁰⁷ Diderot, Denis; Alembert, Jean Baptiste. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. T. V. Paris: Briasson, David, Le Breton, Durand, 1753, p. 542; Fonte des cloches, Planche 1, fig 3. In: *Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux et les arts mécaniques, avec leur explication*. Volume V. Paris: Briasson, David, Le Breton, 1767.

²⁰⁸ Krünitz, Johann Georg. *Oekonomischen Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus-und Landwirthschaft*. Band 19. Berlin: Joachim Pauli, 1780, S. 109–112, Fig., nr.1005a.

²⁰⁹ , op. cit., p. 402, 403.

²¹⁰ Varpas iki Antrojo pasaulinio karo priklausė Tilžės vokiečių liuteronų bažnyčiai, dabar saugomas Jurbarko katalikų bažnyčioje. Žr. Žalnas, Gintautas. *Dailės istorinio aprašas. Varpas, 1674 m. Jurbarko bažnyčia*. 1999, nauja redakcija 2014. KPD Tauragės teritorinis padalinys, Jurbarko inspektorat.

deformacijos, metalo susitraukim ar verpetus²¹¹. Vienodas varpo sieneli storis yra nulemtas tiek akustiniai priežasčiai, tiek ir gamybini, todėl yra būtina, kad metalas liejimo metu tolygiai pasiskirstyt visame instrumento paviršiuje. Jau patys seniausi bronziniai varpai yra tobuli lygi, apskriti form, toks pavyzdys yra greičiausiai IX a. pagamintas varpas iš Canino (Italija, Lacijaus provincija), šiandien saugomas Vatikane, Museo Pio Cristiano [5 il.].

Varp puošimo technikos ir pobūdis

Senoji varp puošybos technologijos. Varpai paprastai dekoruojami trijų rūšių puošybos elementais – rašais, ornamentais ir figūrinėmis kompozicijomis. Jų išraiška tiesiogiai priklauso nuo tam tikru istoriniu laikotarpiu naudotų technologijų. Tad, prieš pereinant prie varp puošybos aptarimo, būtina apžvelgti svarbiausias varp dekoravimo technologijas. Šie technologiniai procesai literaturoje iki šiol yra itin menkai aprašyti, ir tai susiję ne tik su senųjų technologijų nepažinimu, bet ir su iki šiol atskirose liejyklose saugomomis gamybos paslaptimis, kurios net ir šiais laikais neretai plačiau skelbiamos. Viena iš retesnių išimčių yra garsios vokiečių varp liejėjų dinastijos atstovė ir kampanologė *Margarete Schilling*, aptarusi šiuos klausimus savo garsiaame varpams skirtame leidinyje²¹². Vis dėlto kai kurie šiame skyriuje nagrinėjami klausimai plačiau aptariami pirmą kartą.

Vienas iš seniausių varp puošybos būdų, atsiradęs greičiausiai dar pirmajame tūkstantmetyje po Kristaus, buvo minkštame varpo modelyje tiesiog peiliu išpjaustyti rašai ir piešiniai, kurie nuliejus varpą tapdavo panašūs išgraviruotus jau pagamintame varpe, tačiau daug labiau gilinti, platesni ir ne visai lygiais pakraščiais [6 il.]. Ši technika retsykliais naudota dar ir XIII a. pradžioje. Tenka pastebėti, kad išpjauti gana giliai ir plati rašai ar puošybos elementai sumažindavo varpo korpuso atsparumą. Kartais vietoje peilio buvo naudojamas siauras skaptelis (taip padarytas jau minėtas Lullusglocke rašas). Tada raizomos linijos nedavė gilių, siauresni nei išpjaustytos peiliu ir lygiais pakraščiais. Verta pastebėti, kad gilinti varpą inskripcijų užrašymo technika tyrinėjant retai atkreipia dėmesį, jie dažniausiai *a priori* laikomi išgraviruotais metalo jau instrumentu nuliejus. Todėl apie minėtos technikos paplitimą patikimesni duomenys nesukaupti, o nemaža dalis rašų, kurie tradiciškai buvo laikomi išgraviruotais jau po varpo nuliejimo, gali pasirodyti padaryti minkštame falšgloko paviršiuje. Toks pavyzdys yra 1583 m. Kaune nuliedintas Maladavo cerkvės varpas, kurio beveik vis paviršius dengia inskripcijos ir piešiniai. Iki šiol buvo manoma, kad jie išgraviruoti jau varpą nuliejus, galbūt varpo paskirties vietoje, tačiau iš tiesų jie padaryti dar prieš nuliedinant varpą vašku padengtame falšgloke, naudojant specialius skaptelius²¹³. XIV–XV a. buvo naudota tobulesnė šios technikos atmaina – aukštesnio reljefo rumbeliais rėminta rašų juosta buvo padengiama vaško ar specialios mastikos sluoksniu (vaško, dervų ir kitokių ingredientų mišiniu), o rašas būdavo išpjaustomas šioje masėje tiesiog ant varpo [7 il.]. Toks rašas nuliejus instrumentu būdavo jau ne gilintas, bet iškilus. Tokia technika galbūt atsirasti tik pradėjus gaminti molinius varpų modelius. Šiuo metodu padarytas ir vienas seniausių Lietuvoje 1443 m. nuliedinto Semeliškių bažnyčios varpo rašas.

²¹¹ Neri, op. cit., p. 41.

²¹² Schilling, Margarete. *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1988, S. 111–112.

²¹³ Apie šios technikos panaudojimą liudija ant išraižyto teksto retsykliais pasitaikantys nedideli metalo „užbėgimai“; keliose vietose, šalia meistro signatūros, ties raidžių tiesių linijų galais yra miniatiūriniai metalo kauburėliai, atsiradę dėl švariai nenuvalytos išskaptuotos falšgloko masės (darant rašą jau po varpo nuliejimo būtų likę visai kitos struktūros drožlės pūsakais); žemiau frizo, žodyje „POTIECHY“, raidėje „c“ ištrupėjus pakraščiais, taip galbūt vyktyti tik graviruojant minkštoje molinio falšgloko masėje, o ne kietame metalo.

Viduramžiais itin populiarius buvo varp dekoravimas vadinamaisiais *varp raižiniais*²¹⁴. Deja, šis pavadinimas ne tik n ra tikslus, bet ir klaidinantis. Raižomas ne pats varpas, bet jo molin s išorin s formos (gaubto) vidus. Atsižvelgiant tai, kad tokia technika yra specifin grafikos r šis, tenka taikyti šioje dail s šakoje vartojamus termin sudarymo principus. Artimiausi yra spausdintin s grafikos terminai, kurie apib dina ant popieriaus atspausd k rin pagal technik , kuri naudojant buvo sukurta jo kliš (pvz., medžio raižinys, vario raižinys). Taikant š princip , m s minima technika sukurtus atvaizdus tekt vadinti *molio raižiniais*.

Toks dekoravimo b das gal jo atsirasti tik prad jus naudoti sudedamas dviej dali varp formas. Gaubto viduje b davo išgraviruojami tiek rašai, tiek ir piešiniai, tarp j ir sud tingos daugiafig r s kompozicijos [8 il.]. Formoje r žtos gilintos linijos po varpo nuliejimo gaudavo iškil reljef , o vaizdas, kaip ir tradiciniuose grafikos k riniuose, b davo veidrodžiškai apverstas. Ši technika buvo paplitusi XII–XV a., v lesniais laikais naudojama nebebuvo. Tam grei iausiai tur jo takos tai, kad šiuo b du užrašytos inskripcijos retai pasižymi raiška ir atlikimo kokybe, o tekstas tik labai patyrusi meistr k riniuose buvo normaliai skaitomas, tod l jau XIV a. molyje raižytus rašus palaipsniui išst m efektyvesn s technikos, o XV a. jie praktiškai jau nesutinkami. Atvirkštin tendencija pastebima kalbant apie min ta technika atliktus fig rinius piešinius – XIV–XV a. yra j suklest jimo ir didžiausio paplitimo laikas. Iš kit region išsiskiria Šiaur s Vokietija, kur molio raižiniai buvo ne tik itin populiari s, bet ir tur jo daryti tak spausdintin s grafikos formavimuisi. Baltijos šalyse taip pat buvo molio raižiniais papuošt varp . Talino šv. Mikalojaus (Nigulist s) bažny ioje buvo saugomas 1451 m. Šiaur s Vokietijoje nulietas varpas, kur puoš visafig ris Dievo Motinos su Vaikeliu raižinys²¹⁵, deja, šis instrumentas 1867 m. buvo perlietas. Lietuvoje, Siesik bažny ioje, išliko XV a. tre iuoju ketvir iu datuotinas varpas, kur puošia du visafig riai raižiniai, vaizduojantys šventuosius asmenis – Dievo Motin su Vaikeliu ir šv. Baltramiej . Atsižvelgiant tai, kad ne tik kitose Baltijos šalyse, bet ir buvusioje Pr sijoje toki atvaizd neišliko, galima teigti, kad ant Siesik varpo esantys atvaizdai yra patys seniausi ir vieninteliai savo r šies grafikos k riniai tiek Lietuvoje, tiek ir visame Baltijos j ros pietry i regione. Molio raižymo technika iš varp puošybos dingo gana staiga, XV a. pab. jie sutinkami jau retai ir galop išnyko apie 1500 m.²¹⁶ Tok staig išnykim reikt galb t sieti su renesanso plitimu ir tuo, kad šia technika sukurti k riniai nebeatitiko naujo stiliaus estetini kriterij . Tenka pasteb ti, kad dirbti tokia technika meistrams nebuvo lengva – raižoma tur jo b ti po apdegimo itin sukiet jusiame molinio gaubto viduje, kuriame tr ko ir erdv s, b tinos rankos judesiui, ir šviesos. Varpo frizin juosta, kurioje paprastai b davo daromi rašai, atsidurdavo formos gilumoje, ir j pasiekti nebuvo lengva ir patogiu. Tod l raižiniai daugiausia buvo daromi „alla prima“, o rašant raides modeliai ar trafaretai buvo naudojami itin retai, tod l šia technika užrašytos raid s nebuvo kiek aukštesnio reljefo, dažniausiai kreivos ir primityvios, o piešinio linijos neryškios ir aptrup jusios. Be to, šia technika užrašyti rašai dažnai b na veidrodžiškai apversti, kaip tai matoma XIII a. II p. datuojamame Alberstedto (Vokietija, Saksonija-Anhaltas) evangelik bažny ios varpe [9 il.].

Kit varp puošybos technik grup sudaro varp dekoravimas ant falšgloko paviršiaus aplikuotais elementais. Yra keletas šios r šies technik . Seniausia, prad ta naudoti jau varp gamybos pradžioje, buvo *vaško gijos technika*²¹⁷. Tenka atkreipti d mes , kad šis pavadinimas n ra visai tikslus.

²¹⁴ Vokiškai ši technika vadinama *Glockenritzung* – *varp raižymu*, neatsižvelgiant tai, kad naudojant ši technik paties instrumento paviršius n ra mechaniškai veikiamas. Plaiau – Hübner, Kurt. *Die mittelalterlichen Glockenritzungen*. Berlin: Akademie Verlag. 1968, S. 3–4.

²¹⁵ Kilumets, Juhan [et al.]. *Kirikukellad Eestis=Church bells in Estonia*: [nāitus Niguliste muuseumis 26.05.2007–31.05.2008]. [Tallinn] : Eesti Kunstimuuseum–Niguliste muuseum, Printon Trükikoda, 2007, p. 30–32

²¹⁶ Hübner, op. cit., p. 4

²¹⁷ Vokiškai ši technika vadinama – *Wachsfadentechnik* – vaško gijos technika.

Tai nebuvo plonyt s si ti skirtos gijos, bet grei iau apskritos strypjuost s, kurios buvo gaunamos išspaudus dar skyst vašk per siaur apskrit ang , panašiai kaip iš dant pastos t bel s yra išspaudžiamas jos turinys. Šiuo b du buvo suformuoti patys seniausi mums žinomi varp papuošimai, kaip ir jau m s min ti reljefiniai kryželiai ant Canino varpo [5 il.]. Galima manyti, kad tokia technika buvo naudojama jau XI a., ne tik modeliuojant tuo metu dar itin paprastus ornamentinius motyvus, bet ir užrašant inskripcijas. Taip ver ia manyti seniausios išlikusios šia technika užrašytos inskripcijos datuojamos XII a. I puse. Neabejotina, kad, naudojant dingusios vaškin s formos metod , tur jo b ti naudojamos išimtinai lengvai tirpstan ios vaškin s strypjuost s, kurios buvo lankstomos, karpomos ir klijuojamos ant varpo modelio (falšgloko) [10 il.]. Prad jus naudoti sudedamas dviej dali formas, grei iausiai buvo naudojamas ne tik vaškas – vokiškoje literat roje pavyko aptikti teigini , kad šiam tikslui buvo vartojamos ir vaškuotos virvel s bei ploni tešlos ritin liai²¹⁸. Nors ši technika buvo populiariausia XII–XIII a., ji epizodiškai buvo naudojama ir gerokai v lesniais laikais, kaip tai matoma iš 1770 m. nulieto Lab navos bažny iai priklausan io varpo.

Šalia vaško gijos technikos jau nuo XIII a. egzistavo ir kita varp puošybos technika – *dekoravimas aplikuotais paruoštais elementais*. Ši technika pla iai naudojama ir m s laikais. Seniausio pob džio aplikacijos buvo iš vaško (mastikos?) plokšteli išpjauti plokšti elementai (dažniausiai literos), kurie buvo lipdomi ant falšgloko, taip suformuojant reikiamos formos reljefus [11 il.]. V liau, šiai technikai tobul jant, literos buvo gaminamos vairiais b dais – jos buvo lipdomos rankomis, išpjaunamos naudojant šablonus, išliejamos, atspaudžiamos specialiose formose ar užrašomos vaško gija ant speciali plokšteli (vadinam j pagalv li). Šiuo b du meistras gal jo lengviau ir patogiau pagaminti reikalingus elementus negu pjaustydamas falšgloko pavirši . Grei iausiai jau nuo XIII a. pab. ar XIV a. pr. buvo išpjaustomos nebe atskiros literos, bet ištisos j grup s. Tam buvo naudojamos specialios juostos, kurias gal jo sudaryti ant kietesnio, bet lankstaus pagrindo (pergamento?) užlietas mastikos sluoksni²¹⁹. Tokioje juostoje išpjaustyta inskripcija b davo užklijuojama ant varpo falšgloko. Tai buvo itin populiar i technika. Galima net sp ti, kad **gotikinio minuskulinio šrifto raid gal jo paveikti varp liejik dirbtuv se gaminamos literos, pasižymin ios kamuotais laužytais elementais ir tiesiomis linijomis**, tokio pavidalo raides buvo galima lengviau išpjaustyti nei suapvalintus gotikinius majuskulus. Ranka išpjaustytos inskripcijos buvo gana pla iai kuriamos dar ir XV a., v liau, tobul jant varp puošybos technologijoms, jas palaipsniui išst m tipizuoti, specialiose formose (*matricose*) pagaminti elementai. Jie prad ti naudoti dar XIII a., pirmiausia Italijoje ir Pranc zijoje [12 il.]. Jau tuo metu atskiri inskripcij elementai (literos, divizoriai ir pan.) buvo prad ti gaminti ant vadinam j „pagalv li “. Tam buvo svarbi priežastis – naudojant vašk nulietos literos b davo labai trapios ir dažnai subyr davo vien tik jas išimant iš matricos, tod l buvo prad ti gaminti sta iakampiai atspaudai, kuri centr in je dalyje b davo iškilais reljefo ženkle atvaizdas. Tokius atspaudus buvo patogiau išimti iš matricos, jie nebuvo tokie trap s, kaip až rin s literos, juos buvo galima lengvai priklijuoti ant falšgloko. B tent ši teknik naudojo daugelis baroko epochos Lietuvos varp liejik , ir ji išliko populiar i iki pat XIX a. pirmosios

²¹⁸ Bartusch, Ilas. Was versteckt die Falsche Glocke unter ihrem Mantel? In: *Deutsche Inschriften Online*. Inschriften im Kontext. Internetė: <http://www.inschriften.net/themen/inschrift-im-fokus/ehem-landkreis-querfurt-was-versteckt-die-falsche-glocke-unter-ihrem-mantel-zur-verfertigung-von-glockeninschriften.html> [ži r ta 2015 05 30].

²¹⁹ Kai kurie išlik pavydziai rodo, kad inskripcijos gal jo b ti pjaustomos ir iš kietesni medžiag . Taip galima manyti iš iki galo neišpjaustyt liter apatini pakraš i , liudijan i , kad buvo naudojama santykinai kieta ir netrapi medžiaga. Toks pavyzdys yra 1443 m. nuliedinto Semeliški bažny ios varpo inskripcija.

pus²²⁰. Seniausias Lietuvoje pagamintas varpas, kuriame inskripcijos raidės jau turi pagalvėles, nulietas 1611 m., šiuo metu priklauso Verteliškių cerkvei (dabar Baltarusija, Gardino r.)²²¹.

Raidžių liejimas naudojant formas, nors buvo sugalvotas gana anksti, plačiau pradėtas taikyti tik po kelių šimtmečių. Galbūt tam tokos turėjo gana aukštos matricų kainos, kas visai suprantama žinant, kad jas gaminti galėjo auksakaliai, juvelyrų ar graverių – asmenys, turintys darbo su smulkiais objektais patirties. Antra vertus, tokios matricos buvo naudojamos gana ilgą laiką, vidutiniškai apie trisdešimt, retsykiais net daugiau kaip šimt metų²²². Neretai jos buvo paveldimos arba meistrui baigus savo darbinį veiklą perduodamos dirbtuvėse per mįšius [13 il.]. Tokia varpų puošybos technologija leidžia gana tiksliai priskirti dirbinius, papuoštus vienodais atspaudais, taip pat ir dirbtuvei, net jei nėra ant jų gamintojų signatūrų.

Šalia ilgalaikių formų²²³ egzistavo ir nepatvarios iš molio ar gipso pagamintos formos. Tokias matricas meistrai dažniausiai pasidarydavo patys, kopijuodami vairius jau egzistuojančius reljefus. Modeliu (vadinamąja *patrica*) pasitarnaudavo vairios paskirties dirbiniai (tarp jų kiti varpai, monetos, medaliai ir vairūs auksakalystės karniniai, tarp jų ornamentuotos sagtys, diržų dalys, net knygų aptais plokštės). Kopijuojamas objektas būdavo aplipdomas ar spaudžiamas minkštą gerai išminkytą molį, tokia forma būdavo gerai išdžiovinama ar net išdegama. Buvo gaminamos ne tik literos, bet ir ornamentų bei figūrinių reljefų matricos. Kaip retai sutinkama šiuo būdu gaunamą reljefą atmaina galima paminti natūralių gamtos objektų atspaudus. XVII–XVIII a. taip būdavo kartais puošiami Italijoje ir Prancūzijoje liejami varpai, ant kurių galima atpažinti natūralių medžių lapų ar net smulkių gyvūnų (sudžiovintų krabų ar driežiukų) atspaudus [14 il.]. Manoma, kad natūralūs vynuogių lapai buvo panaudoti kaip modeliai dekoruojant Žeimelio katalikų bažnyčios varpą, nulietą 1828 m. Martino Lempo.

Jau XIII a. antroje pusėje ant varpų buvo pradėti liejami bakteatai ir monetos. Inskripcijose šie elementai neretai tarnavo kaip žodžiai *divizoriai* (skirtukai), kartais iš jų buvo sudelioti kryželiai²²⁴. Ant varpo liemens ar graižo nulietos monetos sutinkamos ne taip retai ir naujaisiais laikais. Jų atsiradimą ant varpų greičiausiai galima būtų aiškinti ne vien tik noru papuošti liejamus varpus, bet ir kitomis, šiandien mums tiksliau nežinomomis priežastimis, visiškai neatmetant net prietarų ar magijos. Medaliai ir vairios memorialinės plaketės taip pat buvo retsykiais nuliejamos ant varpų. Tačiau tik retais atvejais šie puošybos elementai buvo kaip nors susiję su varpo atsiradimu ar jo užsakovais. Medalių liejimas ypač išpopuliarėjo XIX a. II p. – XX a. pr. Šiuo laiku dažniausiai būdavo nuliejami vairūs medaliai, kuriuos varpų gamintojai būdavo gavę parodose, taip pademonstruojant išskirtiną gaminių vertę ir kokybę. Vilyvaisiais viduramžiais ant varpų dažnai galima rasti nuliedintų piligrimų ženkliukų. Tai prie piligrimų kepurė ar rėbų prisiuvami ženkliukai, sigyti svarbiose piligrimų vietose ir papuošti atitinkamais jas identifikuojančiais simboliais. Tokie iš šventų kelionių parsinešti ženkliukai buvo jų savininkams branginami ir tarnavo kaip jų pamaldumo,

²²⁰ Ši technika naudojo XVIII a. dirbęs varpų liejikas Antanas Paškevičius, ji buvo naudojama ir Varnių varpų liejykloje, veikusioje XVIII a. pab. – XIX a. I p.

²²¹ , 2014, op. cit., il. nr. 15.

²²² A. Kruszewskio Vengravė 2006 m. nulietas Kybartų bažnyčios didysis varpas papuoštas ornamentu, kurio matrica pagaminta XIX a. pab. ar XX a. pr. ir buvo naudojama A. Włodkowskio dirbtuvėje.

²²³ Jos dažnai būdavo pjaustomos iš medžio, tačiau taip pat galėjo būti gaminamos ir iš metalo, pirmiausia lengvai lydomo, kaip alavas.

²²⁴ Varpo liemenyje iš bakteatų sudeliotas kryželis yra ant XIII a. II p. datuojamo varpo iš Barnstādto šv. Vaclovo bažnyčios (Vokietija, Saksonija Anhaltas), žr. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 10 Barnstād, ev. Kirche (St. Wenzel). In: *Deutsche Inschriften Online*. Internetu: <http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0010.html#content> [žiūrėta 2013 09 19]

ištvermingumo ir atvirumo pasauliui rodymai, tad j atsiradimas ant varp grei iausiai ne visada b davo atsitiktinis.

Seniausi ant varp nuliedinti fig riniai reljefai, pagaminti naudojant aplikacijos technik , siekia XIII a. II pus . Iki XIV a. pab. ši technika nebuvo dažnai naudojama, o reljefai paprastai b davo visai nedideli, ta iau laikui b gant j reikšm varp puošyboje did jo. XV a. aplikuoti reljefai visai išst m molio raižymo technik , o baroko epochoje jais kartais b davo padengiami dideli instrument paviršiaus plotai. Reljef gausa (neretai perd ta) išsiskiria Italijoje ir Rusijoje nulieti varpai. Nuo XX a. pab. vokie i kult riniame areale taip pat galima sutikti beveik ištisai reljefais dekoruot instrument . Element aplikacijos technika šiais laikais yra pagrindinis ir visuotinai naudojamas varp puošybos b das. Prad jus naudoti aplikacijas išaugo reljef aukštis, raiška, buvo išvengiama klaid , kurios buvo daromos dekoruojant varpus tiesiog ant modelio paviršiaus. Naudojant ši technik , ant varp užrašomos inskripcijos, fraz s ar žodžiai buvo surenkami iš atskir element – pagal atskiras matricas pagamint liter , visai panašiai kaip spaustuve yra renkamas tekstas. Nedaug suklysim teigdami, kad b tent šis daugkartinio liter panaudojimo principas, v liau panaudotas J. Gutenbergo, tapo pirminiu post miu, leidusiu atsirasti spausdintai knygai.

Horizontali j skaidym formavimas. Varp puošyboje svarbus kompozicinis elementas yra horizontalieji skaidymai. Jau nuo seniausi laik varpai buvo dekoruojami vairiais reljefiniais horizontaliaisiais skaidymais – rumbais, rumbeliais, juostel mis, virvel mis. Jais paprastai buvo atskiriamas graižas nuo liemens, puošiami viršugalvio pakraš iai ar išskiriama frizin juosta. Varpo liemuo nuo graižo neretai atskiriamas ir vadinamaisiais dirželiais, kuriuos sudarydavo grup horizontali reljefini element , sujungt visum . Horizontal s skaidymai neretai b na vienintelis varpo puošybos elementas, ypa ant seniausi varp . Jie gaminti keliais skirtingais b dais, kuriuos taikant tokie elementai gaudavo skirting vizualin išraišk .

Stambesnio reljefo, dažniausiai plat s, aptak s, aštri briaun neturintys rumbai buvo daromi naudojant lesal , kur naudojant buvo formuojama išorin falšgloko pus . Lekalo profilyje išpjaustyti nedideli grioveliai suformuodavo horizontalius varpo skaidymus²²⁵, ta iau, falšglokui modeliuoti naudojant skyst mol ir medinius lekalus, ši skaidym pakraš iai atrodo susilieję , minkštai pereinantys gretimis paviršius. Naujaisiais amžiais prad jus naudoti metalinius išorin s formos lekalus ir tobulesnes medžiagas, padid jo tikslumas, ir dauguma horizontali reljefini skaidym yra formuojami b tent šia technika.

Viena iš seniausi varp puošybos technik buvo rankinis horizontali j skaidan i j element montavimas – juostel s (nulipdytos ar suformuotos naudojant formas) ar spaudimo b du išgautos strypjuost s buvo rankomis aplikuojamos ant varpo formos. Šia technika padaryti varpo paviršiaus skaidymai turi aštresnes briaunas, ta iau darant tai rankomis paprastai neišvengiama klaid : dažnai horizontalioji ašis n ra visai tiksli, atsiranda „bangavim “, taip pat galima pasteb ti atskir segment sujungimo vietas. Itin dekoratyv s buvo nuo XIII a. sutinkami virvel s pavidalo horizontalieji skaidymai – jie buvo formuojami naudojant nat ralias vaškuotas susuktas virveles. Toks dekoravimo b das b dingiausias gotikos epochai, nors sutinkamas ir ant renesansini varp , Lietuvoje paskutinysis virvel s motyvus varpams puošti naudojo J. Breuteltas. Šio tipo apr minimas puošia ir jau m s min t 1442 m. Semeliški bažny ios varpo friz .

225

Senuosiuose varpuose (neretai ir dabartiniuose) horizontalūs skaidymai dažnai formuojami ištekinant juos varpo išorinį formoje (gaubte) [9 il.]²²⁶, tačiau neretai visiškai aišku, kokių būdu šis procesas buvo atliekamas. Reikėjo specialios rangos ir gebėjimų, kurie leistų atlikti tekinimo darbus varpo formos viduje, ypač ties jos dugne esančia frizine juosta, kuri buvo nelengva pasiekti, ir reikiamoje vietoje tiksliai atlikti šias operacijas. Tačiau jau ant XIII a. varpų matomos neretai itin tiksliai padarytos juostelės ar panašūs horizontalūs skaidymai liudija, kad buvo gebama šias operacijas atlikti. Šia verta dar kartą prisiminti senųjų varpų modelių gamybos būdą, aprašytą dar presbiterio Teofiliaus. Varpų modeliai buvo formuojami ant ašies horizontalioje padalyje. Sukant ašį varpo modelio paviršius buvo galima tolygiai padengti reikiama skysto molio ar vaško sluoksniais. Ant jau užbaigto formuoti varpo modelio reikiamose vietose buvo uždedamas papildomas sluoksnis molio dangos, kuriai sukietėjus (greičiausiai kaitinant), šis ruožas būdavo tekinamas. Taip buvo suformuojamos reikiamo pavidalo lygios ir tiesios juostelės ar rumbeliai [7 il.]. Tenka pabrėžti, kad šis metodas galbūt taikomas tik jau pradėjus naudoti molinius pašalinamus modelius.

Varpų puošybos pobūdis. Kaip minėjome, varpų puošiantys elementai paprastai būna trijų pagrindinių rūšių – rašai, ornamentai ir figūrinių kompozicijos. Toks puošybos ir ženklavimo būdas susiklostė per šimtmečius ir keitėsi pagal laikotarpio skonį, kai susiformavo ir išnykdavo tam tikri dekoravimo principai ir schemas, kurie, be bendrų konkrečiai epochai būdingų tendencijų, turėdavo ir ryškų lokalinį charakterį. Reikia atkreipti dėmesį, kad didelė dalis senųjų varpų neturi jokios ornamentinės puošybos ar rašų. Nemažai tokių varpų buvo gaminama viduramžiais, o ir vėliau dažniausiai epizodiškai varpų liejimu užsiimančios meistrų ne itin stengėsi, o neretai ir nesugebėdavo papuošti gaminamą varpą. Tačiau ir patyrę varpų gamintojai kartais nuliedavo neornamentuotus ir rašų neturinčius varpus. Tam buvo ne viena priežastis – varpo puošnumas priklausė ir nuo užsakovo reikalavimų, gamybai paskirtos pinigų sumos, taip pat ir nuo paties varpo paskirties ir dydžio. Nedideli varpai, vadinamosios *signat ros*, o visų pirma maži vairiafunkciniai varpeliai XVIII ar XIX a. neretai būdavo gaminami be jokių dekoracinių elementų, ant tokių instrumentų ne visada būdavo nuliejama ir pagaminimo data ar kitoks rašas. Viduramžiais ant varpų nebūdavo išliejami rašai ne tiek dėl juos gaminusių meistrų neaukšto profesinio lygio, kiek dėl raštingumo stokos. Apie tai išliko keli liudijimai: Senzweilerio ev. liuteronų bažnyčioje (Vokietija, Reino kraštas-Pfalcas) saugomas XII a. pr. datuojamas varpas. Ant jo yra dviguba gamintojų *signat ra* – „+ nicolaus + magister + johannes + sripsit“ (+ Mikalojus + meistras + Johanas + raš). Iš šios *signat ros* galima suprasti, kad meistras Mikalojus buvo beraštis ir tekstą ant varpo užrašė kitas asmuo vardu Johanas²²⁷. Panašus atvejis yra žinomas iš artimesni kraštų, Lvove, Šv. Juro unit katedroje, yra saugomas 1341 m. Dimitrijaus Liubarto (Gedimino sūnus) užsakymu nuliedintas varpas, ant kurio nenurodytas meistras, bet yra raštininko *signat ra*²²⁸, kas taip pat parodo, kad varpų liejėjas meistras nebuvo raštingas²²⁹. Tad dalis senųjų varpų, kurie neturi rašų, ornamentų ir vaizduojamosios dailės elementų, datuoti galima tik pagal jų formą, siluetą, smulkiuosius puošybos elementus: horizontaliuosius skaidymus ir profiliavimą.

²²⁶ Taip teigia žymus rusų kampanologas I. Konovalovas, žr. <http://www.zvon.ru/article3.view2.page8.part17.html> [žiūrėti 2013 11 15].
In: http://www.kirchenarchitektur.de/Bertramsite/Glockeninschriften/Glocken_Senzweiler.html [žiūrėti 2014 10 03].

²²⁷ Glockeninschriften. Ev. Kirche Senzweiler; Kreis Birkenfeld. In: *Architektbüro Alwin Bertram. Glockeninschriften.de*.
Internete: http://www.kirchenarchitektur.de/Bertramsite/Glockeninschriften/Glocken_Senzweiler.html [žiūrėti 2014 10 03].

²²⁸ Szydłowski, op. cit., p. 89.

²²⁹ Šiuo atveju manytina, kad meistras nemokėjo rašyti rusų kalba kirilikos raidėmis, nes greičiausiai buvo vokiečių.

Smulkieji puošybos elementai matomi jau ant IX a. instrumento iš Canino, [5 il.]. Nors šiame varpe dar nėra horizontali reljefinių skaidymų, bet dingę beveik visiems vėlesnėms epochoms, tačiau jau viršugalvis dekoruotas banguotu lygiagrečiu proražymu (kai kuri tyrimų teigimu, tai bažnyčios stogo ikonografinis simbolis²³⁰). Retais koncentriškais apskritimais dekoruota ir graižo viršutinė pusė, o ant viršugalvio priešingose varpo pusėse nulieta po nedidelis lygiašakis reljefinis kryželis, kurie buvo suformuoti naudojant vaško gijos techniką. Kryžiaus ženklas ilgą laiką buvo pagrindinis simbolis, nurodantis varpo, kaip liturginio reikmens, paskirtį ir turintis apotropėjų funkciją. Kitas varpo puošyboje jau nuo XII a. paplitęs simbolis buvo Kristus kaip Dievas simbolizuojantis graikiškos abėcėlės raidę „Α“ ir „Α“. Paprastai šios raidės buvo jungiamos su kryžiaus ženklu, taip dar labiau sustiprinant jų simbolinę reikšmę. Nuo XIII a. II p. šios raidės retsykiais būdavo pakeičiamos ištais parašytu lotynišku alfabetu ar tik pirmosiomis septyniomis raidėmis²³¹.

Jau XII a. ant varpo pasirodė pirmieji figūrinių dailės elementai. Tokiais galima laikyti dar grynai ornamentinius paskirtus turinius antropomorfinius motyvus, kurie buvo pagaminti naudojant raižymo išorinį varpo formoje ir vaško gijos technikas. Seniausias žinomas pavyzdys yra nedidelis žmogaus galvutės panaudota kaip inskripcijos divizorius XII a. vid. varpe iš Reinsdorfo bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). Neilgai trukus buvo pradėtos vaizduoti ir ištisos figūrinių kompozicijos. Jos buvo labai nedidelio formato ir lengvai tilpdavo varpo frizo viduje, kaip matoma XIII a. I p. datuojamame varpe iš Alberstedto bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). XIII a. laikotarpiu šie atvaizdai labai padidėjo ir dažniausiai yra jau ant varpo liemens. Naudojant molio raižymo techniką buvo kuriami visafigūriai šventųjų asmenų atvaizdai ir net ištisos grupės, taip pat ir smulkesni elementai – herbai, simboliai, vaizdai su ikonografinėmis prasmėmis turintys piešiniai (pvz., nukirsta šv. Jono Krikštytojo galva dubenyje). O figūriniai reljefai, gaminami naudojant aplikacijos techniką, vystėsi kiek kitaip. Jie atsirado vėliau už molyje išraižytus analogus. Seniausi mums žinomi pavyzdžiai siekia XIII a. antrąją pusę. Pirmieji šia technika nulieti reljefai dažniausiai vaizduodavo Kalvarijos scenas – su Nukryžiuotu Jumi centre ir Šventaisiais Mergele ir šv. Jonu kryžiaus šonuose. Iki XIV a. pab. tokios raižytos figūrinių reljefai buvo sutinkami ne itin dažnai. Jie būdavo visai nedideli, tad lengvai tilpdavo varpo frize, rašojus juostos viduje. Tačiau jie galėjo žymėti teksto pradžius, tarnauti kaip divizoriai ar turėti grynai puošybos paskirtį. Kartais frize išdėstyti reljefai net pakeisdavo pačią inskripciją²³². Aplikacijos technika pagaminti figūriniai reljefai dažniausiai turėdavo stačiakampes plaketes, medalionus, rečiau keturlapę rozetę ar kitus pavidalus. Jau XIII a. pab. jie buvo dedami ne tik pačiame frize, bet ir jo apačioje, tačiau vis dar varpo liemens viršutinėje dalyje. Aplikuoti reljefai skaičius ant varpo būdavo vairūs. Kai būdavo daromas ne vienas, bet du reljefai, dažniausiai jie būdavo išdėstyti vienoje ašyje, priešingose varpo pusėse. Šis komponavimo būdas žinomas nuo itin senų laikų, kaip rodo ant Canino varpo išdėstyti kryželiai. Daug rečiau tokie reljefai išdėstyti vienas šalia kito. Didesnius varpus gana dažnai puošdavo keturi reljefai, kurie beveik visada būdavo išdėstyti lygiais atstumais vienas nuo kito²³³. XIV a. dažniausiai būdavo nuliejami vienodos

²³⁰ Neri, op. cit., p. 17.

²³¹ DI 37: Rems–Murr–Kreis (1994), Nr. 76†, Schorndorf, ev. Stadtkirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internetė: <http://www.inschriften.net/remm-murr-kreis/inschrift/nr/di037-0076.html> [žiūrėta 2014 02 13].

²³² Varpų frizai, neturintys inskripcijų, tačiau dekoruoti reljefais, nulieti ant kelių XV a. vid. datuojamų varpų, priklausančių evangelikų bažnyčioms Balciau (Bolkcs) ir Ael (Ecel) vietovėse Transilvanijoje, žr., Benk, op. cit., p. 239, 240, 255.

²³³ Bene seniausias toks pavyzdys yra XIII a. 3 ketv. datuojamas varpas iš Liederstädto evangelikų bažnyčios (Kverfurtas, Vokietija, Saksonija-Anhaltas). Šio varpo frizine juostoje, inskripcijos tarpuose, yra išdėstyti keturios vienodos plaketės su Kalvarijos scena. Žr. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 6, Liederstädt (Gem. Vitzenburg), ev. Kirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internetė: <http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0006.html#content> [žiūrėta 2013 11 03].

formos ir dydžio keturi evangelist simboliai arba jų atvaizdai, tačiau vėliau juos pakeitė kiti religiniai siužetai, kurių reljefai ne visada jau būdavo vienodo formato ir svarbos.

Varpų inskripcijos ir frizai. Ant varpų užrašytos inskripcijų kompozicijos yra vienas seniausių ir dažniausių sutinkamų varpų puošybos elementų, tik daug vėliau instrumentai buvo padėti puošti ornamentais ir figūriniais atvaizdais. Senųjų varpų inskripcijos dažniausiai buvo užrašomos ant varpo pečių [6, 10 il.], rečiau ant graižo (kaip minėtą Canino varpo rašas) ar liemens apačioje, pagal viršutinį graižo briauną. Ant varpų užrašytos inskripcijos gali turėti aprašymus arba būti išdėstytos laisvai. Manoma, kad pastaroji rašymo forma yra pati seniausia ir siekia pirmojo tūkstantmečio paskutiniuosius šimtmečius. Greičiausiai dar XI a. atsirado pirmosios inskripcijų (rašų) juostos, vėliau išsirutuliojusios svarbiausi instrumento puošybos elementai – varpo frizai²³⁴. *Inskripcijos juosta* – tai iš krašto rėmimo banderolė, dažniausiai juosianti varpo korpuso viršutinį jėgalą. Labai greitai ši juosta tapo standartine europietiško varpo puošybos dalimi, būtiną ir privalomą iki pat XX a. ketvirtą dešimtmetį, kai dėl modernizmo tokios vis dažniau jos buvo atsisakoma. Tęskia pažymėti, kad šis elementas išliko populiarus ir mūsų dienomis.

Ant seniausių varpų sutinkamos inskripcijų juostos dar neturi didesnę reikšmę bendrai varpo išvaizdai, nes jos išpjaustytos varpo paviršiuje ir pastebimos tik iš nedidelio atstumo. Rėmimo rašams skirta juosta atsiradimas buvo nulemtas siaurais praktiniais tikslais – abipus teksto užbraižiamos horizontalios linijos leisdavo „neišbanguoti“ rašo ir užrašyti vienodas literas tvarkinga eile. Šios sunkiai pastebimos ir daugiau pagalbinės reikšmės turimos horizontalios gilintos linijos greičiausiai dar X a. buvo pradėtos keisti iškilais reljefo rumbeliais. Seniausia mums žinoma iškilų reljefu rėmimo inskripcija, datuojama 1038 m., yra ant mūsų ne kartą minėto varpo *Lullusglocke*, kurio rašas iš abiejų pusių supa stambius rumbus. Tačiau ši kompozicija dar nelaikytina varpo frizu, nes ji padaryta viršugalvio pakraštyje, o inskripcija yra skaitoma apžvelgiant varpą iš viršaus. Toks rašymo pobūdis rodo, kad jis nebuvo skirtas skaityti paprastiems žmonėms, o greičiau buvo aukštesniųjų gromų skirtas gerą darbą priminimas²³⁵.

Pirmosios mums žinomos inskripcijų juostos, kurias jau buvo galima apžvelgti iš priekio, paprastai buvo komponuojamos ties varpo suapvalinto viršugalvio apačia (jei instrumentas būdavo vientis ir aptaki formos) arba ant plati ir suapvalintų varpo pečių. Gana greitai inskripcijos juosta užima savo tradicinę vietą kiek žemiau pečių linijos, varpo liemens viršuje, kuris dar vadinamas varpo kaklu²³⁶. Tokia aukštesniu reljefu išskirta inskripcijos juosta turi ne tik informaciną paskirtį, bet tampa ir svarbiu varpo puošybos elementu, kurį jau galima vadinti frizu. Seniausias datuotinis frizinis juostos pavyzdys yra ant Iggenbacho (Vokietija) parapinėje bažnyčioje saugomo 1144 m. varpo [10 il.]. Šiame varpe frizas apjuosia suapvalinto viršugalvio apatinę dalį, o rašas ir jo aprašymas modeliuotas naudojant vaškines strypjuostas. Tai, kad jau XII a. paprasta inskripcijos juosta buvo tapusi būtinu varpo puošybos elementu – frizu, liudija šio amžiaus antrąją pusę datuojami varpai, ant kurių nulietos rašai neturintys, tačiau rumbeliais ar juostelėmis išskirtos banderolės. Tai rodo, kad frizas, atsiradęs kaip rėmimo inskripcijos juosta, tapo formaliąja varpo puošybos dalimi, kurioje tekstas jau nebebuvo būtinas.

Jau seniausio tipo nerimtos inskripcijos reikšmės būdavo išdėstomos ne vienoje, o keliose eilutėse, tad nenuostabu, kad nuo XIII a. varpų frizai gali turėti ne tik vieną, bet ir dvi, tris ar

²³⁴ Kitą krašto kampanologai šio varpo puošybos elementą vadina *banderole* ar *inskripcine banderole*, angl. *Incription band*, o frizu vadina ornamentinę juostą.

²³⁵ Inskripcijos varpo viršugalvyje ne taip retai sutinkamos ant viduramžių varpų, o Rusijoje net ir XVI a.

²³⁶ Šio termino vartojimas atskirose Europos kalbose skiriasi. Vokiečiai ir lenkai *kaklu* vadina varpo korpuso viršutinį jėgalą ties pečiais, o rusai *kakliuku* () vadina viršugalvio plokštę pakraščiu.

net daugiau inskripcij juost . Kartais rašo dalis ar simbolis b na išskelti ne r mint erdv už frizo rib , tiek jo viršuje, tiek ir apa ioje. Už frizo apvado virš išskeltas vienišas simbolis ar dekoracinis elementas paprastai žym davo inskripcijos pradži . Seniausi friz formuojantys apr minimai – dažniausiai paprasti viengubi rumbeliai, jau XII a. pradedami keisti puošnesniais sudvigubintais, kaip matoma XII a. vid. datuojamame Reinsdorfo (Vokietija, Anhaltas) bažny ios varpe, šio varpo inskripcijos juosta domi dar tuo, kad ia jau panaudoti žodžius skiriantys elementai divizoriai, ir jie yra net trij r ši – kryželis, rozet ir žmogaus galvut . Inskripcij divizoriai ir inicialiniai ženklai buvo pirmieji ant varp nulietai ornamentai, jie gal davo tur ti kryželi , roze i , abstrak i ornament pavidalus, panaši funkcij tur jo ir re iau sutinkami nedideli antropomorfiniai ir zoomorfiniai puošybos elementai. Tokie tekst skaidantys elementai ne tik nurodydavo rašo pradži (dažniausiai tai b davo kryželis), palengvindavo teksto skaitym , bet tur jo ir dekoracin paskirt , pa vairindami rašus ir suteikdami jiems žaismingumo. Divizori naudojimas tekstuose pasiek savo virš n v lyvosios gotikos ir ankstyvojo renesanso laikais, v liau j naudojimas prad jo menk ti. XVII a. pr. divizoriai išnyksta, kiek ilg liau išliko retsykiais sutinkami inicialiniai ženklai, XVIII ir XIX a. dažniausiai tur j delno su ištiestu rodomuoju pirštu pavidal .

Varpus juosian i friz ornamentin puošyba yra palyginti naujas reiškiny s. Kaip min jome, svarbiausi puošybos elementai beveik iki XV a. pr. koncentravosi frizo viduje ar buvo išd stomi ant varpo liemens. O pats frizas išliko tik rumbeliais ar juostel mis r minta rašo juosta su viengubais arba dvigubais apvadais, turin iais rumbeli , juosteli ar virveli pavidalus. N ra aišku, kada varp frizai buvo prad ti puošti ornamentin mis traukomis. Galima sp ti, kad šis puošybos b das pirmiausia atsirado dar XIV a. Europos Pietuose (Italijoje?) ar Vakaruose (Pranc zijoje?). Pirmasis mums žinomas ornamentais papuoštas varpo frizas buvo nulietas ant 1404 m. datuoto varpo, priklausan io Unter-Schönmatenwagenu katalik bažny iai²³⁷ (Vokietija, Hesenas). Šio varpo inskripcijos juost r mina du virveli pavidalo apvad liai, o j išor je yra po siaur pakrašt l , dekoruot kreneliažiniu ornamentu, kurio raport sudaro pasikartojantis, heraldin lelij primenantis žiedas. Iki XV a. pab. ornamentiniai varp frizai sutinkami dar nedažnai, labiausiai paplit s gotikos epochos ornamentinis motyvas buvo vairi form arkat rin s traukos, dažniausiai iš apa ios remian ios inskripcijos juost . Manoma, kad meniškiausias ir labiausiai išvystytas v lyvosios gotikos ornamentinis frizas buvo nulietas 1497 m. ant Erfurto katedros varpo *Gloriosa*, kur pagamino bene garsiausias to laiko Europos varp liejikas *Geertas van Wou*. Š varp juosiantis frizas sudarytas net iš penki dali – centre inskripcijos juosta, abipus jos dvi banderol s, dekoruotos rozet mis, ir dvi skirtingos ornamentin s traukos ties frizo kraštais. Grei iausiai šis frizas pasitarnavo pavyzdžiu pla ioms varpo liemen juosian ioms ornamentin ms-inskripcij kompozicijoms, kurios retsykiais buvo naudojamos varp puošyboje XVI–XVII a.

Jau v lyvojoje gotikoje pasirodo pirmieji trij dali frizai, ta iau dar ilg laik abi ornamentin s traukos tebuvo inskripcijos juostos išpl toto apr minimo dalis. Tik brandžiajame renesanse, grei iausiai XVI a. II p., Vakar Europoje varpo frizas buvo prad tas traktuoti kaip architekt rinio antablemento atitikmuo. Vienas iš ankstyviausi pavyzdži yra Freibergo katedros 1570 m. varpas, kurio frizas jau turi tris ryškiai išskirtas ir skirtingas dalis, galin ias atitikti architekt rinio antablemento karniz , friz ir architrav²³⁸ [73 il]. Tokia varpo frizo strukt ra ypa išpopuliar jo baroko epochos Vidurio Europos varpuose, taip pat ir Lietuvos.

²³⁷ Žr. DI 38: Bergstraße (1994), Nr. 41, Unter-Schönmatenwag, Katholische Kirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internetu: <http://www.inschriften.net/landkreis-bergstrasse/inschrift/nr/di038-0041.html#content> [ži r ta 2015 05 15].

²³⁸ Iš architekt ros perimt komponavimo priemoni taikymas pastebimas jau v lyvosios gotikos varpuose – kai

Ornamentiniai frizai jau nuo v lyvosios gotikos laik pasižymėjo formų įvairove, turėjusia ir regioninį skirtumą. Specifinį ornamentinio frizo atmaina paplito XVII a. Skandinavijoje – iš tradicinės inskripcijos juostos liko vienas rumbelis, abipus kurio išdėstomos skirtingas puses orientuotos ornamentinės traukos. Pagaliau tenka pastebėti, kad XV a. I p. dar tik nedidelis varpų buvo puošiamas ornamentuotais frizais, tačiau toki instrumentu nuolat daugėjo, kol maždaug nuo XVII a. vidurio frizai tapo visuotinai naudojamu varpų puošimo elementu, nepraradusiu savo svarbos iki pat XX a. pr., kai modernizmas pradėjo keisti šimtmečiais susiklosčiusi varpų puošybos tradiciją.

Rašai ir ornamentai gali būti išdėstyti ne tik varpo korpuso viršūjuose, bet ir kitose instrumento vietose. Minėtame Canino varpe inskripcija yra ant varpo graižo, jo išorinėje pusėje. Ant graižo nulietos inskripcijos turi ir Orte dieceziniame sakralinio meno muziejuje (Italija, Lacijus) saugomas XII a. datuojamas varpas, tačiau ant jo yra ir kita inskripcija prastinėje vietoje – viršugalvio apatinėje dalyje. Italijoje ant XIII–XVII a. varpų gana dažnai sutinkamos ir mintos inskripcijos juostos varpo liemens apačioje, ties graižo viršutiniu pakraščiu. Tačiau tai specifinis bruožas, būdingas Italijos varpų liejimo mokyklai. Šiaurės nuo Alpių jau nuo XII a. pastebimos kitokios varpų liejimo ir puošybos tendencijos, tačiau inskripcijos juostų liemens apačioje beveik nepasitaiko, tačiau nuo XV a. minėtose juostose būna daromos ant varpo graižo. Iš pradžių jos darytos gana retai ir buvo greičiau atskiri meistrų individualaus brailo dalys, o ne bendra tendencija. Tik vėliau, XVI a. ir ypač XVII a., ant graižo nulietos inskripcijos juostos sutinkamos gerokai dažniau, nepaisant to, varpų frizas liemens viršutinėje dalyje ir toliau išliko svarbiausiu varpų puošybos elementu.

Puošybos komponavimas ant varpo liemens. Tiek atskiri rašai, tiek ir ištisos inskripcijos kompozicijos buvo liejamos taip pat ir ant varpo liemens. Gotikos epochoje šie rašai turėjo arba atsitiktinį pobūdį²³⁹ arba būdavo susieti su greta esančiais šventųjų atvaizdais. Kartais keturiose varpo pusėse galima rasti nulietus evangelistų vardus – taip buvo sustiprinama varpo kaip liturginio instrumento antgamtinė galia skleisti Evangelijos žinią. Renesansiniuose varpuose ant varpo liemens jau liejamos ištisos savarankiškos inskripcijų grupės, kurios turi ne tik informacinę, bet ir puošybos paskirtį. Neretai tokios rašų grupės aprašomos kartušais ar vainikais, kas laikytina manierizmui būdingu bruožu. Baroko epochoje tokie tekstai būdavo laisvai varpo liemens plokštumoje, paklįstant tik vidinei inskripcijos kompozicijai, kuri baroke dažniausiai turėjo simetrijos ašį ir nevienodą eilučių ilgį. Kartais tokios inskripcijų kompozicijos būdavo puošiamos papildomais dekoraciniais elementais – herbais, emblemomis ar ornamentais. Jau gotikiniuose varpuose reiškybiais galima rasti nulietus varpų gamintojų asmeninius, vadinamuosius naminius ženklus (kartais²⁴⁰, inicialus, kartais ir inicial derinius ar net religinius paveikslėlius su gamintojo signatūra²⁴¹). Renesanso periodu atsiranda firminės varpų gamintojų emblemos, kurias dažniausiai sudarydavo vaizdinis ir tekstinis elementų derinys.

inskripcijos juosta buvo traktuojama kaip architektūrinis frizas ir „paremiama“ iš apačios ornamentine arkata ar akanto lapų „konsolėmis“, kai kuriuose XVI a. pr. varpuose (tarp jų ir ne kartą minėtame Krokuvos Žygimanto varpe) tokia kompozicija viršuje buvo užbaigiama kitu architektūriniu elementu – kreneliazu.

²³⁹ Atsitiktinį pobūdį turi jau minėta raštininko signatūra, nulietas ties varpo liemens viduriu ant Lvovo šv. Juro unitinės katedros 1341 m. varpo. Kartu tai nuoroda, liudijanti, kad minėtasis raštininkas visiškai nežinojo to meto varpų puošybos principų.

²⁴⁰ kartomis vadinami ženklai, sudaryti iš vairiais kampais laužytų, dažniausiai tiesių linijų atkarpų.

²⁴¹ Seniausias toks ženklas žinomas iš Roxheimo (Vokietija) liuteronų bažnyčioje saugomo 1341 m. nuliedinto varpo. Jo frizinėje juostoje yra nedidelis paveikslėlis, abipus kurio yra meistro signatūra – „MAGISTER / SIFRIDE“, žr. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 32 Roxheim, Evang. Pfarrkirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internetėje: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0032.html#content> [žiūrėti 2013 09 15].

Pagal ant varp liemens išd stytus rašus ir reljefus, taip pat atsižvelgiant į hierarchinį svarbą, galima išskirti skirtingus varp puošybos komponavimo tipus. Dažniausiai sutinkami yra vienpusiai, dvipusiai (ašinis kompozicijos) ar keturi dali (kryžminis kompozicijos) varpai. Daug rečiau varp dekoraciniai elementai išd stomi tolygiai visame varpo liemens plote, tokia varp puošybos kompozicija gali būti vadinama kaip ištisinė arba sferinė kompozicija (žinomiausias šios rūšies pavyzdys yra 1583 m. Kaune nulietas Maladavo cerkvės varpas). Tarp provincijoje nulietais varp rėtysykliais pasitaiko ir padrikos kompozicijos varp , kuri puošyba išd styta chaotiškai ar neturi aiškios sistemos. Varpo pusė, kurioje yra rašas, reljefas ar iš ši element sudaryta kompozicija, gali būti vadinama varpo fasadinė puse arba tiesiog varpo fasadu. Jei šie varpo puošybos elementai išd stomi ne vienoje, bet dviejose priešingose varpo pusėse, mažiau svarbi varpo pusė (su trumpesniu ar mažiau reikšmingu rašu ar reljefu) vadinama galiniu fasadu ar paprasčiau – varpo atkala. Jei rašai ar reljefai būna išd styti keturiuose varpo pusėse, toks išd stymas vadinamas *kryžmine (keturi dali) kompozicija*. Šiuo atveju varpo fasadu laikoma instrumento dalis su ikonografiškai reikšmingesniu atvaizdu, o šalimais jo esančios dalys vadinamos kraštais / pusėmis. Tokia kompozicinė schema siejasi su varp pašventinimo ritualu, kurio metu vyskupas krizma skirtingose varpo liemens pusėse nubr žia septynis kryželius²⁴². Taigi varpo skambesys turėjo skleistis š palaiminim visas pasaulio šalis²⁴³. Panašiai paskirti viduramžiais turėjo ir ant varp pavaizduoti keturias pasaulio šalis atgr žti švent į asmen atvaizdai. Kryžmin kompozicija rėtysykliais sutinkama baroko epochos Lietuvos varpuose, tačiau tokie instrument išliko itin nedaug. V liausiai min t komponavimo schem m s krašte panaudojo Vilniaus meistras J. S. Wähneris jau XIX a.²⁴⁴

Inskripcijų tipai

Ant varp esantys rašai mums svarbūs ne tik kaip reikšmingas varpo dekoracinis elementas, turintis savitą grafinį išraišką, reljefą ir vairius komponavimo būdus, ypač svarbus yra ir jų turinys, galintis būti ne tik paprasta meistro signatūra, bet ir unikalus istorinis šaltinis, memorialinis paminklas ar net literatūros kūrinyje, o visais atvejais – tai savo epochos dokumentas ir neatsiejama varpo dalis. Varpas atsirado ir susiformavo kaip liturginis instrumentas, ir jo sakraliniam paskirtis, panašiai kaip ir kitam liturginiam indui, atsispindėjo pagal specifinį jo puošybą. Kaip ir kielikai, monstrancijos ar relikvijoriai, varpai buvo dekoruojami religiniais simboliais ir šventųjų atvaizdais. Tačiau varpai nuo kitų Bažnyčioje vartojamų reikmenų skiriasi tuo, kad ant jų užrašytos inskripcijos nebūna atsitiktinis ar antraeilis elementas, o yra tapusios integralia instrumento dalimi. Tai gali būti susiję su pačiu varpo, kaip garsų skleidžiančio instrumento, prigimtimi. Ne tik viduramžiais, bet ir vėlesniais laikais buvo tikima, kad varpo skambesys turi antgamtinę galią (pvz., gali nuramdyti audras, nutolinti nelaimės, užkirsti kelią epidemijoms ir pan.), tad ir ant jo užrašyti religinio turinio tekstai turėjo ne tik sustiprinti varpo mistines galias, bet ir sklįsti kaip malda kartu su varpo garsu.

Manoma, kad paprotys užrašyti vairius tekstus ant varp atsirado jau IX a., bet neatmestina tikimybė, kad jis siekia dar ankstesnius laikus²⁴⁵. Jau ant aukščiau minėto Canino varpo,

²⁴² X. Z. Ch. op. cit., p. 493, 494.

²⁴³ DI 64: Querfurt (2006), Nr. 3, Nemsdorf (Gem. Nemsdorf–Göhrendorf), ev. Kirche (St. Georg). In: *Deutsche Inschriften Online*, Internetete: <http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0003.html#content> [žiūrėta 2013 12 09].

²⁴⁴ Toks pavyzdys gali būti 1804 m. nuliendintas varpas, skirtas Vilniaus bernardinų bažnyčiai. Ant jo visose keturiuose liemens pusėse buvo po šventųjų asmenų vaizduojant reljefai: Dievo Motina su Vaikeliu, šv. Kazimieras, šv. Pranciškus, šv. Stanislovas. Žr. Brensztejn, 1924, op. cit., p. 97, 98.

²⁴⁵ *Benedictine Monks of Buckfast Abbey. Church Bells*. San Francisco: Ignatius Press, 2014. In: *CatholicCulture.org*. Internetete: <http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3665> [žiūrėta –

laikomo seniausiu išlikusiu varpu Europoje, buvo rašas. rašas išlikęs ne visas, tačiau iš jo fragmentų galima aiškiai suprasti tai esant dedikacijai²⁴⁶ [5 il.]. Rašo pabaigoje minimas Vivencijus, paprastai laikomas vienuolyno abatu, o jo iniciatyva buvo nuliedintas varpas, nors galimos ir kitokios šio vardo interpretacijos. Seniausias datuotinis rašas yra ant varpo, vadinamo *Lullusglocke*. Instrumentas buvo pagamintas 1038 m. ir skirtas Bad Hersfeldo benediktinai abatijai (Vokietija, Heseno žemė). Inskripcija yra ant varpo viršugalvio, jo pakraštyje, ir nors iš pirmo žvilgsnio primena jau pagamintame varpe išgraviruotą rašą, ji buvo padaryta dar ant varpo modelio (falšgloko). Šiame raše jau galima rasti visus pagrindinius elementus, kurie buvo kartojami varpų inskripcijose beveik visą antrą tūkstantmetį²⁴⁷: dedikaciją, užsakovo vardą, meistro signatūrą ir tiksliai varpo formos pagaminimo datą (antrą tūkstantmetį²⁴⁸ devintame šimete, Šv. Jono Krikštytojo dieną). Jau pats vis šis teksto elementų buvimas ir jų vartojimas beveik iki mūsų dienų rodo, kad apie 1000-uosius metus jau buvo susiklostęs varpo inskripcijos „žanras“, išlaikantis pagrindines savo dalis iki pat XX a. Pagal rašą turin išsiskiria kelios dažniausiai ant varpų pasitaikantys grupės: 1. religiniai tekstai, 2. varpo metrikai rašai, 3. istoriniai tekstai. Jų vieta ant varpo nėra griežtai nustatyta – rašas gali būti nulietas frize, banderoleje ant graižo ar liemens apakioje, ant varpo liemens. Frize esantis rašas kaip visuma apibendrintai gali būti vadinamas legenda.

Didžiausia, sudingiausia ir seniausia rašų grupė yra religinio turinio. Jų patenka skirtingi literatūriniai formų rašai: dedikacijos, laudacijos, invokacijos, citatos (Šv. Rašto, psalmių, himnų), šventųjų asmenų vardai. Šis skirstymas nėra griežtas, nes kartais laudacijos ar invokacijos gali būti Šv. Rašto ar kitokių citatos. Jau pati pirmoji mums žinoma varpo inskripcija daugiausia sudaryta iš *dedikacijos* – rašo, kuris nurodo, kam varpas yra skirtas. Ant senųjų bažnyčių varpų esančios dedikacijos beveik visada skirtos šventiesiems asmenims, ir tik XIX a. atsiranda šios rūšies rašai, susijusi su pasaulietiniu gyvenimu ir dažniausiai turinčios patriotinį atspalvį. Tarp religinių dedikacijų paminime kelias: „AD MAIOREM DEI GLORIAM“ (didesnei Dievo garbei)²⁴⁹, „IN HONOREM SANCTÆ TRINITATIS“ (Šv. Trejybės šlovei)²⁵⁰. Dedikacijoje neretai būna nurodytas ir varpo vardas, kuris ne visada sutampa su joje minimais šventaisiais asmenimis, kaip tai matoma raše, nulietame ant 1838 m. Leckavos bažnyčios varpo: „ANT GARBIES DIEWUY AUGSZCIAUSIUY ANT PASZLOWINIMA MOTINOS SZWENCZIAUSES IR SWENTA LAURINA TO WARPA PATRONA“.

Nemažą grupę religinių rašų sudaro *laudacijos* – pagiriamieji kreipiniai (nuo lotynų kalbos žodžio *laudatio* – (pa)gyrimas, pagiriamasis žodis): „GLORIA IN EXCELSIS DEO“ (garb

2014 01 08].

²⁴⁶ „[...] D(omi)NI N(ostri) [...] CRIS(ti) ET S(an)C(t)I[...] (mihaeli)S (?) ARHANGELI [...] VIVENTIV(s)“ (Viešpaui mūsų Kristui ir šventam Mykolui arkangelui [...] Vivencijus.). Tekstas rekonstruotas pagal rašo iliustraciją, žr. Rossi, Giovanni Battista. Campana con epigrafe dedicatoria del secolo in circa ottavo o nono trovata presso Canino. In: *Bullettino di Archeologia Cristiana*. T. IV. Roma: Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, 1887, tav. III–IV.

²⁴⁷ „DEO, MARENDA, D MEGINHARIO FVDIT (ME), (CO)NDIDIT TRINITATI VERA E I(VS)SV GWENON HOC VAS ABBATI NONENSE SECVNDI ANNI IS BAPT(IS)T(A)E MANE.“ (Dievui, Marijai, Tikrajai Trejybei, sukūr [mane] p[ono] Meginherio (=Meginharijaus) nurodymu, šis nuliejo Gwenonas, antrą tūkstantmetį devintame [m nesyje], [Šv. Jono] Krikštytojo [dienos] ryte). žr. Lullusglocke. In: *Sensagent*. Internetė: <http://dictionary.sensagent.com/Lullusglocke/de-de/> [žiūrėti 2014 01 08].

²⁴⁸ Turimi omenyje abato Meginherio antrieji valdymo metai [užimant abato pareigas], t.y. 1038 m.

²⁴⁹ Ši dedikacija (kuri tuo pat metu buvo ir jo užimamam ordino devizas) turi 1760 m. Klykuoli, 1761 m. Liškiavos, 1859 m. Alioni bažnyčių varpai.

²⁵⁰ Ši dedikacija buvo nulietas ant 1635 m. Traupio, 1713 m. Šaigėlių, 1714 m. Kaltinanių, bažnyčių varpų.

Dievui aukštyb se!) ²⁵¹, „IESU TIBI SIT GLORIA“ (J zau, Tau teb nie garb !)²⁵². Itin dažnai ant varp sutinkama laudacija „SOLI DEO GLORIA“ (vienam Dievui garb !)²⁵³. Šios laudacijos tekstas yra Šv. Rašto citata (1 Tim 1:17; Jud 25), j ypa buvo pam g varp liejikai protestantai, ir tai puikiai suprantama, nes *Soli Deo gloria* yra vienas iš penki protestantizmo kertini teiginiai (vadinam j *sol* , iš lotyniško žodžio *solus* – „vienintelis“). Atsižvelgiant š teigin , protestant bažnyiose garbinamas vienintelis Dievas ir atsisakoma Šv . M. Marijos ir kit švent j asmen kulto. Verta pasteb ti, kad toki laudacij galima rasti ir ant keli Vilniuje dirbusio varp liejiko Antano Apanavi iaus varp ²⁵⁴, o tai netiesiogiai gal t liudyti jo konfesin priklausomyb , nors neatmestina tikimyb , kad XVIII a. II p. Lietuvoje š fakt mažai kas kreip d mes , mat absoliuti dauguma varp , turin i min t laudacij , nors ir buvo nulieta protestant meistr , ta iau buvo skirta katalik bažny ioms.

Dar viena raš grup yra *invokacijos* – kreipimaisi, dažniausiai Diev ar jo šventuosius, re iau – tikin iuosius: „VENI DOMINE IESV ET NOLI TARDARE“ (ateik, Viešpatie J zau, ir nev luok) ²⁵⁵, „ŠV. ANTANAI LIEPK DIEV GARBINT SIELAS GELB TI T VYN LIETUV MYL TI“ ²⁵⁶ , „SENI IR JAUNI GARBINKET WARDA WIESZPATES“ ²⁵⁷ . Viduramžiais ypa dažnai ant varp liedintas taikos maldavimas – *o rex hic veni nobis cum pace* (o, Karaliau, ateik pas mus su taika) ²⁵⁸. Ant varp dažnai nuliejamos Šv. Rašto, psalmi ar himn citatos. Jose minimas garsas ir balsas, perkeltine prasme taikomas varpui. Viena iš populiariausi Šventojo Rašto citat , pam gt liedinti ant varp , randama net trijose Naujojo Testamento evangelij knygose: „VOX CLAMANTIS IN DESERTO“ (balsas, šaukiantis tyruose Jn 1:23; Lk 3:4; Mt 3:3) ²⁵⁹, tarp psalmi citat populiarumu išsiskiria dvi – „IN OMNEM TERRAM EXIVIT SONUS EORUM“ (Per vis žem sklinda j garsas, psalm 19:4) ²⁶⁰ ir „LAUDATE DOMINUM IN CIMBALIS BENESONANTIBUS“ (garbinkite Viešpat skambiais cimbolais, psalm 150:1,5) ²⁶¹. Lietuvoje seniausioji bažnytinio himno citata yra nulieta ant XVI a. pirmosios pus s Šiaul n bažny ios varpo: *ave regina celorum mater regis angelorum o maria flos virginum* (Sveika, dangaus Karaliene, angel Karaliaus Motina, o, Marija, mergeli žiede).

Tikriausiai jau XII a. ant varp tur jo atsirasti švent j asmen vardai²⁶². Pradžioje jie buvo užrašomi ant varpo pe i , v liau frize, retsykiaais – ant varpo liemens ir tur jo ne tik religin ,

²⁵¹ Ši laudacija yra pirmosios to paties pavadinimo bažnytinio himno eilut s, ji nulieta ant 1626 m. Bataki , 1683 m. Nemir , 1695 m. Sintaut ir dar daugiau kaip dešimties Lietuvos bažny i varp (ia ir kitose darbo vietose naudoti Lietuvos varp informacin baz s duomenys. Žr. Žal nas, Gintautas. *Lietuvos varp informacin baz* . Elektronin s laikmenos. Kaunas, 2000–2015. Autoriaus nuosavyb .)

²⁵² Ši laudacija yra bažnytinio himno *Adeste Fideles* citata, j turi 1779 m. Karvio bažny ios varpas.

²⁵³ Ši laudacij turi 1712 m. Linkuvos, 1725 m. Vadakt li , 1734 m. Lioli ir dar daugiau kaip 20 vairi Lietuvos bažny i varp .

²⁵⁴ Ši laudacij turi 1778 m. Karvio, 1779 m. Turgeli ir 1783 m. Tabariški bažny i varpai liedinti Vilniuje Antano Apanavi iaus.

²⁵⁵ Pašil s bažny ios (Kelm s r.) 1620 m. varpas.

²⁵⁶ Jonišio bažny ios (Mol t r.) 1938 m. varpas.

²⁵⁷ Kavarsko bažny ios 1889 m. varpas.

²⁵⁸ Semeliški bažny ios 1442 m. varpas.

²⁵⁹ Ši citat turi 1646 m. Plung s, 1719 m. Kuli , 1774 m. Adučiškio ir dar keletas Lietuvos bažny i varp .

²⁶⁰ Ši psalm s citat buvo itin pam g s Vilniuje XVIII a. II p. dirb s varp liejikas Antanas Apanavi ius, nuliej s j ant 1762 m. Rietavo, 1764 m. Varanavo (dabar Baltarusija), 1769 m. Paberž s (K daini r.), 1770 m. Upnink ir Svislo iaus, 1772 m. Pal š s, 1776 m. Pavover s, 1779 m. Balnink (dabar Sangr dos), 1779 Vilniaus Dominikon , 1780 m. Smalv bažny i varp .

²⁶¹ 1618 m. Kauno šv. Mykolo, 1671 m. Inturk s, 1703 m. ekišk s ir keletu kit Lietuvos bažny i varp .

²⁶² Bene seniausi žinomi ant varpo (ties jo pe iais) nulieti keturi evangelist vardai yra ant apytiksliai XII ar XIII a. pirm ja puse datuotino varpo iš Waldböckelheimo katalik bažny ios (Vokietija, Reino kraštas-Pfalcas), žr., DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 16 Waldböckelheim, Kath. Pfarrkirche St. Bartholomäus. In: *Deutsche Inschriften Online*.

puošybos, bet ir mistin reikšm , suteikdami varpui t švent j asmen glob ir gali . Itin paplit s buvo J zaus vardo užrašymas, gaudav s vairius pavidalus. Seniausi šio vardo užrašymai tur jo grafin graikiškos kristogramos form (raidži „ ir „ ligat ra). V lyvaisiais viduramžiais ir XVI a. ant varp dažnai buvo nuliejamas J zaus vardas su titulu, kuris, anot evangelijos, buvo prikaltas prie kryžiaus, ant kurio mir J zus, – *Ihesus Nasarenius Rex Iudeorum* (J zus Nazarietis, žyd karalius, Jn. 19:19), neretai pakei iamas abreviat ra „INRI“, nors neretas ir paprastesnis užrašymas *Ihesus Nasarenius*. Ar tiesiog *Ihesus*. Lietuvoje yra žinomas šio tipo rašas vokie i žemai i kalba ant XVI a. pirmajame tre dalyje pagaminto varpo Kelm s bažny ioje (* ihesus * van * nasarenius * en * kanick * der [joden]). Palyginti dažnai ant varp sutinkami ir keturi evangelist vardai, re iau – trij išmin i Kasparo, Melchioro ir Baltazaro vardai. XIV a. prad ti rašyti vardai po ant varp liemens nuliet švent j asmen atvaizdais. Jei gotikos ir renesanso periodais pavieniai švent j asmen vardai dažniausiai buvo liejami varp frizuose, tai baroko, o ypa klasicizmo epochoje jie dažniau b davo nuliejami ant varpo liemens, neretai didesniu šriftu ir beveik visada reikšdavo varpo vard .

Šiuo metu neturime patikim duomen , kurie nurodyt , kada iš aukš iau min t religinio turinio inskripcij išsirutuliojo vadinamasis **varpo devizas** – neilgas religinio turinio rašas, dažniausiai daromas varpo frize ir savo pob džiu primenantis heraldikoje naudojam analog . XIII–XV a. trumpi religiniai rašai beveik visada buvo nuliejami frize, o didel j dal sudar vos keli populiariausi standartai, tokie kaip min tas *rex gloriae Christe, veni cum pace* ar vokiškai kalban iuose kraštuose *Hilf Gott, Maria berot* (Dieve gelb k, Marija patark). XVI a. d l reformacijos ir kontrreformacijos bang takos šie religiniai rašai tapo daug vairesni ir grei iausiai tik šiame amžiuje susiformavo devizai kaip specifin , tik varpams pritaikyta religini raš forma. J turinys be išim i b na tik religinio turinio – paprastai invokacijos, laudacijos, citatos ir dažnai dedikacijos (bet ne visais). Devizuose neb na nuorod varpo užsakovus ar gamintojus, jo atsiradimo istorij ar konkre ias aplinkybes. Ilgesni religinio turinio rašai, paprastai nuliejami keliose frizo inskripcij juostose ar ant varpo liemens, nelaikytini devizais. Šie, dažnai nulieti kartu su varpo metriniais rašais – pagaminimo data, meistro signat ra ir pagaminimo vietos nuoroda, sudaro **standartin varpo inskripcij komplekt** . Ant Karaliau iuje XVII–XVIII a. nuliet varp dažnai b na pilni inskripcij komplektai, ta iau jie d l didelio teksto dydžio paprastai b na nuliedinti dviejose skirtingose varpo vietose – frize b davo nuliejamas devizas, o ant graižo varpo – metrika. Ant XVII–XVIII a. Lietuvoje nuliet varp varpo metrikos duomenys dažniausiai neb na pilni – frize dažniausiai užrašomas tik varpo devizas ir nuliejimo data. Analizuojant atskir meistr k rybin palikim , pastebimas gana kuklus ir dažnai pasikartojantis deviz skai ius. Tai ver ia daryti išvad , kad devizus, kaip standartin varpo element , dažniausiai parinkdavo juos gaminantys meistr ai, re iau j užsakovai, tod l specifiniai pasikartojantys varp devizai gali pasitarnauti nustatant signat r neturin i varp gamintojus.

Atskir ir labai svarbi raš grup sudaro varpo *metrikos rašai* – nuliejimo data, meistro signat ra ir pagaminimo vieta. Labai retai, ir tai tik ant Rusijoje XIX a.–XX a. pr. nuliet varp , dar b na išgraviruotas jau nuliedinto varpo svoris, taip pat gali b ti priskiriamas prie metrikos raš . Seniausiai buvo prad tos liedinti varp gamintoj *signat ros*, kuriose nurodomas varp nuliejusio meistro vardas, dažnai turintis lotynišk prieriš *me fecit* (mane pagamino) ar *me fudit* (mane nuliejo). Ant XIV–XVI a. varp šalia gamintojo vardo neretai b na prierišas *magister* [darbo vadovas, meistras] arba nurodyta jo profesija: *kvpfersmit* (varkalis), *rothgisser* (vario liejikas), *bixen* ar *pixenmeister* (patrankininkas), *konwisarz* (alavininkas) ir t. t. Nuo XVI a. vid. šalia varpo

pagaminimo datos gali būti ne visa signatūra, o tik meistro inicialai. Seniausia varp liejiko signatūra Lietuvoje nulieta ant vadinamojo Šedbaro varpo (1420 m.).

Varp pagaminimo datos (nuo Kristaus gimimo) pradėtos lieti ant varp XII a. (jau minėtas 1144 m. Iggenbacho bažnyčios varpas). Pradedant nuo viduramžių iki pat XIX a. imtinai varp datos dažnai buvo rašomos kartu su lotyniškais priedais, dažniausias *anno Domini* (Viešpaties metai), jo abreviatūra – *A. D.*, rečiau sutinkamas vienas žodis *anno* ir jo trumpinimai *AO* ar tik siglas *A*. Retais sutinkami kiti lotyniški priedai: *anno incarnationis* (sikėjimo metai) ar *anno salutis* (atpirkimo metai). Data su tokiu priedu yra ant 1626 m. nulieto Batakų bažnyčios varpo – „A. O. SALVTIS / m. DC. XXVI“ (1626 atpirkimo metai). Dar originalesnis priedas yra ant 1673 m. nulieto Vilniaus katedros laikrodžio varpo: „ANNO A PARTV / VIRG[INIS]“ (metai nuo Mergelės gimimo). Atskiri meistrai turėjo specifinius datavimo būdus, pvz., Antanas Apanavičius visada rašydavo varpo nuliejimo datą lotynų kalba su žodžiu *Anno* (metai), taigi dažniausiai praleisdavo tiems laikams prastą žodelį *Domini* (Viešpaties).

Ant varp būna užrašyti ne tik varpo pagaminimo laikas nurodantys metai, retais gali būti nurodyti taip pat ir mėnuo bei diena, kaip tai matoma ant 1639 m. J. Breutelto nulieto Krekenavos bažnyčios varpo: „ANNO DNI M D [C] XXXIX DIE 12 MENSIS OCTOBRIS ... HÆC CAMPANA ... EST REFVSA“ (1639 Viešpaties metais spalio 12 dieną ... šis varpas ... yra perlietas). Tikslus varpo pagaminimo datos rašymas retais sutinkamas jau viduramžių pabaigoje. Tarp žinomiausių pavyzdžių paminėtina garsioji Torėnų *Tuba Dei*, didžiausias viduramžių varpas Prūsijoje ir šiandieninė Lenkijoje²⁶³. Vargu ar tokie datavimai galimi su varpo nuliejimu, kaip nurodyta ant paminėto Krekenavos varpo. Taip manyti verta varp pagaminimo technologija: užbaigus varpo modelio gamimą (su užrašytu ant jo tekstu) ir padarius jo formas, šios turėtų būti džiovinamos, atsižvelgiant dydį, nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių. Džiovinimas buvo svarbus technologinis procesas, nes neišdžiūvusios formos neretai tapdavo liejinio sugadinimo priežastimi. Tad gaminant varpo modelį ne visada būdavo žinoma konkreti liejimo diena, nors ši data meistrai galėdavo ir visai lengvai apskaičiuoti, prieš formos pagaminimo dienos pridėdami džiovinimo laiką. Vis dėlto daug didesnė tikimybė, kad mėnesio diena greičiau nurodo varpo modelio užbaigimą, o ne instrumento nuliejimą datą. Tai patikrinti gana sunku. Istoriniai dokumentai retai paliudija tikslias varp nuliejimo datas. Vienas iš nedaugelio tokių pavyzdžių yra Bergamo (Italija) *Torre civica* (miesto bokšto) didysis varpas, kuris buvo nulietas 1656 m. kovo 23 d., tačiau ant jo yra užrašyta 1655 m. data²⁶⁴, kuri vienareikšmiškai žymi varpo formos pagaminimą ir nurodo, kad ji buvo džiovinama ne mažiau kaip tris mėnesius. Dar vienas liudijimas susijęs su lietuviu meistru Jono Tomaševičiaus Lenkijoje 1698 m. nuliētu varpu, skirtu Žemutinio Kazimiežo bažnyčiai. Ant instrumento yra rašas – „ANNO DOMINI 1698 DIE 17 IVILII [...] HANC FORMAM [...] SUMPSI“ (Viešpaties metais 1698 liepos 17 dieną ši forma [...] pradėta). Kaip aiškėja iš K. Parfianowicziaus tyrimo, J. Tomaševičius buvo pakviestas Kazimiežuliedinti varpą ir kaip krikšto liudininkas buvo paminėtas tąmet birželio 28 dieną ir dar kartą rugpjūčio 4 d.²⁶⁵ Galima manyti, kad

²⁶³ Ant varpo esančiame rašyme nurodyta, kad jis nulietas 1500 m. rugsėjo 22 d. Žr. Jaworski, Tomasz; Nasieniewski, Marek; Przegłaska, Krzysztof. Dzwony Starego i Nowego Miasta Torunia – stan obecny. In: Tajemnice, op. cit., p. 174.

²⁶⁴ Žr. Zambotto, Flavio; Bernazzani, Chiara. Bergamo. Torre Civica. 2012. In: *Campanologia.org. Sito ufficiale dell'associazione italiana di campanologia*. Internetė: http://www.campanologia.org/scheda_campana/bergamo-torre-civica.

²⁶⁵ Parfianowicz, Kazimierz. Dzwon z 1698 roku w farze w Kazimierzu Dolnym. Domaszewicz i Ruszkowski. Referat wygłoszony w oddziale Lubelskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki 21 czerwca 1971 roku. In: *Parafia Kazimierz Dolny. Dzwon z 1698 roku*. 28.01.2011. Internetė: http://farakaz.webd.pl/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5&Itemid=30&limit=7&limitstart=98.

instrumentas buvo nulietas rugpjūčio pabaigoje arba rugsėjo mėnesį. Taigi ant varpų esanti data, kuriose nurodyti mėnuo ir diena, dažniausia nereikia laikyti instrumento nuliedinimo laiku.

Neatmestina galimybė, kad tam tikrais atvejais varpui nulieti buvo parenkama kokia nors simbolinė prasmė turinti diena (pvz., skirta fundatoriaus dangiškojo globėjo paminėjimui), taip pagerbiant konkretų asmenį ar vykių. Toki galimybė netiesiogiai patvirtina itin retai sutinkamos varpų inskripcijos, kuriose varpo pagaminimas susiejamas su svarbiu vykiu²⁶⁶ ar nuliejimo data sugretinama su seniau vykusiu atsitikimu²⁶⁷, akivaizdu, kad tokio pobūdžio sutapatinimai turėtų būti daromi užsakovo pageidavimu.

Datos ant varpų būdavo užrašomos daugiausiai romėniškais skaičiais, Europoje arabiški skaičiai ant varpų atsirado XV a. antrojoje pusėje, tačiau tuomet naudoti itin retai. Šie skaičiai paplito jau XVI a., nors romėniškais skaičiais parašytą datą vis dar galima rasti ir ant XVIII a. varpų, retsykais ši data rašymo forma naudojama ir dabar. Ant senųjų, ortodoksų cerkvėms skirtų varpų datos buvo rašomos skaičiuojant nuo „pasaulio sutvėrimo“. Ši data gaunama pridėjus 5508 metus prie datos, nurodančios metus, praejusius po Kristaus gimimo. Nėra žinomas tikslus laikas, kada LDK metai buvo pradėti skaičiuoti nuo Kristaus gimimo, galbūt tai vyko dar apie XVI a. vidurį. Rusijoje metų skaičiavimas nuo „pasaulio sutvėrimo“ išliko iki XVIII a. pradžios. Datos ant ortodoksų cerkvių varpų iki pat XIX a. buvo rašomos kirilikos raidynais, reiškiančiomis skaičius. Retsykais kirilikos raidynais buvo užrašomos ir visos datos su nurodytais mėnesiais ir dienomis²⁶⁸.

Lietuvoje susidurta su šiuo moningu varpo datos klastojimo atveju, kai ant varpo buvo nulietas vadinamoji *kontrafakcinė data*. Tokios datos buvo dažnai sutinkamos lietuvių spaudoje lotyniškais rašmenimis draudimo metu, kai ant naujų leidinių buvo atspausdinamos senesnės spausdinimo datos ir kai dar negaliojo minėti draudimas. Raseinių rajono Paliepių bažnyčioje yra saugomas Varšuvoje, A. Zwolniskio dirbtuvėje, liejintas varpas su 1852 m. data. Tais metais A. Zwolniskis tebuvo 6 metų amžiaus ir akivaizdžiai dar negalėjo verstis varpų liejimu. Pirmieji varpai su šio meistro signatūromis pasirodė tik apie 1860 m. Tad minėta varpo data turėtų būti siejama su to meto politine situacija, susiklosčiusia po pralaimėto 1863 m. sukilimo, greičiausiai norint išvengti nesusipratimų su rusiška, antikatalikiškai nusiteikusia krašto administracija.

Vėliausiai, tik nuo XVI a., ant varpų pradėtos nurodyti varpo *pagaminimo vietas vardas*. Ne visos metrikos rašos dalys būna nulietos ant varpų – dažniausiai būna nuliejama varpo pagaminimo data. Sutrumpintas metrikos variantas yra jau nuo XVI a. pr. šalia pagaminimo datos užrašomi varpų pagaminusio meistro inicialai, neretai sutinkami ir ant XVII ar XVIII a. instrumentų.

²⁶⁶ Klasikinis pavyzdys, kai varpo nuliejimo diena buvo derinama prie konkretaus vykio, gali būti ant Vilniaus katedros laikrodžio varpo, nuliedinto J. Delamarso 1673 m., esanti inskripcija, kuri skelbia: ANNO ... 1673 DIE PROCVRATVRA TEMPORE / FELICISSIMI INGRESSVS ILLVSTRISSIMI / D[OMI]NI NICOLAI PAC EPISCOPI VILNEN[SIS] [1673 metais ..., *par pintoje dienoje*, laike laimingiausiojo ingresso šviesiausiojo pono Mikalojaus Paco, Vilniaus vyskupo], o pats ingresas Vilniaus katedrą vyko tik po 9 metų – 1682 m. gegužės pabaigoje, žr. Kurczewski, Jan. *Ko ciół Zamkowy czyli Katedra Wileńska*. Cz. I. Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, 1908, s. 165.

²⁶⁷ Toks pavyzdys gali būti ant 1740 m. Rietavo bažnyčios varpo esanti inskripcija – ANNO 1739 DIE 12 IVLY CLAMANS DIFFIDI / ANNO 1740DIE 10 IVLY GAVDENS / RENASCOR... – 1739 metais liepos 12 dieną verkiau suskilęs, 1740 metais liepos 10 dieną džiaugiausi atgimęs. Antroji data pabrėžia, kad varpas „atgimęs“ nepraėjus metams po jo suskilimo.

²⁶⁸ Ukrainoje, Podolės kaime *Privorottja*, buvo varpas su rašu ir data kirilica: „

„ (1718 Viešpaties metai, sausio mėn. 20 diena) data – žr.

. Internetė: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/28kamjanec.html> [žiūrėta 2013

Ant varp neretai nuliejami vaira^s turinio *istoriniai tekstai*. Didžiausia j dalis yra memorialinio pob džio, tarp toki svarbiausiais laikytini *donaciniai rašai* (aukojimo, dovanojimo, paskyrimo), juose paprastai išvardijami varpo fundatoriai, paminimi maldos namai, kuriems instrumentas skirtas. Šio tipo raš yra išlik nemažai, vienas j nulietas ant 1786 m. Lukši bažny ios varpo – „CURAE / REVERENDI D I SIMONIS KIRYTOWSKI PRO / ECCLESIA LUKSZENSI“ (r pes iu garbingojo pono Simono Kiritovskio Lukši bažny iai). Gana retais atvejais donaciniame raše gali b ti nurodyta varpo kaina ar intencija, kuria varpas buvo nuliedintas. Kita memorialini raš dalis yra gana vaira^s turinio: juose gali b ti nurodytas asmuo, kurio l šomis buvo nulietas varpas, vyskupas, tur j s konsekruoti instrument (paprastai išvardijant visus titulus ir nuopelnus), nusakomas vykis, kuriam atminti pagamintas varpas, ar tiesiog išvardijami bažnytini s ir pasaulietini s valdžios atstovai, kuriems einant pareigas varpas buvo pagamintas. Toks pavyzdys gali b ti Sintaut bažny ios rašas ant 1712 m. varpo: „GEORG WILHELM VON PERBANDT HAVPTMANN / IOHANN DONALITIVS PASTOR WILLVNIENSIS / ERNST SCHLESWICH KIRCHEN VORSTEHER“ (Georgas Wilhelmas von Perbandtas viršininkas, Johannas Donelaitis, Vili n pastorius, Ernstas Schleswichas bažny ios priži r tojas). Retai sutinkama istorini raš grup yra pasakojimai apie varpo atsiradimo istorij . Tarp toki pamin tinas eiliuotas rašas ant Vilniaus katedros 1704 m. nulieto varpo: „WYSZNIK, KMITA YMOKOS, /DZWONY ZOSOBNA ZWANI /ODPOZARV STRASZLIWEGO WIEDNO IETSESMY ZLANI“ (Višnikas, Kmita ir Mokas, varpai atskirais vardais, po baisaus gaisro vien esame sulieti). Istorini raš grup neturi tipizuotos formos, ir paprastai jos tekstas rašomas varpo užsakovo geidaujama forma.

Be pamin t , ant varp gali b ti vairi kit raš , atsiradusi užsakov pageidavimu, – nuo ilg pasakojim (kaip ant 1583 m. Kaune liedinto Maladavo cerkv s varpo) iki eiliuot k rini . Tarp toki atskirai pamin tinas XVIII–XX a. ant varp dažnai nuliejamas trumpas eil raštis, nusakantis bažny ios varpo paskirt . Yra žinoma daug šio eil raš io lotynišk variant , vienas toki nulietas ant 1896 m. Kauno katedros varpo: VIVOS VOVO / FESTA DECORO / FULGURA FRANGO / MORTUOS PLANGO (gyvus sušaukiu, šventes papuošiu, žaibus sudaužau, mirusius apraudu). Geriausias lietuviškas šio eil raš io variantas yra nulietas ant 1906 m. Pasvalio bažny ios varpo: „DIEV GARBINTI / MARIJ SZLOVINTI / BALSU EIDAMAS / VISUS KVIESDAMAS / DIEVO NAMUOSE / MELSTES VARGUOSE / JESZKOT RAMYB S / DANGAUS LINKSMYB S / RAUD RAUDOJU / DUSZES UZSTOJU / ANT AMZINO ATILSIO JAS PALAIDOJU“.

Kai kurie varpo istorijai svarb s rašai atsirado pra jus daugeliui met po instrumento nuliejimo. Beveik visada jie užrašyti nepatvariais dažais (paprastai aliejjiniais), juos galime pamatyti tiek varpo išorin je pus je, tiek ir jo taur s viduje. Dažniausiai tai itin trumpi rašai, skai iai ar abreviat ros, tarp j pasitaiko inventoriaus numeri , apsaugos raš ar papras iausi grafi i . Lietuvoje dauguma šios r šies raš , vadinam j *evakuacini raš* , atsirado Pirmojo pasaulinio karo metais išvežus daugum Lietuvos varp Rusij ir v liau dal j gr žinus. Evakuaciniai rašai paprastai b na dviej r ši : vieni, re iau sutinkami, rašai nusako pirmin varpo saugojimo vietov . Šiuose rašuose paprastai galima rasti žodžius „ , „ , „ , „ ; kiti, dažniausiai pasitaikantys, nurodo varp saugykl ir jos eil s numer . Saugyklos pavadinimas visada užrašomas kaip abreviat ra: . . . „ arba . . . „, o šalia b na nurodytas varpo eil s numeris skai iais. Dar viena grup – rašai aliejjiniais dažais, tai vadinamieji revindikaciniai rašai, juose b na nurodytas eil s numeris ir gr žinimo šalis: B arba jos santrumpa – .

II. VARPAI NUO GOTIKOS IKI MANIERIZMO

Tarp Ryt ir Vakar : ankstyvieji varpai LDK žemės

Varp atsiradimas Lietuvoje iki šiol yra mažai tyrinamas. Apie tai yra rašę tik keli autoriai, tarp kurių svarbesni M. Brenšteino²⁶⁹ ir G. M. Martinaitienės²⁷⁰ darbai pradžioje Lietuvos varp istorijai nuo XIV a. Aptariant šį periodą susiduriame ne tik su beveik visiškai rašytini šaltinių nebuvimu, neturime taip pat ir išlikusių ankstyvųjų varpų. Metodologiniai problemos kelia net ir temos formulavimas. Rizika suklypti yra egzistuoja bandant apibrėžti, kas reikia laikyti *Lietuva*. Klaidinga būtų šiam kraštovardžiui suteikti šiuolaikinę prasmę ir nevertinti, kad jis nusako istorinį-politinį-geografinį darinį, kuris amžius tūkmetį keitė savo pavidalus ir ribas smarkiai nesutampantis su dabartinėmis Lietuvos valstybės sienomis. Stengiantis išvengti tolimo ir sudėtingo ekskursivo vis dar mokslo nepakankamai pažintą sritį, kalbėjime apie Lietuvą kaip apie Mindaugo sukurtą valstybę, o ne kaip gentinį žemės siaurąją prasmę. Tokiu pasirinkimu diktuoja tai, kad mokslininkai nesutaria dėl šios žemės lokalizavimo²⁷¹, net gali būti abejojama ar tokia Lietuvos žemės siaurąją prasmę iš viso egzistavo (turima omenyje XI–XIII a. pr.). Klausimo sudėtingumą parodo ir tas faktas, kad varpai Lietuvos valstybės žemės atsirado anksčiau nei pati valstybė, kurios valdomas dar ilgokai išpažino senąjį pagonišką tikėjimą. Tai buvo nulemta tos aplinkybės, kad greičiausiai dar prieš valstybės susidarymą, pagonys lietuviai kunigaikštiai jau valdė kai kurias vadinamąsias Juodosios Rusios žemes, kuriose apie du šimtus metų egzistavo Bizantijos apeigų krikščionių maldos namai, o juose buvo naudojami seniausios žemės varpai. Plečiantis Lietuvos valstybei buvusios Rusios žemės, staigiai cerkviškai iš nuolat didėjo. Tad senosios Rusios šiaurės vakarų teritorijų varpų istorija volens nolens tapo Lietuvos varpų istorijos embrioniniu periodu.

Kijevo Rusios ankstyvieji varpai. Seniausias varp paminimas Kijevo Rusijoje susijęs su 1066–1067 m. vykytais, kai Naugardo Sofijos soboro varpai, kaip karo žygio trofėjai, buvo perkelti Polock (viliu atitekus Lietuvai). Šiam žygiui vadovavo Polocko kunigaikštis Vseslavas Burtininkas neilgai trukus po aprašytą vykių pakliuvo Kijevo kunigaikštis Igelais, o kiek viliu jau pats, nors ir neilgam laikui, tapo didžiuoju Kijevo kunigaikštiumi. Sakmėje apie Igorio žygių rašoma, kad

(jam ryte Polocke rytinomis pamaldoms paskambino šventos Sofijos varpai, o jis [Vseslavas] skambes Kijeve girdėjo)²⁷². Tai gali būti ne tiek aliuzija Vseslavo antgamtinis gebėjimas²⁷³, kiek poetinis nuoroda, kad jo laikais Kijeve varpai dar neskambėjo²⁷⁴. Tad ko gero Naugardo Sofijos soboro varpai, jei ir nebuvo patys pirmieji varpai Naugarde, tai suvaidino bene svarbiausią vaidmenį varpų plitimui visoje Rusijoje. Ši išvadą verčia daryti keletas faktorių. Kaip minėjome, krikščionių Rusi atėjo iš Bizantijos, kurioje varpai nebuvo vartojami. Tad pirmieji

²⁶⁹ Brensztejn, 1924, op. cit., s.10.

²⁷⁰ Martinaitienė, 2007, op. cit., p. 1–15.

²⁷¹ Baranauskas, Tomas. Kur buvo Lietuvos žemė? In: *Lituanistica*. 2002. Nr. 2 (50), p. 3-18.

²⁷² , – , . Internete: http://slovoopolku.ru/1800_36 [žiūrėti 2012 09 03].

²⁷³ Gretimais esančiame tekste nurodyti Vseslavo gebėjimai „vilku šuoliuoti“ „vilku keli perbergti“, nereikia suprasti paradžiui, kaip veikimui tapus (pasivertus) vilku, tai greičiau tik poetinis metaforos nurodymas jo greitumui ir veržlumui. Sakmė vis pirma yra poetinis tekstas ir panašūs poetiniai metaforai jame yra itin daug.

²⁷⁴ Pastaruoju metu vyksta diskusija apie *Sakmę apie Igorio žygių autentiškumą*. Edward L. Keenan išskiria hipotезę, kad šis krikščionių parašytas XVIII a. pab. ekleziaslavisto kun. J. zuito *Josef Dobrovský*, žr. , . Internete: <http://litopys.org.ua/keenan/keen.htm> [žiūrėti 2013 04 05].

varpai neatsirado Kijeve kartu su Rusios krikštu²⁷⁵, o buvo pradėti naudoti vėlesniame laikotarpyje, galbūt kai susiformavo ir sustiprėjo vietinis dvasininkijos sluoksniu, o kartu su krikštu Rusi atvykusi graikų šventikų taka sumenko. Dėl geografinių priežasčių Kijevo ryšiai su Konstantinopolio buvo daug stipresni nei su Vakarų Europa. Artimiausi centrai kuriuose buvo vartojami ir gaminami varpai buvo kur kas nutolę. Tuo tarpu Naugardas – svarbiausias Šiaurės Rusios miestas, patogiais vandens keliais palaikė artimus santykius su Baltijos jūros pakranti miestais. Naugardo Šv. Sofijos soboras buvo pagrindinis miesto šventovė, kurios statyba buvo užbaigta apie 1050 m.²⁷⁶, šiais progai varpai ir turėjo būti gyti. Jau skaičius nėra žinomas, bet galima spėti, kad tai buvo komplektas sudarytas iš trijų ar net didesnio skaičiaus varpų. Tad Naugarde varpai turėjo atsirasti dar prieš Ryt – Vakarų bažnyčių skilimą (schizmą) vykusį 1054 m. Galutinį skilimą tarp abiejų Bažnyčių pirmą konfrontaciją, kurios epicentras buvo pačiame Konstantinopolyje²⁷⁷. Ši vykių aidai smarkiau ir greičiau galėjo paveikti Kijevą, tačiau jie buvo mažiau paveikti gerus santykius su Vakarais palaikiusiu ir geografiškai nuo šių vykių nutolusiu Naugarde. Kijevų varpai pateko ne iš Vakarų Europos, o iš Naugardo, galbūt per Polocką (neatmestina galimybė, kad Vseslavas atsigabeno iš Polocko kelis Naugarde paimtus varpus Kijevą, kaip galbūt suponuotų cituotos sakmės eilutės?).

Neturime duomenų kas ir kada pagamino Naugardo Sofijos soboro varpus. Galima tik daryti prielaidą, kad jie pateko iš kurio nors Baltijos jūros pietinės pakrantes miesto dabartinėje Vokietijoje, nors nėra atmestina ir skandinavų kilmės versija. Teigti, kad vietiniai Naugardo meistrai pagamino minėtus varpus būtų per daug drąsu. Varpų gamintojų technologija reikalauja specifinių gūdžių – tiek parenkant reikiamą metalo lydinį, tiek apskaičiuojant instrumento formą, medžiagos kiekį, sudėtingas ir pats gamybos procesas. Tad toks ankstyvas, juolab savaiminis vietinių meistrų atsiradimas Naugarde nėra tikimas. Tik daug vėliau, jau maždaug nuo XV a. pab. ar XVI a. pradžios Naugardo-Pskovo žemėse egzistavo savarankiška varpų liejimo mokykla, tačiau ji XVII a. buvo užgožta ir susiliejo su Maskvos varpų liejimo mokykla, šiandien vadinama rusiškosios vardu. Ji susiformavo XVI–XVII a. Maskvos valdovui priklausiusioje Kremliaus patrankų liejykloje ir jos atsiradimui didelį taką turėjo ten dirbę vokiečių meistrai. Tad jei kur kas vėliau nebuvo apsieita be užsienio meistrų, tai ankstyvuosiu periodu ši tikimybė daug didesnė. Iš A. Bondarenko knygoje pateiktų faktų matosi, kad vienintelis savitumo aprašykla skirianti Kijevo Rusios varpus nuo Europos vakaruose gamintų analogų buvo ne lotynų, bet bažnytinis slavų kalbos vartojimas²⁷⁸. Ant senosios Rusios žemėse išlikusi varpų fragmentų nėra ornamentų nei būdingų Vakarų Europos dalyje vyravusiems romanikos ar gotikos stiliams, nei specifinių, priklausiusių Bizantijos kultūrai erdvei. Nerastos taip pat ir ant varpų nuliedintos ikonos, kuri apstu ant vėlesnių amžių rusiškų varpų. Iš Vakarų Europos varpų gamintojų tradicijos buvo pasisavintos savo laikmeči būdingos varpų formos ir proporcijos bei varpo korpuso viršutinės dalies puošimas rumbeliais ir mintais frizine juosta su rašais. Savaiame suprantama, kad Kijevo Rusia importavo greičiausiai ne tiek Vakarų Europoje pagamintus

²⁷⁵ Ukrainiečių kampanologas B. Kindratiukas nurodo, kad kunigaikščio Vladimiro krikšto metu, iš Bizantijos Rusi buvo atvežta daug vairių reikmenų, tačiau varpai tarp jų nėra minimi. Žr. *„Kijevų krikšto istorija“*, 2009 m., p. 231.

²⁷⁶ *„Kijevų krikšto istorija“*, 2009 m., p. 231. In: *„Kijevų krikšto istorija“*, 2009 m., p. 231. „Kijevų krikšto istorija“, 2009 m., p. 231.

²⁷⁷ *„Kijevų krikšto istorija“*, 2009 m., p. 231.

²⁷⁷ The Eastern Schism. In: *Catholic Encyclopedia. New Advent*. Internetė: <http://www.newadvent.org/cathen/13535a.htm> [žiūrėta 2012 03 01].

²⁷⁸ A. Bondarenko monografijoje skirtoje XI–XVII a. rusiškiems varpams net trijuose skyriuose aptarė ankstyvuosius varpus. Autor išvardinusi kelias dešimtis archeologų surastų senųjų instrumentų ir jų liekamų, nustatė daugelį atitikimų vienalaikms europietiškiems varpų formoms, tačiau neišskyrė seniesiems rusiškiems varpams būdingų bruožų ir apsiribojo teiginiu, kad „tėvyninė varpų gamyba vystėsi bendraeuropietiškos tendencijos vagoje“. Žr. *„Kijevų krikšto istorija“*, 2012, op. cit. p. 201.

varpus (Bizantijoje varp tuo metu dar nebuvo), kiek kviet meistrus sugeb jusius juos pagaminti. Tai liudyt slaviški rašai ant varp , kuriuos vargu ar kas tuo metu b t nuliej s Vakar Europoje.

Varpai prad j plisti Rusioje XI a. II p. šiame krašte greitai prigijo ir išplito. Jais buvo apr pintos ir sta iatiki cerkv s pastatytos naujai kurtuose kolonizaciniuose centruose. Rusios žemi valdovai tokius tvirtintus forpostus stat svarbiuose strateginiuose taškuose, kurie leido kontroliuoti tuo metu egzistavusius prekybinius kelius. Vienas iš svarbesni toki kolonizacini centr balt žem se leid s kontroliuoti prekyb Nemuno upe buvo Gardinas, kurtas grei iausiai dar kaip viking prekybos ir poilsio atsparos punktas. Seniausias šio miesto pamin jimas siekia 1127 m. XII a. šiame mieste buvo pastatytos kelios m rin s cerkv s. M s temai itin svarbi Gardino pilies kieme stov jusi cerkv , pagal savo stratigrafij vadinama Žemutine. P. Rappoportas jos statybos pradži nukelia XII a. aštunt dešimtmet ²⁷⁹, V. Levandauskas XII a. vidur , bet kuriuo atveju ši cerkv sudeg 1183 m ²⁸⁰. Šis gaisras mums yra itin svarbus. 1932-1934 m. archeologas Włodzimierz Hołubowiczius kasin damas Gardino pilies teritorijoje buvusi , vadinam j *Žemutin cerkv* , rado susilydžius bronzos luit sveriant apie 20 kg, bei šalimais tokio pat metalo varpo nuolauž su rašu kirilika – „[P]ΛΕΣ“²⁸¹ [15 il.]. Tai grei iausiai invokacinio rašo fragmentas, kuris tur jo juosti varpo korpuso viršutin dal ties varpo pe iais. Neabejotinai tai seniausias varpo fragmentas akivaizdžiai rodantis, kad XIII a. II ketv. susik rusioje Lietuvos valstyb je jau egzistavo ir buvo vartojami varpai.

Rus niška LDK varp liejimo tradicija. Apie vietin , sta iatikišk varp liejimo tradicij klest jusi LDK žem se gotikos bei renesanso epochose, šiame pažinimo lygmenyje mažai k galime pasakyti. Beveik visiškai neturime istorini duomen apie j gamintojus, o ir išliko š period reprezentuojan i instrument vos keli. Modeliuojant to meto situacij akivaizdu, kad po Lietuvos katalikiško krikšto, naujai steigiamos bažny ios tur jo b ti apr pintos liturginiais reikmenimis, tarp j ir varpais. Tuo metu visoje didžiul je LDK teritorijoje tur jo b ti nemažai sta iatiki cerkvi , joms varpai grei iausiai jau senokai buvo liejami vietini meistrai , tad tik tina, kad dalis j gal jo b ti skirta ir katalik bažny ioms. Neatmestina galimyb , kad varpus liejo ne tik vietin s kilm s rus nai, bet ir iš tuo metu turk siaubiam Balkan – Bulgarijos, Serbijos, Graikijos pab g varpus mokantys gaminti meistrai. Tiksliau apib dinti ši vietini , sta iatiki cerkv ms skirt varp specifika , j puošimo b dus ir išvaizd yra nepaprastai sunku. Atsakymo neduoda ir Rusijos tyrin toj darbai²⁸². Nes visoje didžiul je tuometin s LDK teritorijoje, skaitant dar ir Lenkijai priklausan i Raudon j Rusi (Hali), teišliko tik du XIV–XV a. nulietai varpai – tarp kuri yra didelis chronologinis skirtumas ir jie buvo pagaminti visai nepanašiomis kult rin mis ir politin mis aplinkyb mis. Tai Lvovo Šv. Juro unit katedros varpas nulietas 1341 m. ir 1422 m. vadinamasis Šedbaro varpas.

Lvove saugomas varpas pagal tradicij yra siejamas su Gedimino s numi Liubartu, kuris sta iatikiško krikšto metu gavo krikš ionišk Dimitrijaus vard . Varpo nuliejimo data šios versijos nepaneigia. Nes miesto istorijoje 1340-ieji metai buvo periodas kai po paskutinio Hali o kunigaikš io mirties, Lvovas kelis kartus keit savo priklausomyb , tai patekdamas Lenkijos rankas, tai valdytas Gedimino s naus Liubarto-Dimitrijaus. Jei iš ties varpo inskripcijoje minimas varpo fundatorius kunigaikštis Dimitrijus buvo Gedimino s nus (kas panašu ties), tai b t pirmas neabejotinai su Lietuva susij s varpas ir akivaizdus Lvovo priklausymo Lietuvai liudininkas.

²⁷⁹ , op. cit. p. 128.

²⁸⁰ Levandauskas, Vytautas. *Lietuvos m ro istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012, p.37.

²⁸¹ , I . i i i i X-XIV . i : , 2011, c. 73, 74, 16, .

49.

²⁸² , 2012, op. cit.

Instrumentas išilginto tarpinio tipo, savo siluetu primena apverstą vazoną, turi aukštą nuožulnų viršugalvį – visiškai atitinka to meto Europoje paplitusias varpų formas. Varpų aukštis pagal liestiną 60 cm, apatinis skersmuo 71 cm, viršutinis 39 cm, o svoris 415 kg²⁸³ [16 il.]. Graižas kaip ir daugelio kitų senųjų instrumentų primena prieš varpą pridėtą suapvalintą apvadą. Nuo liemens jis atskirtas rumbeliu. Išsuporint rumbeliu liemens viršuje sukomponuota tradicinė inskripcijos juosta užpildyta ilgais kirilikiškais rašais. Antra rašų eilutė išdėstyta kiek žemiau inskripcijos juostos. Rašai reljefiškai iškilūs – išraižyti moliniame išoriniame varpų formos viduje. Tai, kad asmuo rašė rašus stengėsi išraižyti tiksliai raides, kad jos nuliejus varpą būtų teisingai skaitomos rodo jo gudumą. Tuo tarpu inskripcijos inicialinis ženklas – kryželis su tradiciniu ne visai tiksliai ir atvirkščiai išraižytu bizantišku devizu „ИГХ[Г?] / НИ КАН“ (Jzus Kristus nugali), atvirkščiai išraižyta ir unikali signatūra nulieta netradiciniu instrumento vietoje – liemenyje su rašais: „А[>]ПИСАМЪ[>]СКОРА[>]ЯКОВЪ“ (o rašas Skora Jakovas). Šis rašas yra sukėlęs daug diskusijų – ar tai meistro ar raštininko signatūra. Atsižvelgiant tai, kad Lvove jau ankstyvuosiu periodu buvo nemaža vokiečių (daugiausiai amatininkų) kolonija²⁸⁴, linkstame manyti, kad tai vis dėlto raštininko, o ne varpų nuliejusio meistro parašas. Tai visai suprantama, nes meistras galėjo nemokėti rašyti kirilikos raidėmis. Kaip bebūtų – taisyklingai parašyti rašus (apverstomis raidėmis, kad nulietas jis būtų skaitomas normaliai) ir dar sunkiomis darbais lygomis, galėjo tik patyręs specialistas, greičiausiai iš to galėjus valgyti duoną. Ant Liubarto varpų, kaip ir ant daugumos senųjų varpų, nėra jokių ornamentų ir papuošimų, išskyrus rašų pradžiū ženklinant kryželį.

Šedbaro (Nevodnicos) varpas yra ne tik gerokai jaunesnis, bet ir mažesnis už Lvovo Šv. Juro varpą. Jo bendras aukštis – 42 cm, skersmuo 40,5 cm²⁸⁵ [17 il.]. Varpas išilginto tarpinio tipo, graikštesnis už aukštą aprašytą instrumentą. Viršugalvis suapvalintu viršumi, su stačiu pakraščiu (vadinamu *kakliuku*). Žemiau suapvalinti aukštoki varpų peiliai. Instrumento graižas tokiu pačiu suapvalintu formu kaip ir Lvovo varpe, primena išsikišusį cokolą, nuo liemens atskirtas rumbeliu, tačiau korpuso viršūjos jau kitokia inskripcijos juosta – ji dviejų dalių, aprašyta trimis raiškiais kontūrų rumbeliais. Ilgas rašas kirilikos raidėmis neteikia vienareikšmiško atsakymo, kokia technika jis buvo pagamintas, panašu, kad jis taip pat išskaptuotas gaubto viduje, tačiau padarytas taip tiksliai ir profesionaliai, kad tai nustatyti net nėra lengva. Rašas kirilikos raidėmis byloja, kad instrumentas pagamintas užsakymu Šedbaro Valimantaiui. O varpą pagamino „meistras Ustiakas“. Šiuo atveju akivaizdžiai turime stačiatikio, rusų kultūros varpą gamintojo dirbinį, kuris greičiausiai buvo skirtas katalikų bažnyčiai. Taip versta ir fundatoriaus lietuviškas vardas bei pavardė ir tai, kad varpas pateko 1867 m. iš katalikų bažnyčios. Ties sakant Nevodnicos katalikų bažnyčia yra gerokai jaunesnė už varpą, nes pastatyta buvo tik 1596 m.²⁸⁶ Šedbaro Valimantavichiaus, Vytauto laikų didikotviškis buvo Deltuva, kurioje jis 1444 m. pastatė katalikų bažnyčią. Tad tikėtina, kad varpas buvo skirtas 1420 m. jau stovėjusiai bažnyčiai, lenkų tyrinėtojų nuomone – Ukmergės²⁸⁷. Nesiimsime spėti lioti galimybę instrumento kelionių, bet visai tikėtina, kad kažkurio karo metu jis buvo paimtas kaip trofėjus ir vėliau perduotas – tai primena maskvėnų ekspedicijos kelią iš etninės Lietuvos centrinės žemės Gardin, o vėliau Palenkę per XVII a. vidurio karus. Instrumento didžiausia vertė yra ta, kad parodo, kad Lietuvoje XIV–XV a. turėjo egzistuoti vietiniai, su stačiatikių cerkve susijusi varpų liejimo mokykla ir šiems instrumentams buvo būdingi ilgi fundaciniai rašai rusų kalba, kirilikos raidėmis, o iš papuošimų buvo pripažįstami tik teksto divizoriai ir inicialiniai kryžiai, net horizontalūs dalinimai

²⁸³ Szydłowski, op. cit., p. 89.

²⁸⁴ Badecki, Karol. redniowieczne ludwisarstwo lwowskie. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 27, s. 2.

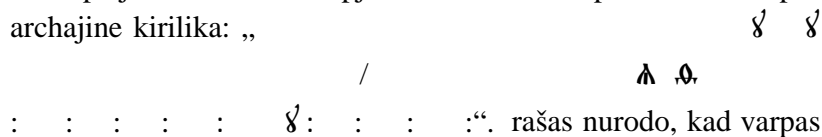
²⁸⁵ Hankus, Anžejus; Sobolevskis, Gžegožas. Seniausias Palenkės varpas. In: *Eskizai*. Deltuvos kultūros almanachas. 2009, nr. 19, p. 108.

²⁸⁶ Kułak, Rykowski, 2012, op. cit., p.196.

²⁸⁷ Hankus, Sobolevskis, op. cit., p. 108.

rumbeliais taikomi itin taupiai. Tai, kad Šedbaro varpas nebuvo atsitiktinis dirbiny, o r m si vietin sta iatikišk tradicij rodo dabar Žitomiro (dabar Ukraina) kraštotyros muziejuje saugomas panašaus silueto instrumentas, nors jis gerokai v lesnis (1604 m.), ta iau jo siluete ir sandaroje galima atpažinti ne tik Nevodnicos varpo form tolesn evoliucij (varpo pe iai mažesni ir nuožuln s, keturi lank kar na), bet ir itin didel rus niškiems varpams b ding konservatyvum ir senovini form išsaugojim , kas laikytina bendru Bizantijos apeig krikš ionims bruožu. Antras svarbus pasteb jimas, kur mums leidžia padaryti Šedbaro varpas, yra tai, kad po Lietuvos krikšto naujai steigtom s katalik bažny ioms varpus gal jo lieti meistrai rus nai. Analogišku reiškiniu buvo katalik bažny ioms skirti bizantiniai dail s k riniai (Vilniaus katedros kriptos Nukryžiuotojo freska ar Liublino pilies koply ios tapyba), kas rodo, kad to meto katalikiška visuomen s dalis akceptavo bizantiškas dail s formas ir noriai naudojosi sta iatiki meistr paslaugomis.

Dar vienas rus nišk varp liejimo tradicij rodantis instrumentas nors jau priklauso renesanso epochos pabaigai, ta iau gerai dera prie aukš iau apib dint pavyzdži . Tai visai neseniai surastas ir dar netyrin tas instrumentas. Šiuo metu jis yra atsid r s Lu iojaus kaimo katalik bažny ioje (dabar Baltarusija, Vitebsko sr., Pastovi r.). Varpas neabejotinai nulietas LDK žem se, 1594 m., meistro, kuris t s vietin sta iatikišk varp liejimo tradicij [18 il.]. Varpo proporcijos gotikin s, turi aukštokus suapvalintus pe ius. Korpuso viršuje yra tradicinis frizas, kur sudaro dvi rašo juostos atskirtos storais suporintais rumbais. Frizas kaip prasta rus niškos tradicijos varpams – neornamentuotas. Inskripcijos raid s buvo išpjautos iš vaško ir aplikOTOS betarpiškai ant falšgloko paviršiaus. rašas archajine kirilika: „

: : : : : ų: : : :“. rašas nurodo, kad varpas buvo funduotas kunigaikš io Teodoro (Fiodoro) Masalskio, nuo 1580 m. Gardino pavieto mokes i rink jo, nuo 1582 m. karališkojo maršalkos²⁸⁸ Išganytojo cerkvei. Jos lokalizacija n ra tiksliai žinoma, Teodoro Masalskio valdose buvo Aleksī i cerkv (dabar Baltarusija, Gardino sr., Didžiosios Berestavicos r.), minima šio asmens testamente²⁸⁹. Šios cerkv s senasis titulas n ra žinomas. Su T. Masalskio vardu susij s vienuolyno Odrink kaime (dabar Lenkija, Palenk s vaivadija, Hainuvkos pavietas) steigimas. Šis vienuolynas buvo pavadintas Viešpaties Dievo ir m s Išganytojo J zaus Kristaus dangun Žengimo vardu bei tur jo to paties titulo cerkv , kuri po vienuolyno uždarymo 1824 m. sudeg ²⁹⁰. Tik tina, kad varpas buvo skirtas b tent šio vienuolyno cerkvei. Varpo liemenyje nuliedintas jungtinis herbas, viršuje Masalski herbas – „M“ raid su kryželiu jos viduryje, žemiau trys apa i maž jantys strypai, tokie patys kokie matomi herbe „, rantos“ (*Korczak*), ta iau grei iausiai tai dalis herbo *Roch III* kur sudaro tokie patys trys strypai su lelijos žiedu j viršuje. Šis herbas priklaus Teodoro Masalskio žmonai Bogdanai Lukomskai. Heraldinis skydas viršuje išlankstytas bangomis, iškarpytais šonais, apa ioje užbaigtas smaigu, b dingas renesanso dailei. Jo šonuose yra fundatoriaus siglai: „ [] / [] I []“. Varpo puošyba labai sant ri, j sudaro tik horizontal s rumbai, ne tik r minantys korpuso viršuje esant friz , bet ir skiriantys varpo graiž nuo liemens. Iš charaktering bruož pamin tina šeši išlenkt lank kar na iškelta ant plokš io viršugalvio disko, nuolaid s, neprofiluoti suapvalinti pe iai ir suapvalintas neprofiluotas graižas. Varpas savo konstrukciniais elementais itin skiriasi nuo tuo metu Vilniuje dirbusio M. Hofmano mums žinom varp . Instrumento puošybos asketiškumas, griežta monumental i strukt ra, stamb s

²⁸⁸ Jurzak, Ryszard. *Polski serwis genealogiczny. Genealogia dynastyczna. Fedor Masalski*. Internete <http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=065352> [ži r ta 2013 05 09].

²⁸⁹ Mironowicz, Antoni. *Monaster Wniebowst pienia Pa skiego w Puszczy Błudowskiej*. Supra I: Monaster Zwiastowania NMP w Supra lu, 2008, s. 19.

²⁹⁰ Ibidem, p. 16, 37, 38.

rumbai, bei iš vienodo pločio storok atkarp sudarytas herbas (tiek heraldinis simbolis tiek ir skydas) primena karo pabūklų puošybą, tačiau toks puošybini priemoni santūrumas iš tikro yra būdingas vietinei rusiškai varp liejimo mokyklai. Lujojaus instrumentas reprezentuoja vėlesnės rusiškai varp raidos etapą. Šiam periodui priklauso ir dar keletas nedekoruotų instrumentų – vienas jų saugomas Vilniaus arkikatedros varpinėje ir turintis falšgloketės raižiniską inskripciją su 1598 m. data, kitas neseniai publikuotas P. Šverebo saugomas Dauginės bažnyčioje (Mažeikiai r.)²⁹¹

Seniausi Lietuvos varp gamintojai. Naujausi tyrimai šviesoje šiandien tampa vis aiškiau, kad ankstyvaisiais viduramžiais atsiradę varpai buvo vakarų vienuolynų kultūros produktas. Žlugus Vakarų Romos imperijai, vienuolynai buvo būtent ta vieta, kuri išsaugojo ir perdavė ateinančioms kartoms šios didžiosios antikinės civilizacijos relikvijas, ne tik dvasinius, bet ir materialius, apimančius ir dalį senųjų technologijų²⁹², tarp jų metalo apdirbimo. Tad neabejotina, kad ne tik pirmieji varpai buvo pagaminti vienuolynų aplinkoje, bet būtent čia ilgą laiką šis amatas vystėsi ir technologiškai tobulėjo. Nežinome, kada iš vienuolynų aplinkoje dirbusi meistrų išsiskyrę vadinamieji *keliaujantys meistrai*. Greičiausiai tai buvo ilgas procesas. Jis gal būtų susijęs su vienuolių – gudusių varp gamintojų kelionimis iš vieno vienuolyno kitam, su pagalbinių darbuotojų pramokymu amato paslaptį, išaugusių varpų poreikiu vietose, kurios buvo toli nuo pagrindinių gamybos centrų. Benediktinų vienuolio Presbiterio Teofiliaus (*Theophilus Presbyter*) XII a. pradžioje parašytas traktatas *De diversis artibus* kuriame aprašomos įvairios technologijos, tarp jų varp liejimo²⁹³, akivaizdžiai rodo, kad tuo metu vienuolynai dar vis liejė varpus. Tačiau, galbūt dar pirmojo tūkstantmečio pabaigoje atsiradę keliaujantys varp liejikai, o vėliau miestuose pastoviai sėkmingi amatininkai bei jų profesinės sąjungos (brolijos, cechai), palaipsniui išstūmė vienuolynus iš varp gamybos rinkos.

Apie viduramžiais LDK teritorijoje veikusių vienuolynų, kurie būtent gamė varpus, duomenų neturime. Iki reformacijos pradžios katalikų vienuolynai Lietuvoje buvo steigta nedaug, o ir dauguma jų priklausė naujesiems, vadinamiesiems elgetaujantiems ordinams – pranciškonams, dominikonams, karmelitams, kurie vargiai galėtų puoselėti ankstyvaisiais viduramžiais vienuolynuose klestėjusias amatų tradicijas. Apie LDK stačiatikių vienuolynuose praktikuotus amatus iki šiol tyrimai nėra, neturima ir duomenų, kad juose būtent liejami varpai, bet tai šios galimybės ir nepaneigia. Tikėtina, kad pirmieji varpai Lietuvos žemėse turėtų atsirasti keliais skirtingais keliais – kaip importas (vidinis – iš stačiatikiškų žemių bei išorinis – iš Vakarų Europos šalių) arba pagaminti keliaujančių meistrų varpų paskirties vietose. Pastarieji meistrai neišnyko, kai XV a. pab. ar XVI a. pr. atsirado stacionariai veikiančios dirbtuvės gaminusios varpus ir tokių amatininkų buvo galima sutikti net iki pat XIX a.²⁹⁴ Apie tokius meistrus duomenys yra itin skurdūs – jie nemokėjo mokesčių, nepriklausė feodalams, negyveno pastoviai miestuose, tad jų vardai rašytinius šaltinius pakliudavo itin retai, kaip atsitiktiniai paminėjimai. Istorikas romantikas Teodoras Narbutas nurodo, kad pirmieji varpų Vilniuje nuliejo vokiečių kilmės meistras K. S. Skobeltas 1377 m. Tariamai šis varpas buvo užsakytas Jogailos ir jo motinos kunigaikštienės Julijonos ir skirtas Šv. Paraskevos cerkvei Vilniuje

²⁹¹ Šverebas, 2014, p. 214.

²⁹² Apie senųjų technologijų kontinuumą nuo vėlyvosios antikos laikų iki Karolingų eros rašė E. Giannichedda žr. Giannichedda, Enrico. Metal production in Late Antiquity: from Continuity of Knowledge to Changes in Consumption. In: *Technology in Transition A.D. 300–650* / Ed. L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis. Leiden: Brill, 2007, p. 198.

²⁹³ Theophilus, op cit. p. 354–373; *Teofila kapitana i zakonnika o Sztukach rozmaitych księg troje.* / przełożył T. Lebrawski. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1880, s. 165–174.

²⁹⁴ Prancūzijoje keliaujančių varpų liejimo profesija išnyko tik XIX a. aštuntame dešimtmetyje. Žr. *Ancienne Fonderies de cloches de Robecourt*. Internetu: <http://cloches.free.fr/page2.htm> [žiūrėta 2013 01 08].

²⁹⁵, tačiau remiantis naujausiais tyrimais tai tik graži išvairi nepagrįsta prielaida. T. Narbuto sukurta legenda²⁹⁶, nors akivaizdu, kad dar prieš Lietuvos krikštą Vilniuje jau stovėjo ne viena stačiatiki cerkvė ir jose turėjo skambinti varpai. Keliaujančių meistrų galėjo būti ir Šedbaro varpūnėlis su Ustiakas. Jei apie vidinį importą beveik visai neturime duomenų, tai importas iš kaimyninių Prūsijos žemių rodo kelioms dienoms pasiekiamus varpai. Greičiausiai Baltijos jūra Lietuvai pasiekdavo instrumentai ir iš Šiaurės Vokietijos. Apie gotikos laikų varpų importą iš Livonijos, visų pirma Rygos duomenų neturime, tačiau atsižvelgiant stiprius šio miesto prekybinius ryšius su Lietuva, tokia galimybė visai reali. Stambesniems valdovo ar didikų užsakymams galėjo būti kviečiami varpūnėliai ir iš Krokuvos ar kitų Lenkijos žemių.

Seniausi vakarietiški varpai Lietuvoje. Seniausias vakarietiškuose varpūnėlių tradicijai priklausantis varpas Lietuvoje šiuo metu saugomas Semeliškių bažnyčioje. Šis instrumentas nėra didelis ir sveria 123 kg, tačiau ypatingas tuo, kad jame galime žvelgti daug bruožų, kurių nebeturime dabartiniai varpai. Semeliškių instrumentas siluete bei proporcijomis primena mūsų aptartą 1341 m. Lvovo Šv. Juro katedros varpą ir yra vadinamojo išilginto pereinamojo tipo apjungiančio cukraus galvos ir gotikinių formos varpams būdingus bruožus.

Semeliškių instrumento korpuso aukštis 53 cm, apatinis skersmuo 55 cm, viršutinės dalies skersmuo 30,5 cm. [19 il.]. Prisiminus, kad Semeliškių varpas nulieta 1442 metais²⁹⁷, o ne XIV a., galime daryti išvadą, kad varpūnėlių meistras nebuvo paveiktas tuo metu vyravusių tendencijų, o naudojo senais išbandytais metodais, kas gali liudyti, kad jis greičiausiai varpą gamino būdamas jau nebe jaunas žmogus ir dirbo toliau nuo svarbių amatininkystės centrų. Tad tikėtina, kad varpas yra vietinis varpūnėlybos pavyzdys, o ne atvežtas iš Prūsijos ar Rygos. Varpo papuošimai itin kuklūs – varpo korpuso viršuje nulieta dviem virvėmis pavidalo rumbeliais rėminta inskripcijos juosta. Jos viduje kampuotais gotikiniais minuskulais užrašyta lotyniška invokacija bei pagaminimo data: „**o rex hic veni nobis cum pace anno dni m cccc xxx xii**“ (o mano [?] karaliau, ateik pas mus su taika, 1442 Viešpaties metais). Inskripcijos pradžioje yra prastas, kryželio pavidalo inicialinis ženklas, divizorių tarp žodžių nėra. Rašas pagamintas į išpjaustant vašku padengtoje juostoje, galbūt tiesiog falšgloko paviršiuje, tai rodo ne visur tiksliai išpjautos raidžių dalys su pjovimo pūsakais. Ant instrumento užrašytas tekstas – taikos meldimas – aiškiai nurodo varpo paskirtį – jis turėjo skambinti „Viešpaties Angelo“ maldai. Vakarų Europoje iki mūsų dienų išliko daugybė viduramžiais lietuvių varpūnėlių nulieta tokia pati invokacija. Visi šie rašai daugiau ar mažiau skiriasi. Paprastai praleidžiami ar terpiami atskiri žodžiai, tačiau visada išlieka prašymas – *veni cum pace* (ateik su taika)²⁹⁸. Semeliškių bažnyčios varpo tekstas nėra išimtis, jis išsiskiria tik tuo, kad jame yra kituose panašiuose tekstuose nesutinkamas žodelis – *hic*, kur galima versti ir kaip „mano“, ir kaip „šis“, ir kaip „ia“. Numanoma, kad dalies teksto atsisakyti privertė tai, kad rašui skirta juosta buvo per trumpa. Virvelėmis rėminta inskripcijos juosta su dideliomis, kampuotomis raidėmis atrodo kaip puošnus apvadas, kitą papuošimą ant varpo nėra.

Kiti du gotikos bruožų turintys instrumentai, sukurti jau XVI a. I p., rodo šio stiliaus finalinę fazę. Pirmasis jų nulieta apie 1530 m. šiandien saugomas Kelmės katalikų parapijos bažnyčioje [20 il.]. Instrumentas vidutinio dydžio: korpuso aukštis 52,5 cm, apatinis skersmuo 72,5 cm. Varpo korpuso viršuje juosia tradiciniai frizai. Jį sudaro plati inskripcijos juosta rėminta dviem

²⁹⁵ Narbut, op. cit., p. 99–100.

²⁹⁶ Šio darbo autorius yra parašęs šiai temai skirtą, tačiau dar nespausdintą tyrimą.

²⁹⁷ Istorijos ir kultūros paminklų sąrašė bei Kultūros paminklų enciklopedijoje nurodyta klaidinga 1430 m. data. Žr. Lietuvos ... sąrašas, 1973, op. cit., p. 536; Kultūros ... enciklopedija, t. II, 1998, p. 46.

²⁹⁸ Pirmoji invokacijos dalis – tai kiek perdirbtas garsaus lotyniško himno „Te Deum laudamus“ (Tave, Dieve, garbinam) eilutė – *Tu rex glóriae, Christe* (Kristau, Tu garbina karalius).

poromis stambok rumb , tarp j esantys platoki tarpai sudaro dvi lygias banderoles, flankuojan ias centrin inskripcijos juost . Apa ioje yra siaura ornamentin trauka sudaryta iš v lyvajai gotikai b dingo arkat ros motyvo. Smulki arku i vid užpildo trilapiai, o j p dos papuoštos stambokais triskil iais stilizuotais akanto lapais. Inskripcijos juostoje gotikiniu minuskulu nulietas vadinamasis *J zaus titulas*, išverstas vokie i žemai i kalb – „* **ihesus * van * nasarenius * en * kanick * der**“ (* ihesus * van * nasarenius * en * kanick * der [juden] – J zus Nazarietis karalius [žyd]), akivaizdu, kad paskutiniajam žodžiui nulieti neužteko vietos ir buvo parašytas tik jo artikelis. Žvaigždu i vietoje yra divizoriai – nedidel s apskritos panteros su rozet mis, puoštos perliuk v rinio motyvais. Inskripcijos šriftas itin elegantišk , net rafinuot form , raid s „a“, „e“, „r“ turi nut susias „uodeg les“ užbaigtas keliais stilizuotais lapeliais – šiselementas pasiskolintas iš kaligrafinio minuskulo retokai sutinkamas varp inskripcijose. Akivaizdu, kad formuojant raides buvo naudoti special s šablonai leid suformuoti ne tik min tas „uodegytes“, bet ir suformav aukštesnio reljefo pakrašt lius matomus kai kuriose vietose ties raidži išoriniu kont ru.

Varpe esantis rašas nurodo jo gamintoj – Pr sijoje (Karaliau iuje ar Gdanske) gyvenus meistr , kurio vardas n ra žinomas, ta iau ant savo varp jis visada, kaip varpo deviz , nuliedavo *J zaus titul* vokie i žemai i kalba ir naudojo nam ženkl ' J'. Šiam varp liejikui, kuriam b t galima suteikti s lygin vard „en kanick“, lenk kampanologas K. M. Kowalskis priskyr 9 varpus pagamintus tarp 1515–1549 m.²⁹⁹. Artimiausias analogas – 1531 m. nulietas Gdansko Šv. Juozapo bažny ios varpas turintis t pa i arkat rin ornamentin trauk kaip ir Kelm s varpas³⁰⁰. Abu varpai turi vienodos grafin s išraiškos minuskulinius rašus, j friz sandara taip pat visiškai vienoda. Labai panaš friz su ta pa ia smulkia arkat rine trauka turi ir nedatuotas varpas iš Rumios (lenk. *Rumia*, vok. *Rahmel*) bažny ios³⁰¹

Šiaul n bažny ioje (Radviliškio r.) saugomas varpas taip pat nulietas Pr sijoje, XVI a. I p. [21 il.]. Galima sp ti, kad varpas buvo skirtas šiai bažny iai ir visada buvo joje saugomas. Tai grei iausiai pats puošniausias Baltijos šalyse šiuo metu išlik s XVI a. varpas, savo puošyba beveik prilygst s neišlikusiam, ta iau iš ikonografini šaltini žinomam 1555 m. varpui iš Kuršo *Bornsmünde* dvaro (latv. *Bornsmindes muiža*), netoli nuo Bausk s, dabartin je Latvijoje³⁰².

Šiaul n varpas yra ir vienas iš didesni m s dienas pasiekusi sen j varp – jo korpuso aukštis 72,5 cm, skersmuo 94,5 cm, liedintas iš bronzos, cizeliuotas. Kar na šeši s . Jos dekoruotos dar gotikai b dingų supintos virv s motyvu. Varp b t galima laikyti gotikiniu jei ne liemens viršutin dal juosiantis frizas. Jis ne prastai platus, dviej dali , viršuje inskripcijos juosta, apa ioje plati ornamento trauka. Inskripcijos juostos apr minimas primena Kelm s varp – dvi poros rumbeli , išd styt atokiau vienas nuo kito. sudaro dvi lygias banderoles, siauresnes už centrin inskripcijos juost . Ornamentas necizeliuotas, prastai nulietas, kontrastuoja su pedantiškai išlygintu varpo paviršiumi. Ornamentas pagal savo pob d gotikinis [22 il.], j sudaro kar n l s motyvas su besikaitaliojan iomis didesnio ir mažesnio formato heraldin mis lelijomis ant iškeltomis ant smaig . Kas antr didesnio formato lelijos žied kei ia puokšt s sudarytos iš pipir ankštis primenan i siaur išlankstyt lapeli bei maži i trij skil i akanto lapeli . Puokšt s kompozicija griežtai simetriška, jos viršuje yra apskritas prapjautas granato vaisius su smulkiomis s klomis. Puokšt s apa ioje, ant kar n l s dantuko viršaus užd tas platus žiedas su str l s antgaliu jo viršuje. rašo juostoje nulietas Šv . M. Marijai skirtas himnas parašytas gotiškinium minuskulu – „**† ● ave ● regina ● celorum**

²⁹⁹ Kowalski, *Inskrypcje*, 2006, op. cit., p. 290, 291, 354– 367.

³⁰⁰ Ibidem, il. nr. 104.

³⁰¹ Ibidem, il. nr. 73.

³⁰² Campe, op. cit., p. 83, 84.

● mater ● regis † angelorum³⁰³ ● o ● maria ● flos ● virginum † velut³⁰⁴ ● rosa ● ad ● f³⁰⁵. (*ave regina celorum mater regis angelorum o maria flos virginum velut rosa ad filium?*)³⁰⁵ – sveika dangaus karaliene, angel karaliaus Motina, o Marija žiede mergeli, kaip rožė (nui?). Inskripcijos žodžiai atskirti divizoriais. Pastarieji keli skirtingi tipai: vieni disko pavidalo pateros, su perliuk apvadais, j viduje keli tipai rozetės, vyrų veidai, o vienoje graikiškas kryželis; antro tipo divizoriai žengiančių žmogelių pavidalo, jie laiko pakeltoje rankoje kryželį. Būtent šie divizoriai, turintys renesansui būdingą išraišką, leidžia varpą datuoti XVI a. I p. Diskiniai rozetės forma primena senovės Romos laikų pateras, o žmogeliai, nors ir laiko kryželius pakeltose rankose, bet primena antikinius puttus. Būtent ši figūrinė modeliavimas yra jau visiškai renesansinis ir nieko bendro neturi su gotikine daile. Ypač domios ir retai kitur sutinkamos yra šie žmogeliai šukuosenos, sudarytos iš nedidelių rutulinių garbanėlių [23 il.]. Varpas akivaizdžiai pagamintas ne Lietuvoje, o yra importinis, atvežtas greičiausiai iš Karaliaučiaus. Taip mus verčia neatsitiktiniai panašumai siejantys šį instrumentą su šiuo mieste apie 1500 metus nulietu varpu, kuris iki Antrojo pasaulinio karo priklausė Šulė (vok. Schulen, lenk. Sulowo) bažnyčiai Rytprūsijoje (dabar Lenkija, Varmijos-Mozė vaivadija)³⁰⁶. Ant abiejų varpų nulietas ne tik ta pati himno citata, tokie pat žodžiai divizoriai turintys paterą su rozete mis pavidalu. Šriftai turi vienodą grafinę išraišką ir modeliuoti naudojant tuos pačius šablonus. Abiejų varpų viršugalviai identiški suapvalintai aptaki formai, o karūnos supintos. Nors Šulės varpas daug paprasčiau dekoruotas – karūnos pynimas primityvesnis, nėra ornamentuotas, figūriniai divizoriai, galime manyti, kad Šulės ir Šiaurės varpai buvo pagaminti to paties meistro. Atkreiptinas dėmesys, kad karūnos puošimas suvytos virvės motyvu buvo dažnai sutinkamas brandžiosios gotikos laikų varpuose, o XV a. pab. ar XVI a. pr. jau laikytinas regionine ypatybe ar individualiai stilistikai būdingu bruožu.

Renesanso epochos varpų paveldas

Renesansini varpų specifika ir išlikimas. XV a. pirmojoje pusėje Italijoje užgimęs renesanso stilius, jau amžiaus viduryje perkopęs per Alpius kalnus ir išplitęs į Europos šiaurę. Lietuvoje šio stiliaus pradžia galėtų būti nukelta po 1518 m., kai vyko Žygimanto Senojo ir Bonos Sforcos vestuvės³⁰⁷, o jo išplitimas susietas su šios, iš Italijos kilusios karalienės (ir jos aplinkos žmonėmis), vairialype veikla. Savaime suprantama, jau ir anksčiau iš užsienio Lietuvoje patekti madingi, naujajame stiliuje pagaminti vairs dirbiniai ar dailės kūriniai, tačiau konkrečių duomenų mes neturime. Dėl vairių istorinių priežasčių, materialūs, apžvelgiamame lauke esantys XVI a. paveldas (jei neskaituosime šio amžiaus pirmąjį dešimtmetį bei pabaigos) Lietuvoje yra stebėtinai menkas. Būtent šis laikotarpis susijęs su renesanso stiliaus atsiradimu ir jo paplitimu³⁰⁸. Tad

³⁰³ T.b. „angelorum“.

³⁰⁴ T.b. „velut“.

³⁰⁵ Šio himno yra keli variantai. Artimiausiu Šiaurės varpui laikytinas šis variantas: „Ave Regina Caelorum, Mater Regis Angelorum, o Maria flos Virginum velut rosa velut lilium, funde preces ad Filium pro salute fidelium“. Internetu: http://www.cassiciaco.it/ITA/001ago/Agostiniani/devozioni/ordine_graz.htm [žiūrėta 2006 04 21].

³⁰⁶ Varpas šiuo metu saugomas Troisdorfo miesto Šv. Jurgio katalikų bažnyčioje Vokietijoje, Šiaurės Reino-Vestfalijos federalinėje žemėje. Žr. Tureczek, op. cit., p. 192, 193.

³⁰⁷ R. B. Vitkauskienė, kaip renesanso stiliaus pirmąjį apraišką, nurodo 1495 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vilniuje pradėtą kaldinti monetą. Autor teigia, kad jos yra renesansinio šrifto ir ornamentikos. Deja, analizuoti šią monetą ornamentik nėra galimybės, nes jos neturi jokių kuriam nors stiliui priskirtinų ornamentinių elementų. O grįžimas nuo lauzytų brandžiosios ir vlyvosios gotikos raidžių formų suapvalintą gotikinių majuskulų, tiktai dar tolimas ateinančio renesanso aidas. Žr. Vitkauskienė, Reta, Birutė. *Renesanso keliai Lietuvoje*. In: *Lietuvos dailės istorija* / Mokslinis redaktorius Rasa Janonytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p.98; : , 1995, c. 358, 408, 25, 1–3.

³⁰⁸ Žymi Lenkijos renesanso architektūros ir dailės tyrinėtoja H. Kozakiewiczowa, renesansą suskirstė ankstyvąjį (1500–1545), brandųjį (1545–1575), vilyvąjį bei manierizmą (1575–1640). Žr. Kozakiewiczowa, Helena. *Renesans i manieryzm w Polsce*. Warszawa: Oficyna wydawnicza „Auriga“, 1978. Vokiečių architektūros tyrinėtojas G. J.

ankstyvojo ir brandžiojo renesanso fazės Lietuvoje nėra tinkamai paliudytos išlikusiais materialiais ar pakankamai ištirtais bei mokslinai apyvartais vestais reprezentaciniais paveldo objektais. Tai net leido kai kuriems mokslininkams iškelti klausimą ar renesansas iš viso buvo Lietuvoje ir keisti jį itin plačiai suvokta manierizmo sąvoka³⁰⁹. Pastaruoju terminu paprastai vadinamas visų lygis renesanso etapas, kurį sudarė daugelį antikinei tradicijai svetimi elementai. Manierizmas ne tik buvo pradėtas laikyti savarankišku stiliumi, bet ir itin išplėtus šios sąvokos taikymą, buvo stengtasi eliminuoti išties renesanso epochą iš kultūrinio Lietuvos atminties žemėlapyje. Prieš šią nuomonę argumentuotai pasisakė žymūs architektūros istorikai V. Levandauskas³¹⁰.

Išlikusi XVI a. bažnyčia varpų mes turime itin nedaug – dabartinės Lietuvos Respublikos teritorijoje tai išlikę tik trys neabejotinai šiame amžiuje nulietieji varpai. Vienas jų, nulietas 1557 m. buvo naudotas nežinomoje Žemaitijos bažnyčioje, šiuo metu priklauso privačiai kolekcijai, antrasis varpas pagamintas 1573 m. saugomas Plokščių bažnyčioje, trečiasis 1578 m. instrumentas naudojamas Mitkaičių bažnyčioje Žemaitijoje³¹¹. Keli šio laikotarpio varpai išlikę ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos pietinėse žemėse, dabartinėje Ukrainoje ir Baltarusijoje. Pridėti galima dar kelis varpus, kurie nors ir neturi ant jų nulietieji pagaminimo datai, su didesniais ar mažesniais išlygomis gali būti datuojami XVI a. Kitą amžiaus pradžioje pagamintą varpą išlikę kiek daugiau, dar didesnis instrumentas skaičius datuojamas XVII a. II ketv. XVI a. atsiradusi „tuštuma“ nėra atsitiktinis ar subjektyviai parinktas faktas pagrindinis reiškinys. Tai takojų ne tik aukščiau minėtos vėlesnės laikistorinės aplinkybės – XVII a. vidurio karas su Maskva ir švedais, Šiaurės karas XVIII a. pr., na ir visų laikų didžiausia nelaimė – totalinė ir priverstinė varpų evakuacija Pirmojo pasaulinio karo metu. Tai, kad išliko itin mažai XVI a. varpų I m. istorinės priežastys, visų pirma – XVI a. II ketv. prasidėjusi reformacija. Kaip nurodė V. Kamuntavičienė – „dėl protestantiškos reformos poveikio nustojo veikti apie du trečdaliai Kauno regiono katalikų bažnyčių“³¹², kurios pradėtos atnaujinti tik XVI a. pab. Dar platesnį vaizdą pateikė I. Lukšaitė, nurodydama, kad 1595 m. Vilniaus vyskupijoje iš 259 bažnyčių neveikė net 140, tai yra 54 procentai³¹³. Nekeičius padėtis buvo ir Žemaičių vyskupijoje (tai vaizdingai aprašė M. Valančius Žemaičių vyskupystėje³¹⁴). Minėtu periodu, nepaisant to metu augančio šalies ekonominio potencialo, arba nebuvo statomi dideli ir reikšmingi katalikų maldos namai, arba svarbiausi realizuoti to meto projektai (kaip renesansinė Vilniaus katedros rekonstrukcija vykusioje po 1530 m. gaisro arba 1584–1587 m. pastatyta Gardino parapijos bažnyčia) mūsų dienomis nepasiekė. XVI a. sikiro itin daug protestantų bažnyčių³¹⁵, kurias pateko nemažai seniau katalikų bažnyčioms priklausiusių varpų. Tačiau dauguma šių bažnyčių, prasidėjus intensyviai kontrreformacijai, jau kitame šimtetyje išnyko. O brangų turtą sudarantys varpai tik retais atvejais buvo susigrąžinti katalikams. Greičiausiai katalikų bažnyčiai buvo skirtas iki

Reimann Vokietijos renesansą skirstė ankstyvąjį (1500–1540), brandųjį (1540–1580) ir vėlyvąjį (1580–1620). Žr. *Renaissance / Einführung* Georg J. Reimann. Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1966.

³⁰⁹ Radikalieji ir principingai renesanso egzistavimą Lietuvoje bandė paneigti dailės istorikai V. Drėma, pirmasis išsklaidė šį idėjų. Žr. Drėma, Vladas. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 392, 393; Drėma, Vladas. *Ad fontes, cives!* In: *Krantai*, 1989, balandis, p. 23–25.

³¹⁰ Levandauskas, Vytautas. *Renesansas ar manierizmas?* In: *Kultūros barai*, 1992, Nr. 9–10, p. 103–106. Plačiau apie diskusiją: Poškus, Vidas. *Palemono atvaizdas: lietuvių kilmės iš romėnų teorija ir LDK renesanso problema*. In: *Senoji Lietuvos literatūra*. Knyga 22. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 186, 187.

³¹¹ Šverėbas, 2014, p. 383. Autorius šį varpą klaidingai sudatavo 1678 m.

³¹² Kamuntavičienė, Vaida. *Kauno dekanato bažnyčių raida XV–XVII a.* In: *Lituanistika*. 2006. T. 68. Nr. 4, p. 12.

³¹³ Lukšaitė, Inga. *Reformacija Lietuvoje Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje XVI a. trečiajame dešimtmetyje – XVII a. pirmasis dešimtmetyje*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 274.

³¹⁴ Valančius, Motiejus. *Raštai*. T. II: *Žemaičių vyskupystė* / Parengė V. Merkys [serija: Lituanistikos biblioteka. T. 12]. Vilnius: Vaga, 1972, p. 85, 86.

³¹⁵ M. Valančius nurodo, kad vien Žemaičių vyskupijos ribose XVI a. buvo perimta iš katalikų ar naujai steigta daug protestantų bažnyčių: 10 liuteronų ir net 41 ev. reformatų. Valančius, op. cit., p. 85.

m s dien išlik s XVI a. I tre daliu datuojamas Kelm s bažny ios varpas, v liau perimtas reformat ir galop v l gr žintas katalikams. Apie kit katalik bažny iai priklausius varp , perimt reformat ir v l susigr žint katalik , išliko liudijimas iš Šiluvos. 1622 m. katalikams teismo keliu susigr žinus ionykšt s bažny ios turt – buvo gr žintas ir varpas su ant jo nulietu Mergelei Marijai skirto himno fragmentu: „O florens Rosa, Mater Dei speciosa“³¹⁶, kas akivaizdžiai nurodo katalikišk instrumento prigimt .

Dar viena objektyvia priežastimi, kuri sunaikino nemažai sen j varp , buvo gaisrai. Dauguma renesanso lakme io bažny i buvo medin s ir dažnai degdavo. L. Jovaiša nurodo, kad 1600 m. visoje Žemai i vyskupyst je tebuvo tik dvi m rin s bažny ios – Zapyškyje ir Linkuvoje³¹⁷. Tad neretai vykdav medini bažny i gaisrai tur jo sunaikinti ir nemaž dal sen j Lietuvos varp .

Renesansini varp liejikai ir j k riniai. Kaip jau min ta, apie Lietuvos varp gamintojus v lyvaisiais viduramžiais mes beveik nieko negalime pasakyti ir iš dalies tenka sutikti su mintimi, kad varpai buvo atvežami iš kaimynini šali – Baltijos j ros pietinio regiono (vis pirma Pr sijos), Nyderland , gal b t net Krokuvos, o taip pat liejami keliaujan i ar pakviest meistr . Nauj j laik pradžioje situacija radikaliai prad jo keistis. Tai l m tuo metu šalyje vykusio sparti civilizacin raida, tarp kurios vairi aspekt ypa pabr žtina pažanga ekonomikos srityje. B tent tik tuo metu (XV a. pab.–XVI a. I p.) Lietuv buvo perkeltas v lyvaisiais viduramžiais susiformavusios gamybos tradicijos ir b dai. Vis pirma tai sakytina, apie svarbiausi Lietuvos miest ir didžiausi amat centr – Vilni , kuriame dar XV a. pab. amatinink koncentracija ir j tarpusavio susiklausymas³¹⁸ pasiek tok lyg , kad 1495 m. prasid jo pirm j amatinink cech teisinimas³¹⁹. Tenka pasteb ti, kad cech k rimasis nebuvo miesto magistrato ar to meto valdov subjektyvi sprendim rezultatas, o buvo pa i amatinink iniciatyva atsirad s reiškinys, kuriuo buvo bandoma apginti savo grupinius interesus ir reguliuoti profesin veinkl . Kaip m s temai itin svarbius civilizacin s raidos aspektus reikia pamin ti metalini buitini ind bei paraku užtaisom šaunam j ginkl išplitim . Ši gamini pareikalavimas, tiek Lietuvoje, tiek ir kitur Europoje, iššauk metalo liejik profesij išsiskyrim . Kadangi lietuvi istorin je literat roje šios profesijos vis dar n ra nuodugniau apib dintos, o j vardinimai reikalauja tikslinimo, turime trumpai jas apib dinti.

Vario liejikai. Metalo liejimo meistrams viduramži Vakar Europoje vis labiau užsiimant specializuotais darbais, palaipsniui išsiskyr dvi grup s, kurios ne v liau kaip XIII a. jau buvo išsikristalizavusios atskiras specialybes. Viena dalis meistr specializavosi gaminant „didži j form “ dirbinius, dažniausiai bažny i varpus, krikštyklas, antkapinius paminklus. Ši specialyb vokiškai vadinama *Rotgiesser (Rothgiesser)*. Terminas susideda iš dviej žodži *Rot* (raudonas) ir *gießen* (lieti). Š termin dar viduramžiais per m lenkai transformav *Rotgiesser ludwisarz*³²⁰. Autentiškas vokiškas pavadinimas kilo d l liejimui naudojamam vario – raudono atspalvio metalo kuris yra pagrindin visus šios specialyb s meistr gaminamus liejinius einanti medžiaga ir taip pabr žiamas skirtumas nuo liejik naudojan i baltos ar pilkos spalvos alav bei švin ³²¹. D l to

³¹⁶ Katela, Paulius. *Šiluvos Marijos šventov s istorija*. Kretinga: pranciškon spaustuv , 1937, p. 22–23.

³¹⁷ Jovaiša, Liudas. Žemai i vyskupijos parapini bažny i pastatai XVII a. I pus je. In: *Menotyra*. 2006. T. 44. Nr. 3. p.2.

³¹⁸ Žodis *susiklausymas* vartojamas sugeb jimo suderinti tarpusavio interesus, *saviorganizavimo prasme*.

³¹⁹ 1495 m. buvo patvirtinti pirmieji Vilniaus cechai – auksakali ir siuv j , žr. Jurginis, Juozas; Merkys, Vytautas; Tautaviius, Adolfas. *Vilniaus miesto istorija nuo seniaus i laik iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis, 1968, p. 92.

³²⁰ Ludwisarz. In: *Etymologia.org. Słownik etymologiczny*.2010. 02. 20.Internete:www.etymologia.org/wiki/Słownik+etymologiczny/ludwisarz

³²¹ Gerokai v liau vokie i kalboje atsirado ir kitas „spalvotas“ pavadinimas *Gelbgiesser* (pažodžiui gelb – „geltonas“ ir *gießen* „lieti“). Taip buvo vadinami dirbini iš žalvario liejikai.

lotyn kalboje, šalia vokiško žodžio *Rotgiesser* vertinio *ruffifusor*, buvo dar naudojamas ir kitas sinonimas *cuprifusor* (vario liejikas)³²². Žodis *ludwisarz* lietuvi kalb iki šiol paprastai veriamas bendruoju žodžiu *liejikas* neskiriant kas ir iš ko yra liejama³²³. Numanoma, kad atsižvelgiant kontekst šis žodis, kaip ir vokiškas *Rotgiesser* tur t b ti veriamas – *vario liejikas*.

Ind liejikai ir metalo liejik cechai. Kitos, iš bendro liejik amato išsirutuliojusios profesijos atstovai gamino daug mažesnius ir daugiausiai buitini s paskirties gaminius. Toks meistras lotyniškai buvo vadinamas *cantrifusor*, *cantrifex*, vokiškai – *Kannengießber*. Šis terminas dar viduramžiais per jo lenk kalb ir yra rašomas kaip *konwisarz*. Terminas *cantrifussor* lotyniškai aiškinamas kaip *Artifex, qui Cantharos ex stanno aut alio metallo fundit*³²⁴ – amatininkas kuris didelius geriamuosius indus³²⁵ iš alavo ar kito metalo lieja (paryškinta G.Ž.). Vokiškas terminas *Kannengießber* susideda iš dviej žodži *Kanne* (tam tikras indas³²⁶) ir *gießen* (lieti). Šis amatas Lietuvoje taip pat buvo pla iai žinomas, o meistras lietuviškai gal jo b ti vadinamas vokišku skoliniu – *kangiseris* ar *kongiseris*³²⁷. Min tais dešimtme iais šios specialyb s atstovai lietuviškai prad ti vadinti *alavo liejikais*³²⁸. Taciau šis darinys nera visiškai tikslus ir istoriškai pagr stas. *Alavininkais* (*cinininkais*) tiksliau vadintini keliaujantys meistrai, kurie d l alavo ir švino lydymosi žemos temperat ros, gal davo atlikti darbus užsakovo namuose: peralavuoti varinius puodus, perlieti sudilusias l kštes ar šaukštus. Kangiseriai (lietuviškai gal b t tikslingiau juos vadinti *ind liejikais* ar *indaliejais*?) liejo daugiausiai nedidelius buitini s paskirties daiktus, tarp kuri dominavo vair s stalo indai (tai nurodo ir pati termino etimologija), nors pasitaikydavo ir stambesni objekt , pvz., alaviniai karstai ar net žmogaus gio bažnytini s žvakid s. Nors dirbiniai iš alavo, švino ar j lydinii buvo svarbiausia šio amato meistr veiklos sritis, bet jie taip pat gamino ir nedidelius objektus iš spalvot metal (vario lydinii), o neretai liedavo ir varpus³²⁹. Btent tokios ind liejiko dirbtuvi s vaizdas matomas garsiojo Behemo kodekso (sukurto XVI a. pr. Krokuvoje) iliustracijoje. Kaip raš M. Brenšteinas „ind liejikai nuo neatmenam laik šalia alavini ir varini ind gamybos noriai užsiimdavo ir varp liejimu³³⁰“. Lenk tyrin tojas K. Arłamowskiis rašydamas apie Peremyšlio miesto amatininkus nurod , kad mirus ind liejikui Walentui (mirties data nenurodyta), jo dirbtuvi je liko 4 pardavimui skirti varpai, kuri kaina buvo 50, 35, 30 ir 15 auksin ³³¹. XVI a. vidurio lenkiškame žodyne randame tok žodžio *kangiseris* paaiškinim – *Konwi ars ten ktory zwony/ Ru znice/ álbo*

³²² Stromer, Wolfgang von. Nuremberg in the International Economics of the Middle Ages. In: *Business History Review*. Volume: XLIV. Nr. 2, 1970: Summer, p. 211; Badecki, op. cit., In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 32, s. 2.

³²³ Lenkišku žodžiu *ludwisarz* bent jau nuo XVII a. buvo vardijami visi liejikai, išskyrus liejantys savo dirbinius iš alavo ir švino.

³²⁴ Carpentier. Petrus. *Glossarium novum ad scriptores medii aevi*, cum Latinos tum Gallicos, seu suplementum ad auctiorem glossarii Cangiani editionem. T. I. Parisii: Le Breton [et al.], 1766, p. 774.

³²⁵ Originale panaudotas žodis *cantharus* – „kantaras“, – didelis antikin s kilm s geriamasis indas su dviem rankenomis (graikiškai –).

³²⁶ *Kanne* – vokiškai vadinamas indas skys iams saugoti, dažnai su dangteliu, panašios sot ar kiek didesn s talpos. Lietuviškai, priklausomai nuo indo formos, gali b ti vadinamas *so iu* arba tos pa ios kilm s germanizmais *kana*, *kan*, *kaniuk* (dabar kei iama is naujos kartos svetimyb e *bidon liu*).

³²⁷ Pastar j form išsaugojo pavard *Kongiseris*. Gyvojoje kalboje gal jo b ti naudojamos ir kitos, labiau aplietuvintos šio skolinio formos, pvz., *kanyzeris*, tok pavadinim turi kaimas Skuodo rajone ar *knyzelis* (yra tokia pavard).

³²⁸ Indriulaityt , Rita. Vilniaus alavo liejik cechais XVI-XIX a. Istorija ir veikla. In: *Menotyra*, 1996, nr. 2. Vilnius: Academia, 1996, p. 14–25.

³²⁹ Rojek, Czesław. Rys historyczny rozwoju odlewnictwa w kraju i na ziemi Kieleckiej. In: *Odlewnie radomskie*. Radom: wydawnictwo okoliczno ciowe odlewni Radomskich, 1974, s. 6.

³³⁰ Brensztejn, op. cit., p. 15.

³³¹ Arłamowski, Kazimierz. *Dzieje przemyskich cechów rzemie lni czych w dawnej Polsce*, Przemyl I: Drukarnia Jana Łazora, 1931, s. 219.

*dziátá leye*³³² („kangiseris“ tas kuris varpus, šautuvus ar patrankas lieja). Tai, kad ind liejikai gamindavo varpus rodo ir Konstantinas Sirvydas 1642 m. išleistame žodyne *Dictionarium trium linguarum*, lenkišk žod *Konwi arz* išversdamas kaip „leieias warpu, ibintuwu, bludu i cinos, etc.“³³³.

Ind liejik visada buvo gerokai daugiau nei vario. Tai l m didelio formato dirbini iš bronzos ribota paklausa. Tuo tarpu alaviniai šaukštai, l kšt s ar stalo indai buvo tam tikro socialinio statuso ir materialin s s km s rodikliai ir iš j gamybos gal jo pragyventi gerokai daugiau žmoni . Gal d l to tiek Lietuvoje, tiek kaimynin se šalyse – Lenkijoje, Pr sijoje ar Rygoje, nesusik r atskiri vario liejik cechai, o šios specialyb s amatininkai jung si su jiems giminiškais ind liejikais bei dar kit specialybi amatininkais bendrus cechus. Ten kur b davo vario liejik daugiau, susiformuodavo atskiras vario liejik skyrius, kuris tur davo savo atskir vyresn j . Tokie jungtiniai ind ir vario liejik cechai egzistavo Elbinge (cechas minimas jau 1385 m.³³⁴), Gdansko Senamiestyje (*Altstadt Danzig*, seniausi žinomi statai 1405 m.³³⁵), Krokuvėje (seniausi žinomi statai 1412 m., cechas veik jau XIV a. pab.³³⁶). Krokuvos ind ir vario liejik cecho statuose, naujai patvirtintuose 1512 m., ind liejikams buvo suteikta teis (remiantis jau egzistavusiu precedentu) gaminti ir didesnius bronzinius gaminius, tarp j varpus³³⁷. Šio cecho emblemoje, datuojamoje 1838 m., pa iame centre pavaizduoti varpas aiškiai rodo, kad daugiau kaip per 300 met gaminam dirbini pob dis nepasikeit ³³⁸. Krokuvos pavyzdys yra labai svarbus, nes Vilniaus amatininkai dažnai sekdamo šio miesto amat brolij tradicijomis ir pavyzdžiais³³⁹.

Vilniuje vario liejikai taip pat netur jo savo atskiro cecho ir bent jau pradžioje glaud si prie ind liejik . 1595 m., Vilniaus ind liejik cecho status (*Gewercks Artikeln, Artykuły Cechowe*), tarp kit meistr , pasiraš ir žinomas varp gamintojas Martynas Hofmanas³⁴⁰. Š meistr valdovas 1599 ir 1611 m. dokumentuose vadina *Gochman – konwisar* [Hofmanas ind liejikas] ir jam suteikia sklyp *dla lania dzial i dzwonow* [lieti patrankas ir varpus]³⁴¹. Galima suprasti, kad terminas *konwisar* buvo panaudotas kaip bendrinis žodis reiškiantis *liejik* , bet gal b t meistras taip pats save vadino, kadangi priklaus ind liejik organizacijai. Taip pat ir Krokuvėje XV–XVI a. atskirti ind liejik nuo vario buvo gana keblu. K. S kowskis, išnagrini j s seniausius Krokuvos ind liejik cecho status, teig , kad tuo metu ind liejikas ir vario liejikas nereišk atskir specialybi , bet specializacij vienos

³³² M czy ski, J. (Ioannes Maczi sky). *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnantum* [...]. Regiomonti Borussiae [Karaliau ius]: Typographus Ioannes Daubmannus, 1564, p. 5.

³³³ *Thesaurus Latino-Lituanicus. Jungtinis lotyn -lietuvi kalb žodynas nuo XVII iki XXI amžiaus*. Vilniaus universitetas, 2010–2013. Internetė: <http://www.thesaurus.flf.vu.lt/?antraste=stannum&searchWhere=header&submit=Ie%C5%A1koti>

³³⁴ Niemciewicz-Ledwo , Barbara. *Złotnictwo i Konwisarstwo Elbł skie od XVII do XIX wieku*. Katalog wystawy. Elbł g: Muzeum w Elbł gu, 1988, s. 9.

³³⁵ Semrau, Arthur. Die Grapengieser und Rotgiesser in Preussen. In: *Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*. Heft 26. Thorn: Kommissionsverlag von Walter Lambeck, 1918, S. 37.

³³⁶ S kowski, Kazimierz. Statuty krakowskiego cechu konwisarzy i ludwisarzy z roku 1412 i 1512 jako ródło do historii techniki. In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Rok XXIX. Nr 2. Warszawa, 1984, s. 401.

³³⁷ Ibidem, p. 424, 425.

³³⁸ Chmiel, Adam. *Godła rzemie lnicze i przemysłowe krakowskie od połowy XIV w. a do XX w.* Kraków: nakładem i drukiem M. Muzeum Przemysłowego im. A. Baranieckiego, 1922, s. 8.

³³⁹ Jurginis, op. cit., p. 92.

³⁴⁰ Doubek, Franz, A. Beiträge zur Geschite des Deuschtum in Wilna. I. Das Zunftbuch der Wilnaer Zinngießer. In: *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen* / Herausgegeben von A. Latterman. Heft 17. Posen: Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen, 1929, S. 146.

³⁴¹ Vitkauskien , Birut , R ta. Vilniaus pab kl liejyklos teritorija (Puškarnia) XVI–XVIII a. šaltiniuose. Istoriniai tyrimai. In: *Miest praeitis*. Nr. 2 / Sudarytojas G. Vaitkevi ius. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010. Internetė: <http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/07.htm>

specialyb s ribose³⁴². Išlikusioje Vilniaus ind liejik cecho 1742 m. knygoje³⁴³ išvardinti visi šiam cechui nuo jo egzistavimo pradžios priklaus meistrai. S rašas pradedamas 1545 m. Grei iausiai tais metais buvo kurtas ne cechas, o meistrus vienijusi brolija, tur jusi ne tik profesin , bet ir religin pob d³⁴⁴. Jau pati pirma pavard – **Jakub Puczkarz**³⁴⁵ rodo, kad ia surašyti meistrai tur jo liedinti gerokai didesnius dirbinius nei stalo indai ar šaukštai. Neabejotina, kad šiame s raše kartu su ind liejikais yra išvardinti ir seniausi Vilniaus varp liejikai. Ši mint patvirtina ne tik m s pamin tas Martynas Hofmanas, bet ir prie 1566 m. datos rašyta Stepono Bornikelio (Steffan Bornikel) pavard³⁴⁶. Ši data žymi meistro stojim brolij (cech ?) ir grei iausiai aktyvios veiklos Vilniuje pradži . S. Bornikelis gars jo ne liedintais alaviniais indais, bet patrank vamzdžiais, o taip pat neabejotinai liedino ir varpus. M. G. Martinaitien pateikia itin verting Teodoro Narbuto žini , kad 1850 m. iš Šal inink bažny ios Eišiški bažny i buvo atvežtas vartojimui netinkamas varpas su rašu: „Stefen Bornikel hat mich gegossen“ ir 1586 m. data³⁴⁷. Tad, mums visai pakanka duomen teigti, kad bent iki XVII a. pradžios Vilniaus ind liejik brolijai (cechui?), panašiai kaip ir Krokuvoje, neabejotinai priklaus ir vario liejikai. S. Bornikelis šiuo metu yra seniausias mums žinomas neabejotinai Lietuvoje varpus liej s ir ia pastoviai gyven s meistras.

Nuo 1611 m., kai Žygimantas Vaza patvirtino Vilniaus ind liejik cecho privilegij ir taip oficialiai užbaig jo teisinim , iki pat cecho veiklos pabaigos XIX a., nepavyko rasti joki užuomin apie šios „kontubernijos“ nari nulietus varpus ar kitus iš bronzos pagamintus k rinius. Tai gal t reikšti, kad Vilniaus ind liejik cechas, tapo vien tik alavo meistr profesine organizacija ir jai nebe priklaus vario liejikai, o Vilniaus ind liejikai, skirtingai nuo koleg Krokuvoje ar Gdanske, nebeužsi m varp liejimu³⁴⁸. Tokiai situacijai, bent jau XVII a. II ketv. gal jo tur ti takos tai, kad mieste dirb vario liejikai nebuvo savarankiški meistrai – miesto pilie iai, o priklaus karališkajai patrank liejyklai, kuri gal jo atlikti visus svarbesnius užsakymus. V lesniais laikais vario liejik Vilniuje b davo itin nedaug – vienas, retais atvejais du: kartais iš viso nebuvo besiver ian i šiuo amatu, – tad nebuvo ir didesnio poreikio jungtis cech ir mokant papildomus mokes ius užsitikrinti gamybos monopol Vilniaus miesto ribose, tai yra aplinkoje kurioje nebuvo su kuo konkuruoti. Pagrindiniai varp užsakovai buvo provincijos religin s institucijos, kurios laisvai gal jo pasirinkti savo užsakym vykdytojus. Klausimas kod l Vilniaus ind liejikai nesiimdavo liedinti varpus net tais periodais kai Vilniuje nebuvo nei vieno vario liejiko išlieka neatsakytas. Galima tik sp ti, kad tam tur jo takos Karaliau iaus artumas ir prekybiniai ryšiai su juo, kas sudar didel konkurencij ir negausiems vietiniams meistrams.

Patrankininkai kuriantys varpus.Tre ioji liejik profesija ver ia gr žti prie m s jau pamin to Jok bo Pu koriaus (Jakub Puczkarz). Iš tikro jis vadintinas ne pavarde, bet amat nusakan ia pravarde³⁴⁹. Grei iausiai dar XIV a. pab., iš vario liejik išsiskyr savo specifik turinti amatinink liejik grup – *p koriai* – patrankininkai. Šios meistr grup s atsiradim takojo XIV a.

³⁴² S kowski, op. cit., p. 402.

³⁴³ *Gewercks - Buch derer Zinngiesser in Wilda darinen enthalten die Nahmen derer Meister.* 1742. – MABRS, F. 25 – 251.

³⁴⁴ Duomen apie toki amatinink brolij veiklos pob d yra paskelb s J. Jurginis Žr. Jurginis, op. cit., p. 89, 90.

³⁴⁵ Doubek, op. cit., p. 146.

³⁴⁶ Ibidem, p. 125.

³⁴⁷ Martinaitien , 2010, op. cit., p. 308, 26 išnaša.

³⁴⁸ Tenka paprieštarauti M. Brenšteiniui, kuris teig , kad „iki XVIII a. pabaigos turime šimtus pavyzdži , kai vienas asmuo tur jo ind liejiko, patrankininko ir vario liejiko geb jimus ... ne kitaip buvo ir Lietuvoje“. Žr. Brensztejn, op. cit., p. 16.

³⁴⁹ 1569 m. dokumentuose minimas jau Jonas Puškorius gyven s Vilniaus Puškarnios priemiestyje gal jo b ti tiek Jok bo giminai iu, tiek ir nieko bendro su pastaruoju neturin iu asmeniu, gavusiu pravard nuo savo specialyb s. Žr. Vitkauskien , 2010, op. cit.

Europoje išplitęs paraku užtaisomas šaunamasis ginklas. Meistrai liejantys šaunamuosius parakinius ginklus lotyniškai buvo vadinami *pixidarius*, – šis lotyniškas žodis atsiradęs iš graikiško žodžio *pixis* (), kas reiškia apskirt nedidelis žutis³⁵⁰. Vokiškai tokie meistrai buvo vadinami *Büchsenmacher*, *Büchsengießer* (*Büchse* – pirminė reikšmė „d žutis“, vėliau atsirado išvestinė reikšmė – šautuvas; *macher* – gamintojas; *gießer* – liejikas). Greičiausiai vokiečių kalboje lenkų kalbos žodis *puszka* (d žutis, skrynelė) XV–XVII a. buvo gijęs ir patrankos reikšmę³⁵¹ (vėliau nuykusi, bet išsaugotą rusų ir baltarusių kalbose) bei atsirado vediniai *puszkarz*, kuriuo buvo vardinamas tiek patrankas gaminantis meistras, tiek ir artileristas, *puszkarnia* – patrankos liejykla, remonto dirbtuvė. Pastarieji lenkiški žodžiai buvo perimti ir lietuvių. K. Sirvydas patranką vadino *puszka*³⁵², Lietuvių kalbos žodyne *pškà, puškà* – šautuvas, patranka; *pškorius* – artileristas, ginkladirbys³⁵³ ir t.t.

Kaip matoma iš lietuvių kalbos pavyzdžio žodis *puškorius* talpina dvi prasmes ir tai atspindi XV a. situaciją, kai patrankas liejantis meistras kartu buvo ir artileristas. Jau kiek vėlesniais laikais, meistras pagaminęs naują ginklą pats jį turėdavo ir išbandyti „kaip paprotys reikalauja, prieš atiduodant patranką, pirma tris kartus turi [iš jos] iššauti“³⁵⁴. Tokie patrankininkai – *puškoriai* dažnai būdavo samdomi arba valdovo, arba miesto (dažniausiai dirbdavo miestui priklausančioje liejykloje). Savivaldybų turintys miestai privalėjo rūpintis savo apsauga ir gynyba, o miestiečiai privalėjo juos ginti. Todėl fortifikacinė sistema rengimas, miesto arsenalai bei jų aprūpinimas patrankomis buvo miesto pareiga. Didesni miestai dažnai turėdavo savo nuosavas liejyklas, kuriose gamindavo gynybai reikalingas patrankas. Iš kaimyninių miestų tokias liejyklas turėjo – Lvovas (kurta 1468 m.³⁵⁵), Ryga (nuo XVI a. 3 ketvirčio, nors pirmą kartą paminėta 1588 m.³⁵⁶), net ir nedideli miestai kaip Torūnė (minima nuo XVII a. I p.³⁵⁷) bei Elbingas, jau nekalbant apie Gdanską³⁵⁸. Jose gamyba nebūdavo itin intensyvi, kaip rodo Lvovo pavyzdys (XV a. pab.) tik pavojaus metu buvo per metus nuliejamos kelios patrankos³⁵⁹, todėl miesto *pixidarius* tekdavo prižiūrėti ir taisyti jau turimus šaunamuosius ginklus, apmokyti miestiečius šaudymo meno, o kartais net prižiūrėti miesto fortifikacijas³⁶⁰ ar rūpintis miesto laikrodžiu³⁶¹. Tokios liejyklos, kaip rodo mūsų šalyje gausiai išlikę Rygos miesto liejyklos gaminiai, dažnai liūdavo varpus ir ne tik savo reikšmėmis, bet ir eksportui.

Vilniaus miestui patrankininko prireikė tik XVI a. pradžioje, kai buvo pasistatytos gynybinės miesto sienos. Tada taip pat turėjo atsirasti meistras *magister pixidum* kuris rūpinosi miesto artilerija, jį prižiūrėjo ir galbūt nuliedavo naujus pabūklus. Istoriniai duomenys apie atskirą Vilniaus miesto liejyklą kol kas neturime. Galbūt miestui gaminti patrankas, jas prižiūrėti ir panašius darbus atlikti galėjo ne išsvetur pakviestas meistras (kuriam reikėjo rengti liejyklą), bet pasamdytas vietinis, Vilniuje dirbęs liejikas turėjęs tam tinkamą liejyklą bei išmanymą. Lvoje net keletas vietinių ind

³⁵⁰ *Enzyklo. Online Enzyklopädie*. MMXII. Internetė: <http://www.enzyklo.de/Begriff/pyxis> [žiūrėta 2012 11 29]

³⁵¹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. XXXIV / Redaktor naczelny M. R. Mayenowa. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Badań Literackich PAN, 2010, s. 498. Verta pastebėti jį, kad žodyne nenurodyta žodžio reikšmė reiškianti šautuvą.

³⁵² Žr. *Thesaurus Latino-Lituanicus*.

³⁵³ Žr. *Lietuvių kalbos žodynas*.

³⁵⁴ Rojek, op. cit., p. 5.

³⁵⁵ Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 31, s. 2.

³⁵⁶ Campe, op. cit., p. 16. Autorius spėja, kad liejykla jau veikė XVI a. antrajame dešimtmetyje, kadangi tuo metu miesto „Büchsenhause“ buvo saugomi patrankoms liūdinti tinkami metalai.

³⁵⁷ Semrau, op. cit., p. 43.

³⁵⁸ Nowak, Tadeusz. Wpływ rozwoju nauki i techniki na wojskowość polską XVI – XVII w. In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Rok XXVI. Nr. 1. Warszawa, 1981, s. 46.

³⁵⁹ Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 32, s. 2.

³⁶⁰ Puz., Lvovo *pixidarius* Hannes Bochsmeister XV a. aštuntajame dešimtmetyje organizavo miesto gynybinių griovių gilinimą ir pylimų stiprinimą [Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 32, s. 2].

³⁶¹ Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 29, s. 2.

liejik tur jo šias pareigas, kaip kad Lorencz Kannengysser, t. y. Laurynas ind liejikas, tap s miesto *pixidarijum*³⁶². Min tasis Vilniaus meistras Jok bas, kaip galime spr sti iš jo pravard s ir tai, kad jis buvo rašytas liejik brolijos (cecho?) knyg ³⁶³, tur jo b ti ir ind liejiku ir verstis patrank liejimu, tad nebuvo paprastas artileristas. Jau tai, kad jis rašytas pirmuoju rodo tam tikr jo išskirtinum . Iš vairi istorini dokument matosi, kad *p koriaus* profesija XV–XVI a. tur jo b ti laikoma išskirtine, o jos atstovai pasižym ti „renesansiniu visapusiškumu“ ir geb jimais atlikti išskirtinius darbus. Taip statant Krokuvos Vavelio katedros Žygimant kopy i 1527 m. su karališkuoju *pixidarijumi* Servacijumi buvo sudaryta sutartis d l kopy ios grot nuliejimo³⁶⁴. 1491 m. beveik 90-ties met amžiaus Lvovo *pixidarius* Walenty paruoš varpo form iš kurios ind liejikas Maciejus nuliejo daugiau kaip 500 kg sv rus Lvovo rotuš s laikrodžio varp ³⁶⁵. Šiame kontekste pamin tinas ir garsusis Krokuvos *Büchsengießeris* Hansas Behamas, 1520 m. nuliej s sp dingo dydžio varp Krokuvos Vavelio katedrai, pavadint *Žygimantu* j užsakiusio valdovo karaliaus Žygimanto Senojo garbei³⁶⁶.

Mažai abejotina, kad ir Vilniuje gyven s meistras Jok bas Pu korius liedino varpus, ta iau konkre i tai patvirtinan i duomen mes neturime (kaip, beje ir apie jo liedintus pab klus). Grei iausiai ne valdovo, bet nuosavoje liejykloje (apie priklausomyb miestui duomen n ra) tur jo dirbti ir min tas **S. Bornikelis**³⁶⁷, nuliej s ne vien patrank iškiliausiams to meto Lietuvos didikams. Žinoma, kad jis 1576–77 metais gamino falkonetus Mikalojui Radvilai Našlait liui. Apie tai rodo M. G. Martinaitien s bei gud istoriko Mikolos Volkovo darbuose paskelbta medžiaga. Kaip teigia M. Volkovas, remdamasis Nesvyžiaus pilies 1657—1658 m. inventoriais, šioje pilyje tuo metu dar buvo aštuonios Bornikelio liedintos patrankos (falkonetai), – šešios pagamintos 1576 m. ir dvi 1577 m.³⁶⁸. M. Martinaitien 1657 m. inventoriuje surado tik vien 1577 m. patrank *lania Borniklowego*. Grei iausiai dalis pastar j pab kl , kartu su kitomis Nesvyžiaus pilies patrankomis, 1706 m. buvo šved paskandinta Lachvos up je, o 1717 m. ištraukta. Išlikusiame ši patrank inventoriuje nurodyta, kad ant keturi iš j buvo užsakov nusakantys rašai: „Nikolay Christoforus Radziwiłł Dei gratia Dux in Olyka et Nieswiz Comes in Szidlowiec ac Mirh etc. Ano 1576“ bei meistro signat ra: „Steffan Bornikel gos mich“³⁶⁹. Dar vienas šaltinis nurodo, kad dvi skirtingo dydžio S. Bornikelio (dokumente pavard rašoma kaip *Stefan Berniekiel*) nuliedintos patrankos buvo pagrobtos 1707 m. maskv n generolo Volchonskio iš Radviloms priklausiusios Slucko tvirtov s³⁷⁰. Gal b t, viena iš ši patrank , pamin ta Slucko pilies 1669 m. inventoriuje, tur jo nuliet Mikalojaus Radvilo Juodojo (mir

³⁶² Ibidem, In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 30, s. 2.

³⁶³ Ind liejik cecho istorija n ra iki galo aiški. 1595 m. buvo parašyti cecho statai, kuriuose nustatyta siaurai specializuota cecho veiklos kryptis. 1611 m. Žygimanto III Vaza patvirtino šio pob džio cecho veikl . Ta iau min toje cecho knygoje, jos vadin je dalyje, kuri kaip nurodyta perrašyta iš senesn s knygos, meistrai pradedami vardinti nuo 1545 m. Ši data gal b t žymi liejik religin s brolijos steigim dar nesuskaidyt siauresnes profesijas.

³⁶⁴ Popiel, Paweł. Czynno ci artystyczne na dworze Zygmunta I. Wedle zapisów Seweryna Bonera. In: *Sprawozdania komisji do badania Historji sztuki w Polsce*. T. I. Kraków: Nakładem Akademii umiej tno ci, 1879, s. 65.

³⁶⁵ Jaworski, Franciszek. *Lwów stary i wczorajszy*. Lwów: nakładem Towarzystwa wydawniczego; Warszawa: E. Wende i Sp., 1911, s. 182; Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 30, s. 2; 33, s. 2; nr. 34, s.2.

³⁶⁶ Varpo svoris be liežuvio yra 11 ton 863 kg. Žr. Kachel, Katarzyna. Dzwon Zygmunta chudnie latem, tyje na zim . 2006-12-29. In: *Wiadomo ci24.pl*. Internete:

http://www.wiadomosci24.pl/artykul/dzwon_zygmunta_chudnie_latem_tyje_na_zime_15249.html

³⁶⁷ Valdovo liejykloje dirbantys meistrai priklaus valdovo, o ne miesto administracijai (nebuvo miesto pilie iai), tad negal jo ir priklausyti miestie i ind liejik brolijai (cechui?).

³⁶⁸ , . 46.

³⁶⁹ Martinaitien , op. cit., p. 308.

³⁷⁰ Ibidem.

1565 m.) herb³⁷¹. S. Bornikelis nebuvo Radvil klientas ir netur jo savo liejyklos Nesvyžiuje kaip teig G. M. Martinaitien³⁷², jis liedino patrankas ir kitiems Lietuvos didikams, pvz., Jonui Jeronimui Chodkevičiui 1571 m. pagamino dvi patrankas kurios buvo saugomos Liachavių pilyje³⁷³, o 1583 m. nuliejo mažiausiai dvi patrankas Lietuvos didžiajam įždininkui Jonui Glebavičiui³⁷⁴. 1589 m. šis meistras vėliau liejo patrankas Radviloms, apie tai rodo dvi įtais metais nulietos patrankos piešiniai išlikę Stokholmo *Kungliga Armémuseum*³⁷⁵. Kaip matosi iš aukščiau pateiktos medžiagos, patrankos liejimas sudarė reikšmingą S. Bornikelio veiklos sritį, tačiau tai jam netrukdo dalyvauti Vilniaus indoliejikų cecho teisinimo procese ir kartu su kitais šešiais meistrais 1595 m. pasirašyti jo statutą³⁷⁶.

Dar vienas Vilniaus patrankininkas užsiėmęs vairialype veikla buvo **Martynas Kohutas** (Marcin Kohut). Jis minimas 1593 m. Lietuvos Metrikos dokumentuose, kaip *slosarz y ceygwart Zamku naszego Wile skiego* (mūsų Vilniaus pilies šaltkalvis ir cekvartas – t.y. arsenalo prižiūrėtojas), tame pačiame dokumente jis pavadinamas ir *p koriumi (puszkarz)*³⁷⁷. Iš kitų dokumentų darosi aišku, kad jis ne tik prižiūrėjo Vilniaus pilies užraktus, remontavo arsenale saugomas patrankas ar šarvus, bet taip pat užsiėmė ir privačia praktika liedamas patrankas ir varpus. Po M. Kohuto mirties 1598 m. pab., jo turtais skllypas *pri zamku naszom wilienskom na Puzzkarni* (prie mūsų Vilniaus pilies, Puškarnioje), kuriame *pered tym dela i dzwony liwano*³⁷⁸ (prieš tai patrankos ir varpai buvo liejami) buvo perduotas Martynui Hofmanui. Šie dokumentai mums atskleidžia svarbų faktą, kad valdovo tarnyboje esantys meistrai tuo pačiu metu užsiėmė ir privačia gamybine veikla, o taip pat dar kartą patvirtina, kad patrankos liejikai gamindavo varpus, apie kuriuos mums iškalbiai rodo ant 1518 m. varpo iš Dberno bažnyčios (Prūsija) nulietas gamintojo ženklas, vaizduojantis patrankos meistrą rankoje laikant patrankos vamzdį.

Vilniaus karališkoji liejykla. Be aukščiau aptartų miestams priklausiusių liejyklų, egzistavo ir karališkosios liejyklos. Jos mūsų temai yra ne kiek mažiau svarbios, nors ir užsiėmė daugiausiai šaunamųjų ginklų liejimu, o varpai tebuvo parergonas ir galimybė liejikams gauti papildomas pajamas. Seniausia valdovui priklausiusi liejykla buvusioje Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje veikė Krokuvoje jau nuo XIV a. pab.³⁷⁹. Ji greičiausiai buvo kurta Jogailos, nes bent tik šio valdovo valdymo metais Lenkijoje pradėjo aktyviai vystytis artilerija.³⁸⁰ Vilniaus karališkoji

³⁷¹

XVI — XVIII. In: *Arche*.

. 2012. 6, c. 46. Ši informacija kelia tam tikrą abejonių. Mikalojus Radvila Juodasis greičiausiai jau buvo miręs kai pradėjo dirbti S. Bornikelis. Kita vertus, Mikalojus Radvila Našlaitiškis tuo mirties metu buvo dar jaunas ir neužilgo išvažiavo užsien mokytis. Tad patrankos su jo tuo herbu galėjo užsakyti Našlaitiškio regentas (Jurgis Iliniškis?).

³⁷² Martinaitienė, op. cit., p. 308.

³⁷³ , op. cit., p. 46.

³⁷⁴ Viena iš šių patrankų pateko maskvėnams, kita švedų rankas, žr. *...*, *...* 5: [1665–1669] / *...*, 1853, c. 298; Nowak, Tadeusz Marian. Rysunki działań zdobytych przez Szwedów w Polsce w XVII i na początku XVIII w. In: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 20. Warszawa: Wydawnictwo "Czasopisma Wojskowe", 1976, s. 308, 309. T. M. Nowak, paskelbęs ant švedų pagrobto patrankos buvusį rašalą, nenurodė jos gamintojo. Kad juo buvo S. Bornikelis galime spręsti iš porinčio, tais pačiais metais nulietos pabūklės aprašyto Smolensko ginklų inventoriuje.

³⁷⁵ Nowak, op. cit., p. 308, 309.

³⁷⁶ Doubek, op. cit., p. 146.

³⁷⁷ Vitkauskienė, 2010, op. cit.

³⁷⁸ *Ibidem*.

³⁷⁹ 1394 m. Jogaila Lvovą atvežė pirmąsias patrankas, greičiausiai nulietas Krokuvos liejykloje žr. Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 29, s. 2.

³⁸⁰ . 2010 07. 12. Internetete: <http://promreview.net/moskva/i-gromit-bombardami?page=0,0>

liejykla buvo kurta kur kas v liau – XVI a. vid.³⁸¹ (Varšuvos karališkoji patrank liejykla dar v lesn , kurta 1634 m.³⁸²). Iš naujausi tyrin jim yra žinoma, kad karališkoji liejykla Vilniuje prad ta statyti 1547 m. kovo 14 d. ir ši statyba truko iki rugs jo 6 d.³⁸³ Pirmoji užuomina apie jos veikt siekia jau 1548 m., kai valdovas sak nulieti „keturis falkonetus „pagal vilnietišk pavyzd “³⁸⁴. Jei M. Brenšteinas tik suabejojo³⁸⁵ ar Žygimantas Augustas buvo Vilniaus liejyklos steig jas, tai B. R. Vitkauskien jau teigia, kad šis valdovas tik rekonstravo esan i liejykl , nors šalimais pateiktoje medžiagoje aiškiai nurodoma, kad, prieš statant liejykl , 1546 m. buvo nukeltas totoriaus Uraso gyvenamasis namas, nugriautos senos arklid s³⁸⁶. Taigi statoma buvo naujoje vietoje. Autor argumentuoja, kad teritorija, kur buvo steigiama karališka liejykla, jau 1546 m. vadinosi *Puškarnia*, taigi ten tur jo b ti senesn liejykla. Ta iau reikia atkreipti d mes tai, kad šiame rajone gal jo veikti ir privati liejykla, gal b t to paties m s jau min to *pu koriaus* Jok bo.

M. Brenšteinas savo darbe pamini kelet Krokuvos, Pr sijos ir net Strasburgo ar Niurnbergo Vilniaus karališk j liejykl dirbti atsi st meistr³⁸⁷. Ypa tampr s ryšiai buvo tarp Krokuvos ir Vilniaus liejykl , iš kur buvo nuolat siun iami meistrai ir kiti specialistai. Tarp ši meistr atskirai b tina pamin ti du kartus iš Krokuvos Vilni (1553 03 11 bei 1557 m. balandyje) atsi st skulptori (gal cizeliuotoj ?) Erazm Kuncz [Kuntze]³⁸⁸, kuris tur jo „valyti“ ir „apdirbti“ jau nulietus gaminius³⁸⁹. Grei iausiai šis patyr s metalo raižytojas ir apdirb jas gal jo b ti ir liejam puošybini element form autoriumi. Tokie ornament ir reljef modeliai tarnaudavo gana ilg laik ir buvo naudojami ne tik liejant patrankas, bet ir varpus. Kaip matosi iš dokument , šis skulptorius 1553 m. buvo pasi stas talkinti tuomet Vilniaus liejykloje dirbusiam **Simonui Hauwitzui**³⁹⁰. Šis iš Moravijos kil s meistras (prie pavard s nurodydavo – *Prunensis* ar *Brunensis*, t. y. Iš Brno miesto) 1553 m. dirbo Vilniuje, ta iau jau 1556 m. buvo gr ž s Krokuv , nes tais metais nuliejo Pogvizdovo [*Pogwizdów*], o 1557 m. Siemiechovo [*Siemiechów*] bažny i varpus. Dar keli nedatuoti šio meistro varpai prieš Pirm j pasaulin kar buvo saugomi Stary Žyvice [Stary *zwiecz*, dabar neegzistuojanti

³⁸¹ Vitkauskien , 2010, op. cit.

³⁸² Kluczward, Katarzyna. Dzwony w Ratuszu Staromiejskim. In: *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chetmna w 500-tn rocznic ulania wielkiego Tuba Deispisane*. Toru : Wydawnictwo TNOiK, 2001. Internetete: <http://www.fizyka.umk.pl/~przeciu/ksiazka.htm>

³⁸³ Vitkauskien , 2010, op. cit.

³⁸⁴ Górski, Konstanty. *Historia artyleryi Polskiej*. Warszawa: druk A. T. Jezerskiego, 1902, s. 61.

³⁸⁵ ia grei iausiai bus „kal iausias“ Łukaszas Górnickis, XVI a. lenk rašytojas, kuris savo veikale *Dzieje w Koronie Polskiej* aprašo 1540 m. iškilmes Vilniuje, kuri metu *...po górach nad Wilnem strzelby rozmaite, rac puszczania, i insze puszkarskich przypraw ognie były zapalone* (kalnuose virš Vilniaus šaudymai vair s, [vien] raketas leidžiant, o kiti patrankin s medžiagos ugnis uždegant [vyko]“ žr. Górnicki, Łukasz. *Dzieła wszystkie*. T. III: *Pisma oryginalne*. Warszawa: Nakład i druk S. Lewentala, 1886, s. 151. M. Balinskis Vilniaus miesto istorijoje pacitav s š pasaž nuo sav s prid jo, kad „prie pilies buvo rengta *Puškarnia* t. y. tuometin s artilerijos prietais ir amunicijos dirbtuv . Iš ten buvo leidžiamos tos dirbtin s ugnys“ žr. Bali ski, Michał. *Historia miasta Wilna*. T. II. Wilno: drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1836, s. 79; Ši istorij vainikavo J. Jurginis priraš s, kad „visa tai atlik patrank liejyklos žmon s“ žr. Jurginis, op. cit., p. 97.

³⁸⁶ Vitkauskien , 2010, op. cit.

³⁸⁷ Brensztejn, op. cit., p. 18–23.

³⁸⁸ *ródla do historii sztuki i cywilizacji e Polsce* / Wydał A. Chmiel. T. I: *Rachunki dworu królewskiego 1544 – 1567*. Kraków: Nakładem Akademii Umiej tno ci, 1911, s. 4, 37, 38; Brensztejn, op. cit., p. 21; *Lietuvos dailinink žodynas*. T. I: *XVI – XVIII a.* / Sudarytoja ir atsakomoji redaktor A. Paliušyt . Vilnius: Kult ros, filosofijos ir meno institutas, 2005, p. 162, 163.

³⁸⁹ Lietuvos dailinink žodyne (p. 163) yra gana keistas aprašymas: „pasi stas Vilniaus Valdov r mus drožin ti liejimo form “. Tuo tarpu originale rašoma: „pro mundantis et sculpendis tormentis bellicis per Simonem Hauwicz fusis et fundendis“ „d l valymo ir apdirbimo karo pab kl liejam ir formuojam Simonu Hauwitzo“, taigi išeit , kad E. Kunczas tur jo cizeliuoti jau nulietus patrank vamzdžius žr. *ródla*, op. cit., p. 37, 38.

³⁹⁰ Pavard turi daug variant – *Hauwicz, Haubic, Hawicz, Hauwitz* žr. . Internetete: <http://gunproofmarks.ru/index.php?marks&poland&gunmakers&h> [ži r ta 2012 12 13].

Žyviecio miesto dalis] ir Harbutovi iuose [*Harbutowice*] ³⁹¹ (visos išvardintos vietovės Mažojoje Lenkijoje). Tai, kad šis meistras liejėdavo varpus Lietuvoje yra tik tina, tačiau konkrečių duomenų neišliko. Simono Hauwitzo oeuvere šiuo metu sudaro tik dvi patrankos. Pirmoji vardu *Kwiczol* nulieta 1541 m. (290 cm ilgio, 96 kalibro), dabar saugoma Vavelio pilies rinkiniuose³⁹², antroji Peterburgo Kariniame – istoriniame artilerijos muziejuje. Ji nulieta taip pat 1541 m.³⁹³. Dar viena galimai varpus liejėdavo meistras nurodo M. Brenšteinas, – tai **Szymonas Buchwiczius [Bochwicz]**. Teigiama, remiantis netiesioginiais liudijimais, kad jis nenustatytą dirbo Vilniaus patrankų liejykloje³⁹⁴, o 1565 m. nuliėjo Krokuvos Mergelių Marijos bažnyčios laikrodžio varpą³⁹⁵. Jei Žygimanto Augusto laikais veikusios Vilniaus patrankų liejyklos veikla yra palyginti neblogai žinoma, tai apie jos veiklos periodą duomenų itin nedaug. M. Brenšteinas nurodo, kad 1610 m. joje dirbo *Jonas Rolandas*³⁹⁶, tačiau šio teiginio, vėliau pakartoto G. M. Martinaitienės³⁹⁷, reikia laikyti nesusipratimu. Galima net būtų manyti, kad minima liejykla neveikė ilgoką laiką, o paskutinis jos darbo etapas prasidėjo tik XVII a. II ketv. ir turėtų būti siejamas su geriausiu Lietuvos varpų ir patrankų liejiku laikytinu Jonu Breuteltu, tačiau apie tai plačiau kalbėsime kitame skyriuje.

Tenka pastebėti, kad dar neseniai, nebuvo žinoma nei viena Vilniaus patrankų liejykloje nulieta patranka. 1969 m. Gdanskio lankoje iš švedų karo laivo *Solena (Solen)* nuskendusio 1627 m. lapkričio mėnesio metu, buvo iškelta keletas patrankų vamzdžių, kurie dabar saugomi Gdanskio centriniame jūriniame muziejuje (*Centralne Muzeum Morskie w Gdańsku*). Tarp iškeltų patrankų, greta švediškos, buvo dvi rusiškos ir dvi lietuviškos, paimitos kaip karo trofėjai. Viena jų, su Radvilėrieliu ir Trimitėherbu, greičiausiai priklauso Kristupui Radvilai Perkūniui. Kita patranka papuošta dviem herbais – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir dinastiniu Žygimanto Augusto herbais – Gediminaičių stulpais. Abu herbai vainikuoti bendra didžiojo kunigaikščio karūna, kurios viršuje išlankstyta banderolė su rašu „SIGISMV[NDVS] * AVGVST9 * REX * POLO[NIAE] * MAG[NUS] * DVX * LITH[VANIAE] * ME * FE[CIT] * 1560. Herbų apačioje staikampėje lentelėje (tabula ansata) meistro signatūra: „HANS * SE/BER * GV/S * MICH.“³⁹⁸. Kaip rodo ant patrankos vamzdžio nulieti heraldiniai simboliai [24 il.], o visų pirma Lenkijos herbo nebuvimas, – patranka turėjo priklausyti Žygimantui Augustui, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valdovui (Lietuva, Jogailaičių dinastijos monarchas buvo suprantamas kaip jo tėvonija, todėl šalia valstybės herbo yra ir dinastinis valdovo herbas). Analogiškas herbas derinys sutinkamas ir ant to meto lietuviškų monetų (pvz., ant 1566 m. keturi grašių³⁹⁹). Tad mažai abejotina, kad patranka ne tik buvo skirta Lietuvos kariuomenei, bet ir liejėdavo Lietuvoje, bent vienintelėje jos veikusioje karališkojoje Vilniaus liejykloje⁴⁰⁰. Antras radinys buvo padarytas 1985–1993 m. prie *Texel* salos priklausanios

³⁹¹ Szydłowski, op. cit., p. 31, 71.

³⁹² Kwiczol. In: *Art, arms, antik*. Internetė: <http://www.artarmsantik.com/pliki/temat.php?nazwa=KWICZO%A3> [žiūrėta 2012 08 24].

³⁹³ . In: *Livejournal*. Internetė: <http://aeromamont.livejournal.com/13292.html?thread=109548> [žiūrėta 2012 12 03].

³⁹⁴ Brensztejn, op. cit., p. 22, 23.

³⁹⁵ [Rastawiecki, Edward] E. R. Wiadomość o odlewnictwie w dawnej Polsce i dochowujących się jego tworach. In: *Przedzieki, Aleksander: Rastawiecki, Edward. Wzory sztuki renesansowej i z epoki Odrodzenia po koniec wieku XVII w dawnej Polsce*. Serya 3 zeszyt 11-12. Warszawa: Druk. J. Ungra, 1862, [s.p.]; Kołaczkowski, op. cit., p. 406.

³⁹⁶ Brensztejn, op. cit., p. 28.

³⁹⁷ Martinaitienė, op. cit., 2014, p. 31.

³⁹⁸ . In: . 5 / , 2004. Internetė: http://spbae.ru/vrublevskaja_2004.htm

³⁹⁹ XV a. monetos. In: *Lietuvos nacionalinis muziejus*. 2004–2013. Internetė: <http://lnm.lt/virtualios-parodos/raitelio-simbolis-ldk-monetose/499.html?task=view> pav. Nr. 15 [žiūrėta 2013 01 09].

⁴⁰⁰ Atsargiai apie tai užsimina E. Wróblewska žr. , op. cit.

Friz sal grupei, Vat j roje (*Waddenzee*), kai buvo iširta laivo kiužena (vadinama *Burgzand Noord II*) kurioje buvo rasta analogiška patranka su tokiu pa iu rašu ir data⁴⁰¹. Abi šios naujai surastos patrankos nurodo mums dar vien iki šiol nežinot Vilniaus liejyklos meistr – **Hans Seber**, kuris grei iasiai per m liejykl po Simono Hauwitzo gr žimo Krokuv . ia taip pat, bene pirm kart Lietuvos dail s istorijoje susiduriame su profesionalaus skulptoriaus dalyvavimu kuriant taikomosios dail s dirbin . Galima sp ti, kad abiejose patrankose panaudotos skulptoriaus Erazmo Kunczo (?) pagamintos puošybini element bei herb formos. Taip verst manyti, profesionalus vyties herbo meninis sprendimas. Jis pasižymi apibendrintomis ekspresyviomis formomis; tiek žirgo, tiek ir raitelio fig ros gerai komponuotos heraldiniame skyde, j proporcijos tikslios. Tam tikri panašumai rodyt , kad autorius tur jo b ti kilimu iš Krokuvos ar bent žinoti Jogailos antkap Vavelio katedroje. Ant patrankos pavaizduoto vyties herbo ir analogiško herbo Jogailos antkapyje [25 il.] žirg priekin s kojos ištiestos priek (taip vaizduojama itin retai), o ne sulenktos; panaši ir riterio šarvuot be renesansini element , n ra ir pla ios iškarpytos g nios, sutinkamos beveik visuose Žygimanto Augusto laik vyties herbuose.

Nesvyžiaus liejykla. Lietuvoje, gana anksti prad jo kurtis priva ios didikams priklausiusios liejyklos. Iš vis kaimynini krašt tai tebuvo tik Lietuvai ir Lenkijai b dingas reiškinys. Nei Rusijoje, nei Pr sijoje, nei Livonijos žem se apie priva ias didikams priklausiusias pab kl liejyklas duomen neturime. Tai apsprend to meto valstyb s pilie i (savaime suprantama bajor) teis s ir pareigos. Kaip raš M. G. Martinaitien : „Abiej Taut Respublikoje kiekvienas bajoras, juo labiau didikas, tur jo teis , ne vienas ir pareig , laikyti kariuomen , statyti tvirtov “⁴⁰² ir savaiame suprantama, kad pasir pinti ginklais ir kita amunicija buvo jo pareiga. vairiuose lenk leidiniuose neretai minimos didik liejyklos veikusios tuometin s Lenkijos karalyst s teritorijoje – Liubomirski Visni e, Andrzejaus Potockio Pševorske, Podhorcuose, Sambože ir Stanislavove, Rzewuski – Rozdole, Sieniawski – Lvove. Ta iau beveik visos šios liejyklos, kiek pavyko apie jas surinkti duomen , buvo kurtos ne anks iau kaip XVII a. Skaitant vairi šiuolaikini autori tekstus, susidaro sp dis, kad apie šias liejyklas rašoma taip lyg tai b t nuolat veikian ios ir savo produkcij platinan ios, pelno siekian ios kapitalistinio pob džio pramon s mon s⁴⁰³. Ta iau didikams priklausiusios liejyklos beveik iki pat XVIII a. retai kada veik kiek ilgesn laik . Jos paprastai buvo kuriamos tik tam tikram tikslui pasiekti, dažniausiai nulieti konkre iai tvirtovei ar j grupei patrankas. Ypa tai pasakytina, kai reik davo liedinti itin didelius, tvirtov ms ginti, o ne karo žygiams pritaikytus pab klus. Tokia praktika susiklost pagal varp liejimo tradicij egzistavusi nuo pa i seniausi laik beveik iki pat XX a., kai varpai buvo liejami varp paskirties vietose iš kitur atvykusi meistr⁴⁰⁴. Tam tikslui b davo pasikvie iamas meistras kuris rengdavo liejykl , nuliedavo jam užsakytus gaminius ir keliaudavo dirbti kitur. Lik liejykl pastatai dažniausiai b davo naudojami kitoms reikm ms, o reikalui esant gal jo b ti v l naudojami pagal savo pirmin paskirt . Mikalojaus

⁴⁰¹ Ibidem.

⁴⁰² Martinaitien , op. cit., p. 301.

⁴⁰³ Tokiu pavyzdžiu gali b ti ir G. M. Martinaitien s parašymas „Sunku tiksliai nustatyti, kiek laiko po Našlait lio mirties dar veik Nesvyžiaus liejykla“ (žr. ibidem, p. 315). Iš tokio parašymo susidaro sp dis, lyg liejykla b t nuolat veikianti ir prekes pardavimui gaminanti mon . Feodalams priklausiusios panašaus pob džio dirbtuv s dažnai buvo skirtos patenkinti nat rinius, konkre iu laikotarpiu iškylan ius poreikius, pvz., plytin s ar kalkin s buvo statomos prieš pradendant didesnes statybas, o joms pasibaigus nustodavo veikti, neretai iki kito iškilusio poreikio.

⁴⁰⁴ V lyviausi tokio pob džio informacij galima rasti XIX a. pab. Minsko liejiko Antonio Brengoszo reklaminiuose skelbimuose, kuriuose rašoma, kad „didelio svorio suduž varpai gali b ti perlieti vietoje prie bažny ios“ žr. , op. cit., p.195. Iškalbingu ir paskutiniu mums žinomu pavyzdžiu buvo Liublino katedros varpo *Jonas* (tre io pagal dyd varpo visoje Lenkijoje) perliejimas 1896 m. Iš Varšuvos atvyk A. Zwolski liejyklos meistras tiesiog katedros aikšt je pastat krosn kur perliejo varp , beje toje pa ioje vietoje kur 1873 m. tie patys meistras perliejo kit Liublino katedros mažesn j varp *Rapolas*. Didžiojo varpo perliejimas kainavo tiems laikams itin didel pinig sum 3800 rubli . Žr. Zalewski, op. cit., p. 181. 259.

Radvilo Našlaitio Nesvyžiuje kurta liejykla, tarp kit „proginė“ liejyklė, užima ypatingą vietą – ji viena iš pirmųjų tokio pobūdžio privačių liejyklė, veikė bene ilgiausiai ir be abejojimo, yra pati garsiausia.

Menotyrininkas M. G. Martinaitienė pirmoji lietuvių spaudoje paskelbusi straipsnį apie šią liejyklą, teigia, kad liejykla Nesvyžiuje „gal jo būti rengta ir pradėti veikti dar XVI a. vid.“⁴⁰⁵, o „aktyviai veikti“ XVI a. aštuntajame dešimtmetyje, joje besidarbuojant jau ne kartą mėsminam Steponui Bornikeliui⁴⁰⁶. Deja, ši prielaida paremta tik tuo faktu, kad šio meistro liedintos patrankos buvo saugomos Nesvyžiaus arsenale; tam prieštarauja ir visu dešimtmėčiu vėlesnis paeilios Nesvyžiaus rezidencijos kaimiškas laikas. Neseniai pasirodžiusi išsami gudų istoriko M. Volkovo publikacija⁴⁰⁷ gerokai papildo žinias apie Nesvyžiaus liejyklą, kurias paskelbė M. G. Martinaitienė bei kurios buvo publikuotos dar XX a. pradžioje lenkų spaudoje⁴⁰⁸. Svarbiausia mums yra žinoti šios liejyklos veiklos pradži, nes tai siejasi su dviejų unikalių varpų autorystės klausimu. Jei M. G. Martinaitienė liejyklos darbo pradži nukelia 1599 metus, tai naujausiais Volkovo duomenimis liejykla veikė jau nuo 1596 m.⁴⁰⁹. Tenka pabrėžti, kad visi turimi duomenys apie liejyklos veiklą yra netiesioginiai. Iš Mikalojaus Kristupo Radvilo Našlaitio (1549–1616) laikraštė išlikusi tik viena nedatuota sėmata už dešimties patrankų nulejimą, tačiau joje nenurodytas liejiko vardas, o ir tekste nėra paminėta vieta kurioje liejykla buvo sėkuri⁴¹⁰. Pagrindinis šaltinis apie šios liejyklos veiklą yra Nesvyžiaus arsenalo inventoriai ir iki mūsų dienų išlikusios patrankos. Šiandien, tik viena jų, nulejta 1602 m., išsaugojo patrankas liedinusio meistro signatūrą⁴¹¹, iš kurios sužinome meistro pavardę **Herman Moltzfelt**⁴¹². Remiantis išlikusiais ir inventoriuose minimais datuotais dirbiniais, liejyklos veikla pradėdama atsekti 1596 m., o paskutinis jai priskirtinas gaminytis pagamintas 1603 m., kitais ir vėlesniais metais žinomi apie liejyklą jau nėra. Taigi liejykla veikė aštuonerius metus, tarp 1596 ir 1603 m. imtinai. Iš 1658 m. pilies inventoriaus žinoma, kad liejyklos pastatas vis dar stovėjo Nesvyžiaus pilies kieme ir greičiausiai buvo dar kartą panaudotas kaip liejykla tarp 1655-1657 m. kai iš senos susprogusios patrankos buvo nuleistos net keturios naujos⁴¹³. Atsižvelgiant į tai, kad Nesvyžiaus pilies liejykloje pagamintos patrankos nėra šio darbo tema, tik paminėsimė, kad iki 1600 m. buvo nuleistos dvi, bene didžiausios visoje Lietuvos istorijoje patrankos – Šv. Mikalojus, svėris 6 948 Gdanskos svar (3 015 kg) ir Šv. Kristupas – svėris 6 960 Gdanskos svar (3 021 kg)⁴¹⁴. H. Moltzfelto liedintos patrankos išsiskiria itin aukšta menine verte ir priskirtinos prie geriausių savo laikmečio analogiškų dirbinių visoje Europoje. Tenka atkreipti dėmesį, kad liejikai H. Moltzfeltui negalėbėti priskirta išimtinai ši gaminių autorystė, – sukurti patrankų menines formas bei sumodeliuoti konkrečius puošybinis

⁴⁰⁵ Martinaitienė, op. cit., p. 306, 316. Argumentu apie Nesvyžiaus liejyklos veiklą XVI a. viduryje (!) autorei pasitarnavo vėlyvi istoriniai duomenys apie Nesvyžiaus arsenalui priklausiusias garsaus Lvovo liejiko Lenharto Herlio (dirbusio XVI a. II ketv.) patrankas, kurių buvo priskaičiuota net 21 (p. 306, 316). Tačiau šie pabėklai buvo gyti tik 1753 m., kai karaliui Augustui III leidus, Lvovo miesto taryba už 65456 auksinus ir 26 grašius pardavė 37 armotas ir vieną mirtyrį Lietuvos didžiajam etmonui Mykolui Kazimierui Radvilai Žuvelei, kuris šį arsenalą parsivežė Nesvyžį. žr. Art., S. Nowe historyczne nabytki miasta Lwowa. In: *Gazeta Lwowska*. 1914 08 28, s. 5.

⁴⁰⁶ Martinaitienė, op. cit., p. 308.

⁴⁰⁷ , op. cit., p. 48-60.

⁴⁰⁸ *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. VII. Z. III. Kraków, 1903, s. CXCVI-CCXXI

⁴⁰⁹ , op. cit., p. 60.

⁴¹⁰ Ibidem, p. 48-49.

⁴¹¹ Patranka vardu *Meliuzina* saugoma Stokholme *Kungliga Armémuseum*, jos kopija yra Kaune Vytauto Didžiojo karo muziejuje.

⁴¹² Ši signatūra jau nuo XIX a. pabaigos pasižymi „ypatinga savybe“ – jos nei vienas autorius nesugeba nurašyti be klaidų: grafas Starzycki: „Moliz f. l. t. zw. Nieswich“, Stokholmo katalogas (autorius nenurodytas): „Herman Molzfelt i Nieswich“; Ehrenthalis: „Hermann Molzer zu Neswisch“, žr. *Sprawozdania*, op. cit., p. CCXIII; M. Volkovas: „HERMAN MOLTZFELT ZV NIESWISCH“ žr. , op. cit., p. 53; M. Martinaitienė: „HERMAN MOLTZFELDT ZV NISWISCH“ žr. Martinaitienė, op. cit., p. 313.

⁴¹³ , op. cit., p. 63.

⁴¹⁴ Ibidem, p. 50.

elementus, greičiausiai turėjo M. K. Radvilos Našlaitėlio dvare dirbęs skulptorius Filipas, cizeliavimo darbus atliko auksakalys Steponas (išliko liudijimas, kad jis ant mėsos pamintė didžią patranką išgraviravo rimuotus tekstus)⁴¹⁵, o temą parinkimas⁴¹⁶ ir „literatrinis dalis“ – tai yra epigrafai ir kiti rašai, buvo parinkti ar sugalvoti paties M. K. Radvilos Našlaitėlio⁴¹⁷.

Su Nesvyžiaus liejykla jau M. Brenšteinas susiejo du varpus iki 1906 m. gaisro kabojusius Nesvyžiaus pilies bokšte ir juos priskyrė H. Moltzfeltui⁴¹⁸. Atsargiai ši nuomonė parima ir M. G. Martinaitienės⁴¹⁹. Abu šie varpai, vadinami *cimbolais*, buvo skirti bokšte rengtam laikrodžiui. Didesnysis varpas buvo skirtas mušti valandas, o mažasis ketvirių. Varpai neturėjo tradicinio liežuvių, o buvo skambinama kaip prasta laikrodžių varpams – mušant plaktuku varpo graižo storumo išorinį pusę. Didžiojo varpo aukštis 58 cm, apatinis skersmuo 90 cm, mažojo varpo aukštis 50 cm, skersmuo 70 cm, abu varpai nuliedinti iš bronzos. Varpai, kaip ir kiti laikrodžiams skirti „cimbolai“, pasižymėjo suspaustomis proporcijomis (jų apatinis skersmuo buvo gerokai didesnis už aukštį), o savo bendromis formomis priminė apverstą glazūrinį vazoną. Ant valandinio varpo buvo kartušas su rašu: „NICOLAUS · CHRISTOPHORVS · RADZIVIL · D · G · OLICAE · AC · IN · NIESWISCH · DVX · ANNO · DOMINI · MDXCVIII.“. Abu varpus puošė heraldiniai skydai su Radvilėlių herbu, ant kurio kratinys buvo keturių dalių skydas su Našlaitėlio taurėmis ir seneli herbais, o taip pat apskriti lauro lapvėniai su Šventojo Kapo riterio ženklu⁴²⁰ – Jeruzalės kryžiumi (lygiašakis kryžius su keturiais tokiais pat mažesniais kryželiais pažastyje). Tenka pastebėti, kad analogiški motyvai puošia ir išlikusias Nesvyžiaus liejykloje H. Moltzfelto pagamintas patrankas.

Ši abiejų varpų unikalumą sudarė ne prasta jų puošyba: varpų liemenys buvo išmarginti kiaurapyje. 1906 m. gaisro metu abu varpai nukrito ir buvo smarkiai sužaloti, vėlesnis jų likimas nežinomas. Gaisro metu labiau nukentėjo valandinis varpas. Šiandien apie jį galime spręsti tik iš vienintelės nuotraukos paskelbtos M. Brenšteino knygoje [26 il.]. Varpas fotografuotas jau po sužalojimo. Nuotraukoje matosi, kad varpo viršutinė dalis buvo jau nuskilusi ir fotografuojant uždarant apatinę, todėl dabar sunku pasakyti koks buvo varpų puošusio ažūro piešinys. Galima manyti, kad greičiausiai buvo keturios eilės smulkios kiaurapyje vinių elementų – sudarytos iš smulkios vienodų trikampių angelių. Kraštinės juostos smailieji trikampių galai buvo nukreipti varpo išorin, o vidinės juostos trikampių eilės smailiaisiais galais pasuktos viena kitai. Tarp trikampių angelių matosi dar mažesni negilūs trikampiai sieniai. Pastarųjų smailieji galai išdėstyti priešingomis kryptimis nei trikampių angelių. Toks taisyklingas iš geometrinių elementų sudarytas piešinys M. Brenšteino pavadintas *gotikinių ornamentu*⁴²¹, Martinaitienė antrina šiai nuomonei rašydama, kad „ornamentai ... labiau primena geometrines gotikos figūras“⁴²². Galima būtų teigti, kad ant šio varpo panaudoti itin paprasti geometriniai motyvai ir jie nesudėtingas išdėstymas nėra dingi kuriam nors konkrečiam

⁴¹⁵ Ibidem.

⁴¹⁶ Kiekviena patranka buvo „individualizuota“ ir turėjo savo vardą: *Kirk*, *Chimera*, *Vynuogienojas*, *Pelėda*, *Meliuzina* ir t. t. Nuo vardo priklausydavo patrankos puošybos pobūdis ir inskripcijų turinys.

⁴¹⁷ M. K. Radvila Našlaitėlis turėjo neabejotinai literatrinį gabumą. Tai gerai galima matyti iš jo kelionės Šventųjų žemės aprašymo parašyto lotynų kalba, o neseniai išleisto ir lietuviškai (Radvila Našlaitėlis, Mikalojus, Kristupas. *Kelionė Jeruzalė*. Vilnius: Mintis, 1990). Nesvyžiaus pilyje, ties jūmėmis visas svarbesnes patalpas buvo patalpintos lotyniškos epigramos (nemaža dalis jų dabar atidengta), jas taip pat parinko, o dalį ir sugalvojo pats pilies statytojas. Tad mažai tikėtina, kad patrankų epigramų autorystę galėtų būti priskirta kam kitam.

⁴¹⁸ Brensztejn, op. cit., p. 32.

⁴¹⁹ Martinaitienė, op. cit., p. 315.

⁴²⁰ Šis titulas M. K. Radvilai suteiktas Jeruzalėje jo garsiosios kelionės Šventųjų žemės metu.

⁴²¹ Brensztejn, op. cit., p. 30, 31.

⁴²² Martinaitienė, op. cit., p. 315.

istoriniam stiliui. Kalbant apie jį „gotiškum“, daugiau akcentuojamas jo svetimumas manieristinei ar barokinei ornamentikai, tačiau juos vadinti gotiškais taip pat nėra tvirtesnio pagrindo.

Daug sudingesnis yra ketvirtinis varpų puošis ornamentas [27 il.]. Jo liemen skaido vertikaliai išpjovos su viduriais gubtais pusapskritais galais. Tarp jų išdėstyta vadinamosios *giljošin s pyn s* su ažiūrinėmis apskritomis akutėmis. Pastarąjį motyvą M. Brenšteinas pavadino „plecionka roma ska“ (romaninė pynė)⁴²³, jam atitaria ir M. G. Martinaitienė rašydama, kad ornamentas primena „romaninę dailę su pyneles“⁴²⁴. Tačiau ant Nesvyžiaus varpo esantis motyvas sutinkamas ir renesanso dailėje, kaip tai matoma ant Pjaencos muziejuje saugomam keramikiniui XV a. II puse plyteliar Gerlico rotušės portalo archivoltoje (1537 m.), o vėliau, jau Liudviko XVI stiliuje, šis ornamentinis motyvas itin išpopuliarėjo. Atkreiptinas dėmesys, kad ketvirtinis varpas turi kelis tolimus analogus. Pirmasis, tai Rusijoje, Kolomensko muziejuje – rezervate dabar saugomas varpas [28 il.]. Jis buvo nulietas Maskvos Šv. Aleksiejaus moteriu vienuolynui 1648 m. maskvėnų caro Aleksejaus Michailovičiaus pavedimu. Varpas sveriant 60 pūdų (982 kg.) Maskvoje nuliejo nežinomas, iš Vakarų Europos kilęs meistras⁴²⁵, greičiausiai besidarbavęs Maskvos patrankaliejykloje (). Maskvoje nuliedintas varpas gana eklektiškas, puoštas gotikinėmis kilmės *lapkarėmis* juostomis bei Nyderlandiško tipo manieristiniu augaliniu užraitu motyvu su lito maskaronu. Proržos savo forma primena vadinamąjį *ankštin ornament (baccellature)* populiarų itališkajame manierizme. Vargu ar Nesvyžiaus varpas pasitarnavo inspiracijos šaltiniu šio varpo meistriui, analogiabiems šiems varpams reikėtų ieškoti to meto Vakarų Europoje. Ten ažiūriniai varpai, nors ir labai reti, vis dėlto buvo gaminami, tai rodo Mantujos *Palazzo Ducale* saugomas 1593 m. pagamintas varpas [29 il.]. Tačiau Mantujos varpas vargu ar galėjo pasitarnauti H. Moltzfeltui sektinu pavyzdžiu, – jis savo pagaminimo laikui yra per daug archajiškas: varpo liemen skaidančios proržos užbaigtos gotikinėmis trilapėmis arkomis, o varpo liemens viršutinė dalis juosianti itin plati trijų dalių rašujuosta neturi jokių ornamentinių papuošimų, kas taip pat daugiau būdinga gotikiniams varpams.

Dar vienas H. Moltzfeltui priskiriamas varpas priklauso Myriaus piliai, kuri M. K. Radvila Našlaitėlis paveldėjo iš savo tėvio Jurgio Iliničiaus. Apie šį varpą turime nuorodą iš XIX a. pirmosios pusės. F. M. Sobieszcza skis, pirmasis Lenkijos dailės istorijos autorius, kaip matosi iš aprašymo tikslumo, greičiausiai pats asmeniškai buvo apžiūrėjęs varpą. Jo lankymosi metu varpas buvo jau nuimtas ir saugomas pilies sandėlyje. Autorius su nuostaba pastebėjo, kad varpas yra *cały dziwnym sposobem w przezrocze wyrobiony, mimo to jednak czystego i dźwięcznego głosu*⁴²⁶ (visas nuostabi būdu kiaurapjėviu papuoštas, tačiau nepaisant to gryno ir skambaus balso). Tai buvo taip pat laikrodžio varpas, greičiausiai ketvirtinis (apie tai leidžia spręsti nedideli varpo matmenys, – jo aukštis buvo 38 cm, viršutinis skersmuo 30 cm, o apatinis 52,5 cm bei fundacinė rašė nebuvimas (Nesvyžiaus laikrodžio varpų komplekte tik didesnis varpas turėjo fundacinę rašę). Ant šio varpo taip pat kaip ir ant Nesvyžiaus laikrodžio varpo, vienoje jo liemens pusėje buvo heraldinis skydas su Radvilėreliu, kaip rašė F. M. Sobieszcza skis: „skydas atgimimo stiliuje išpjaustytas, apačioje nusmailintas“, kitoje pusėje buvo trys ažiūriniai kryžiai⁴²⁷.

Iš aukščiau pateiktos medžiagos matoma, kad H. Moltzfeltas buvo pagaminęs du laikrodžio varpų komplektus. Šie laikrodžio varpai greičiausiai visi buvo dekoruoti kiaurapjėviu (apie Myriaus pilies valandinį varpą mes nieko nežinome, tačiau numanoma, kad jis neturėjo labai skirtis

⁴²³ Brenštejn, op. cit., p. 31.

⁴²⁴ Martinaitienė, op. cit., p. 315.

⁴²⁵ , op. cit.

⁴²⁶ Matmenys šaltinyje pateikti varšuvinais coliais, žr. Sobieszcza skis, op. cit., p. 282.

⁴²⁷ Ibidem.

nuo kit aukščiau aprašyt varpų). Tai jau kiauropj vis raštas ant kiekvieno varpo buvo skirtingas, kas rodo meistro pagaminusio šiuos varpus inovatyvumą. Antra vertus – visus varpus puošė greičiausiai vienodi manierizmo stiliui būdingi heraldiniai skydai imituojantys iš skardos iškirptas formas su karpytomis ir susuktomis pakraščiais (rolverkais), o Radvilėrelių kratinis buvo papuoštas keturių dalių skydais su Našlaitėlio ir jo proseni herbais. Toks skydas nulietas ant vienos iš išlikusių patrankų ir jis padeda susidaryti tikslesnį vaizdą apie buvusį varpų puošybos pobūdį. Varpus turėjo puošti taip pat ir asmeninis Mikalojaus Kristupo pasididžiavimas – Švento Kapo riterio ženklas. Myriaus pilies ketvirtinio varpo aprašyme jis nebuvo paminėtas, tačiau neabejotina, kad jis turėjo ir iš bti pavaizduotas. Laikrodži varpai tikriausiai nebuvo vieninteliai H. Moltzfelto pagaminti varpai. Apie kitus varpus duomenų mes šiandien neturime, tačiau atidžiau pažvelgus M. K. Radvilos Našlaitėlio kaip mecenato veiklą, galima gana drąsiai teigti, kad jis turėjo nuliendinti ir daugumą šio iškilusio Lietuvos didžiojo gausiai funduotų bažnyčių varpų, kurie buvo prarasti XVII a. vid. per karus su Maskvos valstybe ar XVIII a. pradžioje švedų invazijos metu. M. K. Radvilai Našlaitėliui priskiriama ne mažiau kaip 14 sakralinių pastatų fundacijų. Ne m s darbo užduotis jas visas išvardinti ir nustatyti statymo laiką ar tikruosius fundatorius, paminėjime tik kelis objektus, kuriuose neabejotinai turėjo būti H. Moltzfelto liejinti varpai, nes ši pastatų užbaigimas ar statymas sutapo su jo darbu Nesvyžiuje laiku. Tarp tokių objektų pirmuoju paminėtina Nesvyžiaus benediktini vienuolyno bažnyčia pašventinta 1597 m.⁴²⁸. Kitais metais (1598 m.) buvo pašventinta Nesvyžiaus Šv. Rapolo koplyčia⁴²⁹ bei užbaigta bernardin vienuolyno Šv. Jurgio bažnyčia⁴³⁰. Galima net manyti, kad H. Moltzfeltas apie 1598 metus nuliendino nemažai varpų, tiek skirtų naujai pastatytioms bažnyčioms, tiek bokštų laikrodžiams. Baigdamas savo veiklą Nesvyžiuje, meistras greičiausiai turėjo nuliendinti, ir dar nebaigtos statyti Myriaus Šv. Mikalojaus bažnyčios varpus (bažnyčia statyta 1599–1605 m.⁴³¹). Beabejoto, svarbiausiu šios rėšies užsakymu turėjo būti Nesvyžiaus Šv. Sakramento (J. Zuit) bažnyčios varpai, kuriuos reikėjo nuliendinti ruošiantis bažnyčios konsekracijai (ji vyko 1601 m. spalio 7)⁴³². Dar viena netiesioginis nuorodas, kad šis meistras galėjo užsiimti bažnyčių varpų liejimu yra jau minėtas M. Volkovo darbe, kuriame pastebėta, kad 1602–1603 m. Nesvyžiaus arsenalui buvo nuliendintos tik dvi patrankos⁴³³. Akivaizdu, kad liejykla nestovėjo be darbo, tuo metu galėjo būti liejami pabūklai reikalingi tiek paties Nesvyžiaus miesto gynybai, tiek M. K. Radvilos Našlaitėlio valdomai Myriaus piliai, tačiau egzistuoja nemaža tikimybė, kad prieš baigiant darbą Nesvyžiuje buvo nuliendinti varpai ir Našlaitėlio funduotoms bažnyčioms bei cerkvėms.

Miest varpų liejyklų archeologiniai liudijimai. Iš renesanso epochos išliko labai nedaug varpų liejimo medžiaginių parodymų. Vienas toks buvo rastas Vilniuje 1986–1987 m. tiriant Šv. Kotrynos bažnyčios vidų. Tuo metu po pirmosios 1618–1622 m. statytos bažnyčios pamatais buvo surastos senesni gamybini pastatų liekanos, bei dvi metalo lydymo krosnys. Viena jų skirta spalvotiems metalams, kita geležies. Šalimais rasta daug keramikinių tigli liekanų, kurie rodo, kad šioje vietoje vyko intensyvi klinkerio veikla. Medinio pastato viduje aptikta spalvoto metalo lydymo krosnis, tiksliau jos apatinis dalis pilnai degusi ir suskilusi nuo karšties plytų, buvo 130 x 160 cm dydžio. Kiek žemiau pakuros buvo išklotas 120 x 150 cm akmenų grindinys, kurio šiaurinėje pusėje rasta 170 x 180 cm dydžio ir apie 150 gylio duobė. Ji buvo užversta vairoiomis šiukšlėmis, tarp kurių viršutiniuose sluoksniuose buvo daug spalvotų metalinių tiglių šukių. Už dviejų metrų rasta antra krosnis

⁴²⁸ , : ,

2001, c. 74.

⁴²⁹ Ibidem, p. 64.

⁴³⁰ Ibidem, p. 76.

⁴³¹ Ibidem, p. 77.

⁴³² Ibidem, p. 55.

⁴³³ , op. cit., p. 60.

naudota geležies lydymui. Po min tu akmen grindiniu rasta 1579 m. moneta⁴³⁴ pad jo apibr žti radinio chronologines ribas. Manoma, kad spalvoto metalo lydimo krosnis pastatyta kiek anks iau už geležies. Kai kurie duomenys rod , kad tai nebuvo vienintel s krosnys šioje vietoje. Deja, tyrimus atlik s archeologas nesugeb jo tinkamai interpretuoti kai kuri radini . Ypa mums domi gali b ti jau min ta duob . Metalurgijoje tokia duob vadinama *liejimo duobe* – jos forma bei matmenys rodo, kad šioje, šalia krosnies buvusioje duob je, tur jo b ti liejami nemaži kompaktiški objektai, ta iau akivaizdžiai ne patrank vamzdžiai (duob s forma nebuvo pailga, bet artima kvadratui). Tad tenka konstatuoti, kad po Šv. Kotrynos bažny ia surasta vienintel kol kas Vilniuje žinoma liejykla, kurioje sprendžiant iš atkastos duob s dydžio, buvo liejami ir gana dideli matmen varpai. Neatmestina galimyb , kad tai nebuvo vienkartinis liejimas, nes kitaip b t lik neberekalingi *bobos* (varpo vidin s formos) liku iai (nors tiksliai nežinome, gal jie ir buvo rasti tik tinkamai neidentifikuoti). Kam priklaus liejykla istorini duomen n ra, ta iau aišku, kad ji tur jo veikti XVI a. pab. Pagal radini pob d galima pasakyti, kad tai nebuvo patrank liejykla, o tarp radini neužfiksuoti alavo ar švino žaliavos p dsakai aiškiai rodo, kad liejykla buvo naudota ne ind liejiko, bet kažkurio iš Vilniuje tuo metu dirbusi vario liejik . Tai rodo ir surastos smulkios gamybin s liekanos, tarp kuri trys lieti žalvariniai žiedai bei papuošal fragmentai. Priskirti ši dirbtuv S. Bornikeliui neleidžia radini pob dis (žinome, kad jis liejo patrankas), o m s turimais duomenimis M. Hofmano liejykla nuo 1599 m. buvo sik rusi Puškarnioje, nors paneigta negali b ti ir tikimyb , kad ia jis darbavosi nuo persik limo iš Kauno iki 1599 m.

Panašaus laiko ir pob džio radinys buvo aptiktas Kaune Rotuš s aikšt je. Metalo lydimo krosnis stov jo buvusi XVI a. pab.–XVII a. pr. statyt miesto svirn kieme⁴³⁵, visai greta miesto rotuš s. Išliko lydimo krosnies požemin dalis (vadinamasis *padas*), kuri sudaro iš plyt sum ryta pelen šachta su ventilacijos bei išvalymo angomis. Neiškilo metalo lydymo kamera ir gamini liejimo duob . Virš apvalios šachtos stov jo degimo kamera, kurioje deg malkos, o pelenai subyr davo šacht . Kaitra patekdavo lydymo kamer , kurio b davo sukraunama išlydymui skirta žaliava⁴³⁶. Norimo atlieti gaminio forma b davo talpinama už krosnies iškastoje liejimo duob je. Metalo lydimo krosnies liekanos šiuo metu yra konservuotos ir eksponuojamos "Lietuvos Telekomo" Ryši muziejaus vidiniame kiemelyje. Pagal archeologinius radinius ir kult rini sluoksni stratigrafij ši lydimo krosn archeologai datuoja XVI a. pab.–XVII a. pr. Joje rast vario lydinio nuolaj chemin s sud ties ir mikrostrukt rini tyrin jim rezultatai parod , kad krosnyje buvo lydoma alavo bronzta tinkama liedinti artilerijos pab klams ir varpams. Teigiama, kad Rotuš s aikšt je stov jusi krosnis statyta ruošiantis j naudoti ilgesn laik . Klausimas kada veik ši liejykla ir kas joje dirbo n ra atsakytas. Žinome, kad Kaune XVI a. pab. dirbo garsus savo laikme io varp liejikas Martynas Hofmanas, ta iau labai abejotina, kad jis gal jo b ti sireng s savo dirbtuv pagrindin je miesto aikšt je, visai šalia rotuš s, miestui priklausiusiose pastatuose. Liejyklos lokalizavimas miestui priklausiusi pastat kieme, nurodo, kad joje liedinti miesto reikm ms skirti gaminiai. Galimos tik dvi liejyklos atsiradimo šioje vietoje paaiškinimo galimyb s. Pirmoji ir labiausiai tik tina, kad liejykla buvo rengta konkre iam tikslui – nuliedinti rotuš s laikrodžio varpams ar miesto varpui⁴³⁷

⁴³⁴ Daminaitis, Vidas. XVI a. metalo liejyklos Vilniuje. In: *Kult ros barai*. 1988, nr. 4, p. 49, 50

⁴³⁵ Žalnierius, op. cit., p. 232.

⁴³⁶ Ibidem.

⁴³⁷ Kauno rotuš s bokšte, be dviej laikrodžio varp , gal jo b ti ir atskiras, vadinamasis *miesto varpas*, kuriuo b davo skambinama miestui svarbiais atvejais. Apie tokio varpo buvim yra tik netiesioginis liudijimas – 1595 m. Kauno miesto inventoriuje yra nurodyta, kad lynininkai turi kasmet duoti miestui po virv miesto varpui. Turint omenyje, kad laikrodžio varpais buvo skambinama mušant su laikrodžio mechanizmu susietu plaktuku graižo išor , lynas buvo reikalingas varpui kuriuo buvo skambinama judinant pat varp ar jo liežuv . Tad grei iausiai rotuš je buvo dar ir atskiras *miesto varpas*. (žr. Kiaupa, Zigmantas. *Kauno istorija*. T. I: *Kauno istorija nuo seniausi laik iki 1655 met* . Vilnius: Versus aureus, 2010, p. 303).

(neatmestina galimybė, kad tuo metu gal būtų nulietas ir kuras gretas esančios bažnyčios varpai). Tuo paaiškintinas liejyklos artumas šalia pagrindinio miesto pastato ir tokia nesaugi jos lokalizacija. Kita, nors ir mažiau tikima galimybė, kad tai miesto patrankos liejyklos liekanos⁴³⁸. Kaip žinome, Kauno gynybinės sienos buvo pradėtos statyti tik pačioje XVII a. pradžioje (apie 1610–1624 m.). Miestui pastačius sienas, reikėjo pasirinkti ir patrankomis. Tad visai negalima atmesti galimybės, kad šioje vietoje buvo liejami Kaunui skirti patrankos klai (kad ir simbolinis jų skaičius⁴³⁹). Tenka pastebėti, kad ši liejykla bet kuriuo atveju tegalėjo turėti tik laikiną („proginą“) pobūdį. Ilgesnį laiką, pačiame miesto centre, šalia rotušės sėkė rusi liejykla negalėjo veikti vien dėl netinkamos jos lokalizacijos ir nesaugumo⁴⁴⁰ (ypač miesto svirno pašone).

Martynas Hofmanas (Mertin Hoffman, Marczin Hofman, Martin Hochman, Marcin Ochman, Gochman) laikytinas pirmuoju Kaune dirbusiu varpų liejyku. Šio meistro ankstyviausi paminėjimai randame jau ne kartą minėtoje Vilniaus indėliejyklos cecho knygoje su 1578 m. data⁴⁴¹. Tais metais šis meistras stovėjo Vilniaus indėliejyklos brolijos (cecho?). Šiandien sunku nustatyti ar jis buvo tuo metu Vilniaus gyventojas ar gyveno Kaune. Yra žinoma, kad cechūnariais neretai būdavo ir provincijoje dirbę meistrai kurie sirašydavo didesniuose centruose veikusius cechus. Tačiau kaip minėjome, nėra visiškai aišku ar toks cechas egzistavo iki 1611 m. Žygimanto Vazos privilegijos suteikimo. Galbūt šis meistras tuo metu gyveno Vilniuje ir tik vėliau išsikraustė į Kauną? Apie Hofmano kilmę yra sunku ką pasakyti. Šis pavardas XV a. galima rasti Brabante, kur 1451 m. yra minimas „Merten Hofman“ bei kiti šis pavardas turintys asmenys gyvenę *Eersel* vietovėje⁴⁴² (dabar Olandija); vienas iš pirklėlių prekiavusių tarp Amsterdamo ir Gdansko, taip pat buvo Mertinas Hofmanas, minimas 1608, 1618 m.⁴⁴³. Žinoma, kad vienas Hofmanų giminaičių atšaka pastoviai gyveno Kaune XVII a. pirmojoje pusėje, o jos atstovai ne kartą užėmė renkamas burmistro pareigas: 1610 m. H. Hofmanas (liuteronas)⁴⁴⁴, o 1640 m. Andrius Hofmanas⁴⁴⁵. Galima spėti, kad bent dalis šios giminaičių vertėsi prekyba, nes 1619 m. buvo sudarytas pirklėlio Petro Hofmano turto inventoriaus⁴⁴⁶ (greičiausiai jau po jo mirties). Apie Martyno Hofmano gyvenimą ir veiklą Kaune publikuoti duomenai nepavyko rasti. Apie tai rodo tik jo nulietas varpai, vieninteliame išlikusiame parašyta: „ZWON IEST VLAN SLAWNIM MIESCIE KOWNIE“ (varpas nulietas garsiam Kauno mieste). Ant neišlikusio 1587 m. Šiaurinės bažnyčios varpo, šalia meistro pavardės, buvo nurodyta – *civis caunensis* (Kauno pilietis), bet jau 1597 m. Ažudiečio bažnyčios instrumente M. Hofmanas nurodo esantis *civis vilnensis* (Vilniaus pilietis). Tiksliai meistro persikėlimo Vilniū data nėra žinoma. Greičiausiai jau 1595 m. M. Hofmanas gyveno Vilniuje, nes tais metais, kartu su kitais meistrais pasirašė Vilniaus indėliejyklos cecho statusą. 1599 m., po Martyno Kohuto mirties atsilaisvinus sklyp

⁴³⁸ Šiuo atveju tenka paprieštarauti klaidingai Z. Kiaupos nuomonei – „abejotina, kad miestas būtų mūsų valstybei tinkamo patrankos liejimo darbu“ (Kiaupa, op. cit., p. 269). Atvirėliai, miestų savivaldybės privalėjo pasirinkti savo miestų apsaugą ir gynybą, o miestiečiai juos ginti. Apie tai kaip miestai liejo patrankas rašoma ir šiame darbe.

⁴³⁹ Kauno miesto gynybinės sienos nebuvo pritaikytos gynybai nuo šaunamojo ginklo. Tačiau nereikia pamiršti patrankos reprezentacinės ar simbolinės prasmės, ypač sutinkant garbingus svečius.

⁴⁴⁰ Krokuvoje tokia liejykla buvo kurta teritorijoje apribotoje miesto sienos ir antro gynybinio tvirtinimo žiedo. Lvoje miesto patrankos liejykla buvo rengta miesto pakraštyje, netoli arsenalo, kuris yra miesto gynybinio tvirtinimo dalis. Vilniuje, kaip jau rašėme, patrankos liejyklos buvo už miesto bei pilies sienų, Puškarnios priemiestyje.

⁴⁴¹ Doubek, op. cit., p. 125.

⁴⁴² Rekeningen van de. Kwartierschout van Kempenland. In: *Schoutsrek* 105 [13016] doc [e-book]. Internetė: <http://ebookbrowse.com/schoutsrek-105-13016-doc-d94088115>

⁴⁴³ *Bronnen voor de Geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw*. Deel IV: *Amsterdamsche bevrachtingscontracten wisselprotesten en bodemerijen van der notarissen Jan Franssen Bruyningh, Jacob Meerhout e. A. 1601-1608* / Uitgegeven door P. H. Winkelmann. Gravenhage: verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff, 1983, s. 579, 726.

⁴⁴⁴ Kiaupa, op. cit., p. 332.

⁴⁴⁵ Ibidem, p. 283.

⁴⁴⁶ Ibidem, p. 350.

Puškarnioje, kuriame *pered tym dela i dzwony liwano*⁴⁴⁷. Vilniaus pilininkas Petras Nonhartas suteik „konvisoriui“ Martynui Hofmanui iki gyvos galvos. Meistras gavo teis pasistatyti dvi krosnis patrankoms bei varpams lieti. Jis verta prisiminti, kad po Šv. Kotrynos bažnyčia taip pat buvo rastos dvi metalo lydymo krosnys. Ši M. Hofmanui duota privilegija sudeginti 1611 m. liepos mėnesį gaisro metu, tad 1611 m. rugpjūtį liejikas kreipėsi dėl jos atnaujinimo⁴⁴⁸. Vėlesniu duomenimis apie liejiką M. Hofmaną neturime.

Nežinia ar Martynas Hofmanas buvo vienintelis liejikas savo giminėje. 1914 m. iš Rosijos bažnyčios (Valkavisko r., Gardino sr., dabartinė Baltarusija) Rusijai buvo išvežtas varpas su **Ambrazejaus Hofmano** signatūra. Ant varpo buvo rašas: „1597 / Ambrosius Hofman“ bei Vilniaus kašteliono Jeronimo Chodkevičiaus (1560–1617) inicialai abipus herbo *Ko ciesza*. Varpas buvo nedidelis – 75 kg svorio⁴⁴⁹. Šiandien negalime teigti, kad varpo signatūra nurašyta be klaidų, kad nebuvo tokio meistro, galima tik spėti, kad jei toks meistras realiai egzistavo, tai greičiausiai jis galėjo būti Martyno Hofmano giminaitis.

Iš Martyno Hofmano *oeuvre*, kaip minėjome, šiuo metu išliko tik seniausias jo žinomas varpas nulietas 1583 m. [30 il.]. Jis iki šiol yra saugomas savo paskirties vietoje Maladavo cerkvėje (Ivanavo r., Gardino sr., dabartinė Baltarusija). **Varpas laikytinas vertingiausiu mūsų dienas pasiekusiu varpu iš visų pagamintų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje**, todėl sustosime ties juo kiek detaliau. Kaip galima suprasti iš ant varpo išgraviruoto rašo: jis buvo nulietas Boriso Matvejevičiaus Vainos-Hrišinos, Mstislavlio kašteliono, Oršos (?), Perelamo, Jurbarko (?) seniūno, Pinsko pakamariš bei jo žmonos Bogdanos Melanijos, dukters Jonušo Liubelskio, tam tikslui užrašytomis lietuvišomis. Jis valdė Simonas (Semionas) Vaina Pajerio, Gargždų, ir Palangos seniūnas, Užvenio turgavys. Varpas Antrojo pasaulinio karo metais buvo paslėptas užkasant kapinėse. Antrojo pasaulinio karo metais nukabinant varpą jis buvo neatsargiai numestas iš varpinės ir skilo jo graižas, dar kartą varpas nukrito ant žemės 1997 m. birželio mėnesį uragano metu, kai buvo sugriauta cerkvės varpinė. 1977 m. varpas buvo perduotas Senosios baltarusių kultūros muziejui (muziejaus inventorinis numeris – 589). XX a. dešimto dešimtmčio pradžioje buvo grąžintas Maladavo cerkvei.

Varpas vidutinio dydžio – jo korpuso aukštis 59 cm, karos aukštis 18 cm, skersmuo 71,5 cm. Varpas liejintas iš bronzos, cizeliuotas ir beveik ištisai padengtas graviruotais rašais. Varpas liemens virš juosia dviejų dalių frizas. Jo viršuje yra dviem rumbeliais rėminta lygi rašo juosta su juoje išgraviruotu religinio turinio tekstu. Apatinė frizo dalis ornamentinė, jos apačia atskirta stamboku rumbu dekoruotu virvelės motyvu. Juostos viduje yra išlietas ankstyvojo renesanso stiliš primenantis raištinis augalinis motyvas. Jo apačia sudaro horizontaliai komponuota banguoto kontūro šaka su išlenktais šakelėmis abiejose jos pusėse. Šaka panašiai kaip virvės susukta aplink savo ašį. Šakelės rėmimo artimus apskritimui laukelius su juose pavaizduotomis zoomorfinėmis bei fantastinėmis būtybėmis. Pasikartoja šeši skirtingi atvaizdai. Pirmajame pavaizduota kairė pusė profilio pasisukusi meliuzina – pusiau moteris, pusiau žuvis. Ant jos galvos yra tiurban primenantis galvos apdangalas. Nugaros pusėje yra stambi užsilenkusi kasa. Kitame laukelyje pavaizduotas taip pat kairė pusė šuoliuojantis gyvūnas. Trečiajame laukelyje pavaizduotas keturkojis gyvūnas su ragais (ožys?) pasisukęs korpusu kairė pusė. Ketvirtajame laukelyje yra dešinė pusė atgręžtas keturkojis gyvūnas, galintis būti lietuviškas, ekspresyviame judesyje, galbūt su žmogaus galva (?) (sfinksas?). Penktajame laukelyje taip pat dešinė pusė pasisukęs keturkojis gyvūnas ant kurio nugaros užšokęs jį nužudyti

⁴⁴⁷ Kuriame *prieš tai patrankos ir varpai buvo liejami*. Žr. Vitkauskienė, 2010, op. cit.

⁴⁴⁸ Ibidem.

⁴⁴⁹ Piramidowicz, Dorota. Ko ciół parafialny p. w. Trójcy wi tej w Rosi. In: KKWN, t. I, op. cit., p. 111.

norintis plėšrų (?). Paskutiniajame laukelyje yra keturkojis gyvūnas su didele galva (lokys?) pasisukęs dešinią pusę. Reljefai smulkūs, nulieti bendromis formomis, necizeliuoti, praradę ne tik detales, bet ir svarbesnius elementus, todėl sunkiai atpažinti. Bloga ornamentinės juostos liejimo kokybė nepriklausoma nuo varpų pagaminusio meistro gebėjimų. Ši juosta nukopijuota nuo senesnio nebeegzistuojančio varpo, todėl kopijavimo metu prarado didžiąją dalį savo buvusio ryškumo.

Varpas, nuo kurio buvo nukopijuota ornamentinė juosta, Lietuvoje galėjo patekti tikrai 1581-1582 m., Stepono Batoro karo žygiu Pskovo metu ir buvo atgabentas kaip karo trofėjus. Jis pasitarnavo ne tik kaip modelis, bet greičiausiai ir kaip medžiaga, liejant mėsą aprašomąjį varpą. Šis faktas dar labiau padidina Maladavo varpo istorinę vertę, nes iš šio karo žygiu metu paimto trofėja, šiuo metu yra žinomas tik dar vienas varpas patekęs atkampi Lenkijos bažnyčioje⁴⁵⁰. Susieti Maladavo varpą su Pskove gamintais varpais leidžia šiuo metu Rusijoje, Suzdalyje, Vladimiro-Suzdalyje muziejuje draustinyje eksponuojamas sudaužytas varpas su identiška ornamentine juosta, tik daug raiškiau nulietas. Šis varpas pagamintas XVI a. penkiasdešimtajais metais garsaus Pskovo varpų liejiko Prokofijaus Grigorjevo (Prokofijev) (1551-1606). Šis meistras laikytinas ir Maladavo varpo protoplasto autoriumi. O. Azarova nurodo, kad šis meistras savarankiškai pradėjo dirbti 40-ųjų metų pradžioje⁴⁵¹. Dar vienas išlikęs Prokofijaus Grigorjevo 1554 m. Pskove nulietas varpas dabar saugomas Jaroslavyje, Kristaus Atsimainymo vienuolyno didžiojoje varpinėje. Tai jau ant jo namams aptariamo tipo ornamentinės juostos. Kaip vieną nepraradęs šio meistro dirbinių bruožų nurodo jau ant kelių varpų pasikartojantį rašą: „(Garb vienam Dievui visagaliui), toks rašas buvo nuliedintas ant vieno iš Gdovo vienuolyno varpų pagaminto 1551 m.⁴⁵² bei ant vadinamojo *Dörrarsklochano* varpo, švedų trofėjus iš Rusijos (liejimo data neaiški)⁴⁵³. Tokio pobūdžio invokacijos neteko sutikti ant kitų rusiškų varpų ir ji neabejotinai susišaukia (ar yra modifikuotas vertinys) su lotyniška – *Soli Deo Gloria*, viena iš penkių vadinamųjų *sol* išreiškiančių esmines reformacijos dogmas. Galbūt, tai rodo kažkiek gilesnius Prokofijaus Grigorjevo kontaktus su kaimynystėje esančiomis ir tuo metu jau protestantizmą per jusiomis šalimis. Renesansinės Vakarų dailės atgarsius galime pastebėti ir varpų dekoravimui naudotoje ornamento juostoje, kuri pakartota ir ant Maladavo varpo. Žvėrimis ir fantastinėmis būtybėmis užpildytos ornamentinės juostos XVI a. II ketv. – vid. buvo dažnai naudojamos puošiant Pskove ir Naugarde pagamintus varpus. Tokio pobūdžio ornamentai žinomi nuo itin senų laikų, ypač jie buvo paplitę bizantinėje dailėje ir net tapo vienu iš jos atpažinti bruožų. Per bizantinę dailę jie pateko ir romaninio stiliaus kūriniams. Figūriniai elementai tokiuose ornamentuose dažniausiai komponuojami vadinamosios *giljošins pyns* vidinius laukelius, o ant Pskove ir Naugarde liejint varpų – susuktos virvės kilpas. Ant Maladavo varpo nulietas ornamentas savo pobūdžiu panašus renesansiniam groteskui – jungiant augalinius ir figūrinius motyvus. Ornamentas visum apjungia jos ašimi laikytinas banguotos „šakos“ su užraitais jos šonuose motyvas, kuris yra būdingas tiek bizantinei, tiek renesansinei dalei. Jei stipriai stilizuotas piešinys labiau primena bizantinę dailę, o ne kur kas labiau

⁴⁵⁰ Varpas nulietas 1544 m. Timofejaus (Timochos) Andrejevo, Pskovitino sūnaus (Timofejev) dirbusio Pskove, dabar saugomas Lenkijoje Łęki Górne vietovėje (Pakarpatės vaivadija, Dombicos pavietas, Pilzno gmina). Varpas buvo išvežtas iš Šv. Jurgio cerkvės Ostrove (dabar rajono centras Pskovo srityje, Rusija). Varpas publikuotas Szydłowski, tačiau jo kilmė ir atsiradimo Lenkijoje aplinkybės nenurodytos (žr. Szydłowski, op. cit., p. 95, il. s. 93).

⁴⁵¹ . In: XVI . In: . Internete: <http://www.zvon.ru/article3.view2.page4.part13.html>

⁴⁵² . In: . Internete: http://slanist.ru/publ/v_i_budko_sever_gdovshhiny/istorija_raznykh_vremen/otchie_kolokola/85-1-0-66

⁴⁵³ . In: . In: 7 (17). - : - , 1999, c. 296.

realistiškus renesansinius pavyzdžius, tai „šakos“ skaidymas žiedais atskirtus segmentus ir liaunseli atsišakojimai jau visai renesansiniai. Tarp rus liaudies dailei b dingos sfinkso traktuot s, bizantin s-romanin s kilm s zoomorfini motyv yra ir iš vakar dail s at j s meliuzinos atvaizdas. Tad galima sakyti, kad šiame frize susiliejo tiek renesansiniai elementai tiek ir bizantiniai bei vietiniai rusiški. Tai, kad toks lydinys ne tik nebuvo svetimas, bet ir atitiko to meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos pilie i skon , kalba pats už save faktas, kad ornamentas buvo pakartotas naujame varpe.

Maladavo varpas unikalus ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyn se šalyse – n ra kito tokio varpo kuris b t taip gausiai dekoruotas graviruotais rašais, kurie turi ne tik informacin , literat rin ar istorin vert , bet yra ir varpo puošybos dalis. Tekstais puošiamas varpo graižas, frizo rašo juosta bei beveik ištiesai padengtas varpo liemuo. Naudotas antikvos šriftas, kapitalin s raid s (toliau tekste – kapitalis). Varpo liemenyje rašai sugrupuoti blokus, primenan ius knygos puslapius, raš eilut s r mintos lygiagre iomis linijomis, tiek apa ioje, tiek ir viršuje. Teksto itin svarbi reikšm taikomosios dail s k rinyje yra viena iš renesanso epochos ypatybi , apie tai šiek tiek buvome jau užsimin , kai kalb jome apie Nesvyžiuje liedintas patrankas, kurios taip pat papuoštos ne tik meniškais reljefais, bet ir epigramomis bei kitomis inskripcijomis. Savotiška raš t sa, tik jau simboli kalba, yra liemens apa ioje, po pagrindiniu tekstu išgraviruotas Vain šeimos jungtinis herbas. Krenta akis, kad herbo skydas yra dar sant ri renesansini form , jame n ra „karpytos skardos“ element , rolverk ar apkaust motyv b ding manieristinei dailei. Skirtumas tampa itin ryškus, palyginus renesansin herb su tokiu pa iu, ta iau jau manieristiniu herbu. Jis išsiuvin tas ant XVII a. pradžioje pasi tos dalmatikos, kuri Vilniaus katedrai padovanojo vyskupas Benediktas Vaina. Tad apibendrinant galima pasteb ti, kad tiek Maladavo varpo puošybos visuma, tiek ir detal s, turi dar visiškai renesansin pob d , kas leidžia laikyti š varp vienu iš svarbiausi m s dienas pasiekusi Lietuvos renesanso dail s k rini .

Apie kit Martyno Hofmano nuliet varp išvaizd šiandien mažai k galime pasakyti. Žinoma, kad 1587 m. jis nuliedino varp Šauk n bažny iai. M. Brenšteinas teigia, kad šis varpas buvo dar gražesnis, su puošniu renesansiniu ornamentu bei Šemet *Gulb s* ir Sapieg *Lapino* herbais. Ant varpo buvusioje signat roje meistras nepamiršo pažym ti, kad jis yra *civis caunensis*, t. y. Kauno pilietis. Šis varpas 1908 m. buvo perlietas vietinio klebono⁴⁵⁴. Dar vienas Hofmano varpas liedintas 1597 m. jau kaip *civis vilnensis* (Vilniaus pilietis) buvo Ažudievio bažny ioje⁴⁵⁵ (dabar Baltarusija, Vitebsko sr., Pastovi r., J ravo apylink). Paskutinis mums žinomas M. Hofmano varpas buvo skirtas K daini evangelik – reformat bažny iai. Varpas buvo nulietas 1608 m. Jurgio Radvilos, Birž ir Dubingi kunigaikš io, Mozyriaus seni no užsakymu. Varpas buvo didžiausias iš trij K daini surinkimo (bažny ios) varp , XVIII a. pab. buvo skil s. Jis 1794 m. birželio 13 d. buvo paaukotas (Jono Dijakevi iaus, Žemai i srities superintendente bei Mykolo Galos, K daini pamokslininko ir K daini mokykl rektoriaus) „išsivaduojan ios T vyn s naudai“. Ant varpo, kaip ir daugumoje M. Hofmano nuliet varp buvo fundatoriaus herbas bei gamintojo firminis ženklas: *korona a po bokach oney osoby skrzydlaste ze lwawi w kturey ten napis „MERTEN HOFMAN ME FECIT“*⁴⁵⁶ [kar na, jos šonuose sparnuoti asmenys (grei iausiai genij personifikacijos – G. Ž.) su li tais, o jos viduryje rašas „Martynas Hofmanas mane padar “]. Varp korpuso viršuje frizin je juostoje (*napis w okolo w*

⁴⁵⁴ Brensztejn, op. cit., p. 41.

⁴⁵⁵ Jarocki Stanisław. Ko ciół w Zadziewiu. In: *Kwartalnik litewski*: wydawnictwo po wi cone zabytkom przeszło ci, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu Litwy, Białorusi i Inflant. Petersburg: Drukarnia „Warszawska“. R. 1, T. 1 (marzec 1910), s. 156.

⁴⁵⁶ K daini evangelik reformat bažny ios dviej varp rašai [lenk k.]. XVIII a. (?). Rankr. 1 lapas. – MAB RS, f. 93-585.

gurze) buvo rašas: „GEORGIUS RADZIWIŁ DUX IN DUBINCI ET BIRZE CAPITANEUS MOZIRENSIS ME FIERI FECIT IN WILNE [taip] ANNO Domini 1608 MENSE Augusti.“ (Jurgis Radvila, Birž ir Dubingi kunigaikštis, Mozyrio seni nas mane paved pagaminti Vilniuje 1608 Viešpaties metais, rugpjūtio mėnesį).

XVI a. nežinom gamintoj Lietuvos varpai. Jei Šiaurinė bažnyčia varpas yra vienintelis visose LDK žemės išlikęs instrumentas, kuriame akivaizdus perėjimas iš gotikos renesanso, tai „klasikini“ šio stiliaus varpų žinome taip pat itin nedaug, – tik penkis. Du iš jų susiję su iki 1569 m. Liublino unijos Lietuvai priklausiusiu Voluinės regionu. Pirmojo, nulieta 1548 m., likimas šiuo metu nėra žinomas. Jis Pirmojo pasaulinio karo metais buvo išvežtas iš *Jar viš* kaimo cerkvės (ukr. , lenk. *Jarewiszczce; Stara Wyżivka r.*), po karo buvo perduotas Latvijai ir prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo saugomas Rygos liuteronų arkivyskupijos kurijoje. Varpo fonuotruaka [31 il.] bei ant jo buvusi inskripcija buvo publikuoti P. Campas⁴⁵⁷. Varpas buvo nulieta iš bronzos, jo korpuso aukštis 54 cm, skersmuo 71 cm. Kiek galima spręsti iš nuotraukoje matomo vaizdo, varpo proporcijos buvo artimos gotikinėms, o pats instrumentas, kaip ir dauguma XVI a. varpų neturi ornamentinės puošybos, tik jo korpuso viršuje suporintais rumbeliais išskirta rašo juosta su dar iš gotikos laikų paveldėta, itin populiaria, tačiau nestandartiškai modifikuota inskripcija: „O REX § OMNI § GLORIOSE § VENISTI § IN § PACE § QVIA § EST § DEVS § PACX“ (O Karaliau, su visu didingumu atėjai su taika, kadangi Dievas yra taika). Kiek galima spręsti iš publikuoto inskripcijos fragmento, buvo panaudotas renesansinis kapitalis su humanistiniais elementais. Tai aiškiai nurodo „A“ raidės rašymas su skersiniu raidės viršuje. Tačiau „E“ raidės forma jau prasta renesansiniame kapitulyje – ji stačiakampio formos ir kiek susiaurintų proporcijų. Varpo liemenyje nulieta pagaminimo data. Atkreiptinas dėmesys specifiniam XVI a. I p. – vid. būdingam „5“ rašymo formai, kuriai suteiktas užlenkto pjautuvo pavidalas. Varpo inskripcija rodytų, kad varpas turėjo būti skirtas katalikų bažnyčiai, todėl neatmestina galimybė, kad jis pateko cerkvėi, galbūt iš netolimos Ratno bažnyčia (steigtos XVI a. pr.) bažnytinis unijos laikais (?).

Kitas ankstyvojo renesanso varpas ypač šikimasis diena. Jis saugomas **Zimno** stačiatiki vienuolyne⁴⁵⁸, visai netoli Voluinės Vladimiro, svarbaus LDK centro Voluinės regione, pasienyje su Lenkija. Varpas nulieta iš bronzos 1566 m. kunigaikščio Aleksandro artoryskio užsakymu. Jo skersmuo 102 cm, o svoris apie 720 kg⁴⁵⁹. Varpas praradęs karūną, vietoje jos primontuoti du geležiniai lankai. Varpas tulpės žiedo formos [32 il.], jo liemens viršuje yra dvi dalys frizas. Jo viršuje dviem stambiais rumbais rimbinta rašo juosta su tekstu kirilika, ustavo šriftu. Inskripcijos pradžia pažymėta medalionu su Apokalipsės avineliu. Kaip divizoriai tekste naudojami lygiašakiai kryželiai. Apatinė frizo dalis ornamentinė. Raport sudaro ovalo pavidalu išlenktas lankas su apačioje, vidaus pusėje, užrietais ir žiedu sukabintais galais. Lanko vidus užpildytas žmogaus maskaronais. Ornamentas renesansinis, to paties stiliaus yra ir ant liemens nulieta Prisikėlusio iš mirusių Kristaus reljefas. Jis vaizduojamas stovintis visuotiniu arkados centre, kairėje rankoje laiko kryžį su dviem skersiniais. Jo nuogas kėnas pridengtas tik perizonijum (ties klubais), o ties kaklu susegtas apsiaustas kuris krenta žemyn nugaros pusėje, kėno proporcijos perteiktos anatomiškai tiksliai. Fone matosi karsto fragmentas ir keli miegantys kareiviai. Arkadą sudaro segmentinė arka paremta ant dviejų korintinio orderio kolon [33 il.]. Arkados motyvas buvo labai mėgiamas renesanso epochoje, užtenka prisiminti vien Ostrogo biblijos (1581 m.) ar Daukšos postilės titulinis

⁴⁵⁷ Campe, op. cit., p. 80, 82.

⁴⁵⁸

. Internetete: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/02/zymne.php> [žiūrėti 2012 12 22].

⁴⁵⁹ . Internetete: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=47&Itemid=2 [žiūrėti 2013 01 19].

puslapius (1599 m.). M š geografiniame areale š motyv bene pats pirmasis panaudojo Hansas Behamas ant Krokuvos Vavelio katedrai skirto, 1520 metais nuliedinto varpo *Žygimantas*, – jo liemenyje nulietos dvi arkados su švent j asmen reljefiniais atvaizdais patalpintais j viduje. Kitoje Zimno varpo liemens pus je yra Dievo Motinos su Vaikeliu reljefas [34 il.], ta iau jis ne renesansinis, bet gotikinis. Marija vaizduojama su vaikeliu J zumi ant rank , stovinti visu giu ant pusm nulio, kuriam suteikti antropomorfiniai veido bruožai. Švent j asmen galvas gaubia apskritos aureol s, o Marijos fig r gaubia trump ir stor spinduli gloriija. Marijos galv vainikuoja atvira karališkoji kar na. Nors reljefas sužalotas – ties viduriu išdaužtas nemažas fragmentas, iš aštri apsiausto klos i modeliavimo galima spr sti, kad jis buvo sukurtas dar v lyvosios gotikos laikais, gal b t pa ioje XVI a. pradžioje. Labai panašus Dievo Motinos reljefas yra ir ant enstakavo Jasnos Guros paulin vienuolyno varpo, nulieto 1544 m. karaliaus Žygimanto Senojo l šomis. Neatmestina galimyb , kad gaminant abu reljefus buvo pabaudota ta pati matrica, o abu varpai pagaminti to paties meistro, gal b t dirbusio Gdanske ar Krokuvoje. Ši mint stiprina ir abiej instrument sandaros panašumai – l kštai nuožuln s, neprofiluoti viršugalvio pakraš iai bei panašaus silueto graižo profiliai.

Grei iausiai su Gdanku sietinas šiandien priva iai kolekcijai priklausantis varpas nulietas 1557 m. ir naudotas nežinomoje Žemaitijos bažny ioje. Instrumentas nedidelis, jo korpuso aukštis 30 cm, o apatinis skersmuo 32.5 cm. akis krenta ne prasta varpo forma primenanti siauraliemen gr stuv – instrumento korpuso centrin dalis cilindro pavidalo, apa ioje užbaigta stambiu suapvalintu graižu, kuris dviem rumbeliais atskirtas nuo liemens [35 il.]. Korpuso viršuje sudvigubintais rumbeliais išskirta inskripcijos juosta su invokacija ir pagaminimo data: „*rozet* O * GODT * KVM * MIT * GNADEN * ANNO * 15*57“ (O Dieve, atei su malon mis, 1557 metais⁴⁶⁰). Inskripcija – **vienintelis Lietuvoje žinomas ankstyvojo humanistinio kapitalio pavyzdys** [37 il.], išsiskiriantis specifin mis, neklasikin mis, iš gotikinio majuskulo pasiskolintomis raidži „A“, „D“, „G“ formomis, gaubtais skersiniais raid se „H“ ir „N“ bei stiebeliu raid je „I“, itin siaura „E“ ir apverst „W“ primenan ia „M“ raide [38 il.]. Varpo liemenyje nulietas visiškai renesansini form ir turinio *meistro ženklas* – vaizduojantis moter su apnuoginta kr tine ir sen vyr – grei iausiai tai Senojo Testamento personažas Lotas su viena iš savo dukter [36 il.]. Fig rin kompozicij r mina surištos palmi šakos. Viršuje šešiakamp žvaigžd ir gamintojo inicialai „HB“, gal b t priklausantys Gdanko meistriui Hansui Barnesdorpui (*Hans Barnesdorp / Borndorp*). Šio meistro n ra žinomas nei vienas išlik s varpas, tad palyginti su kitais dirbiniais aprašomojo varpo n ra galimyb s.

Baigiant renesansini varp apžvalg ir pasiremiant kit krašt (vis pirma Lenkijos, Livonijos ir Pr sijos) analogais, tenka pasteb ti, kad dauguma varp buvo gerokai paprastesni, nei aprašyti aukš iau. Dažnai varp puošdavo tik rumbeliais r minta rašo juosta liemens viršuje, kaip tai matoma 1573 m. nulietame **Plokš i** bažny ios varpe (Šaki r.) [39 il.]. Šis varpas išsiskiria savo forma, kiek primenan i apverst kibir ir turi nedidel išplat jus graiž . Varpo korpuso aukštis 58 cm, skersmuo 64 cm, liedintas iš bronzos ir cizeliuotas. Kar na sudaryta iš šeši lank . Liemens viršuje yra dviem rumbeliais išskirta rašo juosta su rašu: „1573 / *rozet* ANNO *rozet* GOT[>]IST[>]MEIN[>]ZIEL *rozet* ZOIM[>]ICH *rozet* MICH *rozet* HALTEN[>]WIL[>]HERMAN *rozet* STVFER“ (Dievas yra mano tikslas [kur] aš liudiju. Mane tur ti nori Hermanas Štuferis⁴⁶¹). rašas nulietas, renesansinio kapitalio šrifto, kit papuošim , herb ar raš ant varpo n ra. Šio varpo ne tik pagaminimo vieta n ra žinoma, bet tiksliau neaišku ir kada jis

⁴⁶⁰ rašas gali b ti protestant teologijos takoje modifikuotas itin populiaros viduramži invokacijos *O rex glorie veni cum pace* laisvas vertimas, pakei iant lotynišk išsireiškim „su taika“ (*cum pace*) – „su malon mis“ (*mit Gnaden*).

⁴⁶¹ Sakralin s dail s kataloge, pateiktas varpo teksto vertimas n ra tikslus žr. Stankevi ien , Regimanta. Plokš i bažny ia. Varpas. In: LSDK. T. I. Kn. VI. D. II, op. cit., p. 235 - 237, il. nr. 173–175.

atsirado Ploškė bažnyčioje. Neatmestina galimybė, kad jis buvo atvežtas tik po Antrojo pasaulinio karo iš buvusios Rytų Prūsijos. Tačiau tarp šio krašto bažnyčių varpų aprašymų jis nėra minimas. Nėra aišku ir kas toks Hermanas Štufferis – varpo fundatorius ar liejikas. Šis pavardė kol kas nėra žinoma tiek Lietuvos, tiek ir Prūsijos kontekste.

Labai panašus, tik tik šiek tiek sudėtingiau dekoruotas yra **Mitkaičiai** (Telšiai) bažnyčios varpas nulieta 1578 m. [40 il.]. Instrumentas nedidelis, jo korpuso aukštis 31 cm, apatinis skersmuo 35,5 cm. Varpo korpuso viršūjose yra dvi dalys rašo juosta rėminta suporintais rumbeliais. Inskripcija nulieta, renesansinio kapitalio šrifto: „** DISE * GLOCKE * HABEN * DIE * GRESISC / HE N * BAVREN * SELBST * BEZALT * AO * 78 *⁴⁶²“. (šis varpas nusipirko Griežs valstiečiai [15]78 metais⁴⁶³). Žodžiai, kaip būdinga ankstyvųjų renesansinių varpų inskripcijoms, atskirti divizoriais, kuriems suteiktas žvaigždutės pavidalas. Kaip nurodo rašas – varpas priklauso Griežs bažnyčiai. Yra žinomos dvi Griežs išsidėmusios netoli viena nuo kitos, tačiau atskirtos valstybine siena, viena jų yra dabartinėje Latvijoje (seniau Kurše), kita Žemaitijoje. Kaip galima suprasti iš rašo, varpas buvo skirtas naujai pastatytai Kuršo Griežs liuteronų bažnyčiai, nes bažnyčia Lietuvos Griežje (reformat) buvo pastatyta vėliau, jau XVII a. Kada ir koku būdu varpas pateko Mitkaičius nėra žinoma, XX a. pr. šio varpo Kuršo Griežs bažnyčioje jau nebuvo⁴⁶⁴.

Renesanso epochos varpų bruožai

Renesanso epochoje pagaminti varpai gali būti suskirstyti kelias grupes. Išskirti galima protorenesansinius varpus, kuriuose rašai rašomi gotikiniu minuskulu, vyrauja gotikos periodui būdingi ornamentai ar jų elementai, tačiau ant jų jau pasitaiko tam tikri renesanso stiliui būdingi motyvai: divizoriai, plaketės, herbai ir pan. Lietuvoje tokie varpai išlikus turime tik vieną Šiaurinėje bažnyčioje.

Renesansiniai varpai nuo gotikinių vis pirma skiriasi inskripcijų rašymo forma. Gotikiniai varpų rašai rašomi – gotikiniu minuskulu⁴⁶⁵, renesansiniai – ankstyvuosiu humanistiniu ar renesansiniu kapitaliu⁴⁶⁶. **Perėjimas nuo gotikinio minuskulo prie min t kapitalio šriftų laikytinas svarbiausiu renesansinio varpų bruožiu.** Lenkijoje renesansinis kapitalis sutinkamas jau ant 1520 m. nulieta Krokuvos Vavelio katedros *Żygimanto* varpo. XVI a. II ketv. kapitalis tampa vis populiarenis, o ties anksčiau viduriu beveik visai išstumia gotikines rašų formas. Ankstyviausiu metu žinomam kapitalio panaudojimui atveju LDK reikėtų laikyti Suražo bažnyčios (dabar Lenkija, Balstogės pavietas) 1542 m. varpo inskripciją. Deja, šis rašas mums žinomas tik iš istorinio dokumento⁴⁶⁷, todėl negalime pasakyti ar tai buvo ankstyvas humanistinis ar renesansinis kapitalis. Šis varpas buvo užsakytas Vilniaus katedros arkidiakono ir Suražo klebono Juozapo Jasinskio. Atsižvelgus fundatoriaus pareigas, yra didelė galimybė, kad šis varpas buvo nulieta Vilniuje, galbūt kaip parergonas, kažkurio iš Vilniaus katedros varpo perliejimo proga.

⁴⁶² KPCA, f. 16, ap. 2, sg. v. 26 (frizo rašų piešinys).

⁴⁶³ P. Šverebo Telšiai vyskupijos varpų kataloge pateiktas klaidingas varpo datavimas (1678 m.) bei netikslus varpo inskripcijos vertimas. Žr. Šverebas, 2014, p. 383.

⁴⁶⁴ Campe, op. cit., p.117, 120.

⁴⁶⁵ Nereikėtų maišyti *gotikinio minuskulo* su jau naujesiems laikams būdinga gotikine (postgotikine, neogotikine) forma *fraktūra*.

⁴⁶⁶ XVI a. antrajame ketvirtyje kaimyniniuose kraštuose vis labiau pradeda plisti renesansinis kapitalio šriftas.

⁴⁶⁷ Kułak, Rykowski, op. cit., p. 201, 203.

Renesansiniai varpai pagal savo savybes gali būti skirstomi ankstyvuosius renesansinius ir brandžiojo renesanso varpus.

Ankstyvąjį renesansinį varpą inskripcijos paprastai rašomos iš XV a. paveldetu ankstyvuosiu humanistiniu kapitaliu ar turi daug šiam šriftui būdingų elementų. Lietuvoje tai yra vienintelis 1557 m. monogramisto „H. B.“ nuliedintas varpas, kurio inskripcija yra grynai ankstyvojo humanistinio kapitalio forma. Ryškūs šio šrifto elementai ir 1548 m. nulietame Jarvišs varpe, tačiau žodžiai tarpusavyje atskirti dar gotikini formų divizoriais. Brandžiojo renesanso Lietuvos varpų inskripcijose humanistinio kapitalio elementų sutinkame labai nedaug. Dėl mums nežinomo priežasties, šio šrifto elementų vėliau pagausėja jau XVII a. I p. kai kurių meistrų nulietuose manieristiniuose varpuose.

Renesansinis kapitalis pirmą kartą panaudotas 1573 m. Plokšči bei 1578 m. Mitkaičių bažnyčių varpuose. Šie varpų inskripcijose atskiri žodžiai (Mitkaičiai) ar jų grupės (Plokščiai) vis dar, kaip ir viduramžiais, tarpusavyje atskiriami divizoriais, tačiau pastarųjų formos jau daugiau būdingos naujesiems laikams – keturlapės rozetės (Plokščiai) ar žvaigždutės (Mitkaičiai). Abiejų varpų inskripcijose ankstyvojo humanistinio kapitalio elementų labai nedaug. Jau beveik nerasta ir itin ilgoje 1583 m. Maladavo varpo inskripcijoje, tačiau meistro parašė, rašant vardą, kaip autoriaus braižo elementas buvo panaudota humanistinė „su skersiniu raidės viduryje. Toks specifinis panaudojimas indikuoja ateities tendenciją, kai barokiniuose varpuose retai pasitaikantys atskiri humanistiniai šriftų elementai jau laikytini ne epochos, o meistro saviraiškos bruožu, jo autoriniu stiliumi.

Dauguma Lietuvos renesansinių varpų itin paprasti ir neturi jokių ornamentinių dekoracijų⁴⁶⁸, o jų kukli puošyba apsiriboja tik rumbeliais išskirtomis raštinėmis su inskripcijomis ar net be jų⁴⁶⁹. Tik retsykiomis pasitaiko pavieniai puošybiniai elementai (herbai, meistrų ženklai) ar plaketės, kurie dažniausiai turi savo epochai būdingus stilinius bruožus (tokius itin asketiškai dekoruotus varpus vėliau pradėta gaminti XX a.). Ornamentinės puošybos atsisakymas, gal jo būti susijęs su XVI a. paplitusiu protestantizmu ir šiame kontekste paplitusiu kuklumo bei paprastumo siekimu. Antra vertus, ši tendencija galima bandyti paaiškinti ir ribotais varpų liedinusių meistrų gebėjimais, tiek techniniais, tiek ir meniniais. Atkreiptinas dėmesys, kad Lietuvos renesansiniai varpai dažnai buvo puošiami ne tik reljefais, bet ir ant varpo falšgloko išgraviruotais elementais – fundatori herbais bei inskripcijomis. Geriausias šio puošybos tipo pavyzdys – 1583 m. Maladavo cerkvės varpas. Šis puošybos būdas XVII a. II p. ar XVIII a. taikomas jau itin retai. Tai ne tiek patvirtina, aukščiau išreikštą mintį apie ribotus gamintojų sugebėjimus, kiek verčia atkreipti dėmesį lokalinę, Lietuvai būdingą varpų puošybos pobūdį.

Dėl turimos medžiagos fragmentiškumo jau nėra manoma padaryti teisingas išvadas apie renesansinį Lietuvos varpų dekoravimo principus ir ornamentikos raidą. Tačiau, kaip matyti iš pateiktos medžiagos, varpai dar XVI a. devintajame dešimtmetyje buvo puošiami renesansiniais motyvais (Maladavo varpas), o manierizmas palaiapsniui pradeda plisti tik pačioje XVI a. pab. (Nesvyžiaus ketvirtinis laikrodžio varpas), kas rodo vietinį varpų liejimo konservatyvumą. Antra vertus, jau minėtas Suražo bažnyčios varpas, svėris 150 pūdai⁴⁷⁰ (beveik dvi su puse tonos) ir išlikęs

⁴⁶⁸ Iš šios grupės reikt išskirti itin mažus varpus, kurie dėl savo mažareikšmiškumo retai kada buvo puošiami ir vėlesniais laikais.

⁴⁶⁹ Toks nedatuotas, raštinis ir ornamentinis neturintis varpas išsiskiriantis senoviška situlos forma ir visiškai plokščiu viršugalviu iki 2002 metų priklausė Vilniaus katedros karilionui. Instrumentas gal jo būti pagamintas XVI a. II p. ar XVII a. I p. Pirminio paskirties vieta buvo Vilniaus Šv. Jurgio bažnyčia. Dabartinio instrumento saugojimo vieta nežinoma.

⁴⁷⁰ Ryewski, op. cit., p. 201.

sveikas daugiau kaip 300 metų, rodo, kad šiame regione varpus liejo taip pat ir puikūs meistrai, kaip Martynas Hofmanas ar Hermanas Moltzfeltas, tik deja, jie kūriniams didžiuliai atvejais neišliko.

XVII a. I p.: manierizmo periodo varpai

XVII a. pradžia ir vidurys: politinė situacija ir varpų likimai. XVII a. pirmoji pusė ir vidurys Abiejų Tautų Respublikai nebuvo ramus laikas – vyko permainingi ir beveik nuolatiniai karai su Švedija, Maskvija, Turkija bei kazokais pareikalavę didelių resursų ir bloginę šalies ekonominę padėtį. Lietuvos vidaus politikoje palyginus su XVI a. pab. vyko reikšmingi pasikeitimai – krašto viduje nugalėjo kontrreformacija ir išplito bažnytinė unija, kas pavertė Lietuvos katalikybą sėkmingu Europos šiaurės rytuose. Šalyje per šį laikotarpį iš esmės buvo atkurtas reformacijos metais sunykęs katalikų bažnyčios tinklas, vyko jo plėtimasis, suintensyvojo ir vienuolynų steigimas. Visa tai rodo krašto ekonomikos stiprėjimą ir vakarietiškos kultūros sitvirtinimą, jai laimint konkurencinį kovą su bizantiškai rusiška kultūra. Iš pradžių Vilniuje, o po to ir provincijoje, skirtingai nuo kaimyninių protestantiškų kraštų, pradėjo plisti baroko stilius, kuris dar kurį laiką koegzistavo su Šiaurės Europos manierizmu ir neogotikinėmis dailės tendencijomis.

Sėkmingas XVII a. pradžios karas tarp ATR ir Maskvijos užpildė kraštą vairiais parsivežtais trofėjais, tarp kurių labiausiai vertinamos buvo ikonos bei varpai. Panašiai kaip ir Stepono Batoro karas su Maskvija metu, Lietuvai kaip karo grobis pateko nemažai varpų. Yra žinomos kelios tokios karališkos dovanos – Vilniaus katedrai Žygimantas Vaza dovanojo „nemažą maskvietišką varpą“ paimitą po Smolensko už mūšio⁴⁷¹. Kitas didelis „maskvietiškasis“ varpas atiteko tuo metu dar statomajam Šv. Kazimiero bažnyčiai⁴⁷². Tokiame trofėjuje būta ir daugiau ir jie pasiekdavo net palyginti atkampias vietas, kaip Trakeliai (dabar Baltarusija, Varanavo r.), kuriame bažnyčioje dar 1679 m. minimas nedidelis maskvoniškasis varpas⁴⁷³. Apie 1619 m. pab. Vilniuje liedinant Tytuvėnų vienuolynui skirtą varpą, kaip medžiaga buvo panaudotas nedidelis, keli akmenų svorio maskvoniškasis varpas, kurį padovanojo „senas karys“ (*veteranus miles*) Grigalius Stankevičius⁴⁷⁴. Kitas nedidelis „maskvoniškasis varpelis“ Tytuvėnų vienuolynui padovanojo Mykolas Birgla⁴⁷⁵. Jau XVII a. II p., 1664 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos etmono Mykolo Paco iš ortodokso Švensko vienuolyno (dabar Rusija, netoli Briansko miesto) buvo pagabentas sveriantis varpas⁴⁷⁶, kuris 1670 m. atiteko Pažaislio kamaldulių vienuolynui⁴⁷⁷. Bene paskutinis trofėjus instrumentas išlikęs kaip manoma, greičiausiai iki pat Antrojo pasaulinio karo, buvo saugomas Zietelos bažnyčioje (dabar Baltarusija, Gardino sr.). Jis 1653 m. bažnyčios inventoriuje pavadintas kaip „didelis varpas, maskvoniško darbo su rusiškais užrašais“⁴⁷⁸.

⁴⁷¹ Homolicki, op. cit., p. 105.

⁴⁷² Brensztejn, op. cit., s. 42, 112.

⁴⁷³ M. Czewska, Katarzyna; Pyzel, Konrad. Kościół parafialny p. w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Trokielach. In: KKWW. T. IV, 2011, s. 195.

⁴⁷⁴ Brensztejn, op. cit. p. 42, 43, 112.

⁴⁷⁵ Ibidem, p. 113.

⁴⁷⁶ M. Brenšteinas nurodė, kad varpas buvo funduotas Maskvijos caro Ivano Rostovo, svorio 12 pūdai, tai yra 196,5 kg ir kainavo 3000 auksinų. Akivaizdu, kad M. Brenšteinas nurodė gerokai per mažą varpo svorį. Brensztejn, op. cit., p. 113.

⁴⁷⁷ Kairiškėytė–Jacinienė, Halina. *Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 32-33.

⁴⁷⁸ M. Czewska, Katarzyna. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Zdzińcu. In: KKWN. T. IV, 2014, s. 155, 176.

Maskv nai taip pat vertino varpus ir tai ryškiai parodė šio amžiaus viduryje vykusių vienas didžiausių istorinių sukratimų per visą šalies egzistavimo laiką. Karas su Maskvijos valstybe bei Švedija, šešerius metus trukusi didžiosios šalies dalies bei pačios sostinės – Vilniaus okupacija, yra tarsi cezūra dalijanti šalies kultūrinį ir ekonominį raidos etapą. Karo sukelti nuostoliai išsiskyrė ne tik žuvusiųjų skaičiumi, patirtais nuniokojimais, bet ir plėšimais. Tenka pastebėti, kad tuo metu švedai užimta vakarinė Lietuvos dalis nukentėjo kiek mažiau nei maskvėnų okupuoti centriniai šalies regionai. Per šešerius metus trukusią maskvėnų šeiminkavimo laiką buvo išvežti ar sunaikinti beveik visi jiems patekę bažnyčių varpai⁴⁷⁹, todėl Lietuvoje instrumentai pagaminti iki 1655 metų yra didelė retenybė ir dauguma jų išliko ne istoriniame valstybės centre, bet Žemaitijoje ir kituose periferiniuose šalies regionuose. Nuostolių mastas rodo ir tas faktas, kad dar XIX a. pab. Rusijoje buvo išlikęs ne vienas toks trofėjinis varpas paimtas karo žygio Lietuvoje metu. Taip Modlino cerkvėje (dabar Tverės sritis, Udomlės rajonas) buvo du varpai, pagal vietinę legendą atvežti iš Vilniaus asmeniniu caro leidimu. Ant vieno varpo buvo lotyniškas psalmės tekstas ir varpo metrika. Išlikęs teksto nuorašas, padarytas su klaidomis ir greičiausiai nepilnas: „Gloria in Exelsis Deo Ft [t. b. „Et“ – G.Ž.] in terra Pax laudamus te. Fusa Vilae [t. b. „Vilnae“ – G.Ž.] anno Dni 1654“⁴⁸⁰ (Garb Dievui aukštybėse ir žemėje taika, giriame Tave. Nulietas Vilniuje, 1654 Viešpaties metais), deja, meistro pavardė nenurašyta.

Trofėjiniai varpai galėjo būti paimti ne tik svetimosiose šalyse, bet tam tikromis aplinkybėmis ir nuosavoje. Vien toks instrumentas patekusių Radvilų valdas per XVII a. vidurio karus aprašė Eustachijus Tiškevičius. Varpas jo lankymosi metu priklausė Biržų kalvinistų bažnyčiai. Ant instrumento buvo 1508 m. data ir inskripcija kirilikos raidėmis, kurioje buvo nurodyta pirminio instrumento paskirties vieta – Mogiliavo [dabar Baltarusija] Viešpaties Žengimo dangi ir Dievo Motinos Globos (Pokrovo) cerkvė. Šis varpas galėjo Biržus patekti, kai 1655 m. LDK didysis etmonas Jonušas Radvila kartu su pusbroliu ir tuometiniu Biržų savininku Boguslavu Radvila buvo apsupęs Mogiliavo pilį, kurios priešpilyje ir stovėjo rašėminė cerkvė⁴⁸¹.

Karo trofėjumi greičiausiai buvo ir Kdainių Šv. Jurgio bažnyčioje saugomas varpas. Instrumento atsiradimo Kdainiuose istorija iki šiol nebuvo aptarta, o ir pats varpas literatūroje tiktai paminėtas tik kartą ir tai vienu sakiniu⁴⁸². Kaip nurodo ant instrumento esantis rašas, jis buvo nulietas 1632 m. ir buvo skirtas Mozyrio [dabar Baltarusija, Gomelio sr.] Skaisiausios Dievo Motinos (Preistenskos) cerkvei. Visai tikėtina, kad minėta cerkvė buvo sunaikinta 1648 m., kai sukilusi kazokų rankas patekusių Mozyrių užmies bei nusiaubusiu minėto Jonušo Radvilos vadovaujama kariuomenė⁴⁸³ prisiminus, kad Kdainiai buvo J. Radvilos centrinė valda ir kad bent jau jis ir yra palaidotas, varpo, kaip minėtos karinės ekspedicijos metu paimto trofėjaus, patekimo kelias Kdainius nekelia didelių abejonių⁴⁸⁴. Tad instrumentas yra ne tik reikšmingas XVII a. vidurio kariuomenės ir bet ir vienintelis mums žinomas Lietuvoje išlikęs varpas – trofėjus. Tenka tik pastebėti, kad Jonušo Radvilos gyvenime buvo ir daugiau su varpais susijusių istorijų, labiausiai pagarsėjusi vyko 1651 m., kai kovodamas su sukilusiais kazokais etmonas užėmė Kijevą ir kaip karo trofėjus

⁴⁷⁹ Vienintelė žinoma išimtis buvo Vilniaus katedros varpai. Pastarieji, greičiausiai dėl savo dydžio, nebuvo išgabenti Maskvą, bet sunaikinti vietoje (apie tai toliau tekste).

⁴⁸⁰ 2004. In: . Internetė: <http://nasledie.dubna.ru/article.asp?id=99&idcategory=99&idparent=2>

⁴⁸¹ Tyszkiewicz, Eustachy. *Bir e: rzut oka na przeszło miasta, zamku i ordynacyi*. St. Petersburg, czcionkami A. H. Kirkora, 1869, s. 147, 148.

⁴⁸² Brenszejn, op. cit., p. 135.

⁴⁸³ . 1. In: *My Mozyr*. Internetė: <http://mykozyr.info/1152271166-mozyr-istoriya-mozyr-v-sostave-vkl-i-rechi.html> [žiūrėta 2014 06 12].

⁴⁸⁴ Abejotina ar Jonušas Radvila, būdamas nuosekliu kalvinistu, galėjo dovanoti varpą katalikų bažnyčiai. Greičiausiai instrumentas katalikų bažnyčiai pateko mums nežinomomis aplinkybėmis.

nukabino miesto cerkvi varpus⁴⁸⁵ ir Dniepro upe išplukd Lietuv . Deja, tolimesnis ši varp likimas n ra žinomas.

XVII a. I tre dalio varpai Lietuvoje: informacin s lak nos. Apie XVII a. pirmojoje pus je Lietuvoje dirbusius varp liejikus žinoma itin mažai. Deja, mes neturime nei vieno išlikusio varpo, kuris tur t Lietuvoje dirbusio meistro signat r ir b t pagamintas šio amžiaus pirmajame tre dalyje; turimi istoriniai šaltiniai mums taip pat neteikia nauj pavardži . Žinoma tik, kad tuo metu dar dirbo XVI a. pab. savo veickl prad j varp liejikai, vis pirma aukš iau min tas Martynas Hofmanas, paskutin kart minimas 1611 m. XVII a. pirmaisiais metais Nesvyžiuje savo paskutinius varpus nuliejo Hermanas Moltzfeltas. Iš viso šio netrumpo laikotarpio išliko vos keli varpai kurie, su nemažomis išlygomis, gali b ti laikytini pagamintais Lietuvoje: 1611 m. varpas Žagar s bažny ioje, 1614 m. varpas Rietavo bažny ioje bei 1619 m. varpas iš Telši katedros bei nedatuotas varpelis iš Gegužin s bažny ios. Kriterijus lemiantis tok priskirim vargu ar gali b ti mokslišškai pagr stas – tai meistro signat ros nebuvimas. Tuo pat metu pagamintus importinius varpus galime atpažinti pagal meistr signat ras. Lietuvoje žinome Rygos meistro Hanso Meyerio 1605 m. nuliet varp , kuris buvo skirtas nežinomai Vitebsko cerkvei, o v liau atiteko Vilniaus Šv. Mykolo bažny iai⁴⁸⁶ bei kelet Ryt Pr sijoje nuliet varp : Markuso Ulmano iš Karaliau iaus 1608 m. varp saugom Šventosios katalik koply ioje, 1620 met Pašil s bažny ios varp su ilgu lietuvišku rašu, nuliet meistro Johanno Gorg s (*Ians Gorge*)⁴⁸⁷, Nicolauso Schmidicheno 1626 m. nuliet varp Bataki bažny ioje bei kiek v lesnius šio meistro varpus Sakalyn s koply ioje (1637 m.) bei Panev žiuo (1639 m.) bažny ioje; dar vieno Karaliau iaus liejiko Michelio Dornmano varpas datuojamas XVII a. I puse išliko Palangos bažny ioje. Ta iau, net ir po „tvano“ išliko didesnis skai ius ne vietini , bet importini varp , kas gal t rodyti tendencij , kad tuo istoriniu laikotarpiu dominavo vežtiniai, o ne Lietuvoje pagaminti varpai, ta iau d l itin nedidelio turim objekt skai iaus tai negali b ti mokslišškai pagr stu argumentu.

Vilniaus katedros varpai. Galima susidaryti nuomon , kad XVII a. I tre dalyje Lietuvoje nebuvo ryškesni , savo darbais išgars jusi vietini varp liejik . Iš pirmo žvilgsnio šiam teiginiui pritart ir neaukšt profesin lyg gal t iliustruoti M. Homolickio paskelbta Vilniaus katedros varp istorin apybraiža. Joje pateikta daug fakt apie katedros varp perliejimus ir pažeidimus XVI a. pab.–XVII a. I p. Dokumentuose minimi trys katedros varpai *Karališkasis, Vyskupinis ir Kapitulinis*⁴⁸⁸. Pirmasis j , dar vadintas *Didžiuoju* arba *Žygimantu*⁴⁸⁹, gal b t buvo didžiausias varpas Lietuvos istorijoje: jam skilus, pirm kart buvo perlietas dar XVI a. pab. – 1595 m., šiam darbui nepavykus, pakartotinai – 1597 m.⁴⁹⁰. Vos trylikai met pra jus, Karališk j varp , kaip ir kitus katedros varpus, reik jo perlieti iš naujo, nes 1610 m. sudeg katedros varpin su

⁴⁸⁵ , 2011.
In: , Internete:
http://kolokol.at.ua/publ/starinnye_kolokola_regiony_kolokolnogo_litja_upomjanutye_v_rabote_v_l_modzalevkog_o/1-1-0-7

⁴⁸⁶ Varpas sovietiniais metais pradingo iš Vilniaus restauracini dirbtuvi , kuriose buvo saugomas ir jo likimas nežinomas.

⁴⁸⁷ Varpas grei iausiai buvo skirtas Klaip dos lietuvi bažny iai ir atgabentas Pašil po Antrojo pasaulinio karo.

⁴⁸⁸ Tai n ra tikrieji varp vardai, bet pravard s nusakan ios j fundatorius; varpai dar buvo vadinami pagal j paskirt (pvz. *Sekmadieninis varpas*), pagal dyd (*Didysis varpas*). Žinomas vienintelio varpo vardas – *Žygimantas*, juo buvo vadinamas didysis varpas, kit instrument vardai n ra žinomi.

⁴⁸⁹ *Campana Regia, campana Maxima, nola Sigismundi*. Žr. Homolicki, op. cit., p. 102.

⁴⁹⁰ M. Brenšteinas, matyt pats neskait kapitulos akt knyg ir teig , kad tais metais buvo meistriui sumok ta už perliejimo metu prid t medžiag (Brensztejn, op. cit., p. 40,41), ta iau Homolickio cituotame fragmente aiškiai parašyta: „in prima fusione majoris campanae“ (pirmojo varpo perliejimo metu). Jei buvo pirmas perliejimas, tai tur jo b ti ir antras. Žr. Homolicki, op. cit., p. 104.

joje buvusiais varpais. Trečiasis pagal dydį – Kapitulinis varpas, perlietas po varpinės gaisro, dėl prasto skambėjimo, dar kartą buvo liejamas 1612 m. Po dvidešimt dviejų metų (1634 m.) buvo perlietas kažkuris iš pamintų varpų, o 1635 m. vėl reikėjo „taisyti“ katedros varpus⁴⁹¹. 1649 m. reikėjo perlieti antrą pagal dydį katedros *Vyskupin* varpą⁴⁹². M. Brenšteinas gana kategoriškai išsakė savo nuomonę nurodydamas, kad katedros varpų dažnas perliejimas rodo, kad tuo metu Vilniuje nebuvo patyrusio varpų liejiko⁴⁹³. Tačiau autorius pats sau prieštarauja teigdamas, kad karališkojoje patrankos liejykloje dirbo „eilis patyrusių patrankininkų“, tačiau jie „buvo taip smarkiai užimti [...], kad varpų liejimu verstis negalėjo“⁴⁹⁴. Šis, gana naivus pasąžas, kaip pamatysime vėliau, visiškai nebuvo panašus ties. Jei XVII a. pradžioje Vilniaus patrankos liejykla iš viso veikė, tai tik tam tikrais laiko tarpais, kai būdavo reikalinga jos produkcija, o ne nuolat, kaip daugelis šiuolaikinių gamyklų. Kita vertus, patrankos liejiko amato išmanymas negarantavo nulietų varpų kokybės. Tam buvo dvi priežastys: patrankos ir varpų metalų sudėtis buvo skirtinga, o dėl jų per daug alavo metalų, varpų medžiaga tapdavo perkieta ir lengvai skildavo; apskaičiuoti tinkamas varpų sienelių proporcijas taip pat nebuvo lengva užduotis. Be to, Vilniaus katedros varpų perliejimas turėjo būti itin komplikuoja užduotis, nes jie išsiskyrė spindimais dydžiais. Viename iš XVI a. pab.–XVII a. pr. Vilniaus miesto aprašymų nurodyta, kad Vilniaus katedra, panašiai kaip ir Krokuvos, turi vieną didžiulį varpą, „toks didelis, kad jo skambinimui judinant reikia daugiau kaip dvidešimties stiprių žmonių“⁴⁹⁵. Numanoma, kad liudijimas nėra tikslus. Greičiausiai vadinamajam *plenumui*, kai skamba visi turimi bažnyčios varpai, galėjo prireikti panašaus skaičiaus žmonių, tačiau vienam varpui išjudinti, tai aiškiai per daug žmonių: skambinimui didžiausiu viduramžiu varpu Vidurio Europoje – Torūnės *Tuba Dei* (varpas sveria kiek daugiau kaip 7 tonas be pakabos) reikalingi 4–6 žmonės⁴⁹⁶, o Vavelio *Žygimantui* (sveria apie 10 000 kg be pakabos) – nuo 8 iki 12 žmonių. Mažai tikėtina, kad Vilniaus katedros didysis varpas galėjo būti gerokai sunkesnis už Vavelio katedros varpą, tačiau savo dydžiu jis negalėjo būti ir daug mažesnis. Taip manyti verta tarpusavyje persipynusių abiejų varpų atsiradimo istorija. Krokuvos Vavelio katedros varpas *Žygimantas* [41 il.], vienas iš žymiausių Vidurio Europos varpų, buvo nulietas 1520 m. iš Niurnbergo kilusio meistro Hanso Behamo. Šio instrumento fundatoriumi, kaip ir Vilniaus karališkojo varpo, buvo Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis, kurio dangiškojo globėjo Šv. Žygimanto (Zigmanto) vardas buvo suteiktas abiem instrumentams. Žygimantas Senasis valdydamas dvi atskiras valstybes, į sostinę turėjo jam priklausiusias karališkas rezidencijas su prie jų prišlietomis katedromis. Valdovas buvo abiejų katedros bažnyčios faktinis koliautorius, o šios greturmes bažnyčios, tarnavo ir kaip privatus valdovo maldos namai bei šeimos narių palaidojimo vietos. Iš J. Kurczewskio paskelbtos Vilniaus katedros monografijos išryškėja Vilniaus ir Krokuvos katedrų paralelė: Vilniaus katedros vidaus gyvenimas buvo organizuojamas pagal Krokuvos katedros statutus ir pavyzdį – *ad instar Cracoviensis*⁴⁹⁷, o iš kapitulos aktų matyti, kaip buvo siekiama pakartoti Krokuvos katedroje turimus elementus (pradedant antifonarijais ir baigiant togomis). Todėl valdovas fundavęs Lenkijos sostinę katedrai spindim varpą, pariteto principu turėjo ir savo turonija laikomos Lietuvos sostinę katedrai taisyti panaš

⁴⁹¹ skilus varpų tuo metu „sutaisyti“ buvo manoma tik vienu būdu – jį perliejant.

⁴⁹² Ibidem, p. 104-106; Kurczewski, Jan. *Ko ciół Zamkowy czyli Katedra Wileńska. Cz. III: Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1916, s. 124, 126, 130, 138, 145.

⁴⁹³ Brenštejn, op. cit., s. 41.

⁴⁹⁴ Ibidem.

⁴⁹⁵ Homolicki, op. cit., p. 101.

⁴⁹⁶ Šis varpas si buojamas nevirvėmis, kaip prasta, tačiau naudojant medinius „sparnus“ – pedalus pritvirtintus iš abiejų pusių prie varpo pakabos, ant kurių atsistoję vyrai išjudina varpų kojraumenėdka. Tai teko matyti per 2013 metų sekmines.

⁴⁹⁷ Kurczewski, 1908, op. cit., p. 182.

instrument⁴⁹⁸. Visa tai veria manyti, kad didysis Vilniaus katedros varpas tur jo bti daugmaž panašaus dydžio, kaip krokuviškis analogas ar galimai ne itin daug mažesnis. Tad laikant, kad didžiausias skirtumas tarp abiej varp gal jo bti nedidesnis kaip – Vilniaus Karališkojo varpo mas tur jo svyruoti tarp 7 ir 10 ton⁴⁹⁹. Lik katedros varpai, nors tur jo bti gerokai mažesni, ta iau atsižvelgus tai, kad j skambinimui reik jo mažiausiai keli žmoni , gal jo sverti po kelias tonas ar net daugiau. Tokio dydžio varp liejimui ar perliejimui buvo reikalingi išskirtiniai profesionalai, koki v lyvaisiais viduramžiais ar nauj j amži pradžioje Europoje buvo nedaug, o ir v lesni Vilniaus varp liejikai itin dideli varp jau nebeliejo⁵⁰⁰. Tad jei Vilniuje dirb meistrai m si tokio masto užduoties, tai jau kalba apie išskirtinius j geb jimus ir dr s , nors egzistuoja nemaža tikimyb , kad dideli varp perliejimui gal jo bti kvie iami meistrai iš stambi to meto varp liejimo centr – gal b t Rygos, Karaliau iaus, Gdansko ar dar tolimesni viet . Tai, kad Vilniaus katedros didieji varpai nebuvo atsitiktinis atvejis ir net tolimese provincijos bažny iose pasitaikydavo sp dingo dydžio varp , rodo Suražo (dabar Lenkija, Balstog s pavietas, Palenk s vaivadija) bažny ios varpas. Jis buvo nulieta 1542 m. Vilniaus katedros archidiakono Juozapo Jasinskio, buvusio taip pat ir Suražo klebonu, l šomis⁵⁰¹. Varpas sv r 150 p d , taigi nepilnas dvi su puse tonas. Nors nežinome šio varpo nuliejimo vietos, galime sp ti, kad jis buvo nulieta kaip parergonas⁵⁰² kurio nors Vilniaus katedros varpo perliejimo metu.

Sen j Vilniaus katedros varp likimas yra detaliai aptartas Homolickio, Kurczewskio, Brenšteino, tod l nematydami prasm s kartoti žinom informacij , norime atkreipti d mes vien aspekt : po Vilniaus išvadavimo iš maskv n 1661 m., buvo rastos apdegintos katedros varp skeveldros. Žinant, kaip skrupulingai maskv nai pl š ir grob turt užgrobtame krašte yra keista kod l katedros varpai nebuvo išvežti Rusij , juo labiau, kad M. Homolickis nusteb s raš : „kad pati katedros bažny ia nei pilis, kaip žinome, šturmo metu nebuvo sudeginta“⁵⁰³. Šiuo atveju galime tik pasteb ti, kad nežinome ar min tos skeveldros buvo vis katedros varp ar tik didžiojo varpo nuolaužos. Gal b t mažesnieji varpai gal jo bti išgabenti Maskv , ta iau did j varp , nesant tarp

⁴⁹⁸ Numanoma, kad Vilniaus katedros varpas *Žygimantas* buvo nulieta tarp 1522–1524 m. Tokio dydžio varpo nuliejimas gal jo užimti ne mažiau kaip metus, o instrumentas tur jo bti liejamas artimoje savo paskir iai vietoje, grei iausiai tarp varpin s bokšto ir pietinio katedros jimo rengtoje liejykloje. Sp jama varpo nuliejimo data yra artima, ta iau kiek v lesn už Krokuvos analogo. Didel tikimyb , kad Vilniuje varp nuliejo tas pats Hansas Behamas, kuris pagamino ir Krokuvos varp . Taip galima manyti, nes abu instrumentai atsirado, kaip dvi to paties projekto dalys, j užsakovas buvo tas pats žmogus ir papras iausiai vargu ar kuris kitas meistras b t gal j s nuliedinti tokio didžio varp . Varp nuliejimo dat nustatyti padeda istoriniai šaltiniai, kurie nurodo, kad tarp 1522–1524 m. vyko katedros varpin s rekonstrukcija, kuriai vadovavo iš Italijos atvyk s architektas Annusas (Homolicki, op. cit., p. 102). Literat roje, kartais nurodoma, kad varpin nukent jo 1530 m. katedros gaisro metu (Kurczewski, 1908, op. cit., p. 290). Ta iau apie varpin s pažeidimus min to gaisro metu duomen n ra (Homolicki, op. cit., p. 102). Šiame kontekste pamin tina Homolickio, Kurczewskio ir kit autori minima medin varpin pastatyta šalia katedros pietinio jimo. Ji buvo nugriauta Žygimanto Augusto po 1561 m. Šis funkcionalus, bet mažai estetiškas statinys, valdovo rezidencijos ir katedros kaimynyst je, nepatiko karaliui ir jis išsinuomav s varpin s sklyp , šioje vietoje pastat gyvenam j nam , o varpus perk l katedros sen j varpin . Medin s varpin s buvimas tokioje vietoje b t sunkiai paaiškinamas, ta iau atsižvelgus katedros Karališkojo varpo dyd ir jo svor , tampa akivaizdu, kad nuliejus did j varp buvo pabijota j kelti varpin s bokšt , tad jam specialiai ir tur jo bti pastatyta medin varpin .

⁴⁹⁹ Tre iasis mums žinomas Žygimanto Senojo funduotas varpas skirtas enstakavo paulin vienuolynui. Instrumentas buvo nulieta 1544 m. ir sveria 5 tonas.

⁵⁰⁰ Didžiausias garsiausio XVII a. antrosios pus s Vilniaus liejiko J. Delamarso varpas skirtas Vilniaus katedrai ir nulieta iš senojo Žygimanto liku i sv r 2 245 kg (jei skai iuosime lietuviškais svarais) žr. Brensztejn, op. cit., p. 60.

⁵⁰¹ Kułak, Ry ewski, 2012, p. 201, 203.

⁵⁰² Praktiniais sumetimais, vienu metu paprastai buvo liejamas ne vienas, bet dažnai keli varpai, taip sutaupant krosniai reikaling kur bei darbo laik . Tod l meistrai liedami pagrindiniu užsakymu laikytinus varpus, stengdavosi nulieti ir kelet kit , kitiems užsakovams, kas buvo prasta to meto praktika.

⁵⁰³ Homolicki, op. cit., p. 107.

Vilniaus ir Maskvos vandens keli, išgabenti buvo ne manoma, todėl greičiausiai jis paprasčiausiai buvo vandališkai sunaikintas, o jo nuolauž apdegim galima paaiškinti nepavykusiu bandymu šias nuolaužas suldyti (?).

Žagar s ir kiti XVII a. pirmojo trečiojo dalio lietuviški varpai. Iš keturi vietiniams gamintojams hipotetiškai priskiriam XVII a. I trečiojoje dalyje pagamint varp atidesnio d mesio nusipelnė vienintelis Naujosios Žagar s bažny ioje saugomas varpas. Kaip nurodo ant varpo išraižytas rašas, j nupirko tuometinis Žagar s klebonas Albertas ežnievskis (Czerzniewski), panaudoj s nežinom geradari paaukotas l šas. Instrumento korpuso viršutin dalį juosia trijų dali frizas [42 il.], jo viršutinėje dalyje yra dvi rumbeliais r mintos raš juostos su nulietais bažnytinio himno žodžiais ir varpo pagaminimo data: „*DA[>]PACEM DOMINE IN[>]DIEBVS NOSTRIS QVIA NON EST[>]ALIVS QVI[>]PVGNET PRO / * NOBIS NISI[>]TVES DEVS NOSTER * ANNO * DOMINI * 1611 *“(Viešpatie, suteik taik m s laikams, kadangi n ra kito, kuris kovot už mus, išskyrus Tave, m s Dieve. 1611 Viešpaties metais). Teksto užrašymui naudotas renesansinis kapitalis savo grafine išraiška artimas antikiniams pavyzdžiams, jama bdingi specifiniai bruožai – asimetriškas „M“ raid s vidinis laužymas, S-formos raid s „R“ kojel bei kvadratin „E“ raid s trumpesniu liežuviu. Žemiau eina ornamento juosta – jos raport sudaro pla i stilizuot akanto lap seka, j galai nukreipti žemyn, ornamento raporto virš r mina banguotas, arkat r primenantis viršutinis kont rras. Jis sudarytas iš nedideli , pusiau perskelt , lap koteli atkarp (auseli), kurios simetriškai išlenktos ir susuktos ties galais. Koteli jungtys papuoštos nedideliais nukarusiais lapeliais, o akanto lap apatin s dalys sujungtos išlenktais kaspinais. **Tai pirmas mums žinomas akanto lap panaudojimas Lietuvos varp puošyboje.** Akanto lap sekos ornamentas prad tas naudoti jau XVI a. I p., vienas iš senesni mums žinom šio ornamento taikymo pavyzdži yra 1570 m. Wolfo Hilgerio (Hilligerio) nulietas Freibergo (Vokietija, Saksonija) Šv. Petro bažny ios varpas [43 il.]. Šio varpo friz puošianti ornamentin juosta dekoruota panašiai komponuotais akanto lapais, o j lap koteliai analogiškai perskelti ir banguoti, kas rodo galimai egzistavus bendr abiems ornamentams prototip . Panašaus tipo, iš atkarp sud liotu arkat riniu ornamentu, papuoštas nedidelis varpelis, nulietas gal b t XVII a. pr., yra saugomas Gegužin s bažny ioje⁵⁰⁴. Jo korpuso virš juosia dviej dali frizas, kurio viršuje yra rumbeliais r mintas tuš ia rašo juosta, o jos apa ioje arkat rinis frizas sudarytas iš ragus primenan i simetrišk išlenkt juost (?) atkarp užriestais galais, j apa ioje – trikampiai, gyvulio kaukol primenantys elementai su kabošonu vietoje burnos ir dviem simetriškais užraitais vietoje aki . Atkarp jungtys puoštos trilapiais.

Atkreiptinas dėmesys ant Žagar s varpo esan i dat nesutapim : instrumento frizinėje juostoje nulietas 1611 m. data, ta iau liemenyje išgraviruotas tekstas nurodo 1614 metus, ten pat išraižytas ir varpo donatoriaus herbas. Graviravimo darbai greičiausiai buvo atlikti jau nuliejus varp . Tai netiesiogiai liudyt rašo grafika su ankstyvojo humanistinio kapitalio elementais: „D“ raid s forma, primenanti apverst „G“, „Z“ su viduriu skersiniu, „M“ su aukštai pakelta laužta vidurine dalimi ir nuožulniais šoniniais stiebeliais. Specifinis ir „A“ raid s rašymas su aukštai pakeltu skersiniu. Taigi atrodyt , kad raš išgraviravo vyresnio amžiaus meistras naudojantis archajiškesnius šrifto elementus nei tas kuris nuliejo varp . Geriau siži r jus galima pasteb ti, kad inskripcija padaryta plokš iu raižikliu ir atlikimo pob džiū primena jau anks iau aptart Maladavo cerkv s varp . Nors abiej instrument suk rimo laik skiria 31 metai, šriftai turi paradoksali skirtum – Maladavo varpo inskripcijos raidži formos daug artimesn s klasikiniam kapitaliui nei Žagar s varpe, jame matomi gaus s senoviški, dar iš XV a. paveld ti elementai. Ta iau dalis šiame varpe r žt raidži turi nevykusiai stilizuotus serifus, kas rodo bandym neatsilikti nuo savo laikme io tendencij .

⁵⁰⁴ Žal nas, 2008, op. cit., p. 13.

Šiandien nelengva nustatyti kur min tasis varpas buvo nulietas. Tik tina varpo pagaminimo vieta gal t b ti netoli nuo Žagar s esantis Rygos miestas, kuris tuo metu priklaus jungtinei Lietuvos–Lenkijos valstybei. Ta iau Žagar s varpo „anatomija“ dar kart ver ia mus sugr žti prie m s ne kart min to Martyno Hofmano 1583 m. Kaune nuliedinto Maladavo cerkv s varpo: panaš s abiej instrument dydžiai ir proporcijos (Maladavo varpas vos keliais centimetrais didesnis). Panašiai išlenktos kar n sos su nusklembtais kampais. Panašiai modeliuoti abiej varp viršugalvi pakraš iai. Panašus ir liemens virš juosian i friz komponavimas – jie vienodu atstumu atitraukti nuo varpo pe i linijos, sutampa abiej varp raš juost bendras plotis ir jos yra patalpintos ornamentini juost viršuje. Panašios taip pat ši varp graiž proporcijos bei j apatiniai šlait nuožulniai. Tad visai neatmestina galimyb , kad Žagar s varpas gal jo b ti pagamintas Vilniuje, to paties Martyno Hofmano, kuris 1611 m. dar vis t s savo veiki ⁵⁰⁵, o pats instrumentas buvo ne užsakytas, bet vadinamasis gatavas dirbinys, skirtas pardavimui neturint konkretaus užsakovo. Tai liudyt po trij met nuo instrumento pagaminimo padarytas donacinis rašas. Grei iausiai varpo liemenyje inskripcij išgravirav s meistras tur jo b ti kitas, nei tas kuris nuliejo instrument .

Tiek Žagar s varp puošiantis frizas, tiek varpo liemenyje išgraviruotas herbas turi renesanso stiliaus bruož ir šis instrumentas yra vienas iš nedaugelio šio stiliaus varp , kurie išliko dabartin s Lietuvos teritorijoje. Varpo dekoravimas graviruotais rašais ir herbu primena Jakobo Kenigo 1631 m. nuliet Stakliški bažny ios varp ⁵⁰⁶. Manytum me, kad tendencija varp puošyb papildyti ant varpo modelio išgraviruotais rašais ir herbais, yra specifin lietuviška renesansini varp puošybos savyb ⁵⁰⁷. Ši nuomon stiprina tai, kad ant baroko stiliaus bruož turin i varp rašai bei herbai jau nebuvo graviruojami, bet išliejami.

Kiti du šiame laikotarpyje nulieti varpai neturi jokios ornamentin s puošybos. 1619 m. liedintas Telši bažny ios varpas [44 il.] dekoruotas tik horizontaliais skaidymo elementais: rumbeliais, reljefiniais profiliais, jo liemenyje nulietas sta iakampis r melis su ilga inskripcija, kuriai tr ksta tiek šrifto elegancijos, tiek atidumo gaminant raides, tiek ir tikslumo jas išd stant, kas liudyt ne itin didelius meistro geb jimus, kas b dinga provincijoje dirbusiems amatininkams. Panaudotas renesansinis kapitalis, ta iau jau be humanistini element ⁵⁰⁸. Teksto rašyba bei skaidymas rodo, kad varp nuliejo lenk kalb blogai mokantis vokieitis: tai rodo ne tik klaidinantys tarpai žodži viduryje, kaip fraz je – „OST ARANIE“ (tur t b ti „O STARANIE“), bet ir žodžiai „ROCKV“, „WIELMOŚNIE[GO]“, „KOSTCZOLA“ (vietoje „ROKV“, „WIELMOZŃNIE[GO]“, „KOSCIOLA“), kita vertus, tai rodyt , kad meistras tur jo šios kalbos pagrindus ir jam padiktuot tekst grei iausiai pats užraš , panaudodamas jam paž stamus vokie i rašybos principus. Visa tai gana patikimai leist teigti, kad varpas buvo pagamintas Lietuvoje, ia ilgesn laik dirbusio meistro. Kita itin svarbi šio varpo savyb yra ta, kad ant jo liemens esanti inskripcija sukomponuota iš aukštesnio reljefo raidži , o ne išgraviruota falšgloke, kaip buvo b dinga Lietuvos renesansiniams varpams. Dar vienas svarbus bruožas – tai, kad tekstas jau n ra laisvai išd stytas varpo paviršiuje, bet

⁵⁰⁵ Tais metais buvo atnaujinta sudegusi Lietuvos valdovo privilegija Martynui Ochmanui. Mažai abejotina, kad tai tas pats Martynas Hofmanas, kuris kartais dar save vadino *Mertenu*. Toks pavard s adaptavimas prie vietiniams gyventojams prasto tarimo [lietuvi kalboje tuo metu skirtingai nuo lenk ar gud kalb nebuvo priebalsi „h“ ir „f“], XVI-XVII a. Vilniuje buvo dažnai sutinkamas. Abiej asmen tapatum patvirtina privilegijos tekste, prie pavard s esantis prierašas, kuriame nurodyta specialyb : *konwisarz, dla lania dzial i dzwonow* (žr. Vitkauskien , 2010, op. cit.). Žodžiu *konwisarz* v lesni laik lenk kalboje paprastai vadinamas alavo liejikas, alavininkas. Ta iau šiame kontekste jis naudojamas XVI a. b dinga reikšme, kaip *liejikas patrankas ir varpus* (*Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. X / Redaktor naczelny M. R. Mayenowa. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gda sk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976, s. 592).

⁵⁰⁶ Žal nas, 2008, op. cit., p. 12, 13.

⁵⁰⁷ Graviruoti rašus ant varp m go ir dabartin s Rusijos teritorijoje dirb to laikme io varp liejikai.

⁵⁰⁸ Išimtis t ra tik „A“ raid s su V-formos skersiniu kelis kartus panaudotos tekste.

turi sta iakamp apr minim . Šis brandžiajam renesansui b dingas kompozicinis elementas ne kart bus panaudotas ir ant dar v lesni , jau XVII a. 2–3 ketvirtyje nuliet varp .

Rietavo bažny ioje saugomas 1614 m. varpas taip pat neturi ornamentin s puošybos, jo korpuso viršutin dal juosia frizin juosta sudaryta iš trijų rumbeli , viršutin je dalyje yra inskripcija sudaryta iš devizo, paimto iš Šv. Petro pirmojo laiško ir datos: „VERBVM DOMINI MANET IN AETERNVM ANNO M DC XIII“ (Viešpaties žodis išlieka per amžius, 1614 metais)⁵⁰⁹

Manierizmo periodo „mažieji“ varp liejikai. Jei apie XVII a. pirmajame tre dalyje Lietuvoje dirbusius varp liejikus informacijos beveik neturime, tai apie šio amžiaus vidurio varp gamintojus žinome nepalyginti daugiau, Apie du iš jų Jakob Kenig ir Hendrik Betker mums praneša ne istoriniai šaltiniai – pastar j veikal rodo tik m s dienas pasiek ši meistr nuliedinti varpai. Jei J. Kenigas literat roje jau buvo pamint as, nors ir vienu sakiniu ⁵¹⁰, tai H. Betkerio vardas pirm kart buvo paskelbtas tik Istorijos ir kult ros paminkl s raše ir tai klaidinga forma, kaip Henrikas Bedekeris⁵¹¹. N ra žinomi jokie ši meistr biografiniai faktai, nežinomos ir vietos kur jie dirbo. O ir signat ras turin i varp išliko nedaug – tik po du.

Henrikas Betkeris (Betker / Bedker⁵¹²). Vieninteliai du šio meistro mums žinomi varpai šiandien saugomi Skirsnemun s ir Josvaini bažny ioje. Pirmasis varpas nulietas 1632 m. [45 il.]. Instrumentas n ra didelis: jo aukštis 60 cm, apatinis skersmuo 83,5 cm. Varpo korpuso viršuje yra dviej dali frizas sudarytas iš rašo ir ornamento juost . raš r mina ornamentiniai rumbeliai – viršutinis lauro lap pyn s pavidalo, apatinis dekoruotas kaspino atkarp motyvu su mažomis rozet mis tarpuose. rašo juostoje nulieta meistro signat ra – „HENDRICH BEDKER“; ornamento juost sudaro tiesi ir plokš i pavieni akanto lap seka, j galai orientuoti apa i . Toks akanto lap motyvas b dingas v lyvajam renesansui, ant varp sutinkamas iki pat XVII a. pab. Tenka pasteb ti, kad ant varpo nuliet ornament kokyb žema, ornamentini rumbeli piešinys užtrintas, o dalis akanto lap suformuota iš keli negrabiai sujungt element . Varpo liemenyje nulieta ilga inskripcija, ta iau ji, skirtingai nuo aukš iau aptart varp , jau n ra išgraviruota, bet sudaryta iš reljefini raidži . Inskripcija, panašiai kaip ir aukš iau min t renesansini varp liemenyse užrašyti tekstai, neturi apr minimo. Ji užrašyta renesansinio kapitalio šriftu su humanistiniais elementais: „Z“ raid rašoma su skersiniu viduryje, o „A“ su horizontaliu stogeliu raid s viršuje. Žodžiai neatskirti – išd styti vieningu srautu. Dalis žodži perkelta kit eilut tinkamai to nepažym jus, net paliekant eilut je vien raid , kaip žodyje „I / ES“ (t. b. IEST). Tekste apstu klaid (*DWON*, vietoje *DZWON*; *ODWIONY* vietoje *ODNOWIONY*; *IIPCA*, vietoje *LIPCA* ir t. t.), kas rodo, kad meistras visiškai nesuprato lenk kalbos. Priešingoje inskripcijai varpo liemens pus je (galiniame varpo fasade) nulietas reljefinis herbo skydas su lapais ir riterio šalmu jo viršuje. Instrumento fundatoriaus Andriejaus Ozemblovskio herbo *Radwan* heraldin fig ra bei abipus kartušo esantys siglai išgraviruoti.

Josvaini bažny ioje saugomas varpas [46 il.] nulietas 1634 m. turi panaš friz , tik jo viršutin rašo juost r minantys ornamentiniai rumbeliai daug tiksliau nulieti. Frize patalpintas devizas – psalm s citata ir meistro signat ra parašyta kiek kitokia forma: „HINRICH BETKER“. Ornamentin juosta taip pat tiksliau nulieta ir sudaryta iš dviej dydži akanto lap – didesni ir mažesni išd styt pakaitomis (jiems panaudota ta pati forma). Varpo liemenyje nulieta ilga lotyniška

⁵⁰⁹ Švėrebas, Povilas. [Rietavo] *Bažny ios varpai*. In: PDSAD, p. 253, 257.

⁵¹⁰ Brensztejn, op. cit, 135.

⁵¹¹ Lietuvos ... s rašas, 1973, op. cit., p. 490.

⁵¹² Šiame darbe vartojame labiau paplitusi šiuolaikin je vokie i kalboje *Betkerio* pavard s form .

inscripcija (dedikacija ir donacinis rašas), skirtingai nuo lenkiško Skirsnemun s varpo rašo, nulietas daug tvarkingiau – jį padarytos tik dvi klaidos, dauguma žodžių atskirta eilutės vidur pakeltais taškais; žodžius stengtasi nulieti toje pačioje eilutėje, o vieninteliame dviejose eilutėse išdėstyta žodyje brūkšnelių pažymėjimų perkimo vieta (LEC – / TISSIMÆ), kas rodo meistrą, jei ne mokslininkas, tai supratus lotynų kalbą. Rašas padarytas renesansinio kapitalio šrifto ir vieninteliu humanistinio šrifto elementu, t. y. „A“ raidės su skersiniu stogeliu jos viršuje. Specifiniu meistro rašybos elementu reikėtų laikyti dalyje „I“ raidės, ties stiebelio viduriu simetriškai išdėstytus du taškus.

Josvaini varpe, sulyginus ją su keliais metais senesniu Skirsnemun s varpu, matomi svarbūs pokyčiai vykę tiek varpų puošyboje, tiek ir dekoravimo technikoje. Josvaini varpas yra seniausias mums žinomas Lietuvoje pagamintas instrumentas, kuriame inskripcijų raidės jau buvo klijuojamos ne tiesiai ant varpo modelio, kaip matome senesniuose varpuose, bet naudojant vadinamąsias pagalvėles – stačiakampius lapelius, kurie su ant jų nulietomis raidėmis buvo klijuojami ant instrumento formos. Taip pagamintas rašas tapo daug tvarkingesnis, o eilutės tiesios. Skirtumas akivaizdus, palyginus Skirsnemun s ir Josvaini varpų inskripcijas. Pirmoji buvo pagaminta klijuojant raides tiesiai ant modelio paviršiaus, tuo tarpu Josvaini – jau naudojant „pagalvėles“ [46, 47 il.].

Viena iš puošyboje vykusių permainų yra ornamentinio rėmelio panaudojimas apimanant varpo liemenyje užrašytą inskripciją. Rėmelis sudarytas iš tokių patrumbelių, kurie rėmina ir varpo frizų rašą juostelėmis. Dar vienas naujas elementas – tai varpo retrofasade nulietas jungtinis Aleksandro Masalskio ir jo žmonos Apolonijos Jasinskaitės šeimininis herbas. Tai renesansiškai paprasta, manieristini elementu neturinti, simetriška kompozicija apjungianti du keturi lauk herbus papuoštus akanto lapais ir komponuotus ovaliomis lauro lapų girliandomis [47 il.]. Dar vienas svarbus elementas kurį pirmą kartą pastebime Lietuvoje nulietuose varpuose – tai antropomorfiniais veidais papuoštos karūnos. H. Betkeris varpų puošyboje pirmasis pradėjo taikyti nemažai Lietuvai naujų elementų: herbai jau nebėra graviruojami, bet modeliuojami reljefu, pasitelkiant profesionalių skulptorių pagamintas formas; jis pirmasis varpų pradėjo naudoti ornamentinius rumbelius bei antropomorfines karūnas. Kaip galima spręsti iš H. Betkerio nulietų rašų, meistras 1632 m. turėjo būti neseniai atvykęs iš Vokietijos kalbanio arealo ir dar nepramokęs lenkų kalbos.

Jakobas Kenigas (Jacob Kenig). Šio varpų liejiko asmenybę kelia nemažai klausimų. Meistras turintis tą patį vardą ir pavardę – „Jacob König“, tarp 1612-1648 m. dirbo Vokietijoje, – Leipcege. Žinomiausias jo išlikęs kūrinytis, tai Vitenbergo parapinė bažnyčios Didysis varpas, kurio skersmuo 2 metrai, o svoris 5 650 kg⁵¹³. Dabartinės Lietuvos ribose yra išlikę du varpai turintys Jakobo Kenigo signatūras ir datuoti 1631 bei 1632 m. Be to, tais metais J. Königo nulietas varpas Vokietijoje nežinome, tad teoriškai egzistuoja galimybė, kad šis meistras kuriam laikui buvo persikėlęs į Lietuvą. Deja, šiuo metu nedisponuojame jokiais faktais leidžiančiais patvirtinti tokią galimybę, o išlikusi varpų gana vidutiniška kokybė verčia abejoti šios hipotezės teisingumu. Antra ir labiau reali galimybė, kad šis meistras galbūt iš Lvovo miesto liejiko (nuo 1579 m.) Danieliaus Kenigo⁵¹⁴ sėkė (?).

⁵¹³ *Glocken in Deutschland. Die größten Glocken der Bundesrepublik Deutschland*. Stand: Juli 2014. Internetė: <http://www.glocken.impactev.de/glocken-in-deutschland.pdf>

⁵¹⁴ Nurodomi pavardės variantai *Kenig, Kinig, Król*, žr. - Różycki, Edward. Jeszcze o Iwanie Fedorowie (Fedorowiczu). In: *Confraternitas*.

[serija - : , , 15]. : , - . . . , 2006-2007, c. 193, 194.

Pirmasis mums žinomas Jakobo Kenigo nulietas varpas buvo nulietas 1631 m. yra saugomas Stakliški bažnyioje. Instrumentas yra didelis, jo korpuso aukštis tik 24 cm, skersmuo 32,5 cm. Frizinėje juostoje yra rašas – „IACOB KENIG ANO CHRISTI 1631“ tarp žodžių ir skaičių yra divizoriai – trumpo ties viduriu išgaubto statmens pavidalo. Tai vienas iš nedaugelio senosios epigrafikos paminklų Lietuvoje, kuriame dominuoja ankstyvasis humanistinis kapitalis ir paskutinis labai pavluotas šio šrifto panaudojimo atvejis. Būtent tik čia randame ankstyvajai šio šrifto fazei būdingą „I“ raidę su stiebeliu su gumburu viduryje. Šiam šriftui taip pat būdinga „H“ raidė su gaubtu skersiniu, „A“ su skersiniu stogeliu jos viršuje. Tačiau raidės „E“, „N“, „O“ rašyba jau standartinė, būdinga renesansiniam kapitaliui. Itin archajiški šrifto elementai gali būti nuoroda, kad meistras mokėsi varpelio liejimo amato konservatyvioje ir provincialioje aplinkoje, kas galėtų būti papildoma nuoroda Lvovo miestui. Šis varpas tarp Lietuvos epigrafikos paminklų išskiria ir itin retai sutinkama datos užrašymo formule su žodžiais – „ANO CHRISTI“. Tokie datos palydintys prieraišai yra žinomi tik dar ant dviejų Lietuvos varpų, kurių vienas buvo saugomas – Žaludko bažnyioje (dabar Baltarusija, Ščiutino r., Gardino sr.) ir turėjo pilnai nurodytą datą – „Anno Christi d. 19 aprilis 1631“ (1631 Kristaus metais, balandžio 19 d.)⁵¹⁵. Atsižvelgus į datą sutapimą ir itin retą užrašymo formulę, galima manyti, kad abu varpai galėjo būti nulieti to paties meistro. Tai netiesiogiai patvirtina ir ant Stakliški varpo liemens išgraviruoti rašai. Jie, kaip ir daugelis aukščiau aptartų, buvo padaryti ant falšgloko, dar prieš nuliejant instrumentą. Sudingos formos skydelyje patalpintas donatoriaus herbas „Prasas 3“ bei siglai „S M / P S“, iš kurių paskutiniai du gali būti skaitomi, kaip *Parochus Stokliscensis – Stakliški klebonas*, bei pakartota data – „ANNO 1631 APVILIS“, paskutinysis žodis greičiausiai klaidingai parašytas ir turėjo būti „APRILIS“ – *balandis*, taigi varpas J. Kenigas greičiausiai nuliejė to paties liejimo metu, kaip ir paminėtas Žaludko instrumentas⁵¹⁶. Tai leidžia teigti, kad J. Kenigas 1631 m. turėjo dirbti Lietuvoje (galbūt Vilniuje, ne itin nutolusiame tiek nuo Stakliški, tiek ir Žaludko). Stakliški varpo frizinė juosta dviejų dalių – jos viršuje dviem rumbeliais išskirta rašo juosta, o apačioje akanto lapelių ornamentinė juosta. Lapeliai išdėstyti vienas šalia kito, viršuje sujungti, o jų galai nukreipti apačią [48 il.]. Šis ornamento tipas ant varpų sutinkamas iki pat XIX a. vidurio ir tai pirmas mums žinomas šio pobūdžio motyvo panaudojimo atvejis ant Lietuvoje nulietų varpų.

Antrasis J. Kenigo varpas, nuliedintas 1632 m. yra saugomas Kdainių Šv. Jurgio bažnyioje. Apie šio instrumento istoriją buvo rašyta skyriaus pradžioje. Varpas vidutinio dydžio – jo korpuso aukštis 50,8 cm, apatinis skersmuo 66,5 cm, instrumento silueta artimas gotikinė formų varpams [49 il.]. Korpuso viršuje juosia frizas sudarytas iš ornamentinės juostos bei viršuje išdėstytos dviejų eilučių inskripcijos. Apatinė teksto eilutė rimbais, o viršutinė patalpinta jos viršuje. Ornamentinė juosta originalios kompozicijos – ji sudaro aštrius plonų apkaustų motyvus: raporto centre dvi simetriškai išlenktos S-formos riestės voliutiškai užlenktais galais sudarančios širdišką kartuš su sparnuota angeliuko galvute jo viduryje bei varpelio žiedu motyvo apačioje. Šoninis ornamento elementas primena heraldinį leliją su dviem simetriškais šonais išsikišusiais seliais [50 il.]. Manieristinio apkaustų ornamento pobūdį būdingas šio motyvo finalinei fazei, jau primenančią baroko epochai būdingus aštrius rimbais. Varpų liemenyje nulietas stačiakampis plaketė vaizduojanti Dievo Motiną bei vaikelius Jėzų ir Šv. Joną Krikštytoją [51 il.]. Mergelė Marija vaizduojama sėdinti su Jėzumi ant kelių. Hiperbolizuotai išdėdintoje dešinėje rankoje Marija laiko stambią proporcingą krucifiksą. Pirmajame plane klupi maždaug trijų – penkerių metų Jonas

⁵¹⁵ Varpas sv. r. 20 p. d. 20 svar – t. y. apie 307 kg skaičiuojant lietuviškais svarais, žr. Kolendo-Korczakowa, Katarzyna. Kościół parafialny w Szydłowiczach. In: KKWN. T. II, 2006, s. 256.

⁵¹⁶ Meistrai taupydami kuro ir metalų sąnaudas, paprastai vieno liejimo metu nuliedavo nuo kelių iki keliolikos varpų, o tokios liejimo „sesijos“ nebūdavo dažnos.

Krikštytojas, kuris teikia J zui ir Marijai vaisius. Plaket s prototipas n ra žinomas, ta iau galima manyti, kad jos kompozicijai pavyzdžiu pasitarnavo modifikuotas renesansinis tapybos k riny.

Frize esanti inskripcija lenk kalba nulieta itin skubotai – žodžiai neatskirti tarpeliais, jau pirmajame žodyje velta klaida – „PAVO [>]BOGV“ vietoje „PANV BOGV“; raid s aplikuotos iš karto ant falšgloko, kai kurios iki pabaigos neišpjaustytos. Raid s renesansinio kapitalio šrifto, be serif . Apversta „N“ raid bei „Z“ raid su skersiniu – b dingi humanistiniam šriftui, kaip ir aukštai pakelta „M“ raid s vidurinioji dalis. Panaudota šrifto forma rodo, kad meistras labai greitai atsisak archajišk humanistinio kapitalio element , kurie dominuoja tik metais senesniame Stakliški varpe.

Su K daini varpu nemažai bendr bruož turi nežinomo gamintojo 1636 m. nulietas varpas šiuo metu saugomas Smolensko (Rusija) Dievo Motinos Užmigimo (Uspenijos) sobore. Šis varpas mums žinomas ne iš tiesiogin s autopsijos, bet tik iš viešojoje erdv je paskelbt nuotrauk . Kaip nurodo ant varpo esanti lenkiška inskripcija, varpas buvo skirtas Viešpaties Atsimainymo cerkvei, o jo fundatoriumi buvo Holov ino (dabar Baltarusija, Mogiliavo sr.) miestietis Ivanas Semionovi ius Vodovozovi ius. Varpo istorija n ra tiksliai žinoma – S. Pisarevas man , kad varpas priklaus Smolensko Spaso vienuolynui⁵¹⁷. Numanoma, kad varpas grei iausiai gal jo patekti Smolensk kaip maskv n trof jus paimtas 1654 m. už mus Mogiliav , kuriame taip pat buvo Viešpaties Atsimainymo cerkv ir kuris daug ar iau Holov ino nei Smolenskas.

Šis varpas [52 il.] didesnis už aukš iau pamin tus – jo liemens apa ioje v liau išraižytas rašas archajine kirilika nurodo svor „**БѢСѢ 37 п 30 Ф**“ t. y. nepilnus 620 kg. Varpo korpuso virš juosiantis frizas panašios kompozicijos kaip ir K daini varpo – dvi inskripcij juostos r mintos rumbeliais, j apa ioje ornamento juosta sudaryta iš pla i akanto lap , savo fakt ra primenan i kriaukl bei smulki lapeli ir vaisi (?) pyni tarp j [53 il.]. Nors frizas savo pob džiu gali b ti laikomas artimu baroko stiliui, jo renesansin kilm išduoda specifin s „ausel s“ – užraitai lapeli viršutiniuose pakraš iuose, matomi ant m s jau pamin t instrument – 1570 m. varpo iš Freibergo [43 il.] bei 1611 m. Žagar s varpo [42 il.]. Smolensko varpo proporcijos artimos išilgintai gotikinei formai ir primena K daini instrument , abiej varp „anatomija“ taip pat panaši: stambios suapvalintu kampu užlenktos sos su platesn mis cokolin mis dalimis j apa ioje, viršugalvi pakraš iai plat s ir lyg s, su nedideliu nuolydžiu. Dar didesni panašum , leidžian i kelti hipotez apie galim J. Kenigo autoryst , turi inskripcija. Jos tekstas, kaip ir aukš iau aptartuose šio meistro varpuose, buvo renkamas tiesiai ant falšgloko paviršiaus nenaudojant „pagalv li“, be to tarp žodži nedaromi tarpai, panaši ir didžioji dalis šrifto element , sutampa „H“, „K“ ir kit raidži rašymas. K daini varp primena ir teksto perk limas kit eilut žodžio viduryje. Ta iau Smolensko varpo inskripcijoje jau neb ra humanistinio kapitalio element , bendras jos vaizdas tvarkingesnis, o raid s pagamintos gerokai r pestingiau, nei tai matoma K daini instrumente.

Nors aukš iau nurodyti argumentai priskirti Smolensko varp J. Kenigui gali pasirodyti nepakankami, ta iau tokia tikimyb n ra itin maža. Šio meistro atsiradim Vilniuje gal b t reikt susieti su karališk ja patrank liejykla, kuri Abiej Taut Respublikos karui su Maskv nija – 1631–1633 m. nuliejo nemažai patrank vamzdži . Tad turime pagrindo manyti, kad smarkiai padid jus Vilniaus patrank liejyklos darb apim iai, J. Kenigas buvo pasikviestas kaip pagalbininkas ten jau dirbusiam karališkajam liejikui J. Breuteltui. Neatmestina galimyb , kad Vilni J. Kenigas atvyko, gal b t iš Lvovo – miesto Vidurio Europos kult rinio arealo rytiniame pakraštyje, tur jusiame senas, ta iau provincialiomis tapusias varp gamybos tradicijas. Tai netiesiogiai liudyt m s aptarta ir

⁵¹⁷

„*Die Kunst des Schmiedens*“, 1898, c. 128.

anachronizmu laikytina Stakliški varpo inskripcija, tačiau jau po metų nulietame varpe pastebimi ryškios pokyčiai, kuriuos rodo daug grynesnės formos kapitalio šriftas panaudotas K daini varpo inskripcijoje. Galima spręsti, kad J. Kenigas Vilniuje dirbo tik trumpą laiką ir dėl nežinomų priežasčių jį pakeitė kitas liejikas (greičiausiai H. Betkeris?). Numanoma, kad J. Kenigas greičiausiai išvyko LDK Rytinės žemės (Mozyr, Mogiliav ar Smolensk?), kur buvo nulieti ir šiuo metu K dainiuose saugomas Mozyrio cerkvės varpas, ir aukščiau aprašytas Smolensko instrumentas.

Kasparas Wecheris (Casper Wecher), kartu su Gabrieliumi Dorofiejevičiumi buvo paskutiniai mums žinomi varpų liejikai besidarbavę XVII a. vid. Jei šio, Polocke gyvenusio meistro varpai neišliko⁵¹⁸, tai K. Wecheriui priskiriamas vienas, tačiau itin reikšmingas instrumentas. Kaip galima suprasti iš pavardės, šis varpų liejikas turėjo būti vokiečių kilmės. Duomenys apie jo gyvenimą išliko labai nedaug. M. Brenšteinas meistrą apibūdino vos vienu sakiniu, vardijęs jį, kaip „Casper Wecher (Waehner?)“⁵¹⁹. G. M. Martinaitienė, J. Breuteltui skirtoje monografijoje, rašydama apie Vilniaus patrankų liejyklą, teigia – „manoma, kad vienu metu su J. Breiteliu [suprask, *Breuteltu* – G. Ž.] Vilniuje dirbo ir liejikas Kasparas Vechneris (Wecheris)“⁵²⁰. Tačiau greičiausiai tai tik spėjimas, kurio neparemia istoriniai dokumentai ar liudijimai.

K. Wecheris pirmą kartą minimas Vilniaus liuteronų bažnyčios dokumentuose, kaip meistras, kuris 1649 m. perliejo sudužus seną šios bažnyčios varpą, paskirtą K daini konfratrams⁵²¹. Ant šio varpo buvo rašas: „Tuba Christi sum, vocans gregem Domini [...] Casper Wecher hanc Campanam fecit d. 20 Octob. 1649.“ (Kristaus trimitas esu, šaukiantis Viešpaties kaimen [...] Kasparas Wecheris šį varpą pagamino 1649 spalio 20 d.). Šis varpas dar kartą buvo perlietas Ulricho Baderio 1687 (1697?) m., o SSSR okupavus Lietuvą, pagrobtas sovietiniams desantininkams ir išvežtas Chabarovsk Rusijos Tolimuosiuose Rytuose, kur ir dabar yra. Kitas Kasparo Wecherto liedintas varpas išliko iki mūsų dienų ir saugomas Veisiejų bažnyčioje. Tai vienintelis šiam meistrui priskiriamas kaminys. Varpas nulietas 1650 m. ir paženklintas inicialais „K. W.“.

Veisiejų varpas [54 il.] labai skiriasi nuo kitų mums žinomų varpų, ypač savo itin neprastai išplėtotą puošybą, kuri nebdinga ne tik Lietuvai, bet ir visam platesniam regionui apimaniam Livoniją, Prūsiją bei Lenkiją. Tai vienas iš pačių puošniausių Lietuvoje nulietų varpų. Kiek daugiau kaip 2/3 varpo liemens skaido net septynios horizontalios juostos – keturios iš jų su inskripcijomis, trys ornamentinės [55 il.]. Tokios išplėtotos kompozicijos atsiradimas gali būti susijęs su ilgą inskripcijos patalpinimu nedideliame varpo paviršiuje (instrumento aukštis 50 cm, apatinis skersmuo 59 cm, svoris 116 kg). Kita vertus, pavyzdžiui galėjo pasitarnauti itin platus varpų frizai, kurie pirmą kartą pasirodė viduramžių pabaigoje ant Vakarų Europoje, visų pirma Nyderlanduose nulietų instrumentų. Galima spręsti, kad platieji frizai atsirado, kaip momento padiktuotas sprendimas, kai liedinant didelius varpus, tradiciniai frizai, dėl per smulki turimų matricų, tapdavo per daug smulkūs ir nepastebimi. Tokiuose frizuose tradicinės trys pagrindinės dalys būdavo papildomos tušiomis juostomis bei ornamentais traukomis. Ankstyvasis, tokio frizo pavyzdys yra ant garsiojo *Gloriosos* varpo iš Erfurto katedros. Instrumentas pagamintas 1497 m. Nyderlandų liejiko Geerto van Wou (1440-1527) [57 il.]. Šio varpo frizas susideda iš penkių pagrindinių juostų, tarp kurių išdėstytos siauresnės tušios juostelės. Tačiau atsižvelgiant į spindį varpo dydį (aukštis – 262 cm, svoris 13

⁵¹⁸ Apie pastarąjį meistrą šiek tiek duomenų paskelbė M. Brenšteinas, žr. Brensztejn, op. cit., s. 65, 72, 74

⁵¹⁹ Ibidem, s. 48.

⁵²⁰ Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 31.

⁵²¹ [A. F. Adamowicz] A. F. A. *Ko ciół Augsburski w Wilnie: kronika zebrana na obchód trzechwiekowego istnienia kościoła w roku 1855 w. Jana Chrzeciela*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego. 1855, s. 30.

ton), šis frizas užima šiek tiek mažiau kaip 25 % varpo liemens aukščio. Kai kuriuose XVI a. pradžios Vokietijoje lietuose varpuose išplėtoti frizai užimdavo jau nuo 1/3 iki pusės varpo liemens aukščio. XVII a. šio tipo frizai neretai buvo naudojami Nyderlandų varpų puošyboje laikytini neogotikini tendencijų atgarsiu. Kiek kitokį pobūdį turi šio amžiaus pirmojoje pusėje sporadiškai Pomeranijoje bei Brandenburgo žemėse sutinkami platieji frizai, kurie dažniausiai būdavo išplejami ne papildomais ornamentais, bet trimis ar keturiomis viena virš kitos išdėstytais inskripcijų juostomis. Ši tendencijų atgarsius galima žinoti 1663 m. Karaliaučiuje, meistro Hanso von Ohrumo nuleidintame varpe skirtame Tryškių bažnyčiai. Šis instrumentas turi frizą, sudarytą iš dviejų raštinųjų juostų, dviejų ornamentinių traukų (viena jų dviguba) bei papildomo rašo frizo apačioje⁵²².

Varpų dekoravimas itin platieis frizais, Rusijoje atneštas vokiečių ir olandų meistrų, atitiko rusų skonio supratimą ir puošnumo siekimą ir nuo XVII a. vidurio tapo būdingu Rusijos varpų puošybos bruožu. Tokie frizai Rusijoje neretai būdavo išskaidomi varpo liemeniuosias ornamentų juostas, kurios galėdavo būti išdėstytos tiek viršutinėje liemens dalyje, tiek ir visame jo paviršiuje.

Veisioji varpų juostų išdėstytos nuosekliai ir yra panašaus pločio. Korpuso viršus apjuostas ornamento trauka, žemiau trys inskripcijų juostos, po to eina dar viena ornamento trauka, akanto lapelių seka ir kompozicijų užbaigia raštinė juosta. Viršutinė trauka savo stilistika primena renesansiniais elementais papildytus vėlyvosios gotikos ornamentus, dekoruota taisyklingais motyvu. Smaigai papuošti trijų tipų gėlių žiedais, išdėstytais pakaitomis, du iš jų stambesni – vienas prancūzų heraldinių lelijų pavidalo, kiti paprasti stilizuoti lelijų žiedai, šiuos du žiedų tipus atskiria smulkios tulpės primenantys lelijų pumpurai (?). Dvi viršutinės inskripcijų juostos rėmė lauro lapų pynėmis. Trečioji raštinė juosta apačioje yra renesansinio ornamento trauka, jos raportas sudaro manieristinį sparnuotą angelų galvutę ir abipus simetriškai išdėstyti šakelės užraitai su lapeliais. Žemiau esantys akanto lapeliai labai trumpi, akivaizdu, kad jie seka suformuota naudojant akanto lapo matricos apatinius fragmentus. Žemutinė raštinė juosta nėra rėmė.

Varpo liemeniuošia Dievo Motiną vaizduojantis reljefas [55 il.], vienas gražiausių, kuriuos galima rasti ant Lietuvoje nuleidto varpo. Išilginta figūra, nedidele galva dar primena manieristinę dailę, tačiau triumfališka poza jau gali signalizuoti barokinę dailę. Marija vaizduojama frontaliai, stovinti ant mūlo pjautuvo, su atviro tipo karūna ant galvos ir skeptru dešinėje rankoje, kairėje laiko vaikelį su valdžios rutuliu rankoje. Jos figūra gaubia trumpi banguoti ir tiesūs spinduliai. Šis Marijos, vaizduojamos, kaip Dievo Motina, atvaizdas puikiai perteikia nugalėjusios kontreformacijos triumfą, jungdamas savyje Marijos Dangaus Karalienės, Nekaltai Pradėtosios Mergelės bei Apokalipsės Moters ikonografinius tipus, Lietuvoje neretai sutinkamas XVII–XVIII a. pr. varpų.

rašai ant Veisioji varpo kapitalio šrifto, suformuoti naudojant pagalvėles. Vienintelis archajiškas elementas, tai „Z“ raidė su viduriu skersiniu, tačiau šis pavidalas sutinkamas ir XVIII a. Iš specifinių bruožų yra „G“ raidė, kuriai panaudota „C“ forma papildyta nedideliu statmenliu jos apačioje, o taip pat „I“ raidė, kuri buvo liejama taupant laiką ir naudojant „H“ formą, kuri supjausius buvo gaunamos iš karto dvi „I“ raidės.

Veisioji varpas netaikytinas barokiniu, jame nėra šiam stiliui būdingų elementų. O itin plataus frizo panaudojimas neturi analogų Lietuvos varpų liejimo istorijoje. Tai paskutinis Lietuvos

⁵²² KPC archyvas. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 63; Švėrebas, 2014, p. 396.

varpas, kuriame pastebimi, nors jau labai nedideli, v lyvosios gotikos atgarsiai. Kaip horizontalieji skaidantys elementai, panaudotos puošybinės lauro lapų pynės, sutinkamos keliais dešimtmečiais anksčiau dirbusio Hedriko Betkerio nulietuose varpuose. Originali, Lietuvoje nesutinkama, Veisiejų varpo puošyba leidžia teigti, kad K. Wecheris nebuvo vietinis, bet atvykęs meistras, galbūt dirbęs Vilniuje iki pat 1655 m. okupacijos, tačiau tai tik dokumentais nepagrįsta prielaida. Neatmestina ir kita galimybė, kad K. Wecheris Vilniuje ne leido gilesnių šaknų ir ją praleidęs kelerius metus, o gal tik šaltį 1649–1650 m. sezoną, jau atšilęs orams iškeliavo toliau.

Manierizmo laikotarpio varpų bruožai

Kaip matome iš aukščiau išdėstytos medžiagos, pereinamojo laikotarpio iš renesanso barokui varpų Lietuvoje išliko labai nedaug. Aukštųjų techniniais XVI a. pab.–XVII a. pr. varpų liejimo meistriškumo rodo tik negausūs istoriniai duomenys apie Vilniaus katedros didįjį varpą perliejimus. Tačiau mes nežinome ne tik meistrų vardų, bet ir net ar jie buvo vietiniai ar atvykę iš svetimų kraštų. Savaimė suprantama, kad apie stilistinius šiuos instrumentų bruožus duomenų taip pat nėra. Todėl mokslininkai pagrįsti apibendrinimai negali būti daromi dėl medžiagos fragmentiškumo ir atsitiktinio jos pobūdžio. Tačiau kai kurios tendencijos vis dėlto pastebimos. Lietuvoje liejinti varpai nuo XVII a. 2 trečdalyje tampa gerokai puošnesni. Jei senesniems renesanso epochos mės krašto varpams būdingi jūliemens paviršiuje išgraviruoti elementai – inskripcijos ir herbai, tai XVII a. pirmojoje pusėje jie palaiptams pradeda keisti atitinkamo pobūdžio reljefais. Pastebimi pasikeitimai ir kompoziciniuose schemose – varpų liemenyse rašai išdėstyti stačiakampės formos siauruose profiliuotuose rėmeliuose (1619 m. Telšiai katedros varpas), kurie XVII a. antrajame trečdalyje jau sudaromi iš ornamentuotų juostų ar girliandų. Pirmasis inskripcijų rėminimo būdas yra būdingas renesansiniams Vidurio Europos varpams, kur rėmeliams iš pradžių buvo suteikiamas antikinio aprėminimo – *tabula ansata* pavidalas. Būtent tokio pavidalo aprėminimas matomas ant garsiojo enstakavos Jasna Gūros vienuolyno 5 tonas sveriančio varpo *Jzus, Marija*, kurį fundavo Žygimantas Senasis 1544 m. Rėmelius iš ornamentuotų juostų bei girliandų reikia laikyti būdingus manierizmo epochai.

XVII a. I p. Lietuvos varpų ornamentikoje buvo pradėtos vartoti akanto lapų sekos bei lauro lapų pynės. Rumbeliai dekoruoti lauro lapų pynėmis tapo vienu iš būdingiausių manierizmo epochos varpų puošybos elementų. Atrodo, kad šios puošybinės priemonės, Vakarų Europos dailėje sutinkamos jau renesanso laikotarpiu, Lietuvai pasiekė pavėluotai. Šioje vietoje verta dar kartą atkreipti dėmesį, kad ši išvada daroma iš itin nedidelio tiriamųjų objektų skaičiaus, kas gali iškreipti realiai egzistavusią vaizdą.

XVII a. pirmojoje pusėje varpų gamybos technologijose vykę pasikeitimai mažiau pastebimi, labiausiai akis krenta – inskripcijų raidžiū naujas formavimo būdas, naudojant *pagalvę les*. Šiuo būdu raidę pirmiausiai būdavo aplikuojama ant stačiakampio pagrindo iš plonos medžiagos (stangraus popieriaus, pergamento (?) ar kitos medžiagos) ir tik po to klijuojama ant falšgloko paviršiaus. Tai leido, ne tik tvarkingiau išdėstyti rašus varpo paviršiuje, bet ir išvengti smulkių ir trapių iš mastikos nulietų raidžių lūžinėjimo.

Aptariame laikotarpyje galutinai išnyksta XVI a. I pusei būdingi humanistinio šrifto elementai ir visuotinai pradeda vyrąuti kapitalis. Pastoviu senojo šrifto elementu išlieka humanistinis „Z“ raidė, neturinti antikinio atitiktumo ir greičiausiai todėl ilgą išsaugojusi savo archajišką formą. Šrifto kaitę geriausiai iliustruoja du J. Kenigo pamešiniai – 1631 ir 1632 m. nuliedinti varpai – jei senesniame varpe ryškūs archajiški humanistiniai elementai, tai vėlesniame staiga jie nebūlieka, o falšgloko paviršiuje išraižyti rašai ir emblemos pakeičiami reljefiniais. Tuo pačiu laiku esminiai

pokyčiai vyko ir pas kitą varp liejįk H. Betker. Žinant varp liejįk inertiškumą, pasenusi matric naudojimą ilgus dešimtmečius, tačiau jaunystėje išmokė komponavimo princip taikymą vos ne vis gyvenimą, akivaizdus, kad staigūs pasikeitimai abiejų meistrų kūriniuose turėjo turėti svarbias priežastis. Tokiu stimuliu galėjo būti šie abiejų, greičiausiai iš svetur atvykusių meistrų sąjama veikla Vilniaus karališkojoje patrank liejykloje, vadovaujant J. Breuteltui. Tad šios, karo pabėgėliams skirtos monetas reikšmė neapsiribojo vien tik militariniu aspektu, o metalas jos krosnyse buvo tirpdomas greičiausiai tiek patrank, tiek ir varp liejimui. 1631 m. prasidėjo šios liejyklos darbo apogėjus, sutapęs su Abiejų Tautų Respublikos ir Maskvijos karu, baigsi 1634 m. ir buvo susijęs su tuo metu gegužės 27 d. pasirašyta taikos sutartimi. Greičiausiai po šios pergalės Vilniaus patrank liejykla smarkiai sumažino savo darbų apimtį, o papildomai nusamdyti meistrai buvo atleisti. Naujos varp liejimo tradicijos pradininku Lietuvoje laikytinas karališkasis liejikas J. Breuteltas. Vis dėlto J. Breutelto kūriniai, nors ir turi keletą manierizmui būdingų bruožų, didžiąja dalimi jau priskirtini ankstyvajam barokui.

III. BAROKO EPOCHOS VARPAI

Baroko varp paveldas: specifika ir išlikimas

Kalbant apie baroko laikotarpį, vis pirma tenka apibrėžti jo chronologines ribas. Norėdami išvengti platesnių diskusijų, apie baroką kalbame tik atsižvelgdami į jo apraiškas mūsų nagrinėjamoje srityje ir geografiniame regione, t. y. vertindami Lietuvos varpus. Atlikto tyrimo metu paaiškėjo, kad barokas liejant Lietuvos varpus pradėjo reikštis XVII a. ketvirtajame dešimtmetyje, tačiau dar kelis dešimtmečius ši stilistinė kryptis egzistavo kartu su manierizmu. Baroko pabaigą galime sutaptinti su paskutiniaisiais Antano Apanavičiaus varpais, nulietais XVIII a. 9 dešimtmetyje.

1654–1662 m. karas ir jo taktika Lietuvos varpams. Nors Lietuvos Didžioji Kunigaikštija XVII a. I p. dažnai kariavo su Maskvija⁵²³, Švedija, sukilusiais kazokais ar totoriais, šie karo veiksmai vyko valstybės periferijose, tai nedaug paveikė valstybės branduolio imanentinių kultūros raidų. Visai kita situacija susiklostė XVII a. vid., karo su Maskvija ir Švedija metu, kai po nesėkmingo karo veiksmų vyko vadinamasis *tvanas* – iki tol nematyta beveik visos valstybės teritorijos okupacija ir totalus nusiaubimas, neturintis precedento mūsų šalies istorijoje. Nuostolių mastas nėra tiksliau žinomas. Neseniai istorikas A. Tyla apskaičiavo, kad LDK šio karo metu prarado maždaug pusę visų valstiečių⁵²⁴. Kokie nuostolių patyrė katalikų, unitų ir kitos tuomet LDK veikusios konfesijos, kokie sugriovimai buvo patirti miestuose, tyrinėjama. Pagrindinis dokumentas, leidžiantis apytiksliai susidaryti katalikų Bažnyčios patirtį sunaikinimo apimtis ir geografiją, yra Baltarusijos sufragano vyskupo Mikalojaus Slupskio 1674–1677 m. atliktos Vilniaus vyskupijos bažnyčių vizitacijos⁵²⁵. Tačiau ir šioje dokumentų serijoje bažnyčių sunaikinimo faktai ne visur vardijami tiesiogiai. Neretai juos galima atpažinti iš parašymų „bažnyčia nauja“, „pašalinę bažnyčios vietoje“ ar „atstatyta po gaisro“, tokių situacijų priežastys to meto skaitytojams buvo savaime suprantamos. Pastebėtina, kad švedų kariuomenės padaryti nuostoliai minimi tose dokumentuose nėra kaip nors išskirti ar vardinti, bent jau nerašoma apie jų sudegintas ar sugriautas bažnyčias, todėl galime daryti išvadą, kad teritorijos, kuri nepasiekė rusų kariuomenės, nukentėjo daug mažiau, vis pirma tai Žemaitija, Užnemunė (išskyrus rytinį pakraštį), Kėdainiai, didžioji dalis Aukštaitijos. Visai kitokį vaizdą galima susidaryti iš minėtų vizitacijų ir kitų dokumentų apie Maskvijos kariuomenės užimtas žemes. Šiose teritorijose didelė dalis katalikų bažnyčių buvo sunaikinta jas sudeginant ar sugriaunant, o ir išlikusios greičiausiai buvo nusiaubtos ar išgrobstytos. Tai, kad rusų nusiaubtose teritorijose bažnyčių varpų beveik nebuvo likę, rodo vizitacijos aktus patekusios pastabos apie naujų varpų šventinimus. Taip Kaune 1675 m. vienu metu buvo pašventinta net 10 varpų (iš jų trys didesni⁵²⁶). Instrumentai, sprendžiant iš didelio jų skaičiaus, turėjo priklausyti ne vien parapinei, bet ir kitoms miesto bažnyčioms ir buvo gyti vietoje pagrobti ar sunaikinti varpai. Tais pačiais metais (?) Drujoje buvo pašventinti 6 varpai – 4 bernardinų bažnyčios ir 2 parapinės, Tvereičiuje – 3, Adučiškyje – 2 ir tiek pat Ažudievėje⁵²⁷. Visa tai rodo, kad ekonomiškai pajėgesnė

⁵²³ Šiame darbe Maskvos valstybė tradiciškai vadinama dviem vardais: iki XVIII a. – *Maskvija*, vėliau *Rusija*.

⁵²⁴ Tyla, Antanas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010, p. 330–331.

⁵²⁵ Kurczewski, 1912, op. cit., t. I, z. 2, p. 119–124; t. I, z. 3, p. 162–169; t. II, z. 1, p. 59–63; t. III, z. 1, p. 54–59; t. III, z. 3, p. 204–215; t. IV, z. 2, p. 106–111.

⁵²⁶ *Ibidem*, T. III, z. 3, p. 205.

⁵²⁷ *Ibidem*, p. 215.

vietov se, pra jus kiek daugiau kaip dešimiai met po karo, jau buvo gyta nemažai nauj instrument .

Riboti finansiniai ištekliai karo nusiaubtame ir sunkiai atsistatan iame krašte tur jo b ti rimta problema, stabdžiusi nauj varp gijim . Pra jus daugiau kaip 15 met po okupacini armij išvijimo, dar buvo daug neatstatyt bažny i , o kai kur nebuvo pastatytos net pamaldoms skirtos „paši r s“, apie kurias nuolat skaitome min t vizitacij tekstuose. Net Vilniaus katedrai – pagrindinei ir turtingiausiai visos šalies bažny iai – pirmasis varpas buvo pagamintas pra jus dešimiai met po Vilniaus pili išvadavimo – 1671 m. Jis sv r 118 akmen ⁵²⁸ (daugiau kaip pusantros tonos) ir buvo nulietas iš dalies panaudojus sen j katedros varp nuolaužas.

Kaip reta išimtis pamin tinas Gardino bernardin bažny iai nulietas varp komplektas, sudarytas net iš penki instrument . J 1674 ar 1675 m. konsekrovo m s jau min tas vyskupas Mikalojus Slupskis⁵²⁹. Nežinome varp liejiko, kuris vykd š sud ting užsakym , vardo, ta iau tai tur jo b ti patyr s ir gabus meistras, nes tok komplekt sudarantys instrumentai tur jo b ti chromatiškai suderinti. Visai neatmestina galimyb , kad tai buvo Karaliau iaus meistras *Hansas von Ohrumas*. Šis meistras jau netrukus po karo baigties nuliejo kelis Lietuvai skirtus varpus – 1663 m. Tryški bažny iai, o 1667 m. laikrodžio varp Gardino j zuit bažny iai. Ant pastarojo varpo yra aprašomajai epochai b dingas rašas *Anno 1657 per Moschos exusta tacui. Anno 1667 Regiomonti refusa resonare coepi*⁵³⁰ (1657 metais maskv n sudegintas nutilau, 1667 Karaliau iuje perlietas v l skamb ti prad jau). Panaši raš Lietuvoje buvo ir daugiau: Skaruli bažny ioje išliko varpas su rašu „PO ZRVINOWANIV MOSKIEWSKIM PRZELANY W ROKV 1670“ (Maskvai sugriovus perlietas 1670 m.). Šiam rašui antrina kitas buv s ant Mikailiški bažny ios 1666 m. varpo – *In memoriam spoliatorum Vilna a Mosco recuperata* (atmin iai Vilniaus, atgauto po Maskvos nusiaubimo)⁵³¹. Dar iškalbingesnis rašas buvo ant Vilniaus pranciškon konventual bažny ios 1669 m. liedinto varpo: *post recuperatam a Moscho civitatem Vilnensem anno 8*⁵³² (aštuntais metais, kai iš Maskvos buvo atgautas Vilniaus miestas). O ant 1684 m. nulieto Slanimo parapi s bažny ios varpo yra priminimas „JOANNE CASIMIRO REGNANTE BARBARORUM FUROR CONFREGIT ANNIS PLUSQUAM XX“⁵³³ (Jonui Kazimierui valdant [prieš] daugiau kaip XX met buvo sustabdytas barbar siaut jimas). Min ti rašai rodo, kad priešo kariuomen s vandalizmas paliko didžiul spaud to meto žmoni s mon je, ir net pra jus 20 met nuo min t vyki jie vis dar buvo aktual s ir verti amžinimo. rašai, primenantys Maskv nijos kariuomen s siaut jim ir jo sustabdim , laikytinos vienu iš specifiniu XVII a. II p. Lietuvos varp broož .

Baroko laikotarpio varpai: bendroji apžvalga. Neabejotinai svarbiausias ir didžiausi tak padar s baroko laikotarpio meistras buvo Vilniuje dirb s patrank ir varp liejikas J. Breuteltas, nutrauk s savo profesin veikl grei iausiai dar iki „tvano“. Pokario atstatymo periodas buvo paženklintas varp liejiko Jono Delamarso vardu. Jis buvo labai produktyvus varp liejikas, dirb s valstyb s sostin je Vilniuje ir „palik s giliame šeš lyje“ visus kitus tuo pat metu dirbusius meistrus. Jau po Delamarso mirties, paskutiniajame XVII a. dešimtmetyje, Lietuvos varp liejimo

⁵²⁸ Kurczewski, Jan. *Ko ciół Zamkowy czyli Katedra Wile ska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. Cz. III: Streszczenia aktów Kapituły Wile skiej*. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1916, s. 201.

⁵²⁹ Kurczewski, 1912, op. cit., t. II, z. 1, p. 60.

⁵³⁰

2011, c. 100.

⁵³¹ Tyszkiewicz, 1871, op. cit., p. 135.

⁵³² Brensztejn, op. cit., p. 55.

⁵³³ Tyszkiewicz 1857, op. cit., t. 1, nr. 3, s. 161–162.

centras persikl iš Vilniaus vidines LDK žemes, Nesvyži ir galimai Sluck (?). Sumenkus Vilniaus varp liejimo centrui, jo viet už m iš Karaliauiaus importuoti varpai, pasiekdav ne tik vakarines, bet ir centrinės LDK žemes.

Varp gaus jimo Lietuvos maldos namuose tendencija dar kart buvo pertraukta Šiaur s karo metu, kai v l buvo imtasi masiškai naikinti Lietuvos varpus. Susidaryti paviršutinišk vaizd apie šio karo metu patirtus nuostolius padeda išlik fragmentiški ar netiesioginiai liudijimai. Kaip matosi iš duomen – daugiau nukent jo Šiaur s Lietuva ir centrin s LDK žem s.

Šie nuostoliai turi savo specifik – neturime duomen apie didel grobim mast , vis pirma liudijami vandalizmo atvejai, sudaužyti ar sudeginti varpai. Galima net manyti, kad varp naikinimas buvo šved karin s taktikos dalis, taip atimant galimyb sp ti vietinius gyventojus ar duoti ženkl priešo karin ms paj goms. Tai, kad švedai metodiškai naikino Šiaur s Lietuvos ir Žemaitijos bažny i varpus, daugiausia sprendžiame ne iš tiesiogini liudijim , bet iš pokario metais perliet varp , kuriems buvo panaudota sen j instrument medžiaga: 1712 m. Linkuvoje vietos bažny iai iš Mintaujos atvyk s meistras perliejo varp ⁵³⁴, tais paiais metais Kražiuose lotaringas Juozapas Golzeris nuliejo du varpus 1709 m. sudegintai parapinei bažny iai⁵³⁵, 1713 m. Dotnuvoje grei iausiai iš seno varpo medžiagos nulietas naujas varpas⁵³⁶, Joniškyje 1715 m. buvo perlieta varp pora⁵³⁷, 1718 m. perlietas ir Skaistgirio bažny ios varpas⁵³⁸. Š s raš traukus šved sudegint Kalnelio bažny i matosi, kad varpai buvo sunaikinti išties plaioje teritorijoje. Galima net sp ti, kad švedai, pl šdami ir naikindami katalik maldos namus, per m 1654–1662 m. rus kariuomen s naudot taktik . Tokios tendencijos buvo ryškios švedams siveržus ir LDK vidines žemes. Pateiksime tik kelis pavyzdžius apie sunaikintus varpus ir j v lesn perliejim . Švedams sudeginus Svislo s (dabar Baltarusija, Gardino sr.) bažny i su visais varpais, vietoje trij tur t instrument , grei iausiai iš senos medžiagos, iki 1716 m. buvo nulieti du⁵³⁹. 1708 m. buvo sudaužyti Iškaln s (Iszczolna dabar Baltarusija, Š iutino r., Gardino sr.) bažny ios varpai⁵⁴⁰. Šved antpuolio metu sudaužytas Mstibavo (dabar Baltarusija, Valkavisko r., Gardino sr.) bažny ios varpas buvo perlietas tik 1743 m. ⁵⁴¹, tai liudija itin l tus atsigavimo tempus po šios nelaim s ir lygiagre iai prasiautusios maro epidemijos. Šved antpuolio metu varpai buvo ne tik naikinami, bet ir grobiami. Vienas toks Lietuvoje pagrobtas varpas iki ši dien išliko Švedijoje, Stokholmo Šiaur s muziejaus (Nordiska Museet) fonduose. Varpas liedintas 1703 m., turi raš kirilikos raid mis, tai nurodo, kad instrumentas buvo skirtas nežinomai cerkvei, grei iausiai dabartin s Baltarusijos teritorijoje⁵⁴².

Pasibaigus Šiaur s karui ir pra žus maro epidemijai, nusinešusiai didel dal šalies gyventoj , pirminiame etape daugiausia buvo perliejami prieš sunaikinti instrumentai, nauj varp buvo sigyjama nedaug. Šis procesas suintensyv jo prad jus palaipsniui atsigauti šalies kiui, vis pirma XVIII a. 3 deš. pabaigoje – 4 deš. pradžioje, kai Vilniuje prad jo dirbti Karolis Gotlybas Sparras, o Žemaitijoje veikti Pašiauš s varp liejykla. Nors abi šios liejyklos veik gana trump laik , išliko ne vienas menin vert turintis varpas. Vidin se LDK žem se, Nesvyžiuje, XVIII a. pirmame

⁵³⁴ Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1712 m., Linkuvos bažny ia*. 2002. – KPC DSKOP.

⁵³⁵ Brensztejn, op. cit., p. 92. Senieji varpai grei iausiai buvo sudaužyti, nes XVII a. I p. statyta parapin s bažny ios m rin varpin , stov jusi atokiau nuo bažny ios, išliko iki m s dien . Atkreiptinas d mesys, kad sudeginta bažny ia buvo atstatyta tik 1739 m.

⁵³⁶ Ibidem.

⁵³⁷ Jovaiša, Liudas. Stankevi ien Regimanta. Jonišio bažny ios varpai. In: LSD. T. II. D. I. Kn. I. 2011, p. 469.

⁵³⁸ Žal nas, Gintautas. Jonišio rajono varpai. In: *Žiemgala*. 2012, nr. 1, p. 9.

⁵³⁹ Zgli ski, Marcin. Ko ciół parafialny w wistoczy Wielkiej. In: KKWN. T. II. 2006, s. 289.

⁵⁴⁰ Pyzel, Konrad. Ko ciół parafialny p. w. w. Trójcy w Iszczolnie. In: KKWW. T. III. 2010, s. 23.

⁵⁴¹ Zgli ski, Marcin. Ko ciół parafialny w M cibowie. In: Ibidem, s. 136.

⁵⁴² , op. cit., p. 299.

ketvirtyje tebedirbo dar pra jusio amžiaus pabaigoje minimas grei iausiai ital kilm s meistras Ambrozijus Pattunas, vienas iš iškiliausi baroko epochos varp liejik Lietuvoje. Šiandien apie jo meistriškum galime spr sti iš vienintelio išlikusio varpo. Iš vairi istorini liudijim žinome, kad jis liedino itin didelius varpus, tokius, kaip beveik penkias tonas sv r s Myriaus bažny ios varpas *Karolis*. Visi A. Pattuno nulieti didieji instrumentai 1915 m. buvo išvežti Rusijos gilum ir pražuvo bolševik revoliucijos sumaištyje. Šis karas sunaikino ir visus geriausius Gustavo M rko varpus. Šis XVIII a. vid. Vilniuje dirb s meistras M. Brenšteino buvo laikomas vienu iš talentingiausi Vilniaus varp liejik . Šiandien išlik tik keli ir ne patys geriausi šio meistro nulieti instrumentai, deja, toki išvad padaryti jau nebeleidžia.

Apie 1730 m. Vilnius v l tapo reikšmingu varp liejimo centru, ia dirbo m s jau min tas K. G. Sparras, jo dirbtuv s p dinis (?) G. M rkas ir T. Apanavi ius, o amžiaus antrojoje pus je – Tomo s nus Antanas Apanavi ius. Šis meistras, retai liedin s ant varp signat ras, iki šiol buvo mažai žinomas, ta iau šiandien jis vis aiškiau suvokiamas kaip reikšmingiausias XVIII a. antrosios pus s Vilniaus varp gamintojas. A. Apanavi ius ne tik nuliejo daug varp – nemažai j išliko iki m s dien , tai liudija aukšt šio meistro profesin lyg .

Pirmasis pasaulinis karas ir v liau sek vykiai iškilnojo varpus iš j tradicinio paplitimo regiono, tod l dabartin je Lietuvos Respublikos teritorijoje atsirado nedidel , bet itin vertinga grup varp iš centrini LDK žemi , tarp kuri ypa reikšmingi yra Jono Stanislovo Tomaševi iaus varpai. Šiandien dar nežinome, kur dirbo šis puikus varp liejikas. Ta iau Pirmojo pasaulinio karo v jai atplukd kelis dideliu meistriškumu išsiskirian ius šio meistro varpus – vienas j , skirtas Suprasl s bazilion vienuolynui, ilgus metus kabojo Vilniaus arkikatedros varpin je, o šiuo metu atsid r Visagino katalik bažny ioje, kitas iš Nesvyžiaus benediktini vienuolyno bažny ios yra Pam šio bažny ioje (Pakruojo r.).

Tarp Lietuv po Pirmojo pasaulinio karo patekusi varp pamin tini keli buvus Vilniaus krašt nuklyd varpai. Juos nuliedino LDK vidin se žem se dirb provincijos meistrai. Iš j galima išskirti specifin grup XVIII a. vid. – II p. nuliet instrument . Šiems varpams b dingas puošnumas ir aukšta technin liejimo kokyb . Deja, šie instrumentai neturi gamintoj signat r , nežinomos ir vietos, kuriose buvo nulieti. Po Pirmojo pasaulinio karo dauguma varp pateko kitas bažny ias skirtingose šalyse, tod l neapibr žtas net tikslesnis j paplitimo arealas. Keblu šiandien nustatyti net ir šiuos varpus liedinusi meistr skai i . Šiuos instrumentus vienija panašaus pob džio, bet skirting detali puošyba, aiškiai paveikta J. Delamarso varp ornamentikos. Tod l j autorius galima laikyti šio Vilniaus meistro sek jais, prat susiais XVII a. J. Breutelto ir J. Delamarso tradicijas. Toks konkretaus puošybos tipo per mimas, platus ir ilgalaikis jo naudojimas net leidžia teigti egzistavus savit varp liejimo mokykl , kuriai tikt lietuviškosios vardas, nepaisant to, kad dauguma ši varp yra dabartin je Baltarusijos valstyb je, o pradininkai buvo Vilniuje dirb pranc z kilm s meistrai.

Šalia reikšmingesni varp gamintoj XVIII a. dirbo ir keletas vietini meistr , kurie liedindavo varpus tik atsitiktiniais atvejais, paprastai vietin s bendruomen s užsakymu. Toki instrument XVIII a. jau tur jo b ti nemažai, ta iau jie dabar retai sutinkami d l paprastos priežasties – pagaminti mažai patyrusi meistr , tarnaudavo palyginti neilgai ir b davo gana greitai perliejami.

Jonas Breutelstas – pirmasis barokini varp liejikas Lietuvoje

J. Breutelto asmenyb ir jo k riniai turi ypating reikšm Lietuvos varp gamybos istorijoje, nauj menini kompozicini priemoni taikymas, naujo pob džio ornamentika buvo naujiena ne tik Lietuvoje, bet ir visame gerokai platesniame regione ir dav ton v lesniems baroko laikotarpio meistrams. J. Breutelto reikšm varp liejimo raidai regione kol kas dar sunku tiksliau pamatuoti, ta iau daug k pasako vien tik faktas, kad šio meistro naudoti motyvai ir po dviej šimt met buvo kartojami ant Voluin s regione nuliet varp .⁵⁴³

Biografiniai duomenys. Iki XVII a. pr. ne tik Lietuvoje, bet ir kituose Centrin s ir Ryt Europos kraštuose varp liejik daugum sudar vokie i kilm s asmenys. Tai atspind jo reali to meto pad t – šiaur nuo Alpi savo meistriškumu gars jo b tent iš Vokietijos ir Nyderland kil varp liejikai. Ta iau jau nuo XVII a. pr. su vokie i meistras prad jo konkuruoti liejikai iš Lotaringijos, savit istorij turin io regiono. Iš Lotaringijos kildinama nemažai keliaujan i varp ir patrank liejik , kurie XVII a. pasklido didel je Europos dalyje: tarp Danijos šiaur je, Lombardijos pietuose bei Liublino ir Vilniaus rytuose⁵⁴⁴.

Pirmasis Lotaringijos liejikas, sik r s Lietuvoje, buvo J. Breutelstas [Breutelst, variantai Brentelst, Brewtelst]. Jis pagr stai gali b ti laikomas vienu iš geriausi m s šalyje dirbusi šios srities meistr ir vienintelis iš Lietuvos varp liejik , pagerbtas neseniai išleista monografija⁵⁴⁵. Literat roje galima rasti nuorod , kad J. Breutelstas buvo kil s iš *Damblaino*⁵⁴⁶, nedidelio Lotaringijos miestelio⁵⁴⁷, kuriame XVII a. gyveno apie 1000 gyventoj (šiuo metu tai kaimas su 300 žmoni). Nepaisant nedidelio gyventoj skai iaus, tai buvo svarbus varp liejimo centras, su kuriuo yra siejami mažiausiai **67 varp liejikai**, dirb XVI–XIX a.⁵⁴⁸

Pirmasis apie J. Breutelst raš s autorius – Mykolas Brenšteinas, tuo pa iu žmogumi laik XVII a. II tre dalyje Vilniuje dirbus metalo liejik , ir 1673 m. Pr sijoje varpus liejus meistr ⁵⁴⁹. Galimyb , kad tai buvo ne vienas, bet du skirtingi t pat vard ir pavard tur j meistrai pirmoji pasteb jo G. M. Martinaitien dar 2001 m.⁵⁵⁰

Pirmasis mums žinomas J. Breutelto varpas buvo nulietas 1613 m. (publikacijose nurodomi skirtingi metai) ir buvo skirtas Olandijos Heiloo miesto (Šiaur s Olandijos provincija)

⁵⁴³ Neseniai pasirodžiusi J. Breutelstui skirta G. M. Martinaitien s monografija (Martinaitien , 2014, op. cit.) yra reikšmingas žingsnis šio meistro gyvenimo ir k rybos pažinimo kryptimi, ta iau šio darbo autorius rekonstravo kitaip akcentuot J. Breutelto gyvenimo keli ir daugiau d mesio skyr šio meistro nuliet varp menini savybi analizei, kas tur jo pad ti išvengti abiej tekst dubliavimosi.

⁵⁴⁴ Pamin sime tik kelis XVII a. pirmojoje pus je – viduryje ar iusiai Lietuvos dirbusius pranc z kilm s varp liejikus. Mažai abejotina, kad jie visi buvo kil iš Lotaringijos regiono. 1621 m. Brandenburgo regione dirbo du iš Lotaringijos kil broliai Magnusas ir Franzas Brentelzai (Breutelz). 1627 m. Liubline Thomas Godaras ir Petrus Breutelstis, dar vadintas Petrus Gallus (Petras Pranc zas), 1636 m. Knišino bažny iai nuliejo varp Joannes Grandpierre ir Nicolaus Delamarche. XVII a. viduryje gyveno ir dirbo Benedictus Briostas [Briost], nepamiršdav s prie pavard s prirašyti *Lotaringio*, jo 1642–1655 m. nulieti varpai žinomi Brandenburge ir šiaur in je Mažojoje Lenkijoje, kur laik dirb kartu su tautie iu prasirašin jusiu *Franciscus Dubois Lotaringius* 1630–1649 m.

⁵⁴⁵ Martinaitien , 2014, op. cit.

⁵⁴⁶ *Register der Glockengießer, die für das Erzbistum Köln tätig waren.* 2012–01–10. Internetete: www.glockenbuecherebk.de/pdf/glockengiesser_ebk.pdf.

⁵⁴⁷ *Damblain*, Lotaringijos regiono, Vog z departamentas, Pranc zija.

⁵⁴⁸ *Fondeurs de cloches damblinois – Damblain*. In: *Genea Wiki*. Internetete: <http://fr.geneawiki.com/index.php/88123 – Fondeurs de cloches damblinois – Damblain> [2014 12 28]; E. Wernicke, išvardindamas svarbius kaiminyst je buvusius varp liejimo centrus, *Damblaino*, net nepamin jo, žr. Wernicke, op., cit. p. 402.

⁵⁴⁹ Brensztejn op. cit., p. 46, 47.

⁵⁵⁰ Martinaitien , 2001, op. cit. p. 64, 65.

kalvinist *Baltajai bažny iai* (Witte Kerk). Dar kelis varpus meistras nuliejo vairioms Vokietijos bažny ioms. Apie tai yra rašiusi G. M. Martinaitien , tad mes šiame tyrimo etape atsisakysime j apžvalgos. Apie meistro gyvenim ir darbus 1619–1628 m. laikotarpiu neturime jokios informacijos. Reikia atkreipti d mes tai, kad 1618 m. Vokietijoje prasid jo 30 met truk s karas (1618–1648), tai gal jo past m ti J. Breutelto ne tik prad ti dom tis patrank liejimu, bet ir išvykti Rytus.

Mažai abejotina, kad J. Breutelto atvykimas Vilni buvo susij s su pakvietimu dirbti patrank liejykloje. Kokiais keliais ir kada J. Breutelto pasiek Lietuv , n ra žinoma. Neatmestina galimyb , kad m s minimas meistras pirma atvyko Lenkij , ir galb t ne vienas, o su artimu giminai iu. Tokios keliaujan ios Lotaringijos varp liejik grup s, susidedan ios iš dviej , o kartais trij asmen , XVII a. buvo dažnai sutinkamos, vienos j buvo nuolatin s, kitos susidarydavo vienam ar keliems sezonams. Neturime joki duomen apie J. Breutelto gimines. Grei iausiai jam artimas giminaitis gal jo b ti Petras Brewtelis. Jis kartu su kitu pranc zu *Thomasu Godaru* 1627 m. nuliejo didžiul varp Liublino j zuit bažny iai⁵⁵¹ (tre i pagal dyd visoje Lenkijoje!). Žinoma, kad šis J. Breutelto bendrapavardis pasiliko gyventi Liubline, kur buvo vadinamas **Petrus Gallus** (Petras Pranc zas), tai patvirtina ne tiek meistro kilm , kiek jo frankofoniškum . Dokumentuose minima, kad 1633 m. jis paaukojo 500 auksin vietas bernardin vienuolynui⁵⁵². Paprastai tokios aukos b davo duodamos jau pagyvenus i žmon i, kurie kaip geradariai gydavo teis b ti palaidoti to vienuolyno bažny ios r siuose. Tad šis faktas leist manyti, kad min tas meistras tuo metu jau buvo senas ar sunkiai sirgo. Taip pat b t rizikinga teigti, kad Petras buvo Jono Breutelto t vas ar vyresnysis brolis, ta iau artimas giminyst s ryšys tur jo egzistuoti.

Daug daugiau duomen yra apie J. Breutelto gyvenim Vilniuje. Buvim šiame mieste liudija jo dirbiniai, pagaminti tarp 1629–1652 m., ir negaus s archyviniai dokumentai. Iš G. M. Martinaitien s publikacijos žinome, kad Vilniuje J. Breutelto ved Vilniaus vaistininko Jeronimo Jablko dukter Cecilij ir susilauk su ja 5 vaik – 4 s n – Jono, Stanislovo Jeronimo, Mikalojaus, Liudviko ir dukters Cecilijos Konstancijos⁵⁵³. Tiksl i gimimo data žinoma tik vieno iš vaik – Stanislovo Jeronimo, gimusio 1634 m.⁵⁵⁴ ir v liau tapusiu kunigu. Grei iausiai jis nebuvo pirmasis vaikas šeimoje, tad galime sp ti, kad J. Breutelto ved netrukus po atvykimo Vilni , apie 1631 m., jau b damas nuo keturiasdešimties iki penkiasdešimties met . Bet b tent tokio amžiaus subrend s ir gud s meistras gal jo tapti *Regiae Majestatis Fusor* (Karališkosios Didenyb s liejiku). Tad manytina, kad Vilniuje dirb s liejikas J. Breutelto ir meistras tuo pa iu vardu ir pavarde, XVII a. pirmame ketvirtyje liedin s varpus Vokietijoje ir Nyderlanduose, buvo tas pats asmuo. Ta iau meistras, pasirašin j s „Ioannes Breutel“ ir 1670–1677 m. liedin s varpus Pr sijos bažny ioms,

⁵⁵¹ F. M. Sobieszczka skis pirmojoje Lenkijos dail s istorijoje nurod klaidingas abiej varp nuliejusi meistr pavardži formas – „Godax“ ir „Breczwel“ (Sobieszczka ski, op. cit., p. 282.). Panašaus pob džio klaidos paprastai b na daromos varpo apži ros metu, kai inskripcijos tekstas diktuojamas žemiau stovin iam asmeniui. Tod l negalima sutikti su G. M. Martinaitiene, teigian ia, kad „...pasak dabartini patikslint duomen , to [...] liejiko pavard iš tikro buvo Petras Bre velis (Piotr Breczwel)“ (Martinaitien , 2014, op. cit., p. 16). Deja, min ti nauji duomenys neegzistuoja. Tokios nuomon s klaidingum liudija visas min to varpo rašas, paskelbtas L. Zalewskio (Zalewski, op. cit., p. 230). Jame pateiktos autentiškesn s meistr pavardži formas *Godar* ir *Brewtel*. Min tas varpas buvo perlietas 1896 m., tad jo aprašym buvo ne vienas.

⁵⁵² Wadowski, Jan Ambro y. *Ko cioły lubelskie, na podstawie ródeł archiwalnych*. Kraków: Nakładem Akademii umiej tno ci, 1907, s. 529.

⁵⁵³ Martinaitien , 2001, op. cit., p. 63.

⁵⁵⁴ Kamuntavi ien , Vaida. Alvito dekanato parapijos XVII a. antroje pus je. In: *Lietuvi katalik moksl akademijos metraštis*. T. 33. Vilnius: Katalik akademijos leidykla, 2010, p. 23; Bandymu pakelti maitintoj praradusios šeimos prestiž galima laikyti 1668 m. sklypo pardavimo sutartyje pasirašiusio kunigo Stanislovo Jeronimo Breutelio vardijimas sav s Vendeno katedros prelatu kantoriumi ir Bakalauravo bei Pilypavo (dab. Lenkija) klebonu, nors iš tikro jis 1668–1674 m. tebuvo Bartnink koply ios kamendorius (vikaru), žr. Martinaitien , 2001, op. cit., p. 63, Kamuntavi ien , op. cit., p. 23.

negal jo b ti tas pats, kuris dirbo Vilniuje, nes paskutinio varpo nuliejimo metu jis tur jo b ti apie 89–94 met amžiaus, o tai yra sunkiai tikima. J. Breutelto mirties data n ra žinoma. 1652 m. paženklintas paskutinis mums žinomas šio meistro dirbiny s (Janapol s bažny ios varpas) ir datuotas istorinis dokumentas, kuriame, be kita ko, nurodoma, kad tuo metu meistras sirgo⁵⁵⁵. Atkreiptinas d mesys, kad J. Breutelto šeima 1655–1661 m., kai maskv nai buvo okupav Vilni , paliko miest ir ieškojo prieglobs io svetur. Mažai abejotina, kad buvo nukeliauta Pr sij , kur tuo metu atsid r ir daugelis kit pab g li iš Vilniaus. Taip leidžia manyti 1671 m. bylin jimosi dokumentas, kuriame nurodoma, kad Breutelto žmona Kristina Jablkait -Breutelien kelerius metus b dama „trentyje“, teik prieglobst našlaiti⁵⁵⁶. Ta iau apie J. Breutelto likim duomen n ra, žinoma tik, kad 1668 m. Jablkait Breutelien (šiuo atveju pavadinta Cecilija), jau b dama našl , pardav sklyp Vilniaus Puškarn s rajone, karmelit jurisdikijoje⁵⁵⁷. Iš šio sklypo aprašymo (du r siai, dvi saugyklos ir 4 kaminai) tampa aišku, kad jame buvo ne gyvenamosios paskirties patalpos, bet veik J. Breutelto liejykla⁵⁵⁸.

J. Breutelto ankstyvieji varpai. Ankstyvieji J. Breutelto varpai mums žinomi tik iš pamin jim vairiose publikacijose ir fotofiksacin s medžiagos. Pavyko surinkti duomen apie keturis instrumentus – be jau min to 1613 m. varpo Heiloo bažny ioje Olandijoje, žinomi dar trys varpai iš Vokietijos, visi jie saugomi evangelik bažny iose, tarp j du 1616 m. nulieti instrumentai Rennertshausene (Heseno federalin žem) ir Bad Kreuznache-Planige (Reino krašto-Pfalco federalin žem) [58 il.], taip pat 1617 m. varpas Ober-Hörgerne-Münzenberge (Heseno federalin žem). Ta iau tai ne visi J. Breutelto nulieti instrumentai – literat roje nurodoma, kad vien Reino-Maino srityje žinomi dar šeši tarp 1616–1618 m. J. Breutelto pagaminti varpai⁵⁵⁹. Aptariant ankstyvuosius J. Breutelto varpus tenka pažym ti, kad jie turi ne tik meistro signat ras, bet ir herbus panašius gamintojo ženklus. Tai iš viduramži užsilik s paprotys, renesanso ir baroko laikotarpiais daugiausia sutinkamas ant pranc z ir brit varp liejik gamini , m s geografin se platumose jie sutinkami tik išimtiniais atvejais⁵⁶⁰. Ant seniausio – 1613 m. Heiloo varpo yra abu šie komponentai: ant instrumento liemens meistro signat ra: „IOHA ES BREVELT / GOS MIHC⁵⁶¹ [>]3V ALT3EY / A O 1613“⁵⁶² (Johannes Breulteltas iš Alc jaus nuliejo mane 1613 metais), o jos viršuje yra meistro ženklas, kur nukreipta ranka su ištiestu rodomuoju pirštu⁵⁶³. Ženklas turi puošn banguoto kont ro skydel su užraitais (rolverkais) viršutin je dalyje. Centre pavaizduotas varpas su inicialais „I“ ir „B“ abipus, žemiau – str l s perverta širdis, viršuje – juosta su trimis penkiakamp mis žvaigžd mis, virš juostos – kar n primenantis elementas su trimis smarkiai stilizuotais trilapiais. Ant kit varp taip pat nulietas tas pats meistro ženklas ir signat ros su vokiškais žodžiais „GOS MICH“,

⁵⁵⁵ Martinaitien , 2014, op. cit., p. 115–128.

⁵⁵⁶ Ibidem, p. 141.

⁵⁵⁷ Ibidem, p. 129–135.

⁵⁵⁸ G. M. Martinaitien s *Menotyros* žurnale 2001 m. paskelbtame straipsnyje apie J. Breutelto aprašytas min tame sklype stovintis „m rinis gyvenamasis namas“, „m riniai su skliautiniais perdengimais pastatai“, „tiesiai fasadu Ner – vaistin (...), kelios alud s, parduotuv s, siuvykla, nuomojamos gyvenamos patalpos“, ir visa tai es priklaus J. Breutelto uošviui vaistininkui Jeronimui Jablkai (Martinaitien , 2001, op. cit., p. 63). Šie klaidingi teiginiai atsirado „suplakus“ vien dvi skirtinguose dokumentuose aprašytas posesijas – vien Puškarnioje su J. Breutelto liejykla, o kit J. Jablkos namo stov jusio tuometiniame Vilniaus centre, Didžiojoje gatv je. Iš ties Puškarnioje niekada nebuvo nei J. Jablkos, nei J. Breutelto gyvenamojo namo ir jokios vaistin s, juo labiau *atgr žtos fasadu Ner*. Žr. Martinaitien , 2014, op. cit.: 1652 m. bylos d l m rinio Jablkos namo dokumentai – p. 115–128, sklypo Šv. Jurgio karmelit vienuolyno jurisdikijoje 1658 m. pardavimo aktas – p. 129–135.

⁵⁵⁹ DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr 486, op. cit.

⁵⁶⁰ Yra žinomi tik keli šios r šies ženklai: Gdanskio varp liejiko Hermano Bennincko 1583 m. datuotas meistro ženklas bei Tor n s – Varšuvos liejiko Danieliaus Thiemo XVII a. viduryje naudotas ženklas.

⁵⁶¹ Raid s „C“ ir „H“ sukeistos vietomis.

⁵⁶² Martinaitien , 2014, op. cit., il. p. 18.

⁵⁶³ Martinaitien , 2014, op. cit., iliustracija 18 p.

tik vietoje Alc jaus jau rašomas Maincas (in / von Mentz) – atkreiptinas d mesys, kad prieš vard visur rašoma „M“ raid , santrumpa žodžio *Meister* – meistras, kurios Heiloo varpe dar n ra. Tenka pasteb ti, kad nežinome, kokia buvo Lotaringijos keliaujan i varp liejik ugdymo ir organizacijos sistema. Galb t J. Breuteltas, kaip gyvenantis Maince (Mainco pilietis?), meistro status gijo kuriame nors šio miesto ceche?

Ankstyvieji J. Breutelto varpai savo siluetu primena išilgint gotikin varp tip , o j puošyba atspindi pranc z varp liejimo mokyklai b dingus bruožus. XVII a. pranc ziški varpai aiškiai skiriasi nuo kaimyniniuose kraštuose pagamint instrument . Jiems b dingi iš gotikos periodo paveld ti suapvalinti varpo pe iai ir gaus s horizontalieji skaidymai. Instrumento korpuso virš visada juosia tradicinis frizas, ta iau jo viršutin ornamentin juosta neretai išd styta ties pe i lenkimu, o j viršutin dalis neretai puošiama sparnuot angel galvu i reljefais. Pranc ziškiems varpams ypa b dingas varpo liemens (kiek aukš iau vidurio) perjuosimas siaura, paprastai ornamentuota juosta – vadinamoju *dirželiu*, neretai su žemyn nukarusiu diržo galu, kaip tai matoma ant 1570 m. nulieto Reimso katedros baublio *Charlotte*⁵⁶⁴. Šio elemento n ra vokiškuose ar nyderlandiškuose varpuose. Varpo liemu nuo graižo atskiriamas pabr žtinai raiškia ir dažniausiai pla ia skiriam ja juosta, kuri retsykiais pakei iama dar vienu ornamentuotu dirželiu. Panaši ornamento juosta dažnai b na išd styta ir kiek aukš iau graižo apatin s briaunos. Vokiškos mokyklos varpuose (ypa gamintuose Karaliau iuje) šioje vietoje komponuojama inskripcijos juosta su varpo metrika, ta iau niekada neužpildoma ornamentu. Specifiniai pranc ziški elementai yra fig rini reljef komponavimas virš liemens apa i ir vidur juosian i dirželi . Šie pranc z varpams b dingi bruožai matomi ir ant ankstyv j J. Breutelto varp . Bad Kreuznacho varpo liemen [58 il.] juosiantis dirželis ne prastai platus, o jo apa ia papuošta retai išd stytais akanto lapais su žemyn nukreiptais galais, tai laikytina re iau sutinkamu, ta iau ne unikaliu elementu.

J. Breutelto lietuviški varpai ir j puošyba. Lietuvoje pagaminti varpai labai skiriasi nuo šio meistro Vokietijoje ir Olandijoje nuliet instrument . Šiandien turime duomen apie 11 varp , iš kuri išliko 6⁵⁶⁵. Jei lietuvišk instrument graižo forma ir siluetas primena ankstyvuosius J. Breutelto varpus, tai proporcijos yra kiek kresnesn s, korpusai trumpesni, o j viršus šiek tiek platesnis. Daug labiau skiriasi varp puošyba – n ant vieno Lietuvoje nuliedintame varpo nerasime dirželiu perjuosto varpo liemens, n ra ornamentini juosteli ir ant graižo. Pranc ziškus varpus primena tik suapvalinti varp pe iai ir frizo viršutin s ornamentin s traukos išd stymas ties pe i lenkimu. Dar vienas panašumas, siejantis Breutelto lietuviškus varpus su to paties meistro užsieniniais analogais, yra pla ios iš rumbeli sudarytos juostos, skirian ios instrumento liemen nuo graižo. Ta iau rumbeli yra mažiau, paprastai trys, ir jie išd stomi paliekant pla ius tarpus, kaip matoma ant Traupio (1635 m.), Krekenavos (1639 m.), Markovo (1639 m.) ir Vidukl s (1644 m.) varp , tik ant Plung s (1646 m.) varpo šie tarpai minimal s. Rumbeliai dažnai puošiama jiems suteikiant suvytos virvel s fakt r . Toks puošybos elementas ant ankstyv j Breutelto varp nesutinkamas. Krekenavos, Vidukl s ir Plung s varp skiriam j juost viduryje esantis rumbelis stambesnis už šoninius ir tuo primena panaš sprendim , kaip ir liejant Heiloo ir Bad Kreuznacho varpus.

⁵⁶⁴ Varpo korpuso vidur juosian io dirželio motyvo kilm ir paplitimas n ra žinomi. Lenkijoje yra žinomi keli varpai, turintys š puošybos element , ir visi jie priklauso gotikos periodui – vienas varp , vadinamas *Tenebrat*, nulietas tarp 1386–1390 m., priklauso Krokuvos Marijos bažny iai (*Ko ciół Mariacki*), dar vienas varpas, galb t to paties meistro, nulietas 1389 m., saugomas Sandomiro šv. Jok bo bažny ioje, tre iasis instrumentas, beveik šimtme iu v lesnis, yra Krokuvos Vavelio katedroje, jis nulietas 1463 m. ir vadinamas *Półzygmunt*. Apie juos pagaminusius meistrus ir j kilm duomen n ra.

⁵⁶⁵ J. Breutelto varp katalogas yra paskelbtas G. M. Martinaitien s 2014 m. publikacijoje, ta iau j nepateko Traupio (1635 m.) ir Markovo (1639 m.) bažny i varpai, žr. Martinaitien , 2014, op. cit., p. 97–103.

J. Breuteltas pirmasis Lietuvoje pradėjo lietuviškai kurti trijų dalių frizus, vėliau tapusius prastu barokini varpų puošybos elementu mūsų krašte, ir šio puošybos principo laikėsi nuosekliai – visi išlikę šio meistro pagaminti varpai turi trijų dalių frizus. Tačiau tai nėra nuobodūs vienos schemos kartojimas – visuose frizuose bendra tik tai, kad jų centre yra inskripcijos juosta (Krekenavos ir Plungės varpuose dviguba), tačiau abipus esančių ornamentinių traukos skirtingos. Inskripcijų juostas raminantys rumbeliai arba lygūs (Markovo, Krekenavos varpai), arba virvelės pavidalo (Viduklės, Plungės).

J. Breutelto ornamentika yra išskirtinai tiek originalumu, tiek ir menine verte, todėl verta išsamesnio aptarimo. Beveik visi šio meistro varpų frizai apačioje puošiami lambrekeninėmis kompozicijos ornamentais (vienintelis išimtis yra 1652 m. Janapolės bažnyčios varpas, kuriame panaudotas apverstas karūninis ornamentas). Toks ornamentas imituoja XVI–XIX a. populiari interjero puošybos elementą – *lambreken*, siauro audinio juostą su lapeliais iškarpytu pakraščiu. J. Breuteltas buvo pirmasis meistras Lietuvoje, pradėjęs varpus puošti šio tipo ornamentu, kuris vėliau išpopuliarėjo ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyninėse šalyse ir buvo plačiai naudojamas taip pat ir XVIII bei XIX a. Tėkna pastebėti, kad lambrekeniniais ornamentais J. Breuteltas puošė ir savo ankstyvuosius varpus, kaip tai matoma 1616 m. Bad Kreuznacho bažnyčios varpo frize [59 il.]. Toks puošybos elementas rodo ankstyvąjį ornamento fazę – lapeliai neturi aprašyti ir sudaryti iš itin stilizuotų augalinių ir abstraktių kremzlinio ornamento elementų. O lietuviškiems J. Breutelto varpams puošti naudojami realistiški motyvai, patys lambrekeniniai ornamentai yra dviejų skirtingų tipų.

Pirmojo tipo ornamentas išliko ant 1639 m. Markovo (dabar Baltarusija, Maladetičinos r.) katalikų bažnyčiai skirto varpo, kuris 1866 m. kartu su bažnyčia atiteko stačiatikiams. Arabeski primenantis vingrus augalinis ornamentas apverstas, nulietas frizo viršutinėje dalyje, autentišką motyvo kryptį parodo raporto centre pavaizduota vynuogių kekė. Lambrekeni sudarantis lapelis penkiakampio formos, su pailga stačiakampe viršutine dalimi ir išsikišusiu kampų užbaigta apačia. Raportas sukomponuotas iš smulkių lengvų elementų. Viduryje esanti vynuogių kekė papuošta „akanto žiedų“ primenančiais lapeliais, iš jos viršuje išėina dvi užriestos simetriškai komponuotos šakelės užbaigtos stambokais rugiagali žiedais. Nusmailėjus lapelio galą užpildo smulki augalinė simetriška kompozicija [60 il.].

Antrojo tipo ornamentai yra keli atmainai, jos skiriasi detalėmis ir dydžiu. J. Breuteltas – pirmasis varpų liejikas Lietuvoje naudojo ne tik atskiras ornamentų matricas, bet ir išties jų garnitūrus, pritaikytus skirtingų dydžių varpams puošti. Didžiojo formato matricos buvo skirtos dekoruoti dideliais varpams, mažesnio formato – vidutiniams, o mažiausiomis matricomis buvo dekoruojami nedideli varpai. Didžiausio formato lambrekeninis ornamentas puošia Krekenavos, Viduklės ir Plungės varpus. Atkreiptinas dėmesys, kad šis ornamentas iki galo nulietas tik ant Plungės bažnyčios varpo, kituose atsisakyta viršutinės pailgos stačiakampio pavidalo dalies su raguota satyro galva ir raištiniais laibų šakelių motyvais iš abiejų pusių. Vidutinio formato lambrekeninis motyvas nulietas ant jau paminėto Markovo varpo, frizo apatinėje dalyje. Abiejų formatų lapeliai sudarę profilio, primena dviem pakopomis pertrauktą bangą, apkraštuoti siaurais „galionais“, apačioje papuošti kutų spurgu. Vidus užpildytas grotesku su paukščiųiais. Pagrindinės dalies vidurinėje puošianti kompozicija simetriška, sudaryta iš centre komponuotos vazos su pamerktomis giliomis šakelėmis su vairiais žiedais. Raporto kraštus nutraukia šakelių galai su atšakomis ir užraitais galuose. Tarp šių šakelių pavaizduoti du paukščiųiai praskleista sparnais (feniksai? rojau paukščiųiai?), jie išdėstyti simetriškai kompozicijos ašies atžvilgiu, nusiųsk vienas nuo kito. Lambrekeno lapelio apatinė dalis atskirta, raminanti širdies kontūrus išlenkta juoste. Abiejų formatų ornamentai skiriasi detalėmis – skirtingos vazos, ant stiebelių iškelti skirtingi žiedai. Jei didžiojo formato ornamente pavaizduoti lelijas

primenantys stilizuoti žiedai su ilgomis nut susiomis žiedyn burbuol mis, neretai sutinkami XVII a. Lietuvos taikomojoje dail je, tai motyvo viršutin s dalies centre ir kraštuose pavaizduotiems papirus (?) primenantiems žiedams sunku rasti analog m s krašto dail je [61 il.]. O vidutinio formato ornamente vietoje „papiruso“ komponuoti rugiag li žiedai, kurie tapo madingi XVII a. antrajame ketvirtyje, grei iausiai kaip vietinis tuo metu populiaraus turkiškos kilm s gvazdiko žiedo motyvo pakaitalas. Apatin je, nuo visumos atskirtoje lambrekeno lapelio dalyje skirtumai ryškesni: nors motyvai abiejuose ornamentuose tokie patys – egzotiški paukš iai su kuodeliais ir ilgomis uodegos plunksnomis bei laibos lanks ios šakel s, ta iau kompozicijos skirtingos. Didesnio formato ornamente paukštis pla iai išskleid s sparnus, pasisuk s dešin , mažesniame – tupi ramus ant šakel s, nusisuk s priešing pus , o šalia jo pavaizduotas iš šakel s užraito išaugantis stambus edelveis (?) primenantis žiedas [62 il.].

Grei iausiai egzistavo ir mažiausio formato lambrekeninis ornamentas. Šiandien nežinome autentišk šio ornamento atliej , tik J. Delamarso kopijos atliejas [63 il.]. Ornamentas itin primena aukš iau aprašytus J. Breutelto lambrekeninius motyvus [61, 62 il.], tik pats papras iausias – lambrekeno lapelio kraštuose išd styti g li žiedai pakeisti apvado voliutomis, vaz pamerktos šakel s sutrumpintos, o j galus su vynuogi kek mis snapuose laikantys paukš iai išskleistais sparnais patupdyti ant voliut , kuriomis baigiasi prie vazos ranken pririšti kaspiniai.

Grei iausiai aukš iau aprašyt J. Breutelto matric garnit r sudar ne pavien s skirting format matricos, bet iš dviej dali susidedantys j komplektai. Viena komplekt einanti matrica gal jo b ti skirta viršutinei ornamento traukai modeliuoti, kita – apatinei, taip suformuojant stilistiškai viening trij dali friz su neornamentuota rašui paskirta juosta viduryje. Tok keli matric komplektus jungiant garnit r XVII a. antrojoje pus je naudojo kitas Vilniaus varp liejikas J. Delamarsas, grei iausiai nusiži r j s ankstesn J. Breutelto pavyzd . Š teigin patvirtina ir 1635 m. nulieta Traupio dažny ios varpo puošybos analiz . Šis nedidelis instrumentas (korpuso aukštis 28,5 cm, apatinis skersmuo 37,5 cm) tik visai neseniai šio darbo autorius buvo priskirtas J. Breuteltui. Tam pasitarnavo tiek Markovo, tiek Traupio varpuose panaudot specifini liter form sulyginimas ir j sutapimai, taip pat stilistin ornament analiz , kuri rodo ne tik panaš ornament pob d , motyv bendrum su jau aprašyto garnit ro ornamentais, bet grei iausiai ir to paties meistro rank .

Traupio varpo friz puošia dvi ornamento traukos. Apatin s frizo dalies ornamentas, kaip prasta J. Breutelto varpuose, – lambrekenin s kompozicijos [65 il.]. Ornamento lapeliai profiliuoti, imituoja profiliuoto heraldinio skydo apatin dal , ties pakrašiais apa ioje pakabinti trys grybai. Raporto vidus užpildytas suk rimo laikui b dingais motyvais: ant dviej žied pakabinta draperija, kuri laiko vairi vaisi pyn su stambia vynuogi keke centre. Viršutin frizo trauka puošta kreneliažiniu ornamentu, sudarytu iš profiliuotus fronton lius primenan i dantuk [66 il.]. J siluetas dviej pakop bangos pavidalo, varpo nuliejimo metu tai buvo dar mažai žinoma ir nauja forma, o min tas kompozicinis sprendimas išpopuliar jo tiktai v lyvojo baroko dail je, jau XVIII a. I p. Ornamento dantuko šonai papuošti gausiomis voliutomis su lapais, centre iškelta puokšt g li , raporto centre – vaza, o jos šonuose du stamb s fantastiniai žiedai su nut susiomis žiedynu burbuol mis. Šio ornamento analog rasti nepavyko.

Aukš iau aprašytasis J. Breutelto naudotas ornament garnit ras, taip pat ir stilistiškai labai artimas Traupio varpo kreneliažinis ornamentas **laikytini meniškiausiai ornamentais Lietuvos varp liejimo istorijoje**, o ir kaimyniniuose kraštuose (Rygoje, Karaliau iuje) sunku surasti panašaus meninio lygio analog . Šio matric garnit ro autorius n ra žinomas. Sud tinga ornamento kompozicija, puošnumas, tikslus ir juvelyriškas išpildymas rodo, kad matric autorius grei iausiai buvo patyr s auksakalys. Tokio meistro J. Breutelto aplinkoje toli ieškoti nereikia – tai jo laigonas

(žmonos brolis) **Kazimieras Jablka**, Vilniaus auksakalys, minimas 1644 m.⁵⁶⁶ Deja, šio meistro darbai mums nėra žinomi. Atsižvelgiant tai, kad, 1652 m. mirus J. Breutelto uošviui ir min to auksakalio t vui vaistininkui Jeronimui (Jarošui) Jablkai, s nus Kazimieras jau nėra minimas⁵⁶⁷, galima spėti, jog jis tuo metu jau buvo miręs. Kiek kitokias mintis kelia min tuose ornamentuose pavaizduoti augaliniai motyvai, vis pirma unikalūs Lietuvos dailėje „edelveiso“ ir „papiruso“ žied atvaizdai, galintys būti nuoroda ne vietin šiai matric kilm, galbūt atjusi iš Piet Vokietijos ar Alpi regiono (?). Pastarj nuomon sustiprint ir šiaur s manierizmui būding element nebuvimas, egzotišk paukš i motyvai ir greičiausiai iš itališk pavyzdži nužirta satyro galva su mažais apkaustu ornamentu fragmentais vietoje aus . vertinus šiu ornament stili , tenka konstatuoti, kad jie, nors ir su tam tikromis išlygomis, vis dėlto jau gali būti priskirtini ankstyvajam barokui.

Visai kito pobūdžio ornamentas yra Krekenavos, Viduklės, Plungės varpų friz viršuje, tai daug archajiškesnis *kar ninis ornamentas* [64 il.]. Jis yra to paties pobūdžio, kaip ir v lyvosios gotikos varpams būdingas *arkat rinis frizas*, tik persuktas smaigais virš ir primenantis gotikin atviro tipo kar n . Ornamento smaigai, papuošti nedideliais trilapiais su šonus nutusiais seliais, šiek tiek primena prancų heraldines lelijas. Raporto centre iškeltas stambus, vynuog s kek panašus žiedas su iš jo nutusiomis ir v duokliška išdytymis liaunomis šakelėmis primena išskleistą pavo uodeg . Toks ornamentas, būdingas pereinamajam laikotarpiui tarp v lyvosios gotikos ir renesanso, yra to paties tipo, kaip mūsų jau aptartas XVI a. pr. Šiaulėn bažnyčios varpo frizo ornamentas [22 il.].

Dar du skirtingos formos, tačiau daug mažesnio dydžio kar niniai ornamentai puošia 1652 m. Janapolės varp . Tai labai nedidelis instrumentas, jo korpuso aukštis 23 cm, apatinis skersmuo 28,2 cm. Matyt, objekto nedidelė vertė ar meistro senatvini s ligos (tai paskutinysis žinomas J. Breutelto gaminy) l m itin prast pastarojo varpo ornament kokybė (buvo naudotos neišvalytos ar sudilusios matricos?), kas neleidžia daryti detalesni išvad apie j menin vert ir galim bendrum su kitais J. Breutelto naudotais ornamentais.

J. Breutelto reljefai. Ant lietuviškų J. Breutelto varpų nulieti vos keli reljefai, ir visi jie labai skirtingo meninio lygio. Meniščiausias yra Viduklės varp puošiantis Kalvarijos grup s reljefas [67 il.]. Tai profesionalaus meistro kūriny, turintis dar renesanso epochai būdingą ramyb ir aiškumą . Kompozicijos centre pavaizduotas kryžius su prie jo prikaltu mirusiu Kristumi, jo kūnas temptas, „T“ raidės formos. Ant dešiniojo klubo surišto perizonijaus galai ramiai nutus žemyn, nebeturi iš v lyvosios gotikos paveld to ekspresyvumo. Kryžiaus apačioje – Adomo kaukol , iš šon stovi Sopulingoji Dievo Motina, kiek palenkusi galv ir žiūrint žemyn, priešingoje pusėje – šv. Jonas Evangelistas, sudėjus rankas maldai. Viršuje rečiau sutinkamas elementas – saul ir mėnulio pjautuvas. Formų plastiškumas, grafini linijų vengimas leidžia spręsti, kad šio reljefo autorius turėtų būti ne auksakalys, bet greičiausiai skulptorius. Atkreiptinas dėmesys, kad Kalvarijos grupė ne laisvai išlieta varpo liemens erdvėje, kaip tai prasta Lietuvos ir kaimynini kraštu varpuose, bet atremta ant liemen ir graiž skirianios juostos. Toks tektoniškas sprendimas yra būdingas prancų varp liejimo mokyklai.

Ant Krekenavos varpo liemens nulietas ovalus reljefinis medalionas [68 il.]. Jo centre pavaizduota Nekaltai Pradėtoji Mergelė Marija kaip Dievo Motina, su nuogu Vaikeliu ant rank . Marija be tradicinio maforiono, nepridengtais ilgais banguotais plaukais, su atviro tipo kar na ant

⁵⁶⁶ Laucevičius, Edmundas; Vitkauskienė, Birutė. *Lietuvos auksakalystė: XV–XIX amžius*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 210.

⁵⁶⁷ Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 115–128.

galvos. Mergel vilki daugiasluoksniais žem siekianiais apdarais, išties padengtais smulkiomis žvaigždutėmis. Marija vaizduojama ir kaip Apokalipsės Moteris, apsigobusi saule, – aplink jos kūną išdėstyti trumpi mėsingi, nusmailinti liežuvių pavidalo spinduliai. Nekaltai Prasiidėjimui simbolizuoja mėnulio pjautus po kojomis ir pamintas žaltys. Reljefas, panašiai kaip ir mūsų aukščiau aprašytas 1632 m. Josvainių varpo herbas, apjuostas ovalia lauro lapų pynė. Naujas elementas yra 6 sparnuotos angelų galvutės, išdėstytos aplink medalioną. Sunku pasakyti, kas gamino šio medaliono matricą, – akivaizdu, kad ji sukurta ne skulptoriaus ar auksakalio, bet kitos profesijos ir mažiau gūdusio meistro. Taip verta manyti tiek primityvius formų modeliavimus, perdėtą stilizavimą ir negebėjimą perteikti plastinių formų, kas itin gerai matoma Marijos rėmo kloselėse modeliavime. Toks pats medalionas puošia ir Plungės bažnyčios varpą. Dar vienas, proginis reljefas nulietas ant Plungės varpo – tai penki dalių užsakovo Stanislovo Vainiaus jungtinis herbas. Atskiro pastebėjimo verta tik banguota sudėtingo heraldinio skydo forma, kuri nebeturi manierizmui būdingo rėmo ir apkaustų elementų ir daugiau primena barokinius „minkštų“ skydus. Už šio daug domesnis, taip pat ir meniškai, yra valstybės herbas jau minėto Markovo bažnyčios varpe. Šis instrumentas naujai steigta Markovo bažnyčiai⁵⁶⁸ dovanojo Abiejų Tautų respublikos valdovas Vladislovas Vaza ir tai vienintelis karaliaus funduotas varpas išlikęs buvusioje LDK žemėje. Kaip pridera valdovo dovanai, varpo liemenyje nulietas penki dalių jungtinis Abiejų Tautų Respublikos herbas – profesionalaus skulptoriaus darbas, ankstyvojo baroko formos. Neatmestina galimybė, kad šio herbo matrica galbūt naudojama taip pat ir patrankų vamzdžių dekoravimui, o kaip patrica pasitarnavo kuri nors Žemutinės pilnvaldžios iš akmens iškalta (?) heraldinė kompozicija. Pastarąją galimybę nurodyti akmens plastikai būdingas formų modeliavimas: vengiama itin smulkios detalės, – ten kur jos būtinoms, modeliuojama stipriai apibendrintomis formomis (raitelių veidai), neretai grafiniomis linijomis, o reikalui esant jos pakeičiamos reljefu – pvz., erelių krūtinės plunksnos modeliuotos aukštesnio reljefo spurgeliais. Pastarąją teiginį paremti akivaizdus modeliavimo skirtumai pastebimi lyginant su prastais reljefais, kurių matricos daugeliu atvejų buvo kuriamos auksakalių, juvelyrų ar raižytojų. Tokiu pavyzdžiu yra heraldinis erelis ant 1638 m. J. Breutelto nulietos patrankos. Pastarojoje figūroje apstu smulkios grafikos kėliniai primenančios linijos, o plunksnų tekstūra perteikta smulkios skaidulomis.

Kiti puošybos elementai. Atskiro aptarimo vertas ir asmeninis meistro ženklas, nulietas ant Krekenavos, Viduklių ir Plungės varpų [69 il.]. Tai visai kitoks ženklas nei pavaizduotas ant ankstyvojo J. Breutelto varpų ir skiriasi nuo jo ne tik stiliumi, bet ir forma. Senasis meistro ženklas primena herbą ir turi raiškiai manieristinių formų skydelį. Ant lietuvišką J. Breutelto varpą esantis ženklas jau neturi heraldinių elementų, tai greičiau meistro etiketė – stačiakampis rėmas su jame rašytu tekstu – „IOANNES BREVELT / ME FECIT ANO 16“; paskutiniai du datos skaičiai buvo rašomi kiekvienu atveju atskirai, atsižvelgiant aktualią datą, tačiau Krekenavos varpe meistras pamiršo nulieti šiuos skaičius. Meistro ženklų rėmas barokiniomis ornamentinėmis aprėminimas, sukomponuotas iš S formos lygių ir perlaužtų rėmų, smulkios augalinių motyvų ir baroko epochai jau būdingos sparnuotos angelų galvutės. Tačiau kaip praeities epochos palikimas dar matomi keli manieristinio apkaustų ornamentų fragmentai, imituojantys karpytas skardas ir papuošti apskritomis „vinių galvutėmis“. Šis ženklas vis pirma buvo naudojamas Vilniaus patrankų liejykloje nulietiems

⁵⁶⁸ Ant varpo esantis rašas skelbia: „+ WLADISLAVS IV DEO GRATIA REX POLONIAE ET SVECIAE MAGNUS DUX LITHUANIAE HANC CAMPA AD ECCLESIAM MARCOVIEN⁵⁶⁸[>]DEDIT 1636“ (Vladislovas IV Viešpaties malone Lenkijos ir Švedijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis šio varpą Markovo bažnyčiai paaukojo 1636 m. „Tvano“ metu Markovo katalikų bažnyčia buvo sunaikinta, tačiau varpą išsaugojo vietos unitai. Žr. Kurczewski, 1912, op. cit., T. IV, zeszyt 2, s. 110, 111.

pab kl vamzdžiams ženklinti, kaip tai matoma ant 1638 m. nulietos Birž piliai skirtos patrankos, šiandien saugomos Varšuvoje *Muzeum Wojska Polskiego*⁵⁶⁹.

Dar vienas J. Breutelto varpus puošiantis elementas yra ant varpo liemens nulietos inskripcij kompozicijos. Jos žinomos ant Krekenavos ir Plung s [107 il] varp . Abi šios kompozicijos r mintos sta iakampiais ornamentuotais r meliais. Sta iakampis teksto apr minimas b dingas renesansiniams varpams. Vienas seniausi apr mint raš yra išlik s ant 1544 m. enstakavos paulin vienuolyno varpo Lenkijoje, jis turi renesansui b ding *tabula ansata* pavidal . Seniausias Lietuvoje r mintos inskripcijos pavyzdys yra ant m s aukš iau aptarto 1619 m. varpo iš Telši , ia tekst r mina paprastas sta iakampis r melis. Ornamentuot inskripcijos apvad turi Josvaini bažny ios 1634 m. varpas, jai apr minti panaudota siaura lauro lap pyn ; platesnis ir rozet mis papuoštas lauro lap vainikas r mina inskripcij ant tais paiais metais nežinomo meistro nulieto Järva-Jaani bažny ios varpo (Estija, dabar Tartu nacionalinis muziejus). Breutelto varpuose panaudotas inskripcijos apr minimas daug sud tingesnis – j sudaro platoka t stinio ornamento juosta, dekoruota raitytiniu augaliniu ornamentu, sudarytu iš plonyt s šakel s užrait su rugiag li , lelij ir rozetišk žied , taip pat granato vaisiais ir vynuogi kek mis. Kaip galima spr sti iš ornamento pob džio ir preciziško atlikimo, šio ornamento matrica buvo pagaminta to paties nežinomo meistro, kaip ir aukš iau aptartas ornamentini matric garnit ras, o min tas Kriaun bažny ios varpas rodo, kad ši ornamentin juosta buvo derinama su mažojo formato lambrekeniniu ornamentu.

J. Breuteltas tiek ankstyvuosiuose varpuose, tiek ir nuliedintuose Lietuvoje rašams daryti naudojo kapitalio šrift , artim klasikiniams pavyzdžiams. Vienintelis pasteb jimo vertas skirtumas yra ankstyv j varp inskripcijose naudojama apversta „N“ raid , kuri ant lietuvišk varp jau nebesutinkama, ta iau Plung s varpo inskripcijoje panaudota apversta „ ‘ raid su humanistiniam šriftui b dingų skersiniu jos viduryje. Kaip divizoriai tarp žodži Plung s, Krekenavos ir Vidukl s varpuose naudojami aukš iau pamin to inskripcijos apvado fragmentas – vynuogi kek , granatas, rugiag l s žiedas, rozet . Tai originalus ir kitur nesutinkamas inskripcijos pateikimo b das. Pažym tina, kad inskripcij raid s, panašiai, kaip ir ant H. Betkerio varp , buvo liejamos naudojant „pagalv les“.

Baigiant J. Breutelto varp apžvalg tenka atkreipti d mes , kad šio meistro k ryba ankstyvuojū ir v lyvuojū laikotarpiais labai skiriasi, susidaro sp dis, kad Vakar Europoje ir Lietuvoje nulieti varpai pagaminti dviej skirting asmen . Lietuvoje naudotos visai kitos ornament matricos, skiriasi puošybos komponavimo b dai. Lietuviškuose varpuose pranc ziškas „akcentas“ vos jau iamas, o Vokietijoje ir Olandijoje išlik šio meistro k riniai yra ryšk s pranc z varp mokyklos pavyzdžiai ir aiškiai skiriasi nuo vokie i ar Nyderland meistr nuliet instrument .

Jonas Breuteltas jaunasis? Užbaigiant Jono Breutelto k rini analiz , tenka v l prisiminti M. Brenštein . Šis autorius garsiajam Vilniaus meistrui priskyr dar du varpus, nulietus 1673 m. Pestlino (lenk. Postolino) katalik bažny iai Vakar Pr sijoje⁵⁷⁰ (dabar Štumo pavietas, Pamario vaivadija, Lenkija). Ir išties, ant ši varp yra meistro ženklas ir rašas: „IOANNES BREVELT / GOS MICH ANNO 1 6 7 3“, kas akivaizdžiai nurodo juos pagaminus meistr . Ant varpo liemens nulietas signat ra ir meistro ženklas jos viršuje labai primena analogišk kompozicij ant m s aprašyto Heiloo bažny ios varpo. Dar svarbiau – **meistro ženklas yra toks pats, kuris buvo naudotas J. Breutelto jo ankstyvuosiuose varpuose!**

⁵⁶⁹ Martinaitien , 3015, op. cit., p. 45.

⁵⁷⁰ Brensztejn op. cit., p. 46, 47.

1999 m. šio darbo autorius Jurbarko bažnyios šventoriuje rado varpą [70 il.], kuris, nors ir neturėjo nulietos meistro signatūros, tačiau buvo paženklintas tuo pačiu meistro ženklų [71 il.], kuris buvo nulietas ant pamintų Pestlino varpą [72 il.] ir kurį M. Brenšteinas paskelbė nukopijavęs iš B. Schmido veikalų⁵⁷¹. Jurbarko varpo frizo viduryje nulietas rašas: „SERVA DEVS VERBVM TVVME ET FRANGE VIRES HOSTIVM COMMVNI SVMPTV REIPVB TILSE SIS FVSA A O 1674“ (saugok tave, Dieve, žodis ir sustabdyk prieš pajėgus, Tilžės miesto bendruomenės lėšomis nulietas 1674 metais). Taigi varpas buvo skirtas Tilžės bažnyčiai. Šio miesto maldos namams skirtoje publikacijoje nurodyta, kad 1674 m. *Johannas iš Marienverderio* (dabar *Kvidynas*, Pamaro vaivadija, Lenkija) nuliejo Tilžės vokiečių bažnyčiai varpą. Vienoje įskirpcija sutampa su rašu, esančiu ant Jurbarko varpo⁵⁷². Tad galime teigti, kad instrumentas Jurbarko atsidūrė jau po Antrojo pasaulinio karo. Kad *Johannas iš Marienverderio* ir *Jonas Breuteltas* buvo vienas ir tas pats asmuo, leidžia nustatyti B. Schmido publikacija, skirta Vakarų Prūsijos varpams⁵⁷³. Šis autorius nurodo, kad 1670–1677 m. Marienverderio dirbo iš Lotaringijos kilęs *Jonas Breuteltas*. Ir išties, ant 1677 m. nulieto *Gross Gartzo* bažnyios varpo yra rašas, nurodantis meistro kilmę, – *Joannes Breutelt Lotharingus hoc opus faciebat*⁵⁷⁴ (*Jonas Breuteltas lotaringas šiek tiek pagamino*). B. Schmido darbe taip pat nurodyta, kad 1678 m. šis meistras sugrąžo atgal Lotaringijai⁵⁷⁵. Nežinome, iš kur paimta tokia informacija, tačiau didelė tikimybė, kad ji daugiau paremta logika, o ne istoriniais šaltiniais.

Iš vairių publikacijų pavyko surinkti duomenis apie 8 minuto meistro tarp 1670–1677 m. nulietus varpus⁵⁷⁶. Kaip matyti iš Jurbarko saugomo varpo ir turimos kitų instrumentų fotografuotais medžiagos, J. Breutelto Marienverderio nulietų varpai labai panašūs Vilniaus bendravardžio meistro ankstyvuojam laikotarpiu liejintus varpus, kurie akivaizdžiai priklauso prancūzų varpų liejimo mokyklai ir mažai primena Vilniuje pagamintus instrumentus. Visi šie varpų liemenys perjuosti ornamentuotais dirželiais, papuoštais raitytiniu augaliniu ornamentu su rozetėmis. Graižo apačioje taip pat yra siauros ornamentinės juostos. Deja, jėga pabrėžti, tačiau Jurbarko ir Liessau varpus juosia išgulusi S formos rėšė sudaryta juosta, papuošta gilėmis ir kitais smulkiais augaliniais motyvais. Beveik visi varpų graižai nuo liemens atskiriami plačiais diržais. Juos sudaro trys rumbeliai su erdviais tarpais tarp jų, išimtis tik Jurbarko varpas, kur šie juostų sudaro penki rumbeliai, išdėstyti nedideliais atstumais vienas nuo kito. Varpų frizai dviejų ir trijų dalių, suskaidyti horizontaliais rumbeliais. Jų viršuje ant visų mums žinomų varpų panaudotas tas pats vilyvosios gotikos stiliaus ornamentas, sudarytas iš karūnų motyvo. Smaigus puošia stilizuotos heraldinės lelijos, išdėstytos pakaitomis su smulkiais trilapiais. Žemiau yra įskirpcijų juostos su rašais. Didžiojo Pestlino bažnyios varpo įskirpcijos juosta dviguba, kitų varpų – viengubos. Jurbarko, Kurzenendorfo, Liessau varpų frizų apačioje juosia smulkus vilyvosios gotikos stiliaus arkatūros motyvas. *Johanno*

⁵⁷¹ Schmid, 1909, op. cit., p. 309.

⁵⁷² *Deutsche Kirche – ev.luth.* In: *Die evangelischen Kirchen im Stadtkreis Tilsit*. 2001. Letzte Änderung : Montag, 24. Januar 2011. Internetė: http://www.tilsit-ragnit.de/tilsit/ti_kirchen_evang.html. Mažesnis Tilžės vokiečių bažnyios varpas buvo perlietas 1896 m.

⁵⁷³ Schmid, Westpreussische, 1918, op. cit., p. 23.

⁵⁷⁴ Frydrychowicz, op. cit., p. 27.

⁵⁷⁵ Schmid, 1918, op. cit., p. 23.

⁵⁷⁶ G. M. Martinaitienės sudarytame J. Breutelto dirbinių kataloge nurodyti tik trys šiam meistriui priskirti varpai – du iki Antrojo pasaulinio karo priklausę Pestlino bažnyčiai ir šiuo metu Jurbarko saugomas Tilžės bažnyios varpas (žr. G. M. Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 104–106). Prie šio rašo reiktų pridėti neišlikusį porinį Tilžės bažnyios varpą, taip pat šiuos varpus: 1670 m. varpą iš Königsdorfo (lenk. *Królewo*) katalikų bažnyios (dabar Lenkija, Pamaro vaivadija, Malborko pavietas), po Antrojo pasaulinio karo instrumentas saugomas Hemmendorfo (Salzhemmendorfo) ev. liuteronų šv. Vito bažnyčioje (Vokietija, Žemutinė Saksonija); 1674 m. nulietas varpas, skirtas Liessau (lenk. *Lisewo Malborskie*) katalikų bažnyčiai (dabar Lenkija, Pamaro vaivadija, Malborko pavietas), didesnis varpas šiuo metu saugomas Essen-Bergenborbecko katalikų šv. Bonifacijaus bažnyčioje (Vokietija, Rūro sritys), mažesniojo likimas nežinomas; 1677 m. varpo, priklausiusio Gross Gartzo (lenk. *Wielki Garc*) katalikų bažnyčiai (dabar Lenkija, Pamaro vaivadija, Terezo pavietas), likimas nežinomas.

iš Marienverderio varpai buvo gausiai puošiami vairiais reljefais. Ant Jurbarko ir Liessau varp liemens nulietas tas pats Kalvarijos grup vaizduojantis reljefas, atremtas ant graiž nuo liemens skirianio diržo. Tai keturi fig r kompozicija, kuri sudaro Nukryžiuotasis, Sopulingoji Dievo Motina, šv. Jonas Evangelistas ir Marija Magdalena, suklypusi po kryžiumi. Reljefas renesansinis, jo matrica gal jo b ti pagaminta dar XVI a. I p. Tai rodyt nut s Nukryžiuotojo perizonijaus galai, besidraikantys v jyje, Magdalenos šukuosena – jos ilgi banguoti plaukai sudalinti lygiagre ius pluoštus, ir šv. Jono „duben lio“ formos šukuosena. Vienas iš originaliausių element yra ant Postolino ir Gross Gartzo varp nulietas apaštala seka, sudaryta iš 12 reljef , vaizduojan i šventuosius asmenis iki juosmens, su jiems b dingais atributais. Apaštala atvaizdai išd styti frizo apa ioje ir pakei ia apatin ornamento juost . Toks sprendimas m s geografin se platumose sutinkamas itin retai, grei iausiai jis b dingesnis v lyvosios gotikos ir renesanso sand ros Lotaringijos varpams. Iš naujesni element pamin tinos Jurbarko varpo pe ius puošian ios manieristin s sparnuotos angel galvut s, išsiskirian ios itin aukšta kakta, dekoruotos draperijomis ir perl v riniais. J matrices gali b ti datuojamos XVI a. pab. – XVII a. pr. Baroko epoch primena tik ant Jurbarko ir Pestlino didžiojo varpo nulietas Kristaus biustas, pasuktas profiliu kair . Marieverderio meistras varpus puoš ir kitais reljefais: Moz s, Gerojo Ganytojo, Apreiškimo Marijai, šv. Jono Evangelisto. Kar nos sos suapvalintos, ir tik Jurbarko varpe jos dekoruotos hermomis su manieristin mis moter galvut mis, joms b dingos aukštos kaktos, kaklus ir ausis puošian ios draperijos, o herm liemenys papuošti skilt tu motyvu, primenan iu cekin ornament . rašai ant varp , kaip matyti iš Jurbarko varpo, buvo modeliuojami nenaudojant pagalv li , d stant raides tiesiogiai ant instrumento paviršiaus. Naudotas kapitalis, iš specifini bruož – apversta „N“ raid ir iš humanistinio šrifto paveld ta „I“ raid s rašyba su dviem taškais liemens viduryje.

Iš pateikto aprašymo susidaro sveiku protu sunkiai paaiškinamas vaizdas – atrodo, kad Marienverderyje tarp 1670–1677 m. varpus liejo tas pats Jonas Breuteltas, kuris 1613–1618 m. dirbo Nyderlanduose ir Vokietijoje, o v liau ilgiems metams buvo prading s. Savaiame suprantama, jog n ra lengva patik ti, kad, pra jus daugiau kaip 50 met , kitame Europos kampe prad t dirbti tas pats itin garbaus amžiaus meistras (paskutinio varpo nuliejimo metu 1677 m. gal j s tur ti ne mažiau kaip 85 metus) ir dar prarad s visas tas pažangias savybes, kurios buvo b dingos jo varpams, nulietiems Vilniuje jo brandos periodu. Lygindami Johanno iš Marienverderio ir Jono Breutelto ankstyvuosius varpus galime pasteb ti, kad ornamentams naudojamos skirtingos kliš s – sutampa tik meistro ženklas ir rankos su ištiestu rodomuoju pirštu elementas, kuris panašiai komponuojamas (nukreiptas meistro ženkl) 1613 m. Heiloo ir 1674 m. Liessau varpuose. Senoviški XVI a. pirm j pus siekiantys ornamentai, kai kurie reljefai (Kalvarijos grup , apaštalai?), humanistinio kapitalio elementai – apversta „N“ raid bei „I“ su taškais stiebilio viduryje – rodo, kad Marienverderyje varpus gal jo lieti garbaus amžiaus konservatyvus meistras, puosel j s archajiškas seno amat centro tradicijas. Tenka pripažinti, kad neturime vienareikšmio šios situacijos paaiškinimo. Akivaizdu, kad t pat meistro ženkl gal jo naudoti arba tas pats meistras, arba jo p dinis. Tad grei iausiai reikt pripažinti G. M. Martinaitien esant teisi , kad Marienverderyje dirb s Jonas Breuteltas buvo vilniškio meistro s nus Jonas, kuris yra minimas istoriniuose dokumentuose tarp kit Jono Breutelto vaik . Taip galima b t paaiškinti to paties Vakar Europoje ir Marienverderyje naudoto meistro ženklo kilm , ypa prisimenant, kad J. Breuteltas Vilniuje naudojo kit ženkl , tad senasis jam nebebuvo reikalingas. Kaip viena iš hipotezi gal t b ti prielaida, kad Jon Breutelt jaunesn j amato paslap i tur jo mokyti ne t vas, bet kitas jam artimas asmuo. Grei iausiai kuris nors iš numanom vilnie io Jono Breutelto broli , taip pat besivertusi varp liejimu. Min to meistro pagalbininkas ir p dinis gal jo b ti jo brolio s nus Jonas, vienas iš daugiavaik s šeimos vaik , išsi stas globoti artimam giminai iui. Tarpinis šios hipotez s patvirtinimas yra faktas, kad Jonas Breuteltas jaunesnis 1668 m. jau

nebegyveno Vilniuje⁵⁷⁷. Taip galima paaiškinti tiek šimtame i matric , tiek pranc ziškos varp liejimo tradicijos, tiek ir lotaringiškojo patriotizmo (*Lotharingus hoc opus faciebat*) perdavim jaunajam meistriui. Galima manyti, kad šios sunkiai šiuo metu išsprendžiamos problemos sprendimo raktas ateityje greičiau gali būti ne atsitiktinai rastas nežinomas dokumentas, bet nustatymas, kuris iš senesni meistr ir kada naudojo ant Johanno iš Marienverderio varp nuliet reljef matricas.

Jonas Delamarsas – Breutelto tradicijos t s jas

Jonas Delamarsas neabejotinai buvo reikšmingiausias XVII a. antrosios pusės varp liejikas Lietuvoje, pasižymįs darbštumu ir nuliej s daug ši instrument . Pastaruoju metu jis yra ir plačiausiai žinomas Lietuvos varp liejikas, jo vardas dažnai minimas tiek mokslinio pobūdžio veikaluose, tiek ir variose populiariose publikacijose, kur neretai vadinamas „garsiausiu ir geriausiu Vilniaus varp liejiku“, o J. Delamarso asmuo tapo net populiaraus K. Sabaliauskait s romano *Silva rerum* personažu. Lietuvos dail s istorij J. Delamars trauk ir pirmasis itin teigiamai jo k rinius vertino M. Brenšteinas, skrupulingai surink s meistro gyvenimo faktus ir paraš s pirm j biografij , j papildydamas žiniomis apie 32 tuomet žinotus šio meistro varpus⁵⁷⁸. Per beveik šimt met nuo min to autoriaus knygos pasirodymo, nauj šaltini apie J. Delamarso gyvenim atsirado nedaug, nors informacijos apimtis apie jo varpus išaugo (dabar jo nuliet varp žinoma 50), ta iau realiai turim instrument skai ius sumaž jo, ir tai buvo dramatišk XX a. politini vyki pasekm . Šioje m s darbo dalyje bandysime naujai paži r ti J. Delamarso biografij ir pirm kart vertinti jo k rinius dail s istorijos aspektu.

Biografiniai duomenys. Kada ir iš kur Vilni atvyko J. Delamarsas, n ra žinoma, nežinoma ir jo gimimo data bei vieta. Neabejotina tik, kad meistras buvo pranc z kilm s ir vis greičiausiai buvo kil s iš Lotaringijos. Apie tai galime spr sti iš ankstyviausio mums žinomo meistro parašo – *Jean de Lamarche* [1656]⁵⁷⁹. V liau pranc ziška vardo forma buvo pakeista lenkišk – *Jan delamarche* [1668], o kit asmen rašytuose dokumentuose meistras buvo vardiujamas šalia pagrindin s formos *Joannes / Jan Delamars*, taip pat ir kaip *Delemars* ar *Delimars*⁵⁸⁰. Ant Delamarso liedint varp esan iose signat rose dominuoja lotynizuota pavard s forma *Delamars*, nors retykais pasitaiko ir pranc ziškas variantas: *Delamarche* (1669 m. Kernav s, 1672 m. Geranaini , 1676 m. Pažaislio bažny i varpai).

Originali meistro pavard s forma *de Lamarche*, lietuviškai reiškia iš *Lamarkos* ir yra siejama su vietovardžiu *Lamarka* (pranc. *Lamarche*). Miestas tokiu pavadinimu yra Lotaringijoje, visai greta m s aukš iau aptarto Lotaringijos varp liejik regiono. Nors pavard yra pravardin s kilm s ir reiškia žmog , kilus iš šio miesto, tai n ra nuoroda meistro kilm , taip tur jo b ti pramintas vienas iš meistro prot vi , kur laik gyven s Lamarkoje ir v liau pakeit s gyvenam j viet . Nors Lotaringijos varp liejik s rašuose nepavyko rasti meistr tokia pavarde, ta iau kitas meistras tokia pa ia pavarde XVII a. minimas daug ar iau Vilniaus, Liubline.

Didel tikimyb , kad **Mikalojus** (lot. Nicolaus, lenk. Mikołaj) **Delamarsas** buvo vyresnysis Jono brolis (?), taip ver ia manyti j biografij paralel s: abiej meistr buvo vienodos ir

⁵⁷⁷ Jono Breutelto jaunesnio ir jo brolio Mikalojaus paraš n ra 1668 m. sudarytame Breutel šeimos nuosavyb s pardavimo akte, žr. G. M. Martnaitien , 2014, op. cit., p. 131.

⁵⁷⁸ Brensztejn, op. cit., p. 49–71.

⁵⁷⁹ Ibidem, p. 51.

⁵⁸⁰ Martinaitien , 2014, op. cit., p. 136, 138.

gana retos prancūziškos pavardės (kas nurodo ne tik bendrą kilmę, bet ir giminytį), abu vertėsi tuo pačiu amatu, buvo maždaug panašaus amžiaus ir buvo atsidūrę viename, itin toli nuo gimtinės nutolusiame regione. Pirmą kartą M. Delamarsas paminėtas raše ant 1636 m. varpo, priklausiusio Knišino bažnyčiai Palenkėje, visai greta tuometinės LDK sienos. Rašas skelbė, kad instrumentuliedino du meistrai – „JOANNES GRANDPIERRE, NICOLAUS DELAMARCHE“⁵⁸¹. Šis rašas yra itin svarbus, nes iš jo galima spręsti Mikalojų Delamarsą buvus keliaujančiu varpų liejiku ir dar mažai patyrusiu, nes keliavo ir dirbo ne vienas, bet su vyresniu kompanionu (jo pavardė rašyta pirma).

Garsus lenkų žuizistorikas J. Paszenda SJ ne taip seniai parašė nedidelį apybraižą, paskirtą Delamarsų šeimai⁵⁸². Ten paskelbti duomenys rodo, kad Mikalojus Delamarsas Liubline pirmą kartą paminėtas 1654 m. Tą metų spalio 13 d. jis, greičiausiai jau perkopęs penktą dešimtį, vedė jauną vietinį merginą iš sunkioje padalyje atsidariusios šeimos⁵⁸³. M. Delamarsas, užbaigęs keliaujančio meistro karjerą ir sukūręs šeimą, Liubline apsigyveno greičiausiai tik prieš vestuves, nes 1655 m. jis dar nebuvo miesto pilietis (*civis*). Neilgam laikui praėjus, M. Delamarsas ne tik gijo miestiečio teises, bet 1657 m. jau pats pradėjo eiti pareigas Liublino miesto magistratu, iš pradžių tapęs suolininku, o 1659 m. tarybų⁵⁸⁴, kuriuo dirbo iki pat mirties 1671 m.⁵⁸⁵ Tai, kad meistras užėmė tokias svarbias pareigas, rodo, kad, klajodamas po Lenkiją, jis ne tik prasigyveno, bet ir turėjo gerai išmokti šios šalies kalbą. M. Delamarsas turėjo tris sūnus – Joną Ignotą (1656–1719), Adomą Mikalojų (1660–1729) ir Mykolą Stanislovą (1668–1725), visi jie tapo jo žuizitais⁵⁸⁶, o Mykolas – net Podolės Kameneco vyskupu sufraganu.

Mikalojus Delamarsas buvo žinomas savo meto varpų liejikas, dokumentuose vadinamas *fusor aeramentarius*, t.y. *varialiejys* – meistras, liejantis dirbinius iš vario lydini. Tai, kad meistras buvo aukštai vertinamas amžininkas, rodo jam patiktas ypač sunkus ir garbingas užsakymas – perlieti Zamostės katedros didį varpą. M. Delamarsas šį instrumentą perliejo 1662 m. iš senesnio trofėjinio varpo, pagrobtą Maskvijos žemės, Stepono Batoro žygio Pskovo metu. Varpas vienas iš didžiausių Lenkijoje, sveria apie 4300 kg, jo apatinis skersmuo 160 cm⁵⁸⁷. Šis varpas yra vienintelis išlikęs mums žinomas M. Delamarso gaminytis.

Trumpai aptarus Mikalojaus Delamarso biografiją, paaiškėja ir galimas jo brolio (?) Jono kelias Lietuvoje. Jau esame nurodę vieną pavyzdį, kai iš Lotaringijos keliaujantys varpų liejikai dirbdavo ne atskirai po vieną, bet grupėmis po kelis. Grupės paprastai sudarydavo artimi giminaičiai. Toks darbo ir kelionių būdas turėjo būti dar labiau motyvuotas dirbant tolimuose kraštuose ir negrįžtant žiemoti gimtinę. Tad yra didelė tikimybė, kad tam tikrą laiką abu Delamarsai taip pat galėjo dirbti kartu, tad greičiausiai vyresniojo brolio jau išbandytais keliais Jonas Delamarsas ir nukeliavo Abiejų Tautų Respubliką.

Apie J. Delmarso sūniką Vilniuje duomenų nėra, tačiau tai turėjo būti susiję su lia dirbusiu tautiečiu (o gal ir giminaičiu?) J. Breuteltu. Būtent su šiuo liejiku, tiksliau jo veiklos galutiniu laikotarpiu, ir reiktų susieti Jono Delamarso sūniką Vilniuje. Realios yra dvi viena kitai

⁵⁸¹ Kułak, Rykowski, 2012, op. cit., p. 193, 194.

⁵⁸² Paszenda, Jerzy. Lubelska rodzina Delamars. In: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*. T. IV / red. J. Lileyko. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000, s. 105–114.

⁵⁸³ Paszenda, op. cit., p. 106.

⁵⁸⁴ Riabinin, Jan. *Rada miejska lubelska w XVII wieku*. [Materjały do monografji M. Lublina; nr 3]. Lublin: Wydawnictwa magistratu m. Lublina, 1931, s. 41–43.

⁵⁸⁵ Riabinin, op. cit., p. 4.

⁵⁸⁶ Ibidem.

⁵⁸⁷ Najciekawsze dzieła sztuki na Zamojszczyźnie. 2007. In: *Zamość*. Internet: http://www.robertkusmierz.com/zamosc/zamosc.php?d=kultura&a=dziela_sztuki.

neprieštaraujančios galimybės – J. Delamarsas gal būtų J. Breutelto pagalbininkas arba jį pakeisti Vilniaus patrank liejykloje. Pirmąją galimybę paremti faktas, kad Jonas Delamarsas buvo gerai pažįstamas su J. Breutelto našle ir, kaip matosi iš išlikusių dokumentų, įglobojo – 1668 m. jis liudijo Breutelteieni parduodant žemės sklypą⁵⁸⁸. O 1671 m. bylos dokumentai nurodo, kad pašėjęs meistras buvo padėjęs Breutelto našlės pinigais⁵⁸⁹. Tai gali reikšti arba giminytystę, arba profesinį solidarumą, atsiradus iš seniau egzistavusių darbininkų santykių.

Nors tiksliai J. Delamarso atvykimo į Vilnių data nežinoma, tačiau mažai abejotina, kad čia jis gyveno iki 1655 m. karo ir greičiausiai išvyko į Prancūziją. 1655 m. rusų kariuomenei artėjant prie Vilniaus, didelį dalį turtingesnių gyventojų pasitraukė iš miesto ir prieglobsčio ieškojo Prancūzijos žemėse. Tarp šių pabėgėlių buvo ir Jonas Delamarsas. Apie tai žinome iš priesaikos teksto, kur turėjo pasirašyti pabėgėliai iš Lietuvos, taip prisiekdami ištikimybę ir paklusnumą Švedijos karaliui ir Brandenburgo kurfiurstui. Šias deklaracijas turėjo pasirašyti šeimos galva ne tik savo, bet ir visos šeimos, taip pat tarnai ir savo baudžiauninkų vardais. Po J. Delamarso deklaracija yra jo signeto antspaudas ir parašas su priedašu prancūzų kalba: *Jean de Lamarche pour soy et sa femme*⁵⁹⁰ (Jonas Delamarsas už save ir savo žmoną). Taigi meistras 1655 m. viduryje, prieš pasitraukdamas iš Vilniaus, jau turėjo būti vedęs, kaip aiškiai išviesni dokumente, žmonos vardas buvo Zuzana. Vaikų skaičius nėra tiksliai žinomas, manoma, kad J. Delamarsas turėjo sūnų Joną ir greitai jaunesnį Adomą Kazimierą, gimusį 1664 m. sausio 22 d. Atkreiptinas dėmesys, kad sūnų vardai tokie patys, kaip ir Mikalojaus Delamarso, tai netiesiogiai dar kartą patvirtina artimųjų tarpusavio giminytystę, be to, vilnietis Adomas Delamarsas, taip, kaip ir jo giminaičiai iš Liublino, stojo į žuitų ordiną. Noviciatą perėjo Vilniuje, studijavo Vilniaus akademijoje, vėliau dirbo vienoje iš žuitų staigose, buvo pamokslininku, vadovavo Kražių kolegijai, buvo popiežiškojo alumnato regentu, daktaras teologijai, filosofijai, kanonų teisai, galop tapo Vilniaus akademijos teisės fakulteto dekanu, mirė 1735 m.⁵⁹¹

Jeigu patikime duomenis apie Delamarso gyvenimą iki Maskvos antplūdinio, tai išlaisvinus Vilnių, jis ne kartą minimas vienuose dokumentuose jau nuo 1662 metų. Žinoma, kad 1663 m. J. Delamarsas jau turėjo didelį mūrinių namų (*wielka kamienica Delamarsowska*⁵⁹²) reprezentacinę pilies gatvę, kurią jo pagrindinis miesto traktas, jungus pilį su Aušros vartais. Nėra žinoma, ar šis galbūt smarkiai sugriautas namas buvo nupirktas po karo, buvo gautas kaip žmonos krautis, ar gytas kitu būdu. Kad ir kaip būtų, tai neturėjo būti pigi nuosavybė ir šalimais negalėjo būti rengta liejykla, kuri turėjo veikti už miesto gynybinių sienų.

Jono Delamarso mirties data nėra tiksliai žinoma, paskutinis varpas, turintis Delamarso signatūrą, nulieta 1688 m. Dar vienas šio meistro dirbtuvei priskiriamas instrumentas, nulieta 1690 m., yra be meistro parašo. M. Brenšteinas nurodo, kad 1690 m. liepos 21 d. didelis mūrinių Delamarso namas buvo jo žmonos nuosavybė ir kad ji ten gyveno „viena“⁵⁹³. Taigi J. Delamarsas tuo metu jau buvo miręs. Delamarso žmona Zuzana pragyveno vyrų keliolika metų, paskutinį kartą dokumentuose ji minima 1702 m.

J. Delamarsas – paskutinysis Vilniaus patrank liejikas. Skyriaus pradžioje iškelta hipotezė apie J. Delamarso darbą Vilniaus patrank liejykloje, neturint tai patvirtinančių dokumentų,

⁵⁸⁸ Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 131.

⁵⁸⁹ Ibidem, p. 136–141.

⁵⁹⁰ Brensztejn, op. cit., p. 50, 51.

⁵⁹¹ Ibidem, p. 66–67, Paszenda, op. cit., p. 113.

⁵⁹² Dr. ma, Vladas. *Vilniaus namai archyvo fonduose*. Knyga II. Vilnius: Savastis, 1998, p. 14.

⁵⁹³ Brensztejn, op. cit., p. 63.

yra sunkiai rodoma. Tačiau neabejotina, kad šis meistras save pristatydavo vis pirma kaip patrank liejik, kas greičiausiai to meto visuomenės akyse turėjo būti laikoma „kilnesne“ profesija už daugelį kitų, tenkinusi paprastus buitinius poreikius. Ant jau minėto 1656 m. priesaikos teksto buvo atspaustas meistro vardinis signetas, jo atspaužduota patranka, o virš jos varpas ir dvi žvaigždutės viršutiniuose kampuose [73 il.]. Kompozicija primena to meto prancūziškus varpeliejikų ženklus – juose taip pat visada vaizduojamas varpas, tačiau patrankos juose būna nedažnai ir greičiausiai tik tuo atveju, kai meistras vertėsi gamyba. O retai pasitaikančiuose baroko epochos vokiškuose ženkluose buvo daug mažiau nuorodų profesijos pobūdį ir galbūt vaizduojami vairas su ja nesusiję motyvai – grifonai, gėlės, širdys ir pan. Tad turime šiuokt pagrindą manyti, kad J. Delamarsas iki pasitraukimo Prūsiją liejino patrankas, o galbūt net buvo paskutinysis Vilniaus patrank liejyklos meistras (?).

Dar aiškiau J. Delamarsas apibūdina mūsų ne kartą jau minėtą 1671 m. Vilniaus magistrato teismo dokumentą, kuriame meistras vadinamas kaip *Famatus Joannes Delimars Civis et Tormentorum bellicorum fusor*⁵⁹⁴ (garsusis Jonas Delamarsas, miesto pilietis ir karo pabūkliejikas). Šiuo atveju tenka dar kartą grįžti prie Jono Delamarso sūnaus Adomo. J. Paszenda pateikia ištrauką iš jo kilmės apibūdinimo dokumento, kuriame rašoma: *t vas prancūzas, Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkas ir Biržų pilies komendantas*⁵⁹⁵. Galima būtų nekreipti dėmesio šiuo greičiausiai paties Adomo padiktuoju tekstą, kuriame akivaizdus jaunatviškas bandymas tuščiai pasipuikuoti – J. Delamarsas niekada nebuvo Biržų pilies komendantu. Tačiau šioje citatoje galima rasti ir realius vykių atgarsius. E. Tiškevičius nurodo, kad 1665 m. kunigaikščio Boguslavo Radvilos Biržų pilį atsiustas *giseris* [=liejikas] *de la Marsas* tvarkė patrankles, paimtas prie Iberpolio⁵⁹⁶. Šioje informacijoje yra neabejotina vieta – *Iberpolis* – vokiškai *Oberpahlen* – vietovė centrinėje Estijoje ir dabar vadinasi *Põltsamaa*⁵⁹⁷, ši vietovė dar 1621 m. užėmė švedai, ir neturime duomenų, kad ten per 1654–1662 m. karą būtų vykusi šiai, kuriuose būtų dalyvavusi Abiejų Tautų Respublikos kariuomenė, nebent tai kita, arčiau esanti vietovė. Tačiau, nepaisant šios smulkmenos, akivaizdu, kad tuo metu Biržų pilyje darbavosi J. Delamarsas, ir jam galbūt tuo metu priklausė Biržų arsenalo priežiūra. Archeologas R. Songailaitis nurodo, kad jau 1659 m. Biržų pilyje *dirbo garsus patrank ir varpeliejikas Joahnessas* [taip] *Delamarsas, kuris liejo patrankas ir vadovavo arsenalui*⁵⁹⁸. Deja, šaltinis, patvirtinantis šį teiginį, nėra nurodytas. Abejoni kelia šios citatos teiginys, kad Biržuose buvo liejamos patrankos, tačiau 1659 m. data Biržų piliai yra reikšminga – tais metais ji buvo atsiimta iš švedų. Pilies savininkas Boguslavas Radvila tuo metu buvo Prūsijos vietininkas ir daugiausiai gyveno Karaliaučiuje. Greičiausiai bus teisingas M. Brenšteinas, teigdamas, kad šis miestas pasitraukė J. Delamarsas galbūt jo pažinoti B. Radvil⁵⁹⁹, o, kaip rodo jo veikla Biržų pilyje, buvo tapęs ir šio didiko samdomu tarnautoju.

Istoriniai dokumentai liudija, kad J. Delamarsas 1662 m. rugpjūčio mėn. tikrai buvo Vilniuje, o nuo 1663 m. mokėjo miestui mokesčius už turimą nekilnojamąjį nuosavybę. Tačiau mokesčių mokėjimas nėra argumentas, kad tuo pat metu meistras negalėjo tarnauti pas B. Radvilą ir vykdyti pavidimus Biržuose, Slucke ar Karaliaučiuje. Taip verta manyti faktas, kad, 1662 m. nuliejus pirmuosius mums žinomus varpus, kiti varpai dienos šviesi išvydo tik 1668 m., ir tik nuo to meto prasidėjo intensyvus varpeliejimas. Nežinome pareigų, kurias J. Delamarsas turėjo pas B. Radvilą,

⁵⁹⁴ Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 138.

⁵⁹⁵ Paszenda, op. cit., p. 112.

⁵⁹⁶ Tyszkiewicz, 1869, op. cit., p. 54.

⁵⁹⁷ Mikulski, Krzysztof; Rachuba, Andrzej. *Urzdnicy inflanccy. XVI–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994, s. 34.

⁵⁹⁸ Songailaitis, Roma. Biržų pilies arsenalas. In: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2011, p. 190.

⁵⁹⁹ Brensztejn, op. cit., p. 53, 54.

galima tik sp lioti, ar tuo metu J. Delamarsas tarnavo kaip artileristas (ne itin patikimas s nauš Adomo liudijimas), dirbo cekvartu (epizodas Birž pilyje) ar liedino patrankas, galb t B. Radvilai priklausiusioje Slucko liejykloje arba Karaliau iuje, kur grei iausiai pa iam B. Radvilai priži rint buvo perliejamos naudoti netinkamos Birž pilies patrankos⁶⁰⁰.

Paskutin kart J. Delamarsas, kaip turintis reikal su artilerija, pamin tas 1676 m. Tuomet, besiruošiant Jono Sobieskio kar navimo iškilm ms, Vilniaus magistratui meistras paskolino nenustatyt skai i saliutini patrank li (*działka wygodził do salw wiwatowych*) (!), už tai buvo sumok ta 12 auksin , skirt „ponui Delamarsui pavaišinti“⁶⁰¹. Tad grei iausiai J. Delamarsas reštykais liedindavo jau ne karo veiksmams skirtus pab klus, bet daug mažesnes saliutines patrank les, kurios tuo metu buvo dažnai naudojamos šven i metu ne tik aristokrat namuose, bet ir bažny iose. Pabaigoje tenka pasteb ti, kad n vienas J. Delamarso nulietas patrankos vamzdis n ra išlik s, apie tokius taisus neužsimena ir mums žinomi istoriniai šaltiniai.

J. Delamarso nulieti varpai ir j puošyba. Pavyko surinkti duomen apie 50 J. Delamarso varp , kurie grei iausiai tesudaro mažesni j dal vis jo nuliet instrument . Tik 19 varp išliko iki m s dien . Iš j net šeši yra vadinamieji laikrodži varpai – specifin s formos ir paskirties instrumentai. Lik šeši varpai neturi signat r ir priskirti Delamarsui šio darbo autoriaus remiantis sandaros element analize, tai: Kernav s (1662), Inturk s (Rudesos) (1671), Kriaun (1673), Vepri (1675), Pikeli (1681) ir Pašušvio (1690) bažny i varpai (pastarasis galb t yra paskutinis meistro dirbinys, ta iau neatmestinas variantas, kad tai jau pomirtinis dirbtuv s gaminys). Taigi tik 13 instrument yra neabejotinai nulieti J. Delamarso. Visi pamin ti varpai yra Lietuvos Respublikoje, Baltarusijoje šiuo metu n ra žinomas n vienas išlik s instrumentas. Latvijoje iki Antrojo pasaulinio karo b ta dviej Delamarso varp : Carnikavo liuteron (1675) ir Indricos katalik (1683) bažny iose, ta iau j likimas nebeatsekamas.

Analizuojant J. Delamarso varpus krenta akis didelis panašumas J. Breutelto liedintus instrumentus, kuris liudija ne atsitiktin , bet sistemin pob d tur jusi tak . Tai leidžia daryti išvad , kad J. Delamarsas grei iausiai buvo J. Breutelto mokinyš. Vis d lto n ra argument , leidžian i teigti, kad J. Delamarsas buvo J. Breutelto dirbtuv s per m jas: J. Breutelto tur t matric originalai nebebuvo naudojami liejant J. Delamarso varpus. Galima sp ti, kad jos grei iausiai buvo sunaikintos 1655–1661 m. Vilni okupavus rus kariuomenei.

Žinant J. Delamarso kilm , b t galima tik tis jo varpuose pamatyti Lotaringijos meistrams b ding bruož , vis pirma t pa i modulin sistem , taikom konstruojant varpus. Ta iau J. Delamarso liedinti bažnytiniai varpai proporcijomis skyr si nuo XVII a. Lotaringijos meistr gamint instrument , kuriems daugiausiai buvo b dingas išilgintas vadinamasis manieristinis formos tipas su pla ia viršutine korpuso dalimi. Nors J. Delamarso varp apatin s dalies proporcijos ir siluetas panaš s, ta iau korpuso viršutin dalis paprastai maždaug 25 proc. trumpesn ir primin gotikin varp form , kuri nuo baroko epochos pradžios dominavo didel je Europos dalyje. J. Delamarso varpams b dingas nedidelis ir neakcentuotas graižas, tolygiai pereinantis liemen , ir platoka viršutin korpuso dalis, jos skersmuo dažnai sudaro apie pus ar šiek tiek daugiau apatinio skersmens. Panašus proporcij ir silueto tipas labai primena J. Breutelto liedintus varpus. J. Delamarsas išsaugojo kai kuriuos pranc žiškiems varpams b dingus elementus: suapvalintus pe ius, frizo viršutin s ornamentin s traukos viet ties pe i lenkimu ir puslankiu išlenktas kar nos sas, ta iau varpo liemuo

⁶⁰⁰ Tyszkiewicz, op. cit., p. 55.

⁶⁰¹ Brensztejn, op. cit., p. 59.

nepertuojamas ornamentuotu dirželiu, graižas taip pat nedekoruojamas ornamentais. Visi šie išvardinti broožai b dingi ir J. Breutelto varpams.

Tiek Vakar Europoje, tiek ir Lietuvoje laikrodži varp , vadinam j *cimbol* , formos itin skiriasi nuo paprast bažnytini varp . Tai b dinga ir J. Delamarso liedintiems laikrodži varpams, kurie visada yra vienodos formos ir primena kresn sutrumpint bažnytin varp . Delamarso liedintiems cimbolams b dingas raiškus siluetas, proporcijos n ra per daug suspaustos, kaip kai kuri Vidurio Europos varp , ir lengvai apskai uojamos – instrumento korpuso aukštis ir viršutinis skersmuo visada vienodo dydžio ir sudaro apie pus apatinio skersmens.

J. Delamarso varpai išsiskiria specifiniu instrumento liemen nuo graižo skirian iu dirželiu. Toks elementas paprastai neturi didesn s reikšm s varp puošyboje, tod l dažniausiai b na formuojamas mechaniškai, remiantis tais pro iais, kurie buvo gyti kartu su amato pradmenimis. Šio elemento forma retai kei iasi veikiama nauj tendencij , ta iau gali kisti atsižvelgiant instrumento dyd . Lotaringijos meistr varpuose šis dirželis gaudavo pla ios juostos pavidal ir j sudarydavo 3–7 nestori rumbeliai. Galima išskirti du tipus – vien j sudaro 5–7 dažniausiai vienas greta kito išd styti rumbeliai. Antr j tip sudaro tik trys rumbeliai su platokais tarpais tarp j . Ant J. Delamarso varp sutinkama tik tai antrojo tipo juosta. Didesniuose varpuose centrinis rumbelis paprastai išskiriamas j komponuojant ant siauro aukštesnio reljefo „takelio“. Pažaislio ketvirtiniame laikrodžio varpe (1676 m.) šioje juostoje nulieta meistro signat ra primena Italijoje liedintus varpus. Toks sprendimas neturi analog tarp Lietuvos ar Pr sijos varp . Panašios varpo graiž nuo liemens skirian ios juostos buvo naudotos ir J. Breutelto, ta iau šis meistras neretai rumbelius dekoruodavo manierizmui b dinga virvel s motyvu, kurio pas J. Delamars jau neb ra. Abiej meistr naudota dirželio forma n ra sutinkama nei ant senesni Lietuvos, nei ir ant iš Pr sijos vežt varp . Šiuose instrumentuose graižas nuo liemens atskiriamas dažniausia stambokais rumbais, kuri gali b ti nuo vieno iki trij , jie dažniausiai išd stomi vienas greta kito. Jono Delamarso vyresnysis brolis (?) Mikalojus taip pat negal jo padaryti takos savo giminai iui, nes, kaip galima matyti iš 1662 m. liedinto Zamost s varpo, laik si lotaringišk tradicij ir š element sukomponavo iš šeši rumb ir vieno siauresnio, dekoruoto virv s motyvu.

Delamarso ornamentika. J. Delamarso varp korpus virš visada puošia puošnus ornamentinis frizas. Jo sandara, išskyrus 1662 m. Kernav s varp , labai panaši – apa ioje yra svarbiausias puošybos elementas – lambrekenin s kompozicijos ornamento trauka, o frizo viršuje – smulkesnis dantytas ornamentas, ta iau jis jau primena ne gotikin kar n l s motyv , bet kreneliaž , sudaryt iš ornamentuot lapeli . Vienintelis 1673 m. Kriaun bažny ios varpas frizo viršuje turi juostin ornament . Frizo viduryje dažniausiai dedama inskripcijos juosta, ji visada r minama stambokais rumbeliais. 1670 m. Skaruli ir 1679 m. Als dži bažny i varpai turi ne vien , bet dvi rumbeliais r mintas rašams skirtas juostas. Retsykiaais frizai netur davo inskripcijos juostos, toks sprendimas matyti Vilniaus arkikatedros 1673 m. ir Alytaus šv. Liudviko bažny ios 1669 m. varpuose, kur vietoje jos frizo horizontalioji ašis pabr žta stambiu rumbu. Toks „nebylus“ frizas Lietuvoje liedintuose varpuose sutinkamas itin retai.

J. Delamarsas naudojo daug ornamentams skirt matric – j pavyko identifikuoti net 11 skirting tip . Tokia matric vairov neb dinga kitiems Lietuvos varp liejikams. Svarbiausi reikšm instrumento puošyboje turintis apatinis frizo ornamentas, panašiai kaip naudotas J. Breutelto, tur jo tris formatus, kurie buvo taikomi atsižvelgiant gaminamo varpo dyd . Visas didžiojo formato ornamentas yra išlik s ant vienintelio valandas mušan io Pažaislio vienuolyno laikrodžio varpo. Išliko ir viena šio ornamento kopija, padaryta nuo seno perlieti skirto 1671 m. Vilniaus katedros varpo ir

1822 m. D. Venerio perkelta ant naujo varpo, šiuo metu saugomo Rokiškio bažnyčioje. Visi kiti didieji J. Delamarso varpai buvo prarasti per Pirmąjį pasaulinį karą. Dar ant dviejų mažesnių varpų yra daliniai didžiojo formato matricos atspaudai – atspauda tik šio ornamento apatinė dalis. Tokie motyvai panaudoti ant Vilniaus šv. Mykolo bažnyčios⁶⁰² (1676) ir Kdainių bažnyčios (1684) varpų. J. Delamarso pirmasis iš Lietuvos varpų liejimo instrumentams dekoruoti pradėjo naudoti ne visos matricos atspaudus, bet tam tikro jos fragmento, taip pat vairindamas varpų puošybą ir sudarydamas didesnius vaizdus. Šis principas šimtmečius vėliau itin dažnai taikytas Vilniuje dirbusiems Antanaso Apanavičiaus.

Viduriniojo formato lambrekeninis ornamentas puošia daugumą mums žinomų J. Delamarso varpų. Jis itin panašus didžiojo formato ornamentui, tik kiek mažesnis [75 il.]. Abiejų formatų „lambrekenai“ itin primena J. Breutelto naudotus analogus, tačiau jiems neprilygsta meninė kokybė – gaminant matricas atsisakyta smulkiųjų elementų, sudarant formų smulkesnę liniją. Žiedai pakeisti paprastesniais rozetiškais žiedais ir vynuogių kekėmis, graviravimas ne toks juvelyrinis. J. Delamarso lambrekeno lapeliai visiškai tokio paties kontūro, kaip ir J. Breutelto, analogiška ir jų sandara – širdies kontūro apatinė dalis atskirta nuo visumos ir užbaigta kutur spurgu. Ornamento kompozicija simetriška, centriniams dalies viduryje pavaizduota vaza su įdomiais pamerktomis liaunomis šakelėmis, dvi apatinės užbaigtos stambiomis vynuogių kekėmis, ant jų tupi po paukštį pusiau išskleistais sparnais, viršutinės šakelės pora nutusio ornamento šonus, į galai vijai susukti, su stambiu žiedu užraita viduryje. Žiedai fantastiniai formų, su nutusiomis žiedynų burbulėmis. Virvelės motyvu atskirtoje apatinėje dalyje pavaizduotos dvi trumpos plonos šakelės susuktais galais su rozetėmis užraita viduje. Didesnio formato ornamente rozetės žiedai stambūs keturlapiai, mažesnio formato žiedeliai smulkesni su šešiais žiedlapiais. Nusmailiusi motyvo apačia užpildo vynuogių kekę. Didesnio ir mažesnio formato lambrekeno lapelių motyvai skiriasi tik smulkiomis detalėmis, o J. Breutelto varpuose abiejų tipų ornamentai turi tik bendrą kompozicijos schemą ir tuos pačius pagrindinius elementus. Akivaizdu, kad J. Delamarso naudoti lambrekeniniai ornamentai buvo nužirbti nuo J. Breutelto varpų. Tokio tipo ornamentai ir panašūs kontūrai turintys lambrekeno lapeliai nebuvo naudojami jokio kito mums žinomo XVII a. dirbusio varpų liejiko Baltijos jūros pietryčių regione nuo Štetino iki Talino, taip pat Lenkijoje ar Silezijoje, tad J. Breutelto taktika Delamarso varpams yra akivaizdi.

Mažasis lambrekeno ornamento formatas taip pat buvo „pasiskolintas“ iš J. Breutelto [63 il.]. Šiandien sunku vienareikšmiškai teigti ar buvo nukopijuota autentiška J. Breutelto turta matrica ar ji buvo sukurta remiantis J. Breutelto pavyzdžiais. Itin didelis panašumas su šio meistro naudotais lambrekeniniais ornamentais akivaizdus. Nuo aukščiau aprašytų J. Delamarso lambrekeninių ornamentų [75 il.] šis skiriasi motyvų išdėstymu ir sudėtingumu, tačiau panašūs atlikimo kokybės, neturinti J. Breutelto matricoms būdingo detalumo. Varpai papuošti mažuoju lambrekeniniu ornamentu žinomi trys, jie saugomi Inturks (Rudesos) (1671), Kriaunų (1673) ir Pašušvio (1690) bažnyčiose. Nė vienas iš šių varpų neturi meistro signatūros ir ženklų, J. Delamarso priskirti pagal formaliuosius sandaros ir puošybos požymius. Atribucijos tikslumui papildomai patvirtina ir ant Inturks varpo nulietas J. Delamarso pamėgtas devizas: „LAVDATE DOMINVM IN CYMBALIS“, sutinkamas dar ant trijų neabejotinai šio meistro nulietų varpų.

J. Delamarso, be J. Breutelto varpų primenančių lambrekeninių ornamentų, naudojo taip pat ir paprastesnius, labiau „vietinius“ motyvus. Iš jų sudarytos kreneliazinės kompozicijos traukos paprastai buvo komponuojamos frizų viršuje, dažniausiai ties patalpos lenkimu, taigi jos blogiau

⁶⁰² Varpas nuo 1957 m. saugomas Vilniaus šv. Jonų bažnyčios varpinėje.

apžvelgiamos ir mažiau svarbios instrumento puošyboje. Galima manyti, kad du kreneliažiniai ornamentai, greičiausiai panašiai, kaip ir ant J. Breutelto darbų, sudarė komplektus su aukščiau aprašytais didesnių formatų lambrekeniniais ornamentais. Tačiau dabar šio teiginio negalime patikrinti – vienintelio varpo, kuriame panaudotas didysis lambrekeninis ornamentas, nėra galimybės detaliam apžūrėti, o jo puošiantys ornamentai, gausiai padengti paukščių išmatomis, yra silpnai žinomi.

Greičiausiai tas pats nežinomas auksakalys, kuris J. Delamarso pagamino abi puošnias lambrekeninio ornamento matricas, sukūrė ir ne mažiau komplikuoję kreneliažinio ornamento motyvą, galbūt sudarius komplektą su viduriniojo formato „lambrekenų“ [76 il.]. Šio motyvo siluetas primena svogūną, kompozicija simetriška, išorinė kontūro sudaro dvi plonos išgaubtos šakelės, viršuje sujungtos žiedu. Išsikišusios ir šonus nutusios šakelės atkarpos užbaigtos stambiomis vynuogių kekėmis. Apatiniai šakelės galai perskelti ir susukti, su keturlapėmis rozetėmis ir lelijos žiedais užraitu viduje. Centrinė aš sudarantis plonas stiebelis viršuje užbaigtas pastarnoko šakniagumbiu su lapais, o apačioje – lelijos žiedu su liežuvio pavidalo žiedyno burbuole, iš abiejų stieblio pusių kabojančio gyvatplaičiai pražiotais nasrais ir iškištais liežuviais. Virš „svogūno“, jo šonuose, tupi du paukščių pusiau praskleistais sparnais. Motyvo puošia kremzles primenantys elementai. Minimas ornamentas žinomas ant Vilniaus šv. Petro ir Pauliaus laikrodžio varpo (1668 m.) ir Skarulių bažnyčios (1670 m.) varpo.

Dar vienas kreneliažinio ornamento motyvas turi penkiakampio formą, jo išorinė išsikišusi dalis užbaigta buku kampu. Motyvo kompozicija simetriška, sudaryta iš itin stilizuotų smulkių elementų. Centre, abipus simetrijos aš sudarantis laibo stiebelio, išdėstyti išlenkti delfinai (?), jų pakelti uodegų galai susukti suplotas voliutas, o išplaičiai atvertžio išseina tarsai vandens iurkšlės, ornamento vidinė pusė apgaubta plonomis šakelėmis, kurios primena raidę „C“. Išorinis kyšulys užpildytas Poseidono trišakį primenančiu stilizuotu lelijos žiedu. Šis motyvas panaudotas dviejuose varpuose, saugomuose Vėprių (1681 m.) ir Kdainių šv. Jurgio (1684 m.) bažnyčiose.

Kitas kreneliažiniam-lambrekeniniam ornamentui skirtas motyvas buvo sukurtas daug mažiau gūdusio meistro. Motyvas nėra originalus, jis gana nevykusiai nukopijuotas nuo Delamarso konkurento – Vilniuje dirbusio *Hanso Ulricho Baderio* varpo [82 il.]. Tai trikampis lapelis, dekoruotas smulkiais simetriškais augaliniais elementais: dvi C formos šakelės užrietais galais sudaro drugelį primenančią kompoziciją. Užraitu viduje komponuoti stambūs fantastiniai žiedai su išlankstytomis žiedyn burbuolėmis. Centrinis motyvo aš sudarantis stiebelis iš abiejų galų užbaigtas horizontaliai išstais lelijos žiedais, jų karpytas kontūras primena kremzlinį ornamentą. Trikampio išorinė smaigė užpildo platų vandens lelijos žiedą [77 il.]. Šis ornamentas J. Delamarso buvo naudojamas universaliai – Vėprių bažnyčios 1681 m. varpe jis išdėstytas frizo apatinėje dalyje, o Alytaus šv. Liudviko (1669 m.), Vilniaus šv. Mykolo (1676 m.) ir Alsėdžių (1679 m.) bažnyčių varpuose formuoja viršutinį frizo dalį.

Paskutinis mums žinomas J. Delamarso naudotas kreneliažinio ornamento motyvas buvo skirtas mažiesiems varpams. Jis greičiausiai buvo pagamintas to paties meistro, kuris sukūrė ir drugelio pavidalo motyvą, apie tai byloja ne tik panaudoti panašūs puošybos elementai, jį išdėstymas, bet ir sulyginamas meistriškumo lygis. Motyvo kompozicija simetriška, sudaryta iš trijų porų plonai išlenktų šakelių ir tiesaus stieblio jų viduryje. Stiebelis viršuje užbaigtas stambiu lelijos žiedu, kuris itin panašus žiedų aukščiau aprašytame motyve su „drugeliu“. Šakelės galai išraityti, šonuose tarp šakelių yra po penkialapę rozetę žiedą. Toks kreneliažinis ornamentas pats mažiausias tarp naudotų J. Delamarso ir sutinkamas tik mažiausio dydžio varpuose, frizo viršutinėje juostoje. Šiandien žinomi

trys instrumentai, puošti šiuo ornamentu, jie saugomi Inturk s (Rudesos) (1671 m.), Vepri (1675 m.) ir Pašušvio (1690 m.) bažnyiose.

J. Delamarsas šalia kreneliažini -lambrekenini ornament naudojo taip pat ir vien juostinio ornamento tip . Toks ornamentas daugiausiai buvo taikomas raš kompozicijoms, išd stomoms varp liemens srityje, r minti. Apie tok inskripcij komponavimo b d kalb jome rašydami apie J. Breutelto varpus. J. Delamarsas t s ši iš renesanso perimt tradicij , grei iausiai dar pla iai paplitusi XVII a. II pus je. Taip galima spr sti ir iš m s jau min to Mikalojaus Delamarso 1662 m. liedinto varpo, ant kurio liemens yra pla iu sta iakampiu apvadu r minta ilga inskripcija su herbu viršuje. Jono Delamarso naudotas ornamentas sudarytas iš banguoto kont ro šakos su užraitais, j lankos papuoštos skirting tip žiedais – rozet mis (4, 5 ir 6–lapeli), keli r ši išst stais lelij žiedais ir smulkiomis tulpel mis. Šia ornamentine juosta J. Delamarsas r mino inskripcij kompozicijas, nulietas ant Alytaus šv. Liudviko (1669 m.) ir Vilniaus arkikatedros (1673 m.) varp . Dar kart ji panaudota Kriaun bažny ios varpe (1673 m.). Šiame nedideliame instrumente juostinis ornamentas formuoja viršutin frizo dal . Ši ornamentin juosta savo kompozicija primena analogišk J. Breutelto ornament , nuliet ant Plung s bažny ios varpo. Šis panašumas suklaidino G. M. Martinaitien , sp jusi , kad Kriaun varpo ornamentas, autor s žodžiais tariant, nulietas „panaudojus J. Breitelio [suprask – Breutelto – G. Ž.] negatyvus“ ar „nu mus“ atspaudus nuo kito varpo⁶⁰³ . Ta iau atidesnis žvilgsnis rodo esminius skirtumus – J. Breutelto ornamentas daug subtilesnis, juvelyrinio darbo, papuoštas ne tik rozet mis, bet ir rugiag li žiedais, granato vaisiais ir vynuogi kek mis, taigi panaudoti visai kiti augaliniai motyvai, ta iau abiejose ornament juostose yra vienodos iš tarpušaki išaugan ios plonos ataugos, papuoštos smulkiomis tulpi žiedais, kas akivaizdžiai rodo, kad J. Breutelto ornamentas buvo kaip pavyzdys gaminant J. Delamarsui skirt matric . Šios ornamentin s juostos panaudojimas leidžia gana patikimai J. Delamarsui priskirti meistro signat ros neturint Kriaun varp , o kartu ir dar kelis mažuosius varpus.

Savo puošyba išsiskiria du seniausi J. Delamarso varpai, nulieti 1662 m. Didesnis varpas (skersmuo 57 cm) saugomas Sv das , mažesnis – Kernav s bažny ioje (skersmuo 45 cm). J frizai papuošti ornamentais, kuri nesutinkame ant kit šio meistro varp [78 il.]. Varp frizus puošian ios ornamentin s traukos dekoruotos naudojant t pa i matric , ta iau visas raportas matomas tik Sv das varpo frizo apa ioje, kitos traukos sukomponuotos iš atskir ornamento dali . Ornamentas lambrekenin s kompozicijos, raport sudaro artimi trikampiui lapeliai, užpildyti plonomis išraitytomis šakel mis su atšakomis. Motyvo centre yra migdolo kont ro skydas su rozete, iš šon apgaubtas dviem C formos riest mis susuktais galais. Raporto nusmail jusi dal užpildo drugel primenantis užbaigimas, sudarytas iš smulki išraityt simetrišk element .

Smulkioji J. Delamarso plastika. J. Delamarso liedinti varpai, vis pirma didesnieji, beveik visada buvo puošiami smulkiosios plastikos k riniais. Gausiausiai dekoruotas yra Vilniaus arkikatedros 1673 m. laikrodžio varpas, turintis ketvirtain ašin kompozicij : varpo fasade yra r minta inskripcija, galiniame fasade – Šv . Mergel s atvaizdas, o abiejuose kraštuose – šv. Kazimiero ir šv. Stanislovo reljefai. Ašin dvipus kompozicij taip pat turi ir Alytaus šv. Liudviko bažny ios varpas (1669 m.). Instrumento fasade nulieta r minta inskripcija su šv. Petro reljefu jos viršuje, galiniame fasade viršuje yra šv. Pauliaus reljefas, o apa ioje – meistro firminis ženklas. Daug kuklesn ašin kompozicija puošia Merkin s rotuš s laikrodžio varp (1670 m.) – priešingose instrumento pus se nulieti heraldiniai motyvai: vienoje pus je Merkin s herbo fig ra – vienaragis, kitoje – Petro Mykolo Paco herbas Gozdava.

⁶⁰³ Martinaitien , 2014, op. cit., p. 53.

Ant J. Delamarso varp nulietus smulkiuosius reljefus galima suskirstyti dvi grupes – švent j asmen atvaizdus ir heraldinius motyvus. Nors švent j atvaizdai pasižymi vairia stilistika, o j modeliai pagaminti skirtingu laiku, ta iau daugumai reljef b dinga ta pati vaizdavimo schema – asmenys vaizduojami vis giu stovintys frontaliai, reljefai kont riniai ir neturi išorini apr minim . Visi J. Delamarso smulkieji reljefai yra mažo ar vidutinio dydžio (nuo 8,5–17 cm aukš io⁶⁰⁴), žemo reljefo, dalies j stilistika b dinga vietinei renesansin s dail s krypt iai⁶⁰⁵. Tokie yra šv. Petro ir Pauliaus reljefai, nulieti ant Alytaus šv. Liudviko bažny ios 1669 m. varpo. Juos suk r tas pats nežinomas, neaukšt meistriškumo lyg pasiek s meistras, galb t dar XVII a. I pus je. Abi fig ros išilgintos, su nedidel mis galvomis. Šventieji asmenys pavaizduoti vilkintys ilgais, žem siekian iais r bais, pe ius gaubia žemiau kaklo susegti apsiaustai. Ilgi apdarai fig ras daro nejudrias, panašias stulpus. Veid tipažai ir rankose laikomi atributai atitinka nusistov jusi ikonografij : šv. Petras praplik s, su trumpa barzda, kair je rankoje laiko knyg , o dešin je du raktus; šv. Paulius ilgais plaukais, su ilga barzda, kair je rankoje laiko knyg , o dešin je kalavij . Panašaus meninio lygio ir stilistikos yra ir Nekaltai Prad tosios Šv . Mergel s – Dangaus Karalien s atvaizdas ant Vilniaus arkikatedros 1673 m. laikrodžio varpo. Mergel vaizduojama visu giu, stovinti ant m nullo pjautuvo, kairi ja ranka laiko vaikel J z . Marijos galva vainikuota uždaro tipo kar na, jos dešin je rankoje skeptras. Mergel s atvaizd gaubia ovalus apvadas, papuoštas astragalo motyvu, jo išor je spinduli gloriya sudaryta iš trump tiesi ir banguot spinduli . Galb t toks reljefas, kaip galima spr sti iš turimo aprašymo, gal jo b ti nulietas ir ant 1676 m. Jiezno bažny ios neišlikusio varpo?⁶⁰⁶.

Mažiau pra jusios epochos bruož turi šv. Romualdo atvaizdas, puošiantis Pažaislio vienuolyno ketvirtin laikrodžio varp (1676 m.). Šventojo fig ra [80 il.] jau n ra manieristiškai išilginta ir su redukuota galva. Šv. Romualdas vilki vienuolio r bais: abitu su škaplieriumi ir po kaklu susegtu apsiaustu. Šventojo galv gaubia spinduli aureol , jis kair je rankoje laiko bažny ios model , o pusiau pakeltoje dešin je rankoje spaudžia kryži . Nepaisant šio gesto, atvaizdas statiškas, ir š sp d dar labiau stiprina vertikalios, lygiagre iai krentan ios ilg apdar klost s. Toki šventojo fig r primena ant min to Vilniaus arkikatedros varpo nulietas šv. Kazimiero atvaizdas. Šventojo ikonografija tradicin , jis vilki ilga valdovo mantija su pla ia apykakle, ant galvos dviskilt kunigaikš io kar na. Apdaro klost s, panašiai kaip ir šv. Romualdo reljefe, vertikalios ir lygiagre iai išd stytos. Šventojo fig ra statiška, nors j šiek tiek pagyvina pusiau pakeltoje kair je rankoje laikomas krucifiksas ir ne prastai didel ir puošni lelijos šaka, suteikianti atvaizdui dekoratyvumo. Jei abu šie reljefai laikytini geriausiai pavykusiais, tai to negalima pasakyti apie porin paskutiniajam atvaizdui šv. Stanislovo reljef . Liturginiais r bais vilkin io vyskupo fig ra modeliuota monotoniškomis lygiomis plokštumomis, ir tik iš po lygios dalmatikos kyšan i sutanos apa i skaido stambios medžio šaknis primenan ios klost s. Menkus meninius meistro gabumus liudija ir iškr tin s šon išaugan ios šventojo rankos. Daug ekspresyvesnis yra Dievo Motinos atvaizdas ant 1684 m. K daini šv. Jurgio bažny ios varpo – Marija vaizduojama visu giu, stovinti ant m nullo pjautuvo su Vaikeliu ant kairiosios rankos. Jos korpusas šiek tiek pasuktas kair pus , Maforionu pridengta galva taip pat palenkta kair , ar iau Vaikelio. Ilgas Marijos pe ius gaubiantis apsiaustas susegtas kiek žemiau kaklo. Jo kraštas, prilaikomas dešini ja ranka, dengia ir dal juosmens. Chaotiškos

⁶⁰⁴ Mažiausias mums žinomas reljefas, 8,5 cm aukš io, yra šv. Pauliaus atvaizdas ant 1669 m. varpo iš Alytaus šv. Liudviko bažny ios, didžiausias, 17 cm aukš io, yra šv. Romualdo reljefas ant 1676 m. Pažaislio bažny ios ketvirtinio laikrodžio varpo.

⁶⁰⁵ Šiai provinciali stilistin krypt sunku susieti su kuria nors renesanso stiliaus faze.

⁶⁰⁶ Varpo aprašyme nurodyta: „fig ra M[ergel s] Marijos su skeptu dešin je rankoje, su Vaikeliu kair je, su m nulu po kojomis“, žr. Žal nas, 2008, op. cit., p. 74.

„aštrios“ apdar klost s primena v lyvosios gotikos dail , o nevykusiai pavaizduota dešinioji ranka liudija nedidelius dailininko gabumus.

Tarp aukš iau aprašyt reljef išsiskiria vienintel dviej fig r kompozicija, vaizduojanti „Marijos Apsilankym pas Elzbiet“, nulieta ant Pažaislio valandas mušan io laikrodžio varpo. Tai dviej fig r kompozicija: Marija ir Elzbieta vaizduojamos vis giu, ekspresyviu rakursu – jos pasisukusios viena kit ir susikibusios rankomis, galvas gaubia pla ios spinduli glorijos. Kompozicija barokiškai dinamiška, papildomos ekspresijos suteikia raiškios aukšto reljefo r b klost s [79 il.].

Aukš iau pateikti švent j asmen atvaizd aprašymai t ra tik dalis fig rini reljef , kuriais J. Delamarso puoš varpus. Iš istorini šaltini taip pat žinome, kad ant J. Delamarso varp buvo nulieti reljefai, vaizduojantys Šv . Trejyb ⁶⁰⁷, šv. Kristup ⁶⁰⁸ ir šv. Mikaloj ⁶⁰⁹, Šv . Dievo Motin su Vaikeliu, duodan iu rožin šv. Dominykui⁶¹⁰, o ant neišlikusio Šiluvos bažny ios varpo buvo Šiluvos Dievo Motinos atvaizdas⁶¹¹. Minima ir daugiau Šv . Mergel vaizduojan i reljef (Marija su Vaikeliu, Nekaltai Prad toji Šv . M. Marija), ta iau tai gali b ti ir mums nežinomi ir m s jau aprašyt reljef pakartojimai. Manytina, kad aukš iau pateiktos reljef anotacijos leidžia susidaryti bendr vaizd apie J. Delamarso naudot fig rini reljef pob d ir ikonografij .

Jei J. Delamarso fig riniams reljefams b dingas menini form netolygumas, tai heraldiniai motyvai vienodesnio meninio lygio. Šiuo metu žinome penkis skirtingus ant varp nulietus herbus. Tarp j dažniausiai sutinkamas yra *Gozdavos* herbas visais atvejais siejamas su Pac šeimos mecenatyste, nors priklaus skirtingiems šios šeimos nariams. Turime duomen apie aštuonis Pac funduotus J. Delamarso nulietus varpus, iš kuri išliko net šeši – dviej varp fundatorius buvo Kazimieras Pacas, Žemai i vyskupas **1667–1695 m.: pirmasis instrumentas dovanotas Geranaini bažny iai (1672 m., neišlik s), antrasis Als dži bažny iai (1679 m.)**. LDK didžiojo kanclerio Kristupo Zigmanto Paco l šomis buvo nulieti abu Pažaislio laikrodžio varpai (1679 m.) ir Jiezno bažny ios varpas (1676 m., neišlik s), LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Pacas 1668 m. pasir pino ne tik dviem laikrodžio varpais, skirtais Vilniaus šv. Petro ir Pauliaus bažny iai, bet, b damas taip pat ir Merkin s seni nu, pasisteng 1670 m. nulieti šio miestelio rotuš s laikrodžio varp . Gozdavos herbas turi du variantus ir nulietas ant skirting varp . Nuo tos pa ios matricos atspaustas herbo atliejas galime matyti ant Merkin s rotuš s ir Pažaislio vienuolyno bažny ios ketvir ius mušan io laikrodžio varpo. Sprendžiant iš tikslaus piešinio, sud tingos kompozicin s schemas ir kremzlin s ornamentikos element – herbui atgaminti skirta matrica buvo pagaminta gudusio meistro. Herbo skydas profiliuotas, v lyvajam renesansui b ding karpyto metalo form , su heraldine fig ra, vaizduojan ia dvigub lelij , virš skydo iškeltas šalmas su kar na ir plunksnomis, ant kuri yra heraldin s fig ros pavidalo papuošalas. Herbui daugiausiai dekoratyvumo teikia skraist s lapai, iškarpyti fantastin mis formomis ir gaubiantys skyd iš šon , j modeliavime galime ži r ti tuo metu madingos kremzlin s ornamentikos atgarsius. Ant Als dži varpo esantis kitas Gozdavos herbas daug kuklesnis – iš esm s tai n ra net herbas, o tik heraldin fig ra, apsupta dviej lauro lap šak . Gražiausia J. Delamarso nulieta heraldin kompozicija puošia Pažaislio valandas mušant varp [81 il.]. Kompozicijos centre yra banguoto kont ro heraldinis skydas su keturiomis

⁶⁰⁷ Vilniaus Šv . Trejyb s cerkv s 1672 m. neišlik s varpas, žr. Brensztejn, op. cit., p. 58.

⁶⁰⁸ Jiezno bažny ios 1676 m. neišlik s varpas, žr. Žal nas, 2008, op. cit., p. 74.

⁶⁰⁹ Geranaini bažny ios 1672 m. neišlik s varpas, žr. Kolendo–Korczakowa, Katarzyna. Ko ciół parafialny p. w. w. Mikołaja Biskupa w Gieranonach. In: KKWW, t I, 2005, p. 32, 33, 35.

⁶¹⁰ 1680 m. varpas iš nežinomos dominikon bažny ios iki 1915 m. saugotas Vilniaus šv. Mikalojaus cerkv je, žr. Brensztejn, op. cit., p. 60.

⁶¹¹ Šiluvos bažny ios 1671 m. neišlik s varpas, žr. Ibidem, p. 56.

heraldin mis fig romis: Pac *Gozdava*, *Trimitais*, *Lapinu* ir *Bogorija* (du str li antgaliai). Herb vainikuoja atvira graf kar na, virš kurios iškeltos herbo puošmenos. Skydo apa i gaubia dvi surištos palm s šakos, o šonuose išd styti siglai, reiškiantys fundatoriaus vardus ir titulus, visa kompozicija apr minta juostiniu ornamentu, tokiu pa iu, kuris nulietas ir ant jau min to Kriaun bažny ios varpo.

Ant Skaruli bažny ios 1670 m. varpo nulietas herbas primena pirmojo tipo Gozdavos herb . Tok instrument dar 1616 m. nuliejo Andriejus Skarulskis, ta iau po „Maskvos sugriovimo“ j perliejo tuometis bažny ios koliatorius ir Skaruli dvaro savininkas Rapolas Zigmantas Skarulskis, Kauno pavieto maršalka. Šio herbo skydas karpyt metalo form , jo viršuje šalmas su kar na ir platus herbo virš ir šonus gaubiantis apvadas iš plunksnas primenan i skraist s „lap “. Herbas, kaip matosi iš išlikusi p dsak , sukomponuotas iš dviej ne vieno laiko element – apvadas su šalmu ir lapais buvo skirtas kitam herbui ir tur jo šalmo viršuje plunksn papuošal , išliko tik mažas fragmentas kar nos viršuje. O skydas su dviem heraldin mis fig romis – str le su dviem perkryžomis (Skarulskiams priklausiusi herbo *Ko ciesza* atmaina) ir dviem rantomis (grei iausiai blogai nulietas herbas *Korczak*⁶¹²) – gali b ti nukopijuotas nuo senesnio varpo. Ta iau ne visiems heraldiniams motyvams J. Delamarsas skyr tiek daug d mesio – ant Vilniaus šv. Mykolo (1676 m.) ir Vepri (1681 m.) bažny i varp nulieti ne visi herbai, bet tik heraldin s fig ros su siglais iš abiej pusi ⁶¹³: ant Šv. Mykolo bažny ios varpo pavaizduota Sapieg herbo *Lapinas* fig ra – str l su dviem kryžmomis neturi jokio apr minimo, apr minimo neturi ir Šemet herbas *Gulb* ant Vepri bažny ios 1681 m. varpo. Kaip rodo šalia heraldin s fig ros išlieti siglai „B ST / S K“, herbas priklaus varpo fundatorei Kupiškio seni nienei Barborai Šemetaitei Tyzenhauzienei.

Atskirai nuo kit smulki j reljef pamin tinas meistro ženklas. J galima pamatyti ant daugumos J. Delamarso liedint varp [74 il.]. Šiuo ženkle meistras nežym jo tik maž j varp (ant j nebuvo liejamos ir meistro signat ros), grei iausiai neteikdamas didesn s reikšm s šiems gaminiams. Ant didži j J. Delamarso varp , kaip galima spr sti iš keli pavyzdži , meistro ženklas taip pat nebuvo liejamas, j pakeisdavo signat ros. Didžioji dauguma J. Delamarso varp buvo pažym ti meistro ženkle, kurio ovaliame skydelyje buvo nulietas lotyniškas rašas – „IOANNES / DELAMARS / ME FECIT“ (mane pagamino Jonas Delamarsas). Skydel gaubia ankstyvojo baroko form apr minimas: šonuose dvi voliutin s ausel s, dvi S formos simetriškai komponuotos riest s užpildo r melio apatin dal , viršuje sparnuota angelo galvut su manieristiškai aukšta kakta. Ženklo r melyje galima žvelgti neryški kremzlin s ornamentikos atgarsi .

Paskutinis pamin jimo vertas J. Delamarso varp puošybos elementas yra kar n s puošyba. Pradžioje reikia atkreipti d mes , kad meistras labai specifiskai traktavo š svarb konstrukcin element – visi mums žinomi laikrodži varpai iš viso neturi kar n , o tik plokš ias pakabas. Ši aplinkyb buvo net pagimdžiusi legend , kaip rus vienuoliai prieš evakuodami Pažaislio varpus nukapojo j puošnias kar nas. Deja, ši element laikrodži varpai netur jo – kar n neturi ne tik abu Pažaislio bažny ios laikrodži varpai, j neturi ir Vilniaus šv. Petro ir Pauliaus bei Vilniaus arkikatedros laikrodži varpai (Merkin s laikrodžio varpas, deja, negali b ti šiuo klausimu analizuojamas, nes gaisro metu yra netek s visos viršutin s dalies). Toks pakabinimo b das

⁶¹² Ant varpo pavaizduotas jungtinis herbas nepriklaus Rapolui Zigmantui Skarulskiu ir jo žmonai. Marijona Riminskyt (žmona) tur jo šeimos herb *Pobóg*, bet ne *Korczak*, kurio heraldin s fig ros yra trys lygiagre ios skirting ilgi rantos. Didžiausia tikimyb , kad kaip patrica buvo panaudotas ant senojo varpo nulietas Andriejaus Skorulskio ir jo žmonos Sofijos jungtinis herbas. Sofijos Skarulskien s mergautin pavard n ra žinoma.

⁶¹³ Siglai „K S / T S“ galb t sietini su Šv. Mykolo bažny i po rus sunaikinimo atsta iusio Jono Povilo Sapiegos dukterimis (?).

grei iausiai priklaus nuo skirtingo skambinimo b do – laikrodži varpai b na stacionariai montuojami ir jais skambinama mušant prie laikrodžio mechanizmo prijungtu plaktuku.

Bažnytiniai J. Delamarso varpai visada turi šeši s kar nas. J viršutin dalis visada suapvalinta ir šiek tiek išsikišusi priek . Didesni j varp s viršutin dal puošia vaik galvut s su draperijomis, pakabintomis ant kaklo ir apa ioje užbaigtos kut spurgu. Tokias galvutes turi Alytaus šv. Liudviko. K daini šv. Jurgio, Vilniaus šv. Mykolo, Als dži ir Skaruli bažny i varpai. Deja, dauguma ši galvu i nulieta labai nekokybiškai, ir tai grei iausiai vyko d l tur t kar nos form išdilimo, o, palyginus J. Delamarso varpus su J. Breuteltu, matosi aiškus pastarojo meistro pranašumas.

Smulkieji baroko epochos Vilniaus varp liejikai ir j k riniai

Jei apie J. Delamars žinoma palyginti daug ir turime santykinai nemažai išlikusi jo nuliet varp , tai apie kitus brandžiojo ir v lyvojo baroko epochos meistrus, dirbusius XVII a paskutiniajame tre dalyje – XVIII a. vid., m s žinios gerokai menkesn s. Dalies j težinome tik vardus, kuriuos išsaugojo atsitiktiniai pamin jimai, kit išliko po vien ar kelis nulietus varpus. Nedaug suklysimė teigdami, kad J. Delamarso vardas M. Brenšteino d ka užgož visus kitus baroko epochos varp liejikus. Antra vertus, m s turimi duomenys leidžia š meistr vienareikšmiškai vardinti kaip vien iš pa i produktyviausi Lietuvos varp liejik , ir tik XVIII a. vid. prad j savo veikl t vas ir s nus Apanavi iai šiuo aspektu gali b ti lyginami su J. Delamarsu, ta iau šis meistras liko nepralenktas kalbant apie pagamint instrument dyd ir panaudot menini priemoni gaus .

Vienas iš J. Delamarso šeš lyje likusi amžinink ir galim konkurent buvo Vilniuje gyven s ir dirb s **Ulrichas Hansas Baderis**. Apie š meistr kelias biografines nuotrupas paskelb M. Brenšteinas. Žinoma, kad U. H. Baderis Vilniuje gyveno dar prieš „tvan“, jo metu, panašiai kaip ir J. Delamarsas, jis pasitrauk Karaliau i , o 1663 m. jau buvo sugr ž s Vilni , kur gyveno „po Šv. Jono varpine, gretimais m rin s klebonijos“ j zuitams priklausiusiame sklype⁶¹⁴. Ulrichas nepriklaus Vilniaus alavinink cechui, ta iau dokumentuose buvo vadinamas *Rotgiesser*. Šis terminas istoriniame leksikone aiškinamas kaip *vario ar žalvario liejikas, varkalys*⁶¹⁵, t. y. meistras, gamin s dirbinius iš vario ir jo lydini , grei iausiai daugiausiai žalvarinius ir varinius indus. „Rotgiseriai“, kaip tai žinoma iš pavyzdži Livonijoje ir Pr sijoje, neretai liedindavo varpus, kartais ši veikla sudarydavo reikšming j darbo dal . U. H. Baderis varp liejimu grei iausiai vert si tik reisykiais, kai jam atitekdavo atsitiktiniai užsakymai. Brenšteinas nurod tris nedidelius šio meistro pagamintus varpus: 1664 m. Replos bažny iai (dabar Baltarusija, Gardino sr., Valkavisko r.), 1671 m. Katros cerkvei (dabar Baltarusija, Gardino sr., Gardino r.), 1671 m. varpas Kleš el s cerkvei (dabar Lenkija, Palenk s vaivadija, Hainuvkos pavietas). Visi šie varpai buvo nedideli – Replos varpas sv r 20 svar , jo skersmuo buvo 51 cm, o korpuso aukštis 25 cm, tai rodyt , kad tai buvo ne bažnytinis, bet laikrodžio varpas. Katros varpas taip pat buvo nedidelis ir netur jo joki papuošim , o ant Kleš el s varpo buvo rašas „HANS VLRICH BADER ME FECIT VILNAE ANNO...“⁶¹⁶

Vienintelis Lietuvoje išlik s U. H. Baderio liedintas varpas dabar priklauso Adutiškio bažny iai. Tai išskirtinis instrumentas, pasižymintis geriausiems europiniams pavyzdžiams

⁶¹⁴ Brensztejn, op. cit, p. 72.

⁶¹⁵ Jones. William Jervis. *Historisches Lexikon deutscher Farbbezeichnungen*. Berlin: Akademie Verlag, 2013. Auflage: 5, S. 2297.

⁶¹⁶ Brensztejn, op. cit, p. 72.

nenusileidžiania liejimo kokybe ir juvelyrišku paviršiaus apdorojimu. Nors instrumentas vidutinio dydžio (jo korpuso aukštis 58,5 cm, apatinis skersmuo 79,5 cm⁶¹⁷), jo puošyboje panaudota dažniausiai tik ant dideli varp sutinkama ketvirtain kompozicija. Fasadin je pus je, ant liemens, pavaizduotas Kristus Visagalis, žemiau šio atvaizdo yra meistro signat ra: „HANS VLRICH / BADER ME FECIT / VILNÆ“ (Hansas Ulrichas Baderis mane pagamino Vilniuje). Galiniame instrumento fasade pavaizduota Šv . Mergel su Vaikeliu, kraštuose – šv. Jonas Krikštytojas ir šv. Jonas Evangelistas. Varpo korpuso virš juosia trij dali frizas – jo viduryje stambiais rumbais r minta inskripcijos juosta su dedikacija ir 1673 m. data. Frizo apa ioje esanti lambrekeninio ornamento trauka sudaryta iš drugel primenan i lengv až rini simetrišk motyv [82 il.]. Kompozicij sudaro dvi žiedu ties viduriu sukabintos C formos riest s užsuktais galais. J užraitus užpildo žiedai, apa ioje penkialapiai rozetiški, viršuje trilapiai žiedai su išriestomis žiedyn burbuol mis. Simetrijos aš pabr žiantis plonas vertikalus stiebelis apa ioje užbaigtas stambiu horizontaliai ištu lelijos žiedu. Frizo virš puošia smulkus kreneliažinis motyvas, kur sudaro nedideli lapeliai, turintys heraldin s lelijos kont r . J vidus užpildytas smulkiais stilizuotais augaliniais elementais, kurie primena tuo metu populiar kremzlin ornament . Varpas turi kar n , sudaryt iš šeši išlenkt s . Jos viršuje išlenktos išor ir nusklembtos stia iu kampu. Varpas neturi J. Delamarsui b ding element – pe iai užkirsti, kar nos sos nesuapvalintos, graižas nuo liemens atskirtas tradiciniu dirželiu, sudarytu iš trij vienas šalia kito išd styt rumb . Palyginus abiej meistr nulietus varpus, galima teigti, kad U. H. Baderio varpai buvo daug meniškesni negu J. Delamarso: ornamentai nulieti gerokai tiksliau, galima teigti beveik tobulai, o j matricos pagamintos geresni meistr . Tas pats pasakytina apie smulki j plastik – nors dalis reljef dar primena ant J. Delamarso varp išlietas frontalias, visu giu stovin ias fig ras, ta iau j išraiška jau skirtinga. Analogišk kompozicin schem turint Kristaus Visagalio reljef skaido neramos barokin s klost s, pakeltos laiminan ios dešin s rankos judesys ir aukštesniu reljefu išskirta kairioji valdžios rutul laikanti ranka suteikia barokinio neramumo. Baroko stilius ypa ryškus reljefe, vaizduojan iame šv. Jon Krikštytoj . Šventasis stovi stipriai išreikštu kontrapostu, pasisuk s dešin pus , jo veidas pavaizduotas profiliu. Ši fig ra visiškai nepanaši sustingusius J. Delamarso šventuosius ir laikytina vienu iš gražiausi baroko epochos reljef , kuriuos galima pamatyti ant Lietuvoje liedint varp . Didel ikonografin vert turi ant šio varpo nulietas Dievo Motinos atvaizdas. Tai ne tik vienintelis Sapiieg Dievo Motinos atvaizdas, nulietas ant varpo, bet taip pat yra ir seniausias šiandien žinomas šio stebuklingojo paveikslo atkartojimas. U. H. Baderio aukštesn s menin s kokyb s ne tik reljefai, tas pats pasakytina ir apie šio meistro naudot šrift , kuris išsiskiria grakš iomis raidži linijomis ir raidži serifais. Naudojamas kapitalio šriftas, dauguma rašybos ypatybi tokios pa ios, kaip ir J. Delamarso. Ryškiausiai skiriasi vieneto rašyba, šis skai ius turi jau nebe „J“ raid s pavidal – vertikalus skai iaus stiebelis apa ioje perskeliamas du užraitus, tokia rašybos forma dažnai sutinkama ant XVIII a. Lietuvoje liedint varp .

Dar vienas U. H. Baderio varpas buvo skirtas K daini liuteron bažny iai, Tai v liausias žinomas šio meistro k riny s ir kartu paskutin žinia, susijusi su jo asmeniu. 1687 m. U. H. Baderis perliejo sen 1649 m. Vilniaus meistro Kaspero Wecherio pagamint instrument , tur jus Lietuvoje itin ret vard *Tuba Christi* (Kristaus trimitas). Šis varpas sugr žo Lietuv po 1915 m. išvežimo Rusijos gilum ir atiteko Kauno Šv . Trejyb s bažny iai. Sovietams okupavus Lietuv ir uždarius min t bažny i , joje sik r sovietiniai desantininkai varp pagrob ir išsivež Tolimuosius Rytus, kur dabar saugomas Chabarovsko krašto karo muziejuje. Kaip varpas atrodo, kokia jo puošyba ir kiti duomenys mums n ra žinomi.

⁶¹⁷ Žal nas, Gintautas. *Adutiškio bažny ios 1674 m. varpo aprašas*. 2012 11 11 d. Saugoma autoriaus archyve.

U. H. Baderis grei iausiai nebuvo vienintelis varp liejikas tokia pavarde, kuris dirbo Vilniuje, grei iausiai varpus liejo ir jo s nus (?). Toki mint kelia M. Brenšteino minimas varpas, kur lenkai susigr žino iš Rusijos po Pirmojo pasaulinio karo. Ant varpo buvo nulietas erelis, siglai „P. R. m. (?) F. P.“ ir rašas: *Fecit Hans Georgi Bader, Anno 1696*⁶¹⁸. Mažai tik tina, kad tai to paties Ulricho Hanso dirbinys, kaip man M. Brenšteinas, tuo metu meistras jau tur jo b ti itin senas ar mir s. Tad grei iausiai tai jo p dinio arba bendrapavardžio k riny s ir, deja, vienintelis liudijimas apie š asmen .

Lietuvoje baroko epochoje dirb varp liejikai buvo vaarios kilm s. Kaip žinome, J. Delamarsas buvo kil s iš Lotaringijos, U. H. Baderis, sprendžiant iš pavard s, buvo vokietis. Istoriniuose šaltiniuose minimos dar kelios pavard s, kurios gali nurodyti, kad, be vokie i ir lotaring , m s krašte dirbo ir ital kilm s meistras. Tik iš literat ros yra žinoma itališkai skambanti **Emerico** ***Merici** pavard . N vienas šio meistro liedintas varpas neišliko. Vienintelis šaltinis, liudijantis apie š varp liejik , yra Konstantino Tiškevi iaus knyga apie Ner ir jos krantus⁶¹⁹. Knygoje paskelbta Mikailiški bažny ios (dabar Baltarusija, Gardino sr., Astravo r.) varpo inskripcija, ta iau, kaip teig M. Brenšteinas, nurodyta neteisinga instrumento nuliejimo data – 1616 m. Kaip aišk ja iš viso ilgo lotyniško rašo teksto, galb t pa ioje ant instrumento buvusioje inskripcijoje (arba j nurašant, nes klaid yra ir daugiau) buvo padaryta klaida ir praleista skai i „50“ žyminti raid „L“⁶²⁰. Taigi instrumentas iš ties buvo nulietas 1666 metais. Apie š Kiprijono Povilo Bžostovskio funduot varp K. Tiškevi ius pateik šiek tiek daugiau duomen , kurie leidžia rekonstruoti instrumento išvaizd . Varpas tur jo ašin kompozicij – fasadin je instrumento pus je buvo ilgas rašas, priešingoje pus je – Dievo Motin vaizduojantis reljefas, o jo apa ioje – Kiprijono Povilo Bžostovskio herbas. Tokia kompozicija labai primena aukš iau aprašyt J. Delamarso 1669 m. Alytaus varpo, tik Alytaus instrumento galiniame fasade, jo apa ioje, buvo ne fundatoriaus herbas, bet meistro ženklas. Apie meistro signat r K. Tiškevi ius raš : „ant varpo šono tarp vairi užrait yra trys žodžiai: „Emericio – Mericiano – Fecit.“. Signat roje pateiktas lotyniškas meistro vardas *Emericio* lietuviškai gali skamb ti kaip Henrikas, ta iau jam daug artimesn itališka forma *Emerico*. Pavard s *Mericiano* nepasisek sutikti, ta iau tai gali b ti sulotyninta forma populiarios itališkos pavard s *Merici*.

Dar vienas, grei iausiai to paties meistro varpas 1666 m. buvo nulietas Punios bažny iai. Nors apie š instrument dar XIX a. vid. raš V. Sirokoml , ta iau nepateik nei ant varpo buvusio rašo, nei nurod jo meistr ⁶²¹. Inskripcijos nuoraš radome Pirmojo pasaulinio karo metais Rusijoje užpildytoje varpo inventorin je kortel je⁶²². Ant instrumento liemens nulieto lotyniško rašo pabaigoje buvo meistro signat ra – „Perc Roniani“. Antroji signat ros dalis, nors primena klaidingai parašyt žod *Romani* – „romie io“, siejasi su aukš iau pamin ta pavarde „Mericiano“, o pirmoji dalis *Perc* galb t yra iškraipytas vardas *Emerico*? Tai buvo vidutinio dydžio instrumentas, kurio korpuso aukštis buvo 54 cm, o apatinis skersmuo 70 cm.

Nors ir n ra galimybi daryti toli siekian ias išvadas, atkreiptinas d mesys dar vien , galb t atsitiktin , s skambio panašum – 1676 m. Vilniaus unit Šv . Trejyb s cerkvei buvo nulieti du varpai – ant j buvusias signat ras paskelb M. Brenšteinas. Ant didesniojo varpo (korpuso aukštis

⁶¹⁸ Brensztejn, op. cit, p. 73.

⁶¹⁹ Tyszkiewicz, Konstany, op. cit. P. 134–136.

⁶²⁰ Tai nurodo varpo inskripcijoje minimas „Maskvos nusiaubimas“ ir varpo fundatoriaus Kiprijono Povilo Bžostovskio pareigyb s – LDK referendoriumi jis tapo tik 1650 m.

⁶²¹ *Syrokomla*, t. I, op. cit, p. 185.

⁶²² KPM WOZ. *Dzwon nr. 6693* [ledzi ski, J(óze f), yskar, J(óze fat)]. Donskaja oblast, Okr. Donsk. Malczewska. 1917 07 22. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 41.

113 cm, skersmuo 151 cm) buvo rašas: „LAŁ FEDOR FEDOROWICZ PERWEC W WILNI ANNO 1676“, ant mažesniojo (korpuso aukštis 61 cm, skersmuo 72 cm) instrumento – „LAŁ FEDOR FEDOROWICZ PERWEC W WILNI ROKV P. 1676“⁶²³. Abu šie varpai 1915 m. buvo išvežti Rusij . M. Brenšteinas nurodo, kad Fedoras (Teodoras) Perviecas gyveno Vilniuje. Visiškai neatmestina galimyb , kad *Perviecas* ir ant Punios varpo minimas *Percas* yra tas pats asmuo, tik, liedamas varpus unit cerkvei, savo pavard s skambes pritaik „prie vietin s vartosenos“.

XVIII a. pr. Vilniuje minimas dar vienas „mažasis“ varp liejikas **Benjamins Fingerlingas**. M. Brenšteinas š meistr apib dina kaip „labai ribot gabum “ ir išvardija keturis B. Fingerlingo liedintus varpus: vidutinio dydžio instrument , nuliet 1698 m. ir skirt Valažino bernardin bažny iai (v liau cerkv) (dabar Baltarusija, Minsko sr.)⁶²⁴, vidutinio dydžio varp (korpuso aukštis 66 cm, skersmuo 86), nuliet 1701 m. ir skirt Vilniaus Antakalnio Trinitori bažny iai⁶²⁵. Abu šie varpai tur jo gamintojo inicialus „B. F.“. Tre iasis varpas, sv r s 250 svar , buvo nuliedintas 1712 m. ir priklaus Telši bernardin bažny iai, ketvirtasis nedidelis instrumentas (korpuso aukštis 38 cm, skersmuo 42 cm), pagamintas XVIII a. pr., buvo saugomas Ašmenoje (dabar Baltarusija, Gardino sr.). Ant paskutini j dviej varp buvo nurodytas meistro vardas ir pavard .

Vienintelis B. Fingerlingo išlik s varpas šiuo metu yra saugomas Minske, Nacionaliniame Baltarusijos istorijos ir kult ros muziejuje [83 il.]. Instrumentas nuliedintas 1699 m. Jo fundatorius buvo Jonušas Despotas Zenovi ius, Polocko pakamaris. Varpo sandara rodo, kad B. Fingerlingas iš J. Delamarso pasisavino kelis jam b dingus elementus – graiž nuo liemens skirian i platok juost , sudaryt iš trij rumbeli , ir kar nos s , kuri viršutin dalis išlenkta puslankiu, form . Ant varpo liemens nulietas gana nevykusiai sukomponuotas fundatoriaus herbas. Jo keistai išstos formos skyd gaubia dvi itin stilizuotos palm s šakos. Herbo viršuje yra žmogaus galv primenantis šalmas su virš pakilusia skraiste, kurios iškarpyti „lapai“ primena briedžio ragus (heraldikos taisykl ms prieštaraujantis sprendimas). Viršuje kaip šalmo puošmena tupi stambus paukštis su žiedu snape. Abipus herbo išd styti fundatoriaus siglai. J. Delamarso Pažaislio laikrodžio varpus primena inskripcijos juosta, išd styta liemens apa ioje, ta iau ji komponuojama ne skiriamojoje juostoje, o jos viršuje. Toks kompozicinis sprendimas Lietuvoje itin retas. Korpuso virš juosia trij dali frizas su dviem rumbeliais r minta inskripcijos juosta jo viduryje. Apa ioje lambrekeninio ornamento trauka sudaryta iš drugel primenan i lengv až rini simetrišk motyv , labai panaši , jei ne identišk , tuos, kuriuos naudojo U. H. Baderis. Frizo viršuje yra smulkus kreneliažinis ornamentas, puošt as augaliniais motyvais. raš grafika, pasižyminti stambokais, vienodo storio raidži elementais, primena J. Delamarso šrift . Šie bruožai rodo galim J. Delmarso tak B. Fingerlingui ir vietin s tradicijos t stinum .

XVIII a. I p. Vilniuje dirbo **Karolis Gotlybas Sparras** (Carol Gottlieb Sparr). Nors meistras darbavosi vos penkerius metus – tarp 1729–1733 m.⁶²⁶, pavyko surinkti duomen net apie 19 šio meistro nuliet varp . Iš j 8 išlik , dar vienas, perlietas XIX a. pab., išsaugojo ne tik protoplasto raš , bet ir ornamentin trauk . Trys šio meistro neišlik varpai buvo skirti bažny ioms, atsid rusioms dabartin s Baltarusijos teritorijoje, o vienas saugomas šiandienin je Latvijoje⁶²⁷ . Šio itin produktyvaus meistro *oeuvre* yra ne tik gausus, bet ir vairus. K. G. Sparras ant nedideli varp

⁶²³ Brensztejn, op. cit., p. 73.

⁶²⁴ Tyszkiewicz, 1857, op. cit., t. I, nr. 3, p. 171–172.

⁶²⁵ Ibidem, t. 1, nr. 4, p. 134.

⁶²⁶ M. Brenšteinas nurodo, kad K. G. Sparras jau 1727 m. mok jo Vilniaus miestui mokes ius už tur t nuosavyb , ta iau seniausi šio meistro mums žinomi varpai datuoti 1729 m., žr. Brensztejn, 1924, op. cit., p. 81.

⁶²⁷ Varpas saugomas Berzgal s katalik bažny ioje (Latgala, Rezekn s r.). Latvijos valstybiniam paminkl s raše varpas klaidingai datuotas 1773 m. (dr. R tos Kaminskos informacija).

paprastai pasirašydavo ne visa pavarde, o tik inicialais – „C. G. S.“, ir toki varp žinome 9. Ši monograma nulietas ir ant visai nedideli Bazilion (Šiauli r.) (1732), Lietuvos nacionalinio (1732) ir Trak muziejaus (1733) varpeli. Juos puošia vienodi dviej dali frizai su rumbeliais r mintas inskripcijos juosta viršuje. Frizo apaioje – apverstas kar ninis ornamentas, sudarytas iš galais suglaust horizontaliai išd styt C formos rės i. Ties sand romis yra po didesnio formato palmet, pakaitomis su nedideliu lelijos žiedu. Lygusis pakrašty pabr žtas horizontaliu virvel s motyvu. Sprendžiant iš ornamento pob džio, jo matrica grei iausiai nebuvo nauja ir gal t b ti datuojama XVII a. 7–9 dešimtmeiais.

Dvigubai didesnis Kalnelio koply ios (Joniškio r.) varpas (skersmuo 42 cm) puoštas daug gausiau, ir jo puošyba atlikta ne taip atmetinai, kaip maž j varpeli. Frizas trij dali – vidurin rašo juosta suporintais rumbeliais išskirta tris dalis. Jos viršuje kreneliažinis motyvas sudarytas iš aukš iau aprašyto ornamento palme i lap, tai rodo, kaip k rybiškai buvo komponuojami nuo tos pa ios matricos atspausti elementai. Frizo apa i juosia lambrekeninis ornamentas, kurio lapeli kont ras primena jau io galvos siluet, o vidus užpildytas vingriais augaliniais ornamentais. Dar didesnis ir meniškesnis Krokialaukio bažny ios (Alytaus r.) 1730 m. varpas (skersmuo 53,5 cm), jo liemens virš juosia platus trij dali frizas, turintis analogišk Kalnelio varpui suporintais rumbeliais r mint inskripcijos juost. Viršuje yra jau min tas ornamentas su palmet mis, tik daug geriau ir švariau nulietas. Frizo apa i juosia platus raitytinis akanto ornamentas, kur sudaro banguota horizontali šaka su vešliais susisukusiais lapais ir fantastiniais akanto žiedais, iš kuri nut susios žiedyn burbuol s [84 il.]. Šio pob džio ornamentai, Lietuvoje paplit XVII a. pab. – XVIII a. pr., primena garsaus pranc z dailininko ir grafiko Jean le Pautre sukurtus pavyzdžius [85 il.]. Tas pats ornamentas buvo nulietas ir ant 1732 m. varpo, priklausiusio Semeliški bažny iai, nors instrumentas buvo perlietas 1889 m. Kaune, Minervos fabrike, ta iau ornamentin juosta buvo perkelta ant naujojo varpo⁶²⁸. Krokialaukio varpo liemen puošia du reljefai. Vienoje pus je nulietas Šv. Trejyb vaizduojanti kompozicija: ant debes gretimais s di Dievas T vas ir Kristus, padav vienas kitam rankas, o viršuje sklendžia Šv. Dvasios balandis. Kitoje varpo pus je pavaizduotas Nukryžiuotasis su kryži apkabinusia kl pan ia Marija Magdalena. Pastarasis reljefas išskirtas iš didesn s matricos atspaudu. Tas pats reljefas, tik visas, panaudotas ant didži j K. G. Šparro varp, skirt Sv das ir Vilniaus Vis Švent j bažny ioms (abu varpai nulieti tais paiais 1733 m.). Šie varpai išsiskiria barokini ornament turtingumu ir atlikimo precizika. Tai geriausi brandžiojo baroko pavyzdžiai Lietuvos varp liejybos istorijoje. Vilniaus Vis Švent j bažny ios varpas, vardu *Elijas* (skersmuo 110,3 cm), dabar saugomas Bažnytinio paveldo muziejuje. Varpo liemens virš juosia platus trij dali frizas, jo viduryje yra siaura rumbeliais r mintas rašo juosta, abipus jos – ornamentin s traukos. Viršutin trauka siauresn, dekoruota groteskiniu ornamentu, sukomponuotu iš plon akanto šakeli užrait, tarp kuri išd stytos angeliuk fig r l s, laikan ios vandens lelij pynes [86 il.]. Akanto lapeliai labai skiriasi nuo puošian i Krokialaukio varp: jei jame platus, vešl s akanto lap užraitai primena Mikailiški bažny ios stiuko lipdyb, tai vilniškiam varpe lapeliai smulk s, pj kliškais pakrašiais, jau atspindi vadinam j *kietojo akanto* stili ir primena garsaus Vilniaus auksakalio Johanno Friedricho Schömnicko k rinius. Šis meistras arba kuris nors iš jo mokini ir tur jo pagaminti šio ornamento matric. Apatinis frizo ornamentas panašus, tik platesnis – raporto centre komponuota sparnuota angeliuko galvut, su kriaukle viršuje, iš abiej pusi apsupta išlenktomis akanto šakomis. Akanto lapai tokio paties pob džio, kaip ir viršutiniojoje frizo traukoje [87 il.]. Tai itin plastiškas ir aukšto meninio lygio reljefas. Ant varpo liemens nulietas jau min tas reljefas su Nukryžiuotoju. Pavaizduota visa Kalvarijos grup, abipus Iš Nukryžiuotojo šon stovi Sopulingoji Dievo Motina ir

⁶²⁸ 1915 m. varpas buvo išvežtas iš Semeliški bažny ios Rusij, po karo buvo parvežtas Lenkij ir atiteko Sen j Trak bažny iai, kurioje ir dabar saugomas, žr. Žal nas, 2008, op. cit., p. 20.

šv. Jonas Evangelistas, o po kryžiumi parklupusi Marija Magdalena [88 il.]. Priešingoje liemens pus je pavaizduotas pranašas Elijas. Abu reljefai gana primityvus, greičiausiai sukurti to paties nežinomo meistro. Sv. Jono varpas (skersmuo 94 cm) gana panašaus pobūdžio – jo frizo kompozicija analogiška Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpui, viršutinio ornamento trauka taip pat identiška vilniškiam varpui, o apatinioji labai panaši, skiriasi tik centriniu motyvu – vietoje angeliuko galvutės yra ovalus kartušas, kur iš šonų viena ranka prilaiko du sparnuoti angeliukai, o kita ranka laiko virš kartušo išskeltą atviro tipo karūną [89 il.]. Fasadin je instrumento pus je nulietas heraldinis erelis su karūna ir ilga inskripcija, rėžta varpo falšgloke. Galiniame fasade – jau minėtas Kalvarijos reljefas. Jo viršuje nulietas retas Lietuvos varpelio elementas – medalis, vaizduojantis Šv. Šeimą su šv. Jonu Krikštytoju. Baigiant tenka pastebėti, kad K. G. Sparro varpuose itin ryškūs perėjimas nuo brandžiojo baroko stiliaus. Ši dviejų varpų turtingi ir gausūs ornamentiniai motyvai, iki maksimumo užpildantys visą raportą, yra vienais ryškiausi Lietuvos varpelio lyroje baroko pavyzdžiai, o Krokių varpo minkšti ir elegantiški akanto užraitai dar priskirtini brandžiojo baroko dailei.

XX a. karai negrįžtamai sunaikino beveik visą vieno iškiliausio Lietuvos varpelio – **Gustavo Mörko** palikimą. Šiandien kalbame apie G. Mörko kūrinius ir jo meistriškumą, mes didžiąją dalimi galime remtis tik M. Brenšteino veikalu. Pavyko sukaupti duomenis apie 21 šio meistro nuliedintus varpus, tačiau iš jų išliko tik 6, du iš jų atsidūrė dabartinėje Baltarusijos teritorijoje šio darbo autoriui nebuvo pasiekiami ir žinomi tik iš literatūros⁶²⁹, dar du paprasti lygūs laikrodžių varpai⁶³⁰, tad apie G. Mörko kūrinių menines ypatybes galime spręsti tik iš dviejų varpų (vienas jų itin smarkiai sužalotas). Tai itin didelis nuostolis Lietuvos kultūrai, nes, M. Brenšteino teigimu, G. Mörkas buvo „pranokęs net puikius Delamarso varpus“⁶³¹.

Gustavas Mörkas (meistras ant varpų rašydavo vardą tik lotyniškai – *Gustavus*) gyveno Vilniuje XVIII a. vid. – maždaug tarp 1745–1765 m., tačiau jo varpai žinomi tik iš 1749–1759 m. Reikšmingiausi šio meistro kūriniai buvo skirti vienuolynų bažnyčioms – Vilniaus šv. Kazimiero Juitų bažnyčiai (4 varpai, 1749–1754), du varpai Naugarduko Juitų bažnyčiai (1753), keturi varpai Vilniaus misionierių bažnyčiai (du iš jų laikrodžio), penki varpai Gardino bernardinų bažnyčiai (1754, 1759, vienas iš jų laikrodžio), dar po vieną nuliejo Vilniaus dominikonų ir pranciškonų bažnyčioms (1749 ir 1755), be šių varpų, dar žinoma, kad G. Mörkas nuliejo varpus Vydžių (1750), Lahoisko (1753), Trakelių (1754), Ažudievių (1755) parapijų bažnyčioms (visos jos dabartinės Baltarusijos teritorijoje) ir laikrodžio varpą Vilniaus katedrai.

Reikšmingiausias išlikęs G. Mörko varpas šiandien saugomas Panemunio bažnyčioje (Rokiškio r.). Jis iki 1915 m. priklausė Vilniaus šv. Kazimiero bažnyčiai, po karo buvo grąžintas Lietuvai ir atiteko aukštai minėtai bažnyčiai⁶³². Antrojo pasaulinio karo metu sviediniui pataikius varpą, buvo sutrupintas instrumento viršugalvis, išlikęs sveikas varpo liemuo ir šiandien naudojamas pagal pirminį paskirtį. Varpas nulietas 1754 m. ir yra skirtas šv. Pranciškui Ksaverui. Tai buvo trečiasis pagal dydį Šv. Kazimiero bažnyčios varpas – pirmasis, skirtas šv. Kazimierui (1750), buvo pats didžiausias G. Mörko nuliedintas varpas ir svėrė apie penkias su puse tonas, antrasis, šv. Jono Kantiečio vardo (1751), svėrė keturias su puse tonas. Panemunio lyje saugomas varpas (skersmuo 125

⁶²⁹ Brensztejn, 1924, op. cit., p. 86, 87; , op. cit., p. 102; Piramidowicz Dorota. Ko ciól parafialny p. w Znalezienia Krzyża w. I dawny klasztor Bernardynów. In: KKWT. T. I, 2012, s. 27, 52, 74, 87; yra il. nr. 277, 278.

⁶³⁰ Šie varpai priklauso Vilniaus Misionierių bažnyčiai, viliu buvo perkelti Vilniaus katedros varpin, kurioje šiuo metu vienas iš jų yra eksponuojamas.

⁶³¹ Brensztejn, 1924, op. cit., p. 84.

⁶³² Klimka, Panemunio lyje saugomas varpas, op. cit., p. 413–417.

cm) tur jo svėrti apie 1200 kg⁶³³. Iš ši skai i galima daryti išvad , kad G. Mörkas liedino didžiausius to meto varpus Lietuvoje. Instrumento korpuso virš juosia trij dali frizin juosta – vidurin inskripcijos juosta r minta dviem rumbeliais, abipus – vienodos ornamentin s traukos, sudarytos iš tankiai išd styt akanto lap sekos [90 il.]. Instrumentas dvipus s (ašin s) kompozicijos – jo fasadin je pus je, ant liemens, nulietas ilgas tekstas (7 eilut s), galiniame fasade – barokiškai ekspresyvus šv. Pranciškaus Ksavero reljefas, pasižymintis nerimastingomis stambiomis ilg r b klost mis. Varpo graiž juosia dar viena rumbeliais r minta rašo juosta, kurioje nulietas varpo metrika. Varpo dekoracijos pasižymi puikia liejimo kokybe ir raiška, inskripcija išd styta tvarkingai, nors raid s liedintos be pagalv li , šriftas subtili elegantišk form . Šventojo reljefo modelis tur jo b ti pagamintas profesionalaus skulptoriaus dirbtuv je.

Panaš , kaip ant Panemun lio varpo, friz turi ir apylygio dydžio (skersmuo 116 cm) Gardino bernardin bažny ios šv. Antano varpas. Šis varpas neturi ilgos ant liemens nulietos inskripcijos, ta iau jo liemens apa ioje pagal graižo pakrašt yra nulietas pranciškon ordino devizas „MANUS CONGREGATORUM“ (suvienytos rankos – aliuzija pranciškon ordino herb , kuriame pavaizduotos sukryžiuotos Kristaus ir šv. Pranciškaus rankos).

Dar vienas, tik daug paprastesnis varpas saugomas Trakeli bažny ioje (dabar Baltarusija, Gardino sr., Varanavo r.), kur XVIII a. buvo sik rusi t v j zuit misija⁶³⁴. Varpas nulietas tais paiais 1754 m. Tai nedidelis instrumentas, jo korpuso aukštis 40,4 cm, skersmuo 52,2 cm. Korpuso virš juosia dviej dali frizas – apa ioje yra rumbeliais r minta rašo juosta, viršuje akanto lap ornamentas, identiškasis aukš iau pamin tiems, ta iau panaudotas ne visas motyvas, o tik jo dalis su lap galais. Liemen puošia du reljefai – viename pavaizduota debesyje iki keli stovinti Rožinio Dievo Motina su vaikeliu J zumi ant rank . Abu šventieji asmenys laiko rankose rožinius. Reljefas primityvus, artimas liaudies menui, jo matrica grei iausiai buvo nenauja, naudota kit meistr , taip manyti leidžia kitas ant varpo esantis panašios stilistikos reljefas, vaizduojantis Kalvarijos grup . Šio reljefo matric naudojo m s aprašytas Vilniaus varp liejikas K. G. Sparras XVIII a. I pus je [88 il.].⁶³⁵ Neatmestina galimyb , kad G. Mörkas mok si pas K. G. Sparr ar net buvo jo giminaitis. Tai akivaizdžiai rodo, kad Vilniaus varp liejimo tradicija XVIII a. antrajame ketvirtyje nebuvo visiškai nutr kusi, ir jos t stinum galima atsekti iki pat XVIII a. pab., vis pirma t vo ir s naus Apanavi i liedintuose varpuose.

T vo ir s naus Apanavi i liejykla

Nesuklysimė, jei teigsime, kad Vilniuje veikusi t vo ir s naus Tomo ir Antano Apanavi i varp liejykla buvo produktyviausia ir ilgiausiai veikusi šios r šies mon XVIII a. visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Pastaruoju metu turime duomen apie daugiau kaip 50 Apanavi i liejykloje nuliedint varp , iš j 18 priskiriama liejyklos k r jui Tomui Apanavi iui. Apie ši itin svarbi ir reikšming Lietuvos kult rai varp liejykl , veikusi maždaug tarp 1742 ir 1786 m., iki dabartinio laiko buvo žinoma itin nedaug: vienintelis apie Apanavi i dirbtuv raš s

⁶³³ Apskai iuojant svor naudota varp liejiko Jano Felczy skio paskelbta lentel , nurodanti varp skersmens, svorio ir tono santykius. Internetė: <http://www.janfelczynski.com/ufiles/rozne/tablica.pdf> [ži r ta 2014 05 16].

⁶³⁴ G. Mörkas buvo glaudžiai susij s su j zuitais, tai galima pasteb ti ne tik iš šiam ordinui nuliedint varp , bet ir iš to fakto, kad jis nuo 1757 m. grei iausiai iki mirties nuomojo vadinam j Helmano m rinuk , priklausius Vilniaus universiteto bibliotekai, ir stov jus šalia Šv. Jon bažny ios varpin s, žr. Brensztejn, 1924, op. cit., p. 84.

⁶³⁵ G. Mörkas panaudojo ne vis plaket s atspaud , bet tik iš jos iškirptas fig ras. Visa Kalvarijos grup s plaket nulietas ant K. G. Sparro 1733 m. Sv das bažny ios ir t pa i met Vilniaus Vis Švent j bažny ios varpo (šiuo metu saugomo Vilniaus Bažnytinio paveldo muziejuje).

M. Brenšteinas savo knygoje jai paskyrė tik šiek tiek daugiau kaip du puslapius teksto⁶³⁶ ir paminėjo 7 šioje liejykloje pagamintus varpus. Todėl Apanavi liejyklos reikšmė iki pastarojo laiko vis dar lieka tinkamai nevertinta. Nors nuo 1973 m. iki šių dienų vairiuose kataloguose ir mokslinėje spaudoje buvo paskelbti net 28 šioje liejykloje pagaminti varpai⁶³⁷, tačiau tik keturi iš jų priskirti minėtiems varpeliams⁶³⁸. Didžiosios dalies gamintojai taip ir liko nenustatyti. Pirmą kartą jau šiame t kstantmetyje Apanavi liejykla buvo plačiau pristatyta 2004 m. Minske vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Bendrieji Že pospolitos aspektai. Žmonės, istorija, kultūra“, kurio šio darbo autorius skaitė pranešimą „XVIII a. Vilniaus varpelių Antano Apanavičiaus varpai“. Keleriais metais vėliau buvo publikuotas pirmasis A. Apanavičiaus priskirtas varpas, ant kurio nebuvo gamintojo signatūros⁶³⁹. Dar vėliau šio darbo autorius knygoje „Kaišiadorių vyskupijos bažnyčia ir varpai“ Apanavičiaus paskyrė atskirą poskyrį⁶⁴⁰. Tai, kad Apanavičiaus liejykla, veikusi apie 44 metus ir palikusi nemažai iki šiol išlikusių puikios kokybės varpų, yra itin menkai žinoma, o tai faktas, kad mūsų dienas pasiekė labai nedaug varpų, ant kurių nulietos gamintojų signatūros, antra priežastimi galima vardinti tai, kad šios dirbtuvės gaminiai paplitę didžiulėje teritorijoje – nuo Sedos ir Rietavo vakaruose iki Pinsko pietuose.

Tomas Apanavičius: biografijos faktai. Kaip nurodė M. Brenšteinas, Apanavičius šeima jau nuo XVII a. antrosios pusės gyveno Vilniuje. Jų pavardė buvo rašoma gana skirtingai – Hapanowicz, Hopanowicz, Opanowicz, Opankiewicz, Apanowicz, patys meistrai savo pavardę rašė – Aponowicz⁶⁴¹. Išlikę Tomo ir Antano Apanavičių dirbiniai padeda nustatyti daug tikslesnes jų gyvenimo datas, taip papildant turimus fragmentiškus istorinius šaltinius. Pirmą kartą Tomas Apanavičius paminėtas 1739 m. sudarytoje darbo sutartyje, saugomoje Radvilų archyve Varšuvoje⁶⁴². Pirmieji du mums žinomi varpai su Tomo Apanavičiaus signatūra datuoti 1742 metais. Vilniaus miesto dokumentuose jo vardas pasirodė tik 1744 m. vasario 10 d., o jis užrašytas kaip *ludwisarz Opankiewicz* (liejikas Opankevičius), mokantis sudėtiną mokesť (*składanka*). Paskutinį kartą šis mokesť meistras mokėjo 1754 m.⁶⁴³ Iš M. Brenšteino darbo žinome, kad 1758 m. Tomas Apanavičius buvo miręs, tačiau pirmasis Antano Apanavičiaus signatūra turintis varpas su 1756 m. data leidžia teigti, kad bent nuo to meto senasis meistras jau nebeliedino varpų (greičiausiai buvo miręs). Vertinamas, kad Tomas Apanavičius po 1754 m. nebemokėjo minto mokesťio, jo mirties datą (ar pasitraukimą iš darbinės veiklos) reikėtų nukelti maždaug 1755 metus. Šis meistras buvo vedęs Kristiną Sielevičienę

⁶³⁶ Ibidem, op. cit., p. 82–84.

⁶³⁷ 21 varpas paskelbtas Kultūros paminklų sąrašuose (*Lietuvos ... sąrašas*, 1973, op. cit., p. 451, 455, 467, 484, 506, 527, 536, 543, 485, 492, 809; *Lietuvos ... sąrašas*, 1977, op. cit., p. 37, 65; *Lietuvos ... sąrašas*, 1993, p. 282, 346, 351), keturi varpai paskelbti istorijos ir kultūros paminklų sąvado Vilniaus tome (*Lietuvos... sąvadas*, op. cit., p. 171, 257, 505), 10 varpų Kultūros paminklų enciklopedijos Rytų Lietuvos dviejuose tomuose (*Kultūros ... enciklopedija*, op. cit. T. I, p. 153, 257, 273, 308, 345, 353; T. II: p. 46, 248, 313, 380), du varpai Lietuvos sakralinių dailės kataloge (LSDK. T. I. Kn. I, op. cit., p. 65; LSDK. T. I. Kn. III, op. cit., p. 266–269), du varpai paskelbti Senosios baltarusių kultūros muziejaus kataloge (

, 1983, p. 151), du varpus paskelbė P. Švėrebas (Švėrebas, 1997, op. cit., p. 133–134; Švėrebas, Povilas. [Rietavo] Bažnyčios varpinė ir varpai. In: PDSAD, p. 253, 254, 258), dar du varpai paskelbti M. Kačamajskos-Saeed redaguojamuose buv. Vilniaus vaivadijos katalikų bažnyčios kataloge (KKWW, op. cit., T. I, p. 198; t. III, p. 163, 170).

⁶³⁸ *Lietuvos... sąvadas*, op. cit., p. 258, 505; *Kultūros ... enciklopedija*, op. cit., T. I, p. 353; Kačamajskos-Saeed, Maria. Kościół parafialny p. w. w. Tadeusza w Woronowie. In: KKWW, op. cit., T. III, 2010, p. 163, 170.

⁶³⁹ Žalanas, Gintautas. III.6. Varpas [Vilniaus Šv. Kotrynos bažnyčios varpai]. In: *Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžiai*: Lietuvos t kstantmeio programos ir Jubiliejiniai 2000 metų parodos „Krikščionyb Lietuvos mene“ katalogas. T. 4: *Auksakalystė XIII – XX a. Kn. 2: Pavieniai metalo dirbiniai*. / sudarytoja J. Liškevičienė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2007, p. 199–200.

⁶⁴⁰ Žalanas, 2008, op. cit., p. 20–23.

⁶⁴¹ Brensztejn, 1924, op. cit., p. 82, 83.

⁶⁴² AGAD: Radvilų archyvas, H. 13 (Deklaracija do robót.) Internetu: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/ar/arr.xml>.

⁶⁴³ Ibidem, p. 83.

(Krystyna Sielewiczówna) ir tur jo šešis vaikus – tris sūnus – Antaną, Andriejų ir Juozapą ir tris dukteris – Ievą, Marijoną ir Rozaliją. Vyresnysis sūnus Antanas per metus liejyklą ir jau 1756 m. liedino varpus. Apie tai liudija Gardino valstybiniame religijos muziejuje saugomas nedidelis varpelis su rašu „FVDIT ME ANTONI APONOWICZ WILNE“⁶⁴⁴. Faktas, kad Tomas Apanavičius dirbo tik apie dvylika metų ir kad jo liejyklą be ilgesnės pertraukos per metus vyresnysis sūnus, liudija, kad meistras pradėjo versti varpą liejimu Vilniuje jau pakankamai subrendęs ir kad jo sūnus Antanas 1756 m. (pirmojo mums žinomo varpo nuliejimo metu) greičiausiai jau galėjo turėti ne mažiau kaip 20 metų amžiaus, bet greičiausiai ir nebuvo kiek daugiau vyresnis. Apie tai byloja du faktai – pirmieji Antano nulieti varpai yra labai nedideli ir pagal savo dydį greičiau vadintini varpeliais. Tai rodo, kad šis meistras dar neturėjo pakankamos patirties liedinti didesnius varpus. Antras faktas yra aplinkybės, privertusios 1758 m. prisiminti jo mirus tėvą. Tuo metų gegužės 2 dieną metropolitui ir Polocko arkivyskupui Florijonui Grebnickiui buvo išduotas raštiškas sipareigojimas, kuriuo velionio Tomo Apanavičiaus našlė su sūnumi Antanu sipareigojo per du kartus sugrąžinti 58 akmenis ir 26 svarus⁶⁴⁵ „pirmaeilis varpą medžiagos“, iš kurios velionis meistras turėjo nuliedinti varpą Vilniaus Šv. Skaisčiausiosios Dievo Motinos Užmigimo soborui⁶⁴⁶. Taigi naujasis soboro varpas turėjo būti gana didelis, o tai, kad tėvo užsakymas nebuvo patikimai vykdytas (paprastai per dvi savaites), liudija, kad juo nebuvo pasitikima kaip per jaunu ir per mažai gūdusiu savo amato srityje. Taigi Antanui tuo metu buvo greičiausiai apie 25 metus. Tačiau jau po dvejų metų Antanas Apanavičius pradėjo gauti reikšmingus užsakymus ir nuliedino du nemažus, beveik vienodo dydžio varpus (apatinis skersmuo 87 ir 86,7 cm) Vilniaus šventovoms – Šv. Stepono ir Šv. Teresės bažnyčioms. Taigi 1760 m. Antanas Apanavičius jau buvo laikomas subrendusiu ir pakankamai gūdusiu meistru, nes jam patikėti gana svarbūs užsakymai. Savo ruožtu galima spėti, kad jo tėvas pradėjo Vilniuje liedinti varpus būdamas ne jaunesnis kaip trisdešimt kelerių metų. Tai, kad varpą medžiaga buvo sipareigota sugrąžinti per du kartus, liudija, kad jos jaunasis Apanavičius dirbtuvėje jau neturėjo – buvo nuliedinęs varpus ir juos pardavęs.

Tomo Apanavičiaus varpai. Šiandien yra išlikę tik du varpai, turintys Tomo Apanavičiaus signatūras, abu jie nulieti 1742 m., M. Brenšteinas nurodo buvus dar tris varpus su šio meistro parašais, kurie buvo nulieti 1743–1744 m., tačiau jie buvo išvežti Rusiją 1915 m., ir jų likimas nežinomas. Polocko šv. Sofijos soboro varpas jam priskiriamas remiantis istoriniais šaltiniais⁶⁴⁷. Likęs 15 varpų su didesniu ar mažesniu patikimumu yra priskirti Tomui Apanavičiui šio darbo autoriumi. M. Brenšteinas nurodė tik du Antano Apanavičiaus varpus⁶⁴⁸. Šiuo metu žinome 5 šio meistro signatūras turėjusius varpus (iš jų du varpai neišliko), dar 37 varpai yra jam priskirti šio darbo autoriumi. Jie apima laikotarpį nuo 1759 iki 1787 m. Apie paskutinį Antano Apanavičiaus pavardę turintį varpą žinome iš M. Brenšteino⁶⁴⁹ ir Antrojo pasaulinio karo dokumento⁶⁵⁰. Jis buvo nulietas 1780 m. ir buvo skirtas Vilniaus šv. Baltramiejaus bažnyčiai, 1942 m. nukabintas ir išvežtas Vokietijai. Ant šio varpo buvo inskripcija: *wylany staraniem I: X: I: Witkowskiego i I: P: A:*

⁶⁴⁴ Instrumentas nepublikuotas (muziejaus inventorinis numeris K 7344 / M – 314), jis buvo gytytas 1987 m. Pinsko rajone.

⁶⁴⁵ Nėra patikimų duomenų, kaip metrinė sistema turėtų būti perskaityta senieji lietuviški matai, kuriais buvo naudojama iki 1766 ir 1776 m. konstitucijomis tvirtintos jų unifikacijos. Tačiau manant, kad naujieji standartiniai matai nelabai savo fiziniams išraiškoms skyrėsi nuo kiekviliu priimtų, galima manyti, kad varpui nuliedinti skirta medžiaga svėrė apie 879,5 kg.

⁶⁴⁶ Brensztejn, 1924, op. cit., p. 83.

⁶⁴⁷ , 2014, op. cit., 41.

⁶⁴⁸ Brensztejn, 1924, op. cit., p. 83, 84.

⁶⁴⁹ Ibidem.

⁶⁵⁰ *Abzuhängende Bronzeglocken. Stadt Wilna.* 1942 10 02. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 22: Vilniaus r. varpai. Bažnyčios ir varpų žinios. 1918–1944, I, 38, 39.

Opanowicza. Iš šio rašo matosi, kad tai nėra tipinis meistro signatūra, bet memorialinis rašas, nurodantis asmenis, kurių pastangomis buvo pagamintas varpas, taigi yra Apanavičius nurodomas kaip fundatorius. Abejoni galinios kelti prieš pavardę užrašytos santrumpos „I: P: A:“ turi būti skaitomos kaip „Jegomo Pan Antoni“ (garbusis ponas Antanas), o *Opanowicz* – vienas iš galutinai nenusistovėjusios pavardės variantų, galbūt labiau naudotas meistro vilyvuojų laikotarpiu. Ši pavardės forma yra svarbi sprendžiant paskutiniojo Apanavičiaus varpo klausimą. Šis galimai Apanavičius 1787 m. nulietas varpas neišliko, apie jį žinome tik iš paminklų literatūroje ir publikuotojo rašo: *In omnem terram exivit sonus eorum M.P.O. Anno 1787*⁶⁵¹. Būtent jis ir paskatino hipotetiškai priskirti varpą miniamam meistrui. Rašo pradžioje yra iš psalmės paimtas lotyniškas devizas: „Per visam terram exivit sonus eius“. Be mūsų minimo varpo, šis devizas turi dar 12 Antano Apanavičiaus nulietam jam priskiriamam varpui, ir šis devizas yra savotiška autorystės nuoroda. Minimo rašo pabaigoje yra data su lotynišku metus reiškiančiu priedu ir neaiški abreviatūra „M. P. O.“. Paprastai tokios raidžių santrumpos pridedamos gamintojų inicialai, juos būtų galima išskaityti kaip „M[agister] P[nežinomas vardas] O[panowicz]“. Negalima daryti skubotų išvadų, neaiškų inskripcijos nuorašo patikimumo laipsnis, tačiau šiame tyrimo etape nereikia atmesti galimybių, kad buvo ir trečiasis Apanavičiaus dinastijos meistras, turįs savo vardą inicialais „P“ ir galimai dirbęs tarp 1780–1787 metų.

Šiuo metu yra žinomas 21 varpas, kuris su skirtingu patikimumo laipsniu yra priskiriamas Tomui Apanavičiui, 11 iš jų išliko, 8 yra Lietuvoje ir 3 dabartinėje Baltarusijoje. Jau patys seniausi mūsų žinomi šio meistro nulietieji varpai liudija puikius liejiko profesinius gebėjimus ir skonį. Deja, mes negalime pasakyti, kur šie profesiniai gebėjimai buvo gyti, kaip ir susieti Tomo Apanavičiaus dirbinių su konkrečiu varpų gamybos centru tradicijomis. Galima manyti, kad šis meistras mokėsi amato viename iš senųjų varpų liejimo tradicijomis pasižymių Vidurio Europos centrų. Vilniuje po 1733 m. nebuvo nė vieno varpus liejusio meistro, todėl nebuvo ir galimybių išmokyti šio amato. Išsiaiškinus Tomo Apanavičiaus nuliedintiems varpams būdingas savybes, galima teigti, kad juose nepastebima specifinių elementų, kurie galėtų būti susieti su tokiais mūsų artimais, o kartu ir iškiliais varpų liejimo centrais, kaip Karaliaučius ar Ryga. Tad manytina, kad šis meistras turėjo mokytis kažkur kitur. Viename iš Tomo Apanavičiaus nuliedintų varpų esančiame raše (1742 m. Švenčionėlių bažnyčios varpas) yra Lietuvoje nesutinkama lenkų kalbos tarmybė „dzwun“ (varpas), tačiau ši forma gana plačiai vartojama tiek Mažosios Lenkijos (pvz., Kielc), tiek ir Didžiosios Lenkijos (Poznań) ar Silezijos teritorijose, tad šiuo atveju padaryti plačiau siekiant išvadų nėra galima.

Tomo Apanavičiaus nuliedintuose varpuose pastebimi kaimyniški, tik šiam gamintojui būdingi bruožai, kurie greičiausiai perimti iš meistro, pas kurį mokėsi, ar susiformavo dėl tenykštės lokalinės tradicijos poveikio. Kaip žinoma, meistro braižas gali pasireikšti ne tik panašia varpų ir jų profilių forma, identišku ornamentiniu motyvu ir šriftu naudojimu, tokiu pat kompoziciniu schemų taikymu, bet ir varpų frizuose nuliejamam rašui (legendai) struktūra ir atskirųjų elementų sandara: devizu, datos rašymo forma ir pan. Kaip II šio darbo skyriuje jau buvo rašyta, frize nulietą legendą dažniausiai būdavo sugalvojama ir užrašoma paties meistro ir tik retais atvejais padiktuojama užsakovo. Todėl, atpažinus tuos pačius pasikartojančius struktūrinius elementus, juos galima identifikuoti kaip to paties meistro autorinį braižą. Tomui Apanavičiui būdinga specifinė datos rašymo forma, kai nurodomi ne tik metai, bet ir mėnuo bei diena. Lietuvos varpų inskripcijose tai nedažnai sutinkamas datos rašymo būdas. Kaip minėta, tokio tipo datų pobūdis nėra visiškai aiškus,

⁶⁵¹ Gajewski, Mirosław. *Nasze podwile skie ojczyzny*. (Wersja internetowa). Biblioteka Wileńska. Wileńskie Wydawnictwo „Czas”. [2002 spausdintinė versija]. Internetu: http://www.pogon.lt/Fundacja/Biblioteka/Podwil_ojczyzn.html.

jos gali nurodyti tiek varpo nuliedinimo, tiek varpo formos užbaigimo laik ar tur ti simbolin prasm . Šiuo atveju meistro tikslai mums n ra žinomi. Kita Tomo Apanavi iaus varpams b dinga savyb buvo dat rašymas naudojant lotynišk žod „anno“ ir beveik visada praleidžiant tais laikais dažnai vartojam žod „Domini“⁶⁵²; ant daugumos šiam meistriui priskiriam varp užrašytos datos turi b tent š prieras . T. Apanavi iaus datos užrašomos dažniausiai naudojant ši schem : „ANNO [met skai ius] DIE [dienos skai ius] [m nesio pavadinimas lotyn kalba]“. Šia forma užrašyt dat turi net dešimt varp (iš 18 priskiriam). Savaiame suprantama, kad tai yra ne vienintel , bet dažniausiai sutinkama schema, nes pasitaiko ir tik skai iais užrašyti metai, neturintys jokio lydin io prieraso.

Ant T. Apanavi iui priskiriam varp pavyko rasti tik du deviz tipus, vienas j „JESVS ET MARIA SONET IN CORDIBVS NOSTRIS“⁶⁵³ (J zus ir Marija skamba m s širdyse) yra unikalus, nesutinkamas nei literat roje, nei ant kit varp , kurie b t pagaminti tiek už šalies rib , tiek ir Lietuvoje (anks iau ar v liau nei dirbo T. Apanavi ius). Tod l, naudodami schem – „unikalus devizas + specifine forma parašyta visa data“, T. Apanavi iui priskyr me tris neišlikusius varpus, kurie netur jo gamintojo signat ros, ta iau buvo žinomi j rašai: 1746 m. varp , buvus Vilniaus Trinitori bažny ioje, ir du 1748 m. varpus, kuri vienas priklaus Papar i dominikon , o kitas – Valažino bernardin bažny iai. Kitas, tik kart sutinkamas devizas – „SOLI DEO GLORIA“⁶⁵⁴ parodo, kad katalikai užsakovai ne visada suprasdavo varp devizuose pasl pt protestantišk simbolik (žr. šio darbo I skyri).

Dar vienas specifinis, tik T. Apanavi iui b dingas bruožas yra jo paties signat r forma. Ant dviej pa i seniausi šio meistro varp , nuliet tais pa iais 1742 m., yra parašas: „THOMAS APONOWICZ ARTIFEX LIBERALIS“ (Tomas Apanavi ius, laisvasis amatininkas). Tokio tipo varp liejik signat r , turin i prieras „artifex liberalis“, daugiau niekur kitur neteko sutikti. Šis signat ros prieras yra svarbus liudijimas, kad meistras nepriklaus jokiam tuo metu Vilniuje veikusiam cechui. Žodis *artifex* (menininkas, meistras, specialistas) nedažnai, bet sutinkamas ant XV a. Vidurio Europoje nuliedint varp . Kaip nurod rumun tyrin toja Doinu Doroftei, jis v l pasirod XVIII a. pab. – XIX a. I p. Transilvanijoje⁶⁵⁵, ant vietini vokie i varp liejik pagamint varp . Šiuo metu, kadangi tr ksta palyginamosios medžiagos, negalima dar tiksliau pasakyti, kurio konkretaus regiono varp liejimo tradicijos suformavo Tom Apanavi i kaip varp liejimo meistr , ta iau akivaizdu, kad tai nebuvo Baltijos j ros pietry i regionas ar Skandinavija, ta iau labiau pietus esanti Europos dalis, galb t Mažoji Lenkija, Voluin , Galicija, Silezija ar pan.

Užbaigiant raš , nuliet ant T. Apanavi iaus varp , nagrin jim , tenka prisiminti dar vien dat . Tai ant 1742 m. Vilniaus šv. Rapolo bažny iai (tuomet j zuit) nuliedinto varpo esanti chronograma, viena iš keli išlikusi Lietuvoje. Akivaizdu, kad ji buvo sugalvota pa i užsakov j zuit , galb t kieno nors iš Vilniaus universiteto profesori ⁶⁵⁶. Chronograma nulieta frize, kurio

⁶⁵² Vienintel žinoma išimtis yra Rod n s (dabar Baltarusija) 1746 m. varpas, ant kurio nulieta data su žodžio *Domini* santrumpa – „Dni“: „ANNO DNI 1746 [D]IE APRILIS 16“.

⁶⁵³ Ant 1746 m. nulieta Jaši n bažny ios varpo esan iame devize vietoje žodžio „cordibus“ (širdyse) klaidingai nulieta „cordis“ (širdies).

⁶⁵⁴ Šven ion li bažny ios 1742 m. varpas, kuris iki 1918 m. priklaus Šešuoli bažny iai, o dar anks iau nežinomam regulos kanaunink vienuolynui.

⁶⁵⁵ Doroftei, Doina Filimon. *Circula ia european a formulelor campanare n limba latin n secolele XIV–XVIII*. In: *Scoala Postdoctoral . "Valorificarea identit ilor culturale în procesele globale"* Internet: http://archive-ro.com/page/1600179/2013-03-12/http://www.cultura.postdoc.acad.ro/lucrari_cerce_bursieri.html [ži r ta 2014 03 13].

⁶⁵⁶ Šiuo metu Lietuvoje žinomos vos kelios chronogramos, ir visos jos susijusios su j zuit ordinu ir sukurtos panašiu metu (gal net to paties j zuit ordinui priklausiusio asmens?). Kaune ant j zuit Šv. Pranciškaus Ksavero bažny ios fasado išliko fundacinis rašas su 1732 m. data. Tre ioji chronograma buvo ant Vilniaus šv. Jon bažny ios varpo nulieta 1740 m. Karaliau iaus meistro Johanno Jacobo Dornmanno, žr. Dzwon wielki. In: *Wizerunki i Roztrz sania*

legend sudaro meistro signatūra, T. Apanavičiaus pamėgtą formą užrašyta data, o vietoje tradicinio religinio turinio devizo mažai suprantamas tekstas, kuris greičiau atrodo kaip lotyniškų žodžių kratynys: „PHÆNIX RECTORVM REXIT SVA REGNA SECVNDVS“ (feniksas valdomas valdo savo karalystės antras), taigi, atidžiau pažiūrėjus kapituliui parašytas didžias raides, galima pastebėti, kad jos turi atitikmenis kaip romėniški skaičiai. Jų suma – $I + X + C + V + M + X + I + V + C + V + D + V = 1 + 10 + 100 + 5 + 1000 + 10 + 1 + 5 + 100 + 5 + 500 + 5 = 1742$, šis skaičius sutampa su varpo nuliedinimo data. Ta pati data pakartota visai šalimais T. Apanavičiaui bdinga tvarka: „ANNO 1742 DIE 27 IVLI (1742 metai, liepos 27 diena).

T. Apanavičiaus liedinti varpai savo formomis skiriasi nuo kitų Lietuvos barokini instrumentų, kuriuos gamino anksčiau dirbę meistrai – K. G. Sparras, o ypač J. Delamarsas. Jie naudojo baroko epochoje Vokietijoje, Nyderlanduose ir gretimuose kraštuose dažniausiai naudotas kiek modifikuotas gotikines varpų formas. T. Apanavičiaus nulietų varpų formos neturi daug analogų taip pat ir Baltijos jūros pietryčių regione. Kita vertus, ir tarp šio meistro pagamintų varpų pastebimi akivaizdūs skirtumai. Mūsų dienas pasiekė tik trys didesni jo liedinti varpai: Vilniaus šv. Rapolo (1742), Švenčionėlių (1742) ir Rodūnės (1746) bažnyčiose. Daugiausiai bendrumą turi pirmieji du tais paiais metais nulieti varpai. Jų tiesios liemens sienelės santariai platėja apačioje ir tuo primena vadinamąjį *situlos* varpų tipą, tačiau yra ir skirtumai – ne prastai siauras viršugalvio plotis sudaro tik 44 ir 45 procentus apatinio skersmens, apatinėje instrumento dalyje dominuoja masyvus ir platus dvišlaidis graižas [91 il.]. Artimiausias mūsų žinomas formos analogas yra varpų liejiko Danieliaus Tiemo (Thiemo), dirbusio Torūnėje, Gdanske, Varšuvoje, 1648 m. nulietas Torūnės rotušės varpas [92 il.]. Tačiau pastarojo varpo korpuso viršus kiek stambesni proporcijomis, skiriasi ir graižo profiliavimas. Rodūnės bažnyčioje saugomas varpas jau kitokio tipo – jo korpusas masyvus, o liemens sienelės beveik statmenos ir nedaug išplatėja tik apatinėje dalyje, tuo primindamos vadinamąjį *grstuv* varpų tipą [93 il.]. Galima manyti, kad meistras, liedamas varpą, nukopijavo seno, galbūt XVI a. varpo formą. Tai galėtų paliudyti ir panašios formos varpas, nulietas 1590 m. galbūt Rygoje dirbusio liejiko Franzo Eggerto⁶⁵⁷. Šis baroko epochoje gana retai naudotas varpų formos tipas XVIII a. vis dėlto nebuvo unikalus. Tokios pat formos yra Silezijoje (dabar Lenkija), Brzego (vok. Brieg) mieste, dirbusio meistro Johano Sebastiano Lehrenbaso nuliedintas varpas [94 il.], dabar saugomas Olesno šv. Mykolo katalikų bažnyčioje (dabar Lenkija, Opolės vaivadija). Panašios formos varpus kiek vėliau liejo ir Tomo Apanavičiaus dirbtuvė per mūsų senus Antanas (1783 m. Tabariškių bažnyčios varpas). Su tokia varpo forma šiek tiek siejasi mažieji Tomo Apanavičiaus lieti varpai, šiandien saugomi Videniškių ir Molėtų bažnyčiose (abu varpai 1751 m.⁶⁵⁸). Jiems bdinga gana specifinė forma – liemuo, kaip ir Rodūnės varpe, beveik artimas cilindriui, tačiau jis labai trumpas ir atskirtas nuo graižo kiek hipertrofuotomis diržu. Pats graižas suapvalintas ir itin masyvus – jis sudaro net 1/3 viso varpo korpuso aukščių. Panašios formos ir nedidelis ornamentuotus varpas, nulietas 1749 m., saugomas Gardino religijos muziejuje⁶⁵⁹, jis taip pat priskiriamas Tomui Apanavičiaui.

Antano Apanavičiaus varpai. Antano Apanavičiaus liedinti varpai pasižymi ne prasta forma vietoje. Galima išskirti kelis pagrindinius varpų tipus ir keletą tarpinių variantų. Dalis instrumentų yra gotikinės varpų formos (barokinio varianto), tokie yra 1760 m. nulietas varpas, iki 2002 m. priklausęs Vilniaus arkikatedros kariljonui (dailės paminklas DR 113), 1776 m. varpas

Naukowie : poczet nowy. T. 16. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1837, s. 149, 147, 150.

⁶⁵⁷ Varpas prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo saugomas Rygoje, Šv. Jono stačiatikių cerkvėje. Žr. Campe, op. cit., p. 89, 91.

⁶⁵⁸ Panašu, kad abu varpai seniau sudarė to paties komplekto dalį.

⁶⁵⁹ Baltarusijos valstybinis religijos istorijos muziejus Gardine, inventorinis numeris K 2086 / M – I – 63. Varpas muziejui pateko iš Mogiliovo srities. Ant jo dviem rumbeliais rėmintame frize yra nulietą data „ANNO 1749 DIE 1 7BRIS“. Varpas nepublikuotas.

Pavover s bažny ioje (dail s paminklas DR 1274), panaši tik kiek labiau išilgint form yra 1775 m. nulietas varpas, saugomas Senosios baltarusi kult ros muziejuje Minske⁶⁶⁰. Dalis varp turi aiški manieristin form , tai 1769 m. Paberž s bažny ios varpas ir 1780 m. Smalv bažny ios varpas⁶⁶¹. Tre i grup sudaro vadinamosios išilgintos tarpin s formos varpai, kuriems b dinga ypa susiaur jusi viršutin varpo korpuso dalis. Tokie itin panaši form instrumentai yra 1760 m. Vilniaus šv. Teres s bažny ios varpas (dail s paminklas DR 153) ir Liškiavos bažny ios 1761 m. varpas⁶⁶² (dail s paminklas DV 3355). Kiek aukš iau buvo pamin tas Tabariški bažny iai 1783 m. nulietas *gr stuv s* silueto varpas. Dar galima b t pamin ti specifin s suplotos formos laikrodžio varp , savo siluetu mažai primenant prastus varpus⁶⁶³. Tokia varp form vairov retai sutinkama vieno meistro darbuose. Galima manyti, kad dalis varp form buvo papras iausiai nukopijuotos perliejant senesnius varpus, o v liau dar kart panaudotos liejant naujus. Tai liudija meistro negeb jim savarankiškai konstruoti varpo modelio naudojant modulin sistem , tod l galima teigti, kad Antanas Apanavi ius mok si amato tik pas savo t v ir grei iausiai nebuvo atlik s kelion s amato žinioms pagilinti⁶⁶⁴. Visa tai, ko meistras pasiek , yra jo paties nueitas kelias, naudojant kaip pavyzdžius perlieti paskirtus kit meistr varpus, pasitelkiant savo patirt ir išmon .

Varp ornamentika. Tomo Apanavi iaus varpus puošia labai nedidelis skai ius skirting ornament . Šis meistras, taip pat kaip ir kiti baroko epochos varp liejikai, didelio ir mažo formato varpus puoš skirting tip ornamentais. Didelio formato varp frizai, nors ir buvo dekoruoti tais pa iais ornamentiniais motyvais, n ra vienodi. Rod n s ir Šven ion li varp frizai dviej dali : viršuje inskripcijos juosta, apa ioje ornamento. Ta iau jei Šven ion li varpo ornamento juosta lygiašon , tai Rod n s – banguotu apatiniu pakraš iu ir primena lambreken . O Vilniaus šv. Rapolo bažny ios varpo frizas trij juost – centre inskripcijos juosta, o jos šonuose skirtingos ornament juostos. Visuose trijuose varpuose panaudota ta pati ornamento matrica, ta iau jos atspaudai skirtingi ir apima tik matricos dal . Tai prasta sen j meistr praktika, vairiai trumpinti turimos matricos atspaudus, kartais juos padalinti ir šiais fragmentais dekoruoti naujai kuriamus varpus, taip sudarant vairov s sp d . Vis T. Apanavi iaus naudotos matricos atspaud randame tik ant jo s naus nuliet varp [95a il.]. Originali matricos kliš buvo penkiakamp – su sta iakampe viršutine dalimi ir nusmailinta išsikišusia apa ia. Raporto centre yra stilizuota vaza su j pamerktomis išraitytomis šakel mis su lapais ir atšakomis, kuri galai susukti voliutas. Vazos apa ioje pakabinta stambi vynuogi kek užpildo nusmailint gal . Ornamentas simetriškas, raiškaus reljefo. Tod l abejoni kelia ant Rod n s varpo nulietas neryškus žemo reljefo ornamentas, grei iau primenantis grafin atspaud [95c il.]. Paprastai ryškum praranda nuo kito varpo nukopijuoti reljefai. Akivaizdu, kad ir m s minimas ornamentas taip pat buvo nukopijuotas. Panaši grafin išvaizd turi tas pats ornamentas, nukopijuotas nuo kažkurio Apanavi i liedinto instrumento ir varp liejiko Antano Paškevi iaus perkeltas ant 1767 m. varpo, šiandien saugomo Jonišio bažny ioje⁶⁶⁵. Ta iau akivaizdu,

⁶⁶⁰ Muziejaus inventorinis numeris K 591, varpas publikuotas:

. : , 1983, c. 151

⁶⁶¹ Smalvos. Varpas. Unikalus objekto kodas: 20359. In: *Kult ros vertybi registras*. Internetė: <http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=20359> [ži r ta 2013 02 17].

⁶⁶² Nev esauskien , Nijol ; Stankevi ien , Regimanta. Liškiavos bažny ia. Varpas. In: LSDK. T. I. Kn. III, op. cit., p. 266 – 269. Il. Nr. 168 – 170.

⁶⁶³ Varpas nulietas 1774 m., neatmestina galimyb , kad instrumentas gal jo b ti skirtas Kauno rotuš s laikrodžiui. Varpas šiandien saugomas Daukši bažny ioje, žr. Martinaitien , Gražina, Marija. Daukši bažny ia. Varpas (signat ra). In: LSDK. T. I. Kn. I, op. cit., p. 65.

⁶⁶⁴ Antanui Apanavi iui kelion amato žinioms pagilinti nebuvo b tina, nes jis nepriklaus jokiam cechui. Jau Antano Apanavi iaus t vas praktikavo kaip „laisvas meistras“, t. y. nepriklausantis jokiam cechui, š status tur jo ir jo s nus Antanas, tod l jam nereik jo praeiti vis cecho meistro rengimui b tin pakop .

⁶⁶⁵ Žal nas, 2012, nr. 1, op. cit., p. 8; Žal nas, Gintautas. Jonišio rajono varp katalogas. In: *Žiemgala*. 2012, nr. 2, p. 25.

kad Rod n s varpas n ra A. Paškevi iaus gaminys – šis meistras buvo daug pras iau vald s savo amat nei Apanavi iai, tai liudija nevykusiai nuliedinti rašai ant Joniškyje saugomo instrumento. Šiandien sunku paaiškinti, kod l teko kopijuoti Rod n s varpo ornamentus. Manytina, kad taip gal jo atsitikti tuo atveju, jei Tomui Apanavi iui teko perlieti savo paties varp : neretai pasitaiko, kad naujai pagamintas varpas d l koki nors technologini pažeidim skyla ir meistras turi vykti jo saugojimo viet ir ten j perlieti.

M s aprašyt ornament dažnai naudojo ir Tomo s nus Antanas. Bendrai pa mus, jis sutinkamas ant varp , nuliet nuo 1740 m. ir iki beveik 1780 m., kai Lietuvos dail je dominavo regentyst ir rokokas, akivaizdu, kad šis ornamentas neturi nieko bendra su šiomis stilistin mis kryptimis. Tai brandžiojo baroko stilistikos ornamentas, kuris savo kompozicija ir motyvais (jo centre vaza su spiraliniais lap užraitais ir vynuogi keke) siejasi su aukš iau aprašyta J. Breutelto ir J. Delamarso ornamentika ir toliau t sia vilnietiš k varp dekoravimo tradicij . Spiraliniai lap užraitai siejasi su XVII a. pab. – XVIII a. pr. vyravusiu vadinamuoju *minkšto akanto* stiliumi, kuriam „b dingos kreiv s, besibaigian ios spiral mis“⁶⁶⁶. Taigi tai gali b ti nuoroda, kad min ta matrica gal jo neb ti nauja ir buvo naudojama ankstesniu laiku nežinomo meistro.

T. Apanavi iaus nulieti mažo dydžio varpai – 1751 m. Videniški ir Mol t , taip pat 1746 m. Jaši n bažny ios varpas turi vienodus dviej dali frizus. J viršuje yra rašo juosta, o apa ioje ornamentas, atspaustas nuo tos pa ios matricos. Jo viršuje yra siauras apvadas, r mintas dviem plony iais rumbeliais ir dekoruotas astragalo motyvu, sudarytu iš pasikartojan i pailg ir apskrit element . Ornamento raport sudaro arkat ros motyvas su stilizuotais lelij žiedais ties arku i p domis. Ark lankose iš apskrit tašk sukomonuotos mažos penkialap s rozet s. Šio tipo ornamento naudojimas XVIII a. vid. laikytinas anachronizmu⁶⁶⁷. Arkat rin s juostos, papuoštos lelij žiedais ar akanto lapeliais, varp puošyboje paplito ir buvo itin populiarios XV a. antroje pus je bei XVI a. pradžioje. XVI a. laikotarpiu tokio tipo ornamentai prarado savo išskirtin populiarum , ta iau neišnyko. Arkat rinio ornamento „renesansu“ laikytina XVII a. I p., tai gal t b ti sietina su gotikos relikto reanimacijos tendencijomis. Tok itin v lyv gotikini tradicij atgars galime pamatyti ant m s jau aptarto 1674 m. Jurbarko (seniau Tilž s) bažny ios varpo, nulieto Jono Breutelto Jaunojo (Johannes von Marienwerder). Ta iau Tomo Apanavi iaus panaudotas ornamentas turi ne pav luot neogotikin pob d , bet renesansin . Arkat rinio ornamento renesansin variant galime pamatyti ant varpo, skirto Getingeno St. Johanniskirche (Žemutin Saksonija, Vokietija). Š instrument 1616 m. nuliejo Thomas Simonas ir François Breuteliai, iš Lotaringijos kil varp liejikai. S saj os tarp šio ornamento ir nulieto ant T. Apanavi iaus varp akivaizdžios ir nereikalauja komentar . Tenka pasteb ti, kad ant kit Lietuvoje XVII a. II p. – XVIII a. nuliet varp šio pob džio ornament nepasitaiko, vienintel išimtis yra nedidelis, jau Antano Apanavi iaus 1756 m. liedintas varpas, šiandien saugomas Gardino religij muziejuje. Šis varpas mums dar svarbus kaip pirmasis dirbinys, ant kurio yra min to meistro signat ra⁶⁶⁸. Ant šio varpo nulietam ornamentui b dingas grafinis linijinis piešinys. Plona linija nužym tos arkut s papuoštos smulkiomis lapeliais, panašaus reljefo yra ir

⁶⁶⁶ Matušakait , Marija. *Senoji medžio skulpt ra ir dekoratyvin drožyba Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 255.

⁶⁶⁷ Išimtis yra Rusijoje nulieti varpai, ši šal gotikinis arkat rinis ornamentas buvo atneštas ten dirbusi vokie i meistr XVI a. ir išliko populiarius iki pat XIX a. imtinai. Rusijos specifika išliko tai, kad arkat rinis ornamentas buvo puošiamas stilizuotais akant primenan iais lapeliais (Rusijoje vadinamais trilapiu), v liau transformuotais palmetes, ta iau niekur n ra šio tipo ornamento, papuošto lelij žiedais. Žr. _____

.In: _____

. Internetete: <http://www.zvon.ru/zvon3.view4.page4.html>[ži r ta 2014 02 16].

⁶⁶⁸ Baltarusijos valstybinis religij istorijos muziejus Gardine, inventorinis numeris K 7344 / M – 314. Varpas muziej pateko iš Pinsko rajono. Ant jo dviem rumbeliais r mintame frize yra nuliet data „1756 DIE 8 APRILIS“, ant varpo liemens nulietas rašas – „FVDIT ME ANTONI APONOWICZ WILNE“. Varpas nepublikuotas.

mažyt s keturlap s rozet s arku i kampiuose, ta iau ties j p domis pakabinti trikampiai briaunuoti spurgai daug aukštesnio reljefo. Šio ornamento viršuje, kaip ir ant T. Apanavi iaus varp , yra apvadas, papuoštas astragalo motyvu. Tai vienintelis mums žinomas arkat rinio ornamento panaudojimo pavyzdys A. Apanavi iaus nulietuose varpuose. Tam tikr klausim kelia šio ornamento pob dis – panašu, kad jis ne lietas nuo originalios matricos, bet nukopijuotas nuo nežinomo senesnio varpo. Galima manyti, kad, sunykus senajai matricai, meistras steng si dar vis dekoruoti varpus taip, kaip tai dar jo t vas. Neatsakytas išliks ir Tomo Apanavi iaus naudotos matricos datavimo klausimas, ta iau visiškai neatmestina galimyb , kad ji XVIII a. vid. gal jo tur ti gerokai daugiau kaip šimt met , o tai, kad Lietuvoje n ra šiuo ornamentu dekoruot varp , gali liudyti, jog ji gal jo b ti atsivežta Tomo Apanavi iaus jam gr žtant Vilni .

Mažoji plastika. Tomo Apanavi iaus varpai, kaip ir jo s naus Antano, buvo puošiami fig riniais reljefais. Šiandien j žinome net 12. Vis pirma pamin tinas Nekaltai Prad tosios Mergel s Marijos reljefas. Seniausias jo atspaudas, nulietas Tomo Apanavi iaus, turi sta iakamp s plaket s pavidal , ant v lesni jo s naus pagamint varp jis aplikuotas tiesiogiai ant varpo modelio paviršiaus. Dievo Motina vaizduojama frontaliai, stovinti visu giu, sud jusi rankas ties kr tine. Po jos kojomis yra m nullo pjautuvas ragais virš , o virš galvos 12 žvaigždži vainikas [96 il.]. Reljefas barokinis, profesionalaus skulptoriaus darbo. Šis reljefas pirm kart nulietas ant 1742 m. Šven ion li bažny ios varpo, v liau kelis kartus buvo panaudotas jo s naus Antano nuliedintuose instrumentuose: ant 1761 m. Liškiavos, 1762 m. Rietavo ir 1784 m. iobiškio bažny ios varp . Tame pa iame Šven ion li varpe nulietas ir plaket , vaizduojanti šv. Augustin . Jos original pagamino grei iausiai kitas, mažiau patyr s skulptorius. Šventasis vaizduojamas frontaliai, stovintis visu giu, apsilvilk s liturginiais r bais: rokete, kapa ir turi vyskupo insignijas – inful ant galvos ir pastoral kair je rankoje. Šventasis dešine ranka laimina, o jo galv supa disko pavidalo spinduli aureol . Šio reljefo pagaminimo laik nurodo šventojo šukuosena su ilgais „atgal atverstais“ plaukais [97 il.], tokia šukuosen forma buvo madinga XVIII antrame ketvirtyje, taigi galima manyti, kad reljefas yra to paties laiko, kaip varpas, ir gal jo b ti specialiai jam pagamintas. Visai kitokie nežinomo, galb t j zuito skulptoriaus sukurti reljefai puošia Vilniaus šv. Rapolo bažny ios varp . Tai šv. Pranciškaus Ksavero ir arkangelo Rapolo atvaizdai, modeliuoti ekspresyviomis formomis, ta iau d l j nekokybiško kopijavimo (tai gali liudyti, kad šie reljefai nebuvo specialiai pagaminti varpams papuošti) jie prarado daugum modeliavimo detali , kas itin pablogino ši atspaud kokyb ant nulieto varpo. Ant Rod n s varpo yra keletas reljef , ta iau d l itin blog instrumento apži r jimo s lyg turime tik vieno j fiksacij , tai grei iausiai karmelit vienuolijos regulos autoriaus šv. Alberto reljefas (?), šventasis vaizduojamas frontaliai, visu giu, su karmelit ordino apdarais: abitu, škaplieriumi, apsiaustu ir gobtuvu. Galv supa tokia pati disko pavidalo aureol , kaip ir aukš iau aprašyto šv. Augustino. Šventasis kair je rankoje laiko lelijos šak su žiedais, dešin je pakeltoje rankoje – knyg (grei iausiai ordino regul ⁶⁶⁹). Šventojo atvaizdas gana žemo reljefo, r bai modeliuoti ilgomis, siauromis, kiek banguotomis klost mis, kurios matomos ir kituose, jau ant Antano Apanavi iaus nuliet varp esan iuose reljefuose: šv. Antano, nulieto ant 1764 m. Varanavo varpo, ir 1775 m. varpo iš Dvareco bažny ios (abi vietov s dabar Baltarusijoje) [98 il.], taip pat šv. Jono Krikštytojo, nulieto ant 1774 m. Adučiškio ir 1776 m. Pavover s bažny ios varp [99 il.]. Tam pa iam nežinomam skulptoriui, suk rusiam varpams skirt reljef serij , galima priskirti ir šv. Lauryno reljef , nuliet ant 1760 m. varpo, iki 2002 m. priklausiusio Vilniaus katedros karilionui, ir 1783 m. varpui iš Dvareco bažny ios (dabar Baltarusija), o galb t ir Marijos Sopulingosios reljef , nuliet ant

⁶⁶⁹ Abejoni d l šventojo asmens tapatyb s kelia tai, kad n ra arkivyskupui b ding atribut , su kuriais šis karmelit ordino šventasis ir jo regulos autorius paprastai vaizduojamas, tod l neatmestina galimyb , kad tai gali b ti šv. Simono Stoko atvaizdas.

1780 m. varpo, šiaudien saugomo Minsko varpinink mokyklos rinkiniuose, bei 1781 m. varpo, iki 2002 m. priklausiusio Vilniaus katedros kariljonui. Galime manyti, kad, be pagrindini ir dažnai naudojam reljef form (kaip min ti šv. Antano, šv. Lauryno, šv. Jono Krikštytojo) Apanavi iai, liedami varpus, naudojo ir atsiktiniai patekusius ar užsakov rekomenduotus reljefus, kas, priešingai nei tipin ir nuolat besikartojanti j varp ornamentika, sudaro vair barokin s mažosios plastikos rinkin , tai išskiria ši meistr dirbinius iš kit baroko epochos meistr .

vežtiniai varpai baroko epochoje

vežtiniai varpai iš Karaliau iaus. Šalia vietin s gamybos varp , Lietuvoje visada egzistavo ir vežtiniai instrumentai. J skai ius nuolat vairavo, priklausomai nuo istorini -politini s lyg ir vietini meistr paj gumo bei konkurencingumo. Glaudžiausi ekonominiai, prekybiniai ir kult riniai ryšiai buvo palaikomi su dviem svarbiausiai paj rio miestais – Karaliau iumi ir Ryga. 1621 m. švedams užvaldžius Ryg , šio miesto, kaip tranzitinio uosto ir kult ros centro, reikšm Lietuvai sumenko, ta iau didelei Nemuno baseino teritorijai ypa svarbi reikšm tebetur jo Karaliau ius, buv s ne tik pagrindiniu uostu, plukdžiusiu Lietuvos eksport Vakar Europ , bet ir svarbiu gamybos centru, tiekusiu produkcij m s šal .

Sp jama, kad jau patys pirmieji varpai Lietuv pateko b tent iš Pr sijos, ir šis importas galutinai nutr ko tik XIX a. pr., pakitus politin ms s lygoms ir ekonominei aplinkai. D l Lietuv siaubusi nelaimi , dažn medini bažny i gaisr ir kit priežas i apie ankstyvuosius iš Pr sijos atvežtus varpus žinome labai nedaug. Iš šio krašto (grei iausiai Karaliau iaus) buvo atvežti seniausi išlik Žemaitijos varpai šiaudien saugomi Šiaul n ir Kelm s bažnyiose. Paskutinysis varpas buvo nulietas Pr sijoje dirbusio meistro, tur jusio nam ženkl , jam lenk kampanologas K. M. Kowalskis priskyr 9 varpus, pagamintus tarp 1515–1549 m.⁶⁷⁰. XVII a. I p. Lietuvai varpus liejo Karaliau iaus meistras **Nicolaus Schmidichenas**. Žinomiasias išlik s šio meistro 1639 m. nulietas varpas buvo skirtas Vilkaviškio bažny iai (dabar saugomas Panev žiuke). Išliko vertingas liudijimas, nurodantis, kad Jonušas Radvila naujai pastatytai K daini ev. reformat bažny iai užsak Karaliau iuje varp , kainavus 12 000 auksin ⁶⁷¹. Kiek didesnis importo suintensyv jimas pastebimas tik pa ioje XVII a. pab., ta iau XVIII a. I p. jis pasiek nemažas apimtis [žr. pried nr. 3]. Pavyko surinkti duomen apie 15 varp , kurie buvo vežti XVII a. antrojoje pus je, jau po „tvano“ baigties, ir net 156 instrumentus, importuotus XVIII a.⁶⁷² Savaimė suprantama, kad tai t ra tik dalis realiai egzistavusio varp importo, ta iau ir ši statistika leidžia ap iuopti to meto tendencijas. Pirmuoju reikšmingu pasteb jimu laikytinas faktas, kad, pasibaigus „tvanui“, varp importas iš Karaliau iaus Lietuv buvo nedidelis. Tai gali b ti susij ne tik su l tu krašto ekonominiu atsigavimu po ištikusio kataklizmo, bet ir su vietini varp liejik , vis pirma J. Delamarso, intensyvia veikla. Tik po šio meistro mirties, jau pa ioje XVII a. pab., pastebimas ryškus iš Karaliau iaus atvežam varp skai iaus did jimas. XVIII a. pr. vyk s importo sumaž jimas tur jo b ti susij s su Šiaur s karu ir prasiautusia epochine maro epidemija. Kito, jau amžiaus viduryje vykusio staigaus importo sumaž jimo šiuo metu dar negalime tinkamai paaiškinti. Viena iš numanom priežas i gali b ti Vilniaus kaip varp liejimo centro suklest jimas XVIII a. vid., kai ia buvo sik r net du patyr varp liejikai. Ta iau net ir tuo metu itin svarb s užsakymai buvo atliekami Karaliau iuje, taip 1750 m. Minsko j zuit bažny iai

⁶⁷⁰ Kowalski, *Inskrypcje*, 2006, op. cit., p. 290, 291, 354–367.

⁶⁷¹ Brensztejn, op. cit., p. 115.

⁶⁷² Iš šio skai iaus Lietuvos Respublikos teritorijoje išliko 37 varpai. Keletas varp , žinomai atvežt iš Ryt Pr sijos po Antrojo pasaulinio karo, š s raš ne traukta.

buvo nulietas Jono Solohubo funduotas didelis varpas, v liau perlietas net du varpus⁶⁷³. Tenka atkreipti dėmesį ir tai, kad šis staigus Karaliaučiaus importo sumažėjimas vyko dar prieš Prūsijos ir Rusijos karą ir Karaliaučiaus okupaciją 1758–1763 m., o ir pastarasis vykis visiškai nesustabdė Karaliaučiaus varpų eksporto Lietuvai.

Aptariamu laikotarpiu net 16 Karaliaučiaus dirbusių varpų liejykų gamino Lietuvai skirtus varpus [žr. pried. nr. 4], kai kurie jų nuliėjo daug instrumentų: Jacobas Hessingas – 17 varpų (1695–1720), Andreas Dörlingas – 30 varpų (1711–1739), Johannas Christianas Copinus – 16 varpų (1755–1785), Johanas Albrechtas Bellmannas – 13 varpų (1778–1798). Šie varpai Lietuvos teritorijoje buvo pasiskirstę ne visai tolygiai, daugiausia jų buvo Žemaitijoje, sutinkami ir didžiuosiuose miestuose – Vilniuje, Kaune, Gardine. Verta pažymėti, kad iš bendro 123 instrumentų skaičiaus net 31 buvo skirtas bažnyčioms dabartinės Baltarusijos teritorijoje, kas aiškiai parodo ne tik sklaidos mastus, bet ir jos gylį. Tačiau yra itin nedaug informacijos apie Karaliaučiaus varpus, patekusius Aukštaitijos šiaurės rytus, taip pat LDK pietines žemes. Galima spėti, kad geografiškai nutolusiose istorinėse Baltarusijos žemėse⁶⁷⁴ jų taip pat greičiausiai nebuvo, tačiau, kaip minėjome žangoje, šis regionas dėl didelio sunaikinimo masto iškrenta iš mūsų tyrimo lauko.

Karaliaučius nebuvo vienintelis protestantiškas amatų ir prekybos centras, iš kurio Lietuvai pasiekdavo varpai. Nuo XVIII a. pr. Šiaurės Lietuvoje pastebimas Kuršo sostinėje Mintaujoje liudijamų varpų plitimas, o, prijungus Rygą prie Rusijos, nuo XVIII a. vid. Lietuvoje pradėjo plisti ir Rygos meistrų pagaminti varpai. Tačiau šie abu varpų gamybos centrai daugiausiai tokos turėjo Lietuvos Respublikos šiauriniuose rajonuose ir savo reikšmę negalėti lyginami su Karaliaučiumi.

Ryšiai su Lenkija ir Vidurio Europos šalimis. Jei baroko epochoje Lietuvos ryšiai su protestantiška Prūsija buvo labai glaudūs ir ekonomiškai svarbūs, o šiame krašte varpus liudinosi net Vilniaus ir Gardino jų zuitai, tai kaimyninėse Lenkijos, su kuria mūsų šalis sudarė bendrą valstybę, taktiškai menka. LDK teritorijoje, faktiškai pat vakarinios pakraštys, pateko vos keletas vadinamojoje *Karališkojoje Prūsijoje* liudijamų varpų. Ši seniau kryžiuočių ordinui priklausiusi teritorija buvo prijungta prie Lenkijos Karalystės 1466 m., tačiau ir toliau sudarė kultūrinę, ekonominę ir kalbinę prasme bendrą regioną su nepriklausomybę išsaugojusia Prūsijos valstybe. Šios teritorijos svarbiausias miestas buvo Gdanskas, kuriame dominavo vokiškai kalbantys protestantai gyventojai, kartu tai buvo bene didžiausias varpų liejimo centras visame Baltijos jūros regione ir pagrindinis varpų tiekėjas Lenkijos bažnyčioms. Tam ypatingą reikšmę turėjo ne tik aukštųjų profesinų lygį pasiekę meistrai, bet ir patogus susisiekimas Vyslos upe ir jos intakais, tai leido iš Gdansko pasiekti didelę šalies dalį patogiais vandens keliais. Greičiausiai šis Gdansko dominavimas tapo priežastimi, nustatytą šešiolikto baroko epochos Krokuvos ir Varšuvos varpų liejikus, kurie iki pastarojo laiko nesulaukė nors kiek atidesnio lenkų tyrinėjimų dėmesio.

Gdansko varpai buvo paplitę itin nedideliame LDK teritorijos dalyje, iš kurios buvo galima susisiekti su šiuo miestu Vyslos, Narevo ir Bebrupėmis. Pavyko surinkti duomenis apie Gdansko varpus, buvusius šių vietovių katalikų bažnyčiose: Pinske (dabar Baltarusija), be datos ir meistro, sunaikintas 1648 m.⁶⁷⁵; Sokoluanuose (dabar Lenkija, Palenkės vaivadija, Sokulkos valsčius), meistras nežinomas, 1634 m.⁶⁷⁶; Pariejėje (dabar Baltarusija, Gardino r.), meistras Gerhardtas

⁶⁷³ Brensztejn, op. cit., p. 122.

⁶⁷⁴ Istorinė Baltarusija, kaip minėta darbo vade, apima dabartinės Baltarusijos Respublikos šiaurės rytus ir dalį kaimyninių Rusijos Federacijos žemių, LDK laikais čia buvo Vitebsko, Polocko, Mstislavlio ir Smolensko vaivadijos.

⁶⁷⁵ Brensztejn, op. cit., s. 78.

⁶⁷⁶ Kułak, Rykowski, 2008, op. cit. p. 128.

Benningkas, 1647 m.⁶⁷⁷; Zabłudave (dabar Lenkija, Palenk s vaivadija, Balstog s pavietas), meistras Michaelis Wittwerckas, 1728 m.⁶⁷⁸; Sokulkoje (dabar Lenkija, Palenk s vaivadija), meistras Benjaminas Wittwerckas vyresnysis, iki 1729 m.⁶⁷⁹; Svislo iuje (dabar Baltarusija, Gardino sr.), meistras Benjaminas Wittwerckas jaunasis (?), 1767 m.⁶⁸⁰; Seirijuose (reformat bažny ioje?), meistras Ernstas Friedrichas Kochas, 1773 ir 1775⁶⁸¹. N vienas iš ši varp neišliko.

Jei buvusios LDK žem se iki pat XIX a. vidurio nerasime n vieno centin je ar rytin je Lenkijoje nuliedinto varpo, tai žinome priešing atvej , kai iš Lietuvos kil s varp liejikas Jonas Stanislovas Tomaševius (grei iausiai buv s keliaujantis liejikas?) Lenkijos Žemutinio Kazimiero mieste 1698 m. nuliejo varp vietinei bažny iai.

Neb tume teis s teigdami, kad Lietuvos varp liejikai visiškai buvo save izoliiav nuo Vidurio Europos. Kai kuri Karaliau iaus varpams neb ding element pastebime Tomo Apanavi iaus XVIII a. vid. nulietuose varpuose. Grei iausiai tai susij su skirtinga tradicija, gyta besimokant amato kuriame nors sename varp liejimo centre, galb t Lenkijoje ar jai kaimynin je šalyje, deja, tiksliau lokalizuoti šio centro negalime, nes neturime pakankamai duomen . Atskir grup , kurioje pastebima iš piet at jusi tradicij taka, sudaro du puik s meistrai, liedin varpus LDK vidin se žem se – Ambrozijus Pattunas ir Stanislovas Jonas Tomaševius. J nulieti varpai labai panaš s, o naudotos ornament matricos beveik identiškos, tai liudija akivaizdži tarpusavio tak . Šie meistrai laikytini geriausiais Lietuvos brandžiojo baroko varp liejikais, ta iau j k riniuose galima taip pat ži r ti bruož , kurie buvo atsinešti iš tolimesni krašt , galb t Habsburg imperijos.

Rusiški varpai XVIII a. Lietuvoje. LDK santykiai su Maskv nija, v liau pasivadinusia Rusijos valstybe, nepaisant ilgaamžio priešiško, neapsiribodavo vien tik karo veiksmais – buvo palaikomi prekybiniai ir kult riniai ryšiai. Ypa didel Maskvos param jaut bažnytinei unijai nepritar sta iatikai, vadinami dizunitais. Tad akivaizdu, kad maskv niški varpai pirmiausia pateko j cerkves. Šioje šalyje pagaminti instrumentai skiriasi ne rašais kirilikos raid mis, jie buvo liejami ir Lietuvoje, ant unit cerkv ms skirt varp , bet savo formomis ir ypa puošyba. XVI–XVII a. I p. Maskvoje susiformavo savarankiška varp liejimo mokykla. Jos atsiradimui didel tak tur jo valdovo patrank liejykloje (vadinamoje *patrank kiemu* –

) dirb vokie i meistrai, liedin ne tik pab klus, bet ir varpus. Šioje šalyje pagaminti instrumentai išsiskiria specifin mis kar n formomis ir gausia ornamentine puošyba, kurioje galima ži r ti gotikos stiliaus relik t ir savotiškai interpretuot manieristini ir barokini element .

LDK rytini žemi sta iatiki cerkves grei iausiai patekdavo ne tik atskiri iš Rusijos atvežami varpai, varpus gal jo liedinti taip pat ir iš ten atvyk meistrai. Šiuo atveju mums ypa domus netoli sienos su Rusija esan io Kry evo (dabar Baltarusija, Magiliavo sr.) Šv. Paraskevos cerkv s varpas, nuliedintas 1748 m. mestro M. abano⁶⁸². Instrumentas savo išvaizda primena ne Lietuvoje, bet Rusijoje liedintus varpus – varpo kar n sudaro aplink masyv statramst išd stytos nedidel s nusmailintos apa ioje išlenktos sos. Korpuso virš juosian io frizo vidurys, abipus inskripcijos juostos, praplatintas dviem tuš iomis siauresn mis juostel mis. Toks sprendimas jau XVII a. tapo

⁶⁷⁷ KPM WOZ. *Dzwon nr. 9147*. [Piotrowicz. B.]. Moskwa. Butyrki. 1918 05 15. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 501, l. 31.

⁶⁷⁸ Kułak, Ry ewski, 2012, op. cit., p. 207.

⁶⁷⁹ KPM WOZ. *Dzwon nr. 183*. [Filipczek, M.]. Kursk I park artylerijskij. 1916 08 12. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 531. [dzwon 1920].

⁶⁸⁰ Zgli ski, Marcin. Ko ciół parafialny w wistloczy Wielkiej. In: KKWN, t. II, 2006, s. 304.

⁶⁸¹ esnulis, op. cit., p. 92.

⁶⁸²

1986, c. 143.

Rusijai būdingu elementu, kaip ir frizo virš puošiantis karolinis motyvas, ilgam sitvirtin šios šalies varp puošyboje. Archajiškai atrodo falšgloke dar iki liejant varp išgraviruota inskripcija, pertraukta reljefiniu Rusijos imperijos herbu – dvigalviu ereliu ir stačiatiki kryžiai vaizduojant ikonole. Simbolin prasm turinti element komponavimas instrumento frize Vakar Europos varpuose išnyko dar vlyvosios gotikos laikais, tačiau Rusijoje jis išliko iki pat XVIII a. Baroko epoch šiame instrumente rodo tik vešlus augalinis ornamentas frizo apačioje, kur pavairina sparnuotos angel galvutės. Tai, kad Kryevos varpas nebuvo atsitiktinis reiškinys, rodo dar vienas instrumentas, šiuo metu saugomas Senosios baltarusių kultūros muziejuje Minske. Šis instrumentas, patekęs iš nežinomos unit (?) cerkvės, turi taip pat praplatint varpo korpuso virš juosiant friz, dekoruot vlyvosios gotikos laikus primenaniais karolinis motyvais. Frizo inskripcijos juostoje esantis lenkiškas rašas su 1755 m. data išgraviruotas jau po varpo nuliejimo. Instrumentas nedidelis, tad gal jo būtų lengvai atsivežtas iš Rusijos.

Reikšmingiausi XVIII a Rusijoje liejinti varpai buvo skirti Vilniaus stačiatiki Šv. Dvasios Atsiuntimo vienuolyno cerkvei, svarbiausiam stačiatikystės (dizunit) centrai visoje LDK. Šiandien negalime pasakyti, iš kelių varp buvo sudarytas 1769 m. nulietas komplektas, greičiausiai sudar ne mažiau kaip trys varpai. Juos nuliejo Ivanas Ivanovičius Bakunovas, Tverės pirklys ir liejimo meistras. Kaip nurodo rašas ant vienintelio išlikusio varpo, iniciatorius buvo Vilniaus vienuolyno vyresnysis igumenas Jakinfijus Poltinskis, tačiau galima spėti, kad varpai greičiausiai nulieti Rusijos imperatoriaus Kotrynos II lėšomis. Tai liudyt ne tik spėdingi instrument dydžiai – didysis varpas buvo didžiausias visame Vilniuje ir svėrė 376 pūdus (15040 svar), kas sudaro 6158 kg 880 g, bet ir demonstratyvia forma išreikštos Rusijos valstybės politinės ambicijos. Kaip nurodo M. Brenšteinas, ant didžiojo varpo liemens, trijose jo pusėse, buvo pavaizduota po dvigalvį Rusijos imperijos erelį su rašais: (tai yra jėgos apsauga). O ilgame raše nurodyta, kad varpo gamyb „globojo“ savivaldis imperatoriaus Kotryna su sosto pėdiniu imperatoriui Povilu Petrovičiumi, valdant karaliui Stanislovui Poniatovskiui⁶⁸³. Antrasis komplektas sudarė varpas yra išlikęs ir šiuo metu saugomas Seredžiaus bažnyčioje. Jo svoris 80 pūdų, tai sudaro 1310 kg 400 g. Ant varpo liemens, kaip ir didžiajame varpe, nulietas Rusijos valstybės herbas – dvigalvis erelis su skydu ant krūtinės, kuriame pavaizduotas šv. Jurgis, duriantis slibiną. Priešingoje liemens pusėje barokinis reljefas, vaizduojantis Šv. Dvasios Atsiuntimą, profiliuotuose rėmuose apsuptas sparnuotomis angel galvutėmis. Frizą sudaro dvi vienodos ornamentinės traukos, primenančios lambrekėnų lapeliai, rėminti dviem simetriškoms S formos „perlaužtomis“ riestimis, primena regentystės stiliui būdingą repliną motyvą. Apatinės ornamentinės traukos lapeliai nukreipti apačią, viršutinės – virš. Žemiau frizo varpo korpusu juosia trys teksto eilutės su ilga inskripcija, kuri išgraviruota falšgloke, tik metai sukomponuoti iš reljefinių raidžių.

Baroko sklaida Lietuvos varp puošyboje

Ankstyvojo baroko ornamentika. Nors baroko pradžios Lietuvoje problema yra susilaukusi palyginti nemažod mesio, tačiau šio stiliaus paplitimas mūsų krašto taikomojoje dailėje iš esmės yra vis dar pradiniame tyrinėjimo etape⁶⁸⁴. Kaip žinome, visi istoriniai stiliai taikomojoje dailėje reiškiasi ne tik savo specifinėmis formomis, silueta, sandaros ir kompozicijos ypatumais –

⁶⁸³ Brensztejn, op. cit., p. 132, 133.

⁶⁸⁴ Bene reikšmingiausioje Lietuvos ankstyvajam barokui paskirtoje I. Vaišvilaitės monografijoje taikomosios dailės kūrinių iš viso nra aptariami, žr. Vaišvilaitė, Irena. *Baroko pradžia Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1995.

ypa atpaž stamas j bruožas yra su konkre iu stiliumi, kartais atskira jo vystymosi faze ar net regionu susijusi ornamentika. Jei šiaur s manierizmo ornamentika yra gerai žinoma, aptarta ir išnagrin ta, tai ankstyvojo baroko ornamentikai skirt veikal mes nežinome. Iš ties ankstyvasis barokas ir netur jo specifin s, tik jam b dingos ornamentikos, ir tai išplauk iš pa ios šio stiliaus prigimties. Barokas atsirado Romoje XVI a. pab., vis pirma kaip „didysis“ architekt ros stilius, savotiška, tik labiau išstobulinta ir rafinuota paralel senov s Romos imperijos iškiliausiams pavyzdžiams ir buvo suvokiamas kaip antitez „neskoningam“, „eretiskam“ (suprask – protestantiškam) šiaur s manierizmui ir jo nepažabotai antiklasikinei vaizduotei. Šis stilius pirmiausia paliet monumentalij dail ir tik v liau kitas meno r šis. Ankstyvojo baroko apraiškos taikomojoje dail je ir nauj puošybos form atsiradimas iki šiol n ra išsamiau tyrin ti⁶⁸⁵. Ankstyvajam barokui b dingi Romos imperijos laik architekt rin s puošybos elementai – akanto lapai, lauro lap pyn s, lap ,g li ir vaisi festonai – visi šie elementai sutinkami ir renesanso dail je, ta iau barokas griežtai atsiribojo nuo tuo metu itin populiarie neklasikini ornament , imituojan i kalto metalo ir karpytos skardos formas – apkaust motyv , šleifverk , rolverk ir net nuo renesansini kandelibrini kompozicij . Ankstyvojo baroko monumentalios dekoracijoms b dingas vairi klasikini architekt rini element panaudojimas, specifiskai profiliuoti apr minimai (tarp j ir vadinamas *Madernos motyvas*⁶⁸⁶) ir plastišk form „minkšti“ kartušai. Populiarumo baroke neprarado ir dalis renesansini puošybos element – smulki form augalin s arabeskos, n riniais virstan ios maureskos, ovalios lauro lap girliandos, maskaronai ir sparnuotos angel galvut s. Specifin grup sudaro tekstil s gaminius imituojantys elementai – draperijos, juostos, kokardos, lambrekenai – sutinkami jau manierizme⁶⁸⁷, ta iau perimti ir pam gti baroko. Vis š išvardint „repertuar “ gana anksti prad jo papildyti žydin ios g l s, vis pirma tulp s, lelijos, rož s, gvazdikai, rugiagl s ir vair s fantastiniai žiedai, tod l iš renesanso paveld tas vaz pamerkt g li motyvas buvo itin populiarus ankstyvojo baroko laikotarpiu, o toks g li žied pam gimias pagimd vadinam j *g lin barok* – jau brandžiajam šio stiliaus periodui priklausan i ornamentin s puošybos krypt .Tod l, trumpai kalbant, galima teigti, kad ankstyvojo baroko stili neretai rodo ne kokie nors naujai išrasti elementai, bet operavimas jau žinomomis, dažniausiai klasikini mis formomis, taip pat griežtas manieristini element atsisakymas⁶⁸⁸.

Baroko sklaida Lietuvos taikomojoje dail je. Baroko sigal jimas Lietuvos taikomojoje dail je buvo ilgas ir netolygus procesas. Iš tolimos Italijos ir Vidurio Europos ateinan ios naujos id jos ir mados skirting gyventoj sluoksni buvo priimamos nevienodai. Tai priklaus nuo tik jimo, socialin s kategorijos, kult rin s aplinkos ir panaši aplinkybi . Didel tak šiam procesui tur jo ir tradiciniai glaud s ekonominiai, prekybiniai ir kult riniai ryšiai su daugiau civilizaciniu poži riu pasiekusiais kaimyniniais kraštais, kuriuose dominavo liuteron tik jimas, vis pirma – su Pr sijos kunigaikštija. 1621 m. švedams užvaldžius Ryg , šio miesto, kaip tranzitinio uosto ir kult ros centro, reikšm Lietuvai sumenko, ta iau didelei Nemuno baseino teritorijai ypa svarbi reikšm tebetur jo Karaliau ius, buv s ne tik pagrindiniu uostu, plukdžiusiu Lietuvos eksport Vakar Europ , bet ir vartais, pro kuriuos m s šal plito tiek šiaur s Europos gaminiai, tiek ir menin s šiauriniuose Nyderlanduose susiformavusios tendencijos, anaipol nepanašios atvežamas iš piet ⁶⁸⁹. Jei Lietuvoje

⁶⁸⁵ Net J. Samekas, Lenkijos daili j amat istorijoje aptardamas XVII a. I p., neišskyr iš bendros t km s ankstyvojo baroko apraišk ir neaptar jo ornamentikos, žr. Samek, Jan. *Polskie rzemiosto artystyczne. Czasy nowo ytnie*. Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1984.

⁶⁸⁶ Š termin lietuvi dail s istorijos žodyn pateik I. Vaišvilait , žr. Vaišvilait , op. cit., p. 60.

⁶⁸⁷ Luco Kiliano 1607 m. išleistame grotesk gravi r rinkinyje (*Newes Gradesca*) kaip ornamentini kompozicij puošybos elementai naudojami draperijos, lambrekenai ir kokardos.

⁶⁸⁸ Baroko ornamentikos apžvalgoje specialiai nebuvo pamin tas kremzlinis auselinis ornamentas, Lietuvoje ir Lenkijoje dažnai derintas su ankstyvojo ir brandžiojo baroko architekt ra. Pastarojo ornamento pob dis susilauk nevienareikšmi nuomoni , kuri aptarimas išeina už apsibr žt šio darbo rib .

⁶⁸⁹ Ši takoskyra aiškiausiai reišk si pa iuose Nyderlanduose, kuri pietin je dalyje – katalikiškoje Flandrijoje –

ankstyva baroko sklaida vis pirma turi būti siejama su Katalik Bažnyčios veikla plačiau prasme ir atskirai paminėtina jėzuit ordinu, tai protestant kraštuose šie veiksniai tapo sunkiai veikiamomis kliūtimis šio stiliaus plitimui. Baroko, tuomet pravardžiuoto *papist* ar jėzuit *stiliumi*⁶⁹⁰, pripažinimui trukdė aršūs religiniai priešiškiškumas. Tai buvo esminė priežastis, kodėl Baltijos jūros pakrantėse⁶⁹¹ beveik iki XVII a. devintojo dešimtmečio ir net kiek vėliau vyravo Nyderlandų pavyzdžiui nulemtos manieristinės formos ar konservatyvios lokalinės dailės kryptys, neretai atsiremiančios vis dar gajaus gotikos laikotarpio tradicijas. Manieristiniai tendencijų gyvybingumui Lietuvoje tak dar ir didelis skaičius aktyvių vokiečių kilmės amatininkų, kurių amatui valdyti buvo reikalingi didesni gebėjimai ir žinios – tarp jų paminėtini auksakaliai, indelijikai, medžio drožėjai, ginklininkai, laikrodininkai ir pan. Dauguma šių amatų, dar vadinamų *dailiaisiais amatais*, buvo medijos, per kurias reiškiasi įvairios stilistinės tendencijos. Nors užsakovo skonis visada formavo pasiūlymą, tokiose srityse, kaip varpų liejimas, nuo užsakovo galimybės priklausė instrumento dydis, o nuo jo pageidavimų – raštinys ir reljefo pobūdis, tačiau šie elementai išdėstyti, jų forma ir išraiška – visa tai, per ką pasireiškia konkretus meninis stilius, jau buvo nulemta gamintojo skoniu, gebėjimais, prodiuseriais ir turimomis matricomis.

Atskirai paminėtina XVII a. vidurinė ir II p. Lietuvoje sitvirtinus kremzlinis ornamentas⁶⁹². Ši itališkam barokui visiškai svetima puošybos kryptis mūsų krašte dažnai buvo derinama su baroko architektūra, struktūromis ir formomis, tad nenuostabu, kad kremzlinis ornamentas Lietuvoje neretai jau laikomas baroko savastimi⁶⁹³. Tačiau šis ornamentas neturėjo klasikinių šaknų – atsirado ir susiformavo Nyderlanduose XVI a. pab. – XVII a. pirmaisiais metais, o savo abstraktiomis formomis buvo svetimas tiek renesansui, tiek ir ankstyvajam ir brandžiajam barokui. Tad šis ornamentas reikėtų laikyti galutine šiaurės manierizmo ornamentikos faze. Barokini formų jungimas su kremzline ornamentika ryškiai matomas J. Delamarso naudotoje ornamentikoje, vis pirma tuose ornamentuose, kurių matricos buvo pagamintos Vilniaus auksakalių, sekant vietinomis tradicijomis. Tačiau šio stiliaus elementai beveik neretai ornamentuose, kurių prototipai gal būtų kildinami iš Vidurio Europos pietinių žemių. Lietuva nebuvo vienintelis šalis, kurioje barokas jungėsi su kremzliniu ornamentu. Panašios tendencijos vyravo ir Lenkijoje, kurioje manieristinis skonis ir Nyderlandų madas itin intensyviai palaikė ir propagavo Gdanskio miestas, kontroliavęs didžiąją dalį Lenkijos prekybos su Šiaurės ir Vakarų Europa ir suvaidinęs tų pat vaidmenį, kaip Karaliaučius Lietuvai.

Barokas Lietuvos varpuose. Pirmieji baroko bruožai Lietuvos varpų puošyboje pasirodė XVII a. antrajame trečiuoju dalyje ir atskiri meistrų dirbiniuose reiškiasi skirtingai. Nė viename iš

baroko menas klestėjo, tačiau šiaurinėje protestantiškoje Olandijoje „barokas pasireiškė tik palyginti neryškiai“ (*the Baroque made comparatively slight inroads*), žr. *The Oxford Dictionary of Art and Artists* / Ed Ian Chilvers. Oxford: Oxford University Press, 2009 (fourth edition), p. 42.

⁶⁹⁰ Nors mokslininkai je „apyvartoje“ jėzuit stilius kaip terminas pradėtas vartoti tik XIX a. I p., tačiau jo atsiradimas sietinas su XVII a. protestantų polemiais raštais, kuriuose būdvardžiui „jėzuitiškas“ buvo suteikta neigiama konotacija, taikyta taip pat ir „išsigimusiam“ itališkam jėzuitų bažnyčios stiliui. Žr. Bailey, Gauvin Alexander. *Le style jésuite n'existe pas*: Jesuit Corporate Culture and the Visual Arts. In: *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540–1773*. Volume 1 / Ed. John W. O'Malley [et al.]. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1999, p. 40,41.

⁶⁹¹ XVII a. Baltijos jūra buvo tapusi „liuteronų vidaus ežerų“; Lenkija buvo vienintelė neliuteroniška šalis, turėjusi uostą šioje pakrantėje. Tačiau Gdanskio gyventojų dauguma taip pat buvo liuteronai.

⁶⁹² Šiuo klausimu pažymėtina tiri dailės istorikės M. Matušakaitės darbai – Matušakaitė, 1998, op. cit.; Matušakaitė, Marija. Kremzlinis ornamentika medžio drožyboje Lietuvoje. In: *Menotyra*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1974.

⁶⁹³ Kremzlinis, tiksliau kremzlinis auselės ornamentas (vok. *Ohrmuschel-Knoorpelwerk*, lenk. *ornament mał owinowo-chrz stkowy*, angl. *Auricular ornament*) nemaža dalis Lietuvos tyrinėtojų priskiria barokui, žr. Vitkauskienė, Birutė, R. ta. Barokas. Medžio drožyba. In: *Lietuvos dailės*, 2002, op. cit., p. 158; vyresnės kartos dailės istorikai, tokie kaip Estijoje dirbęs Stenas Karlingas ar Marija Matušakaitė, rašydami apie ornamentinį XVII a. drožybą, buvo daug atsargesni ir stengėsi išvengti stilistinio vertinimo.

dviej Lietuvoje saugom Jacobo Kenigo varp dar n ra kiek ryškesni šio stiliaus element . Tas pats pasakytina ir apie H. Betkerio 1632 m. liedint Skirsnemun s varp . Ta iau 1634 m. šio meistro Josvaini bažny iai nuliet varp puošia jau visai barokines formas primenanti heraldin kompozicija, kuri sudaro du oval s s var primenantys heraldiniai skydai, apr minti lauro lap girliandomis ir papuošti akanto lapais. Nors tiek akanto lap , tiek ir ovali lauro lap girliand galima rasti v lyvoje renesanso dail je, vis d lto ši kompozicija labai skiriasi nuo manierizmo stiliui prast , kurias dažniausiai puošia laužyti ir banguoti metalo formas imituojantys kartušai.

Ryšks ankstyvojo baroko bruožai matomi J. Breutelto nulietuose varpuose. Šis meistras išsiskiria ne tik Lietuvos, bet ir daug platesnio regiono kontekste originaliais ir tuo laiku inovatyviais sprendimais, atitinkaniais ankstyvojo baroko dvasi . Btent J. Breuteltas pirmasis prad jo taikyti trij dali frizus, apa ioje papuoštus banguoto kont ro lambrekeniniu ornamentu. Ši kompozicin puošybos schema v liau tvirtai sišaknys barokin je Lietuvos varp liejimo tradicijoje ir bus taikoma net iki XIX amžiaus. Net turime pagrindo teigti, kad šio meistro d ka susiformavo lokalin Lietuvos varp liejimo mokykla, kurios tvirtinimui lemiama tak tur jo kitas jo tautietis lotaringas Jonas Delamarsas.

J. Breutelto ornamentai radikaliai skiriasi nuo analog , paplitusi jo gyvenamuoju laikotarpiu m s šalies geografin je aplinkoje. Juose akivaizdžiai vengiama manierizmui b dingos ornamentikos – apkaust motyv , rolverk , šleifverk ; kieto metalo formas bandoma pakeisti minkšto audinio imitacija, tekstilinis juostel mis („galionais“), o lambreken lapeliai net užbaigiami kut spurgais. Nors ir tenka pasteb ti, kad aiškiai profiliuotas lapeli siluetas dar vis kažkiek primena karpytos skardos formas. Ryšk s pasikeitimai taip pat ir pa iuose motyvuose – vietoje manierizmui b ding stipriai apibendrint aus geldeli , kremzli ir panaši abstrak i motyv J. Breutelto darbuose atsiranda realistiniai, nors neretai egzotiški augaliniai ar zoomorfiniai motyvai bei voliutos, tai akivaizdžiai rodo naujojo baroko stiliaus pradži . Lambrekeno ornamento lapeli vid užpildantis groteskas su paukš iais neturi kandeliabrin s kompozicijos ašies, vietoje jos – vaza su pamerktomis g l mis. Šak užraitai su paukš iais yra b dingas visai baroko epochai motyvas, kuris XVII a. II p., modifikuotas pranc z dailininko ir raižytojo Jean le Pautre, buvo naudojamas ir Karaliau iaus varp puošyboje beveik iki XVIII a. pabaigos. Vis d lto J. Breutelto varp ornamentika n ra stilistiškai vientisa. Varp friz virš puošiantys kar niniai ornamentai mums primena gotikos epochos stilistik , kuri Lietuvos XVII a. pirmosios pus s mene kartais buvo keistokai jungiama su barokiniais elementais, kaip tai matoma Kauno Šv . Trejyb s bažny ios architekt roje. Krekenavos bažny ios varpo reljefas su Nekaltai Prad tosios atvaizdu grei iausiai renesanso epochos liaudies dailininko k rinys, ta iau ant Markovo varpo esantis valstyb s herbas yra visiškai barokinis form . Nors J. Breuteltas pagr stai gali b ti laikomas pirmuoju baroko epochos varp liejiku Lietuvoje, jis vis d lto dar stovi prie šio stiliaus ištak m s krašte, tod l jo k riniuose neišvengiama ir barokui ne prast ar net svetim element , akivaizd s ir kai kurie senesni su manierizmo stiliumi (ar net gotika, kaip virveli pavidalo motyvai) sietini elementai. Šio meistro pažangumas ir naujoviški sprendimai puikiai matomi palyginus jo nulietus varpus su daugiau kaip dvidešim ia met v lesniais jo s naus (?), taip pat Jono Breutelto, Marienverderyje pagamintais analogais.

Ankstyvasis barokas, laipsniškai ir neretai kontroversiškai besiskverbdamas visas dail s sritis, Lietuvoje dar kelis dešimtme ius egzistavo kartu su manieristin mis tendencijomis. Kaip min jome, J. Breutelto, pirmojo baroko epochos meistro, k riniuose yra šiam stiliui svetim element . Tai aiškiai parodo, kad n ra konkre ios datos, nuo kada Lietuvoje prad jo dominuoti šis stilius. Baroko ankstyvojo periodo pabaiga iš esm s sutampa su Vilniaus okupacija 1655 m., kai miest už m maskv n kariuomen . Nors J. Delamarsas t s J. Breutelto stilistin krypt , ta iau jo k rinius

jau reikt priskirti brandžiojo baroko periodui. Jai taip pat priklauso J. Delamarso amžininko H. U. Baderio ir kiek v liau gyvenusio B. Fingerlingo mums žinomi varpai. Tad brandžiojo baroko pradži reikt sieti su Vilniaus išvadavimu iš maskv n rank ir J. Delamarso sugr žimu. Jau po šio meistro mirties, XVII a. pab., Lietuvos varp liejimo centras keliems dešimtme iams persikelia iš Vilniaus vidines LDK žemes, Nesvyži ir galimai Sluck (?). ia dirbusio A. Pattuno ir jo kolegos J. Tomaševi iaus varpuose pastebimos skirtingos nei Vilniaus brandžiojo baroko tendencijos. V lyvojo baroko pradži , kaip ir Vilniaus kaip varp liejimo centro atsigavim , reikia sieti su K. G. Sparro veikla (dirbo 1729–1733). Šio meistro išlik didieji varpai, puošti kietojo akanto ornamentais, yra geriausi v lyvojo baroko puošybos pavyzdžiai Lietuvoje. O kiek v liau Vilniuje prad jusio liedinti varpus Tomo Apanavi iaus konservatyvi ornamentika mažai turi k bendra su v lyvuojū baroku ar rokoku ir atspindi pra jusio amžiaus skon . Nepaisant rokoko stiliaus dominavimo XVIII a. tre iajame ketvirtyje, Tomo s naus Antano Apanavi iaus varpuose ir toliau pastebimos konservatyvios, iš t vo paveld tos tendencijos. Tod l rokogas Lietuvoje varp liejyboje pasireišk tik fragmentiškai ir pav luotai, jau šiam stiliui iš jus iš mados, kai kuriuose J. S. Wähnerio ir A. Włodkowskio liedintuose varpuose.

IŠVADOS

1. Varp sklaida Lietuvoje turi savo unikali specifik – varpai atsirado kaip valstyb s formavimosi metu vykusios ekspansijos, bet ne kaip vidin s imanentin s raidos rezultatas. Ankstyviausio periodo LDK varpai yra Kijevo Rusios kult rinis palikimas, gautas su seniau jai priklausiusiomis žem mis. Ši kult rin tradicija yra sunkiai atsekama ne tik d l pasikeitusi valstyb s sien , bet ir d l itin menko išlikusi sen j instrument skai iaus. Galima manyti, kad Kijevo Rusios laikus siekianti rytietiška tradicija buvo nustumta periferij jau XV–XVI a., o nuo XVII a. antrosios pus s ji nebeatsekama.
2. Apibendrin tyrimo medžiag galime teigti apie XVII–XVIII a. egzistavus Lietuvos paribiškum Šiaur s–Piet (liuteron –katalik) ir Vakar –Ryt (Vakar krikš ioni – sta iatiki) kryptimis ir jos akivaizd priklausym Vidurio Europos kult riniam arealui, ta iau su ryškiu Šiaur s Europos atspalviu. O min tu laikotarpiu Rusijos taka itin minimali, jos egzistavimas pastebimas tik pa iame rytiniame valstyb s pakraštyje.
3. Išnagrin jus istorini varp formas galima teigti, kad varp form vairov nuo XIII a. iki XVI a. palaipsniui standartizavosi, vis labiau pereita prie keli *gotikin s* ir vadinamosios *tarpin s* formos atmain . Ryškesni varp formos skirtumai pasireišk davo priklausomai nuo regiono tradicijos ir atskir meistr pro i , tod l tenka paneigti egzistavus renesansin , barokin ar klasicistin varp formos standart . Vis d lto iki šiol nebuvo atkreiptas d mesys, kad XVI a. epizodiškai pasitaikantys *situlos* ir *gr stuv s form* varpai atsirado d l itališk pavyzdži takos, ir tokios varp formos laikytinos renesansin mis, atsižvelgiant j paplitimo laik .
4. Varp gamybos Lietuvoje pradži atsekame tik nuo XV amžiaus. T. Narbuto mitas apie tariam pirm j varp liejik *Skobelt* negali b ti laikomas istoriškai patikimu.
5. Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse, seniausiu varp gamybos periodu ši instrument gamyba tur jo verstis ir keliaujantys meistr ai. Ta iau jau seniausi mums žinomi XVI a. varp liejikai buvo sik r nuolatin se darbo vietose. Pavieniai keliaujantys meistr ai pasirodo tik XVII a. pab. ir XVIII a. pradžioje.
6. Renesansas varpuose pasireišk vis pirma per jimu nuo gotikini šrift prie ankstyvojo humanistinio ir renesansinio kapitalio, sen gotikini puošybos element atsisakymu, po truput prad edant naudoti kitos stilistikos ornamentus ir reljefus. Renesansini varp puošyboje prad jo plisti r mintos inskripcij kompozicijos.
7. Vilnius XVI a. vid. – XVII a. I p. buvo tap s svarbiausiu varp liejimo centru visoje LDK. Tam didel reikšm , panašiai kaip ir Krokuvoje, Rygoje ar Lvove, tur jo ia kurta ir veikusi patrank liejykla, kurioje, kaip ir analogiškose mon se, veikusiose kituose miestuose, taip pat buvo liedinami varpai. Didžiausi tak varp liejimui m s šalyje tur j s J. Breuteltas ir v liau dirb s J. Delamarsas taip pat buvo patrank liejikai. Abu šie meistr ai buvo kil iš Lotaringijos. Lietuva buvo labiausiai rytus ir šiaur s rytus nutol s Europos regionas, kuriame dirbo Lotaringijos meistr ai, ta iau d l itin didelio atstumo, skyrusio š krašt nuo Lietuvos, atvyk liejikai vert si amatu ne kasmetini kelioni metu, bet sikurdami nuolatinai.
8. Reikšmingiausiu baroko epochos varp liejiku laikytinas J. Breuteltas. Šis meistr as nutrauk ryšius su manieristine varp liejimo tradicija ir gali b ti laikomas pirmuoju baroko epochos varp liejiku ne tik Lietuvoje, bet ir visame Baltijos j ros pietry i regione. Šio meistro taka ir svarba formuojantis Lietuvos lokalinei varp liejimo tradicijai yra pamatin , pasireiškusi tiek naujomis gamybos technologijomis (pirmasis Lietuvoje prad jo naudoti matric garnit rus, pritaikytus skirting dydži varp puošybai), tiek puošybos komponavimu (trij dali frizo kompozicin s schemas panaudojimas), tiek ornamentika (prad jo naudoti ankstyvojo baroko stiliaus kreneliažinius ir lambrekeninius ornamentus).
9. J. Breutelto tradicij per m ir toliau puosel jo jo mokiny s(?) J. Delamarsas, šiuo metu laikomas žinomiausiu Lietuvos varp liejiku. Šis meistr as buvo vienas iš produktyviausi m s šalyje dirbusi varp liejik , liej s ir kaip patrankas. J. Delamarsas išsiskiria iš kit Lietuvos dirbusi meistr naudot ornament matric vairove ir dideliu skai iumi skirting

- reljef , vis d lto tik geriausi jo k riniai meniškumu prilygsta J. Breutelto varpams.
10. Tyrimo metu nustatytos priežastys, dėl kurių Lietuvoje išliko itin mažai senųjų istorinių varpų: teritorija, kurioje seniausi instrumentai siekia XVII a. II p., sutampa su rusų okupacine zona 1654–1662 m. karo metu. Šioje zonoje būvę varpai beveik visiškai sunaikinti ar išvežti Maskvą.
 11. Tyrimo metu atlikta atvežtinių varpų analizė leidžia konstatuoti itin didelį ir svarbų Karaliaučiaus miesto taką, visų pirma XVIII amžiuje. Iš šio miesto Lietuvoje buvo importuota mažiausiai keli šimtai instrumentų – vienas iš sudarytame sąrašelyje daugiau kaip šimtas. Pastebima, kad varpų importas ypač išaugo XVII a. pab., taigi šis laikas sutampa tiek su Delamarso mirtimi, tiek ir su ekonominiu krašto atsigavimu XVII a. pabaigoje. Nauja XVIII a. pr. krizė – Šiaurės karas, švedų kariuomenės kaip karinės taktikos dalis taikytas varpų naikinimas, taip pat daugiau nei pusė visų gyventojų nužudžiusi maro epidemija paliko didžiulį neigiamą pėdsaką – Lietuvos varpų gamyba sumenko, ir šalyje pradėjo vyrėti iš Karaliaučiaus atvežti varpai.
 12. XVIII a. vid. pastebimas ne tik ekonominis šalies atsigavimas – tuo metu pradėjo dirbti Tomas Apanavičius ir vėliau jį pakeitė jo sūnus Antanas. Apie šį XVIII a. vid. – II p. klestėjusių varpų liejyklą iki šiol turima itin nedaug žinių. Ši liejykla laikytina reikšmingiausia XVIII a. II p. šalies varpų dirbtuve, pirmą kartą atskleista ir apibūdinta tik šiame darbe.
 13. Tyrimo metu nustatyta, kad naujos meninės tendencijos varpų liejimo darbuose reiškėsi lėčiau nei architektroje ir auksakalytėje. Meistrai ilgai naudojo tas pačias matricas ir neretai kopijavo senesni epoch dirbinius, taip papildydami savo kūrinius praeities epoch stilingais požymiais turiniais elementais.
 14. Lietuvos varpų mokyklos specifinius bruožus suformavo J. Breuteltas, kurio nuleisti varpai dar tapo vėlesniems meistrams, jo pradėtas Lietuvoje naudoti lambrekeninis ornamentas buvo populiarus net XIX a. II p., kaip tai matoma iš Włodkowski dirbtuvei priskiriamame Rėdiškių bažnyčios varpe. Šio tipo puošyba nesutinkama Prūsijos, Kuršo ir Rygos meistrų dirbiniuose, tačiau išplito senosios Lietuvos valstybės pietuose ir Voluinės žemėse.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Bibliografinis santrumpas

Cz. – cz

D. – dailis

KKWN – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. II: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogrodzkiego.

KKWW – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. III: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Wileńskiego.

KKWT – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. IV: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Trockiego

Kn. – knyga

LSD – Lietuvos sakralinė dailė

LSDK – Lietuvos sakralinės dailės katalogas

Nr. – numeris

PDSAD – Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė

T. – tomas

Z. – zeszyt

Institucijų santrumpas

KPCA – Kultūros paveldo centro archyvas [Aptarnavimo skyriaus fondų poskyris]

KPC DSKOP – Kultūros paveldo centro Duomenų skyriaus Kilnojamųjų objektų poskyris

KPD – Kultūros paveldo departamentas

KPM WOZ – Komitet polski w Moskwie. Wydział opieki nad zabytkami

KVKA – Kaišiadorių vyskupijos kurijos archyvas

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

MAB RS – Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius

Nepublikuoti šaltiniai

1. *Abzuhängende Bronzeglocken. Stadt Wilna.* 1942 10 02. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 22: Vilniaus r. varpai. Bažny i varp žinios. 1918–1944, l. 38, 39.
2. *Akmens bažny ios klebono J. Bal i no 1942 06 23 raportas.* KVKA, b. Bažny i varpai. 1942.
3. *Gewercks – Buch derer Zinngiesser in Wilda darinen enthalten die Nahmen derer Meister.* 1742. MAB RS, f. 25-251
4. *K daini evangelik reformat bažny ios dviej varp rašai* [lenk k.]. XVIII a. (?). Rankr. 1 lapas. MAB RS, f. 93-585.
5. KPM WOZ. *Dzwon nr. 183.* [Filipczyk, M.]. Kursk I park artylerijskij. 1916 08 12. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 531. [dzwon 1920]
6. KPM WOZ. *Dzwon nr. 6693* [ledzi ski, J(óze) f, yskar, J(óze) fat)]. Donskaja oblast, Okr. Donsk. Malczewska. 1917 07 22. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 41.
7. KPM WOZ. *Dzwon nr. 9147.* [Piotrowicz. B.]. Moskwa. Butyrki. 1918 05 15. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 501, l. 31.
8. KPM WOZ. *Dzwon nr. 9179.* [C. Wyrzykowski]. Moskwa, Aleksandrowski dworzec. 1918 05 13. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 503, l. 63, 129, 130.
9. KPM WOZ. *Dzwon nr. 9224* [C. Wyrzykowski]. Moskwa, Butyrka zastawa. 1918 05 30 – LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 499, l. 4, 5 [varpo ornamento tryn]
10. *Kronika ko ciota parafialnego w Porozowie.* 1849. VUB RS, f. 4, b. 36148 (A-2814).
11. *Kronika ko ciota parafialnego w Niecieczy.* 1849. VUB RS, f. 4, b. 36129 (A-2795), l. 1v.
12. *Kruonio katalik bažny ios varp nu mimo aktas.* 1915 07 31 (rus k.). KVKA, b. Kruonio bažny ia.
13. *Kuktiški bažny ios klebono J. Dzekunsko raštas.* 1942 06 25 d. KVKA, b. Bažny i varpai, 1942.
14. *Mitkai i varpo frizo piešinys.* KPCA, f. 16, ap. 2, sg. v. 26
15. *Nemunai io bažny ios klebono V. Želnio raštas.* 1942 06 20. KVKA, b. Bažny i varpai, 1942.
16. *Paluomen s bažny ios klebono Valavi iaus raštas.* 1926 03 17. KVKA, b. Varp gr žinimo byla, 1925 – 1927, l. 126.
17. *Pranešimas apie Lietuvos bažny i varpus.* 1942 06 02 raštas Švietimo vadybos generaliniam tar jui. KPCA, f. 17, ap. 2, b. 55, l. 10v.
18. *Var nos bažny ios klebono K. [parašas neišskaitomas] 1942 06 19 raštas.* KVKA, b. Bažny i varpai, 1942.
19. Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1712 m., Linkuvos bažny ia.* 2002. KPC DSKOP.
20. Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1896 m., Kauno Šv. Mykolo Arkangelo (gulos) bažny ia.* 2004. KPC DSKOP.
21. Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1674 m. Jurbarko bažny ia.* 1999, nauja redakcija 2014. KPD Taurag s teritorinis padalinys, Jurbarko inspekt ra.
22. Žal nas, Gintautas. *Adutiškio bažny ios 1674 m. varpo aprašas.* 2012 11 11 d. Saugoma autoriaus archyve.
23. Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1787 m. Varni Šv. Petro ir Pauliaus bažny ia.* 2002 07 17. KPC DSKOP.
24. Žal nas, Gintautas. *Dail s k rinio aprašas. Varpas, 1913 m. Varni Šv. Petro ir Pauliaus bažny ia.* 2004 12 15. KPC DSKOP.
25. Žal nas, Gintautas. *Paminklini Lietuvos varp s vadas.* Elektronin laikmena. Vilnius: Kult ros paveldo centras, 2004. KPC DSKOP

26. Žal nas, Gintautas. *Lietuvos varp informacin baz*. Elektronin s laikmenos. Kaunas, 2000–2015. Autoriaus nuosavyb .

Publikuoti šaltiniai

27. Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Ksi stwie Litewskiem*. Wilno: Ksi garnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924.
28. Campe, Paul. Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser. In: *Latvijas Universitātes raksti, Architektūras Fakultātes seriĶa = Architectorum Ordinis series*; 1,1. Riga: Latvju Kultūra, 1930.
29. esnulis, Vytautas Valentinas. *Nutil varpai*. Trakai: Voruta, 2015.
30. *Kult ros paminkl enciklopedija. Ryt Lietuva*. T. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedij leidykla, 1996.
31. *Kult ros paminkl enciklopedija. Ryt Lietuva*. T. II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedij leidykla, 1998.
32. Kułak, Aneta; Ry ewski, Grzegorz; Wilczewski, Waldemar F. Kroniki ko ciołów parafialnych dekanatu sokółskiego z lat 1849-1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 2008. Nr. 14.
33. Kułak, Aneta; Ry ewski, Grzegorz. Kronika ko cioła wasilkowskiego z 1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2010. Nr. 15-16.
34. Kułak, Aneta; Ry ewski, Grzegorz. Kroniki ko ciołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849-1851. Cz. 1. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2011. Nr. 17.
35. Kułak, Aneta; Ry ewski, Grzegorz. Kroniki ko ciołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849-1851. Cz. 2. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 2012. Nr. 18.
36. *Lietuvos Respublikos istorijos ir kult ros paminkl s rašas (1978–1990)*. Vilnius: Savastis, 1993.
37. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. I: *Marijampol s dekanatas*. Vilnius: Gervel , 1996.
38. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. II: *Vilkaviškio dekanatas*. Vilnius: Gervel , 1997.
39. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. III: *Lazdij dekanatas*. Vilnius: Gervel , 1998.
40. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. IV: *Aleksoto dekanatas*. Vilnius: Gervel , 2000.
41. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. V: *Alytaus dekanatas*. Vilnius: Savastis, 2003.
42. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šaki dekanatas*. D. I: Barzdai-Lukšiai. Vilnius: Gervel , 2006.
43. *Lietuvos sakralin s dail s katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šaki dekanatas*. D. II: Naudžiai-Žvirgždai iai. Vilnius: Gervel , 2007.
44. *Lietuvos sakralin dail* . T. II: *Šiauli vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Kn. 1: *Balkai iai-Joniškis*. Vilnius: Gervel , 2011.
45. *Lietuvos sakralin dail* . T. II: *Šiauli vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Kn. 2: *Juodeikiai-Rudiškiai*. Vilnius: Gervel , 2012.
46. *Lietuvos TSR istorijos ir kult ros paminkl s vadas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedij redakcija. Vilnius. 1988.
47. *Lietuvos TSR kult ros paminkl s rašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kult ros ministerija, Mokslin -metodin kult ros paminkl apsaugos taryba, 1973.

48. *Lietuvos TSR kult ros paminkl s rašas: t sinys*. Vilnius: Lietuvos TSR kult ros ministerija, Mokslin -metodin kult ros paminkl apsaugos taryba, 1977.
49. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. III: *Ko cióły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Wile skiego*. T. I-IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska-Saeed. Kraków: Mi dzynarodowe Centrum Kultury, 2005-2011.
50. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. IV: *Ko cióły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Trockiego*. T. I: *Ko cióły i klasztory Grodna (1)* / Opracowały Maria Kałamajska-Saeed i Dorota Pyramidowicz. Kraków: Mi dzynarodowe Centrum Kultury, 2012.
51. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. IV: *Ko cióły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogródzkiego*. T. I-IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska-Saeed. Kraków: Mi dzynarodowe Centrum Kultury, 2003-2014.
52. *Panev žio vyskupija. Istoriniai duomenys ir pastoracin veikla* / Redagavo K. Paltarokas. Vilnius: Katalik akademija, 1998.
53. Syrokomla, Władysław. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. Wilno: nakładem ksi garza A. Assa, t. I, 1858; t. II, 1860.
54. Švėrebas, Povilas. *Telši vyskupijos bažny i varpai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2014.
55. [Tyszkiewicz, Eustachy] E. T. Wiadomo historyczna o zgromadzeniach i fundacyach m zkich i e skich rzymsko katolickich klasztorów w dyecezyi wile skiej. In: *Teka Wile ska*. Wydawana przez Jana ze liwina [Adama Honorego Kirkora]. T. 1. Nr. 2, 3, 4. Wilno: Druk. Teofila Glücksberga, 1857.
56. Tyszkiewicz, Konstanty. *Wilija i jej brzegi: pod wzgl dem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*. Drezno: drukiem i nakładem J. I. Kraszewskiego, 1871.

Literat ra

57. [A. F. Adamowicz] A. F. A. *Ko ciół Augsburski w Wilnie: kronika zebrana na obchód trzechwiekowego istnienia ko cióła w roku 1855 w . Jana Chrzciciela*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego. 1855.
58. Anteins, Aleksis. *Bronza Latvij . Pa met lu ieguves un apstr des v stures lappus m*. R ga: Zinatne, 1988.
59. Arłamowski, Kazimierz. *Dzieje przemyskich cechów rzemie lni czych w dawnej Polsce*, Przemysł: Drukarnia Jana Łazora, 1931.
60. Art., S. Nowe historyczne nabytki miasta Lwowa. In: *Gazeta Lwowska*. 1914 08 28
61. Badecki, Karol. *Ludwisarstwo lwowskie za Zygmunta I*. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossoli skich: 1921.
62. Badecki, Karol. *redniowieczne ludwisarstwo lwowskie*. [Uzupełniony przedruk z "Gazety lwowskiej", R. 1921 nr 27-34]. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossoli skich, 1921.
63. Bali ski Michał, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1835.
64. Bali ski, Michał. *Historia miasta Wilna*. T. II. Wilno: drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1836.
65. Baranauskas, Tomas. Kur buvo Lietuvos žem ? In: *Lituanistica*. 2002. Nr. 2 (50), p. 3-18.

66. Bailey, Gauvin Alexander. Le style jésuite n'existe pas': Jesuit Corporate Culture and the Visual Arts. In: *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*. Volume 1 / Ed. John W. O'Malley [et al.]. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1999.
67. Benk , Elek. *Erdély középkori harangjaiés bronz keresztel medencéi*. Budapest: Teleki László Alapítvány; Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2002.
68. Berthelé, Joseph. *Enquête Campanaires: notes, études et documents sur les cloches et les fondateurs de cloches du VIIIe au XXe siècle*. Montpellier: imprimerie Delord-Boehm et Martial, 1903.
69. Biringuccio, Annuccio. *Pirotechnia*. Venetia: appresso P. Gironimo Giglio e compagni, 1559.
70. Boase, Thomas Sherrer Ross. Ecclesiastical Art in the Crusader States in Palestine and Syria. In: *A history of the crusades* / Ed. H. W. Hazard. Volume IV: *The Art and Architecture of the Crusader States*. Madison: The University of Wisconsin Press, Ltd., 1977.
71. Boetticher, Adolf. *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. Heft 5: *Litauen*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernhard Teichert, 1895.
72. *Bochumer Verein. Zur Erinnerung an den Westfälischen Städtetag in Bochum, Juni 1896*. Bochum: [s.n.], 1896.
73. Brensztejn, Michał. Nieznana fabryka dzwonów w Wilnie z w. XVIII. In: *Wiadomo ci numizmatyczno-archeologiczne*. Kraków: 1897. Nr. 1-2.
74. *Bronnen voor de Geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw*. Deel IV: *Amsterdamse bevrachtingscontracten wisselprotesten en bodemerijen van der notarissen Jan Fransen Bruyningh, Jacob Meerhout e. A. 1601-1608* / Uitgegeven door P. H. Winkelman. Gravenhage: verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff, 1983.
75. Carpentier, Petrus. *Glossarium novum ad scriptores medii aevi, cum Latinis tum Gallicos, seu supplementum ad auctiorem glossarii Cangiani editionem*. T. I. Parisii: Le Breton [et al.], 1766.
76. Chmiel, Adam. *Godła rzeme lnicze i przemysłowe krakowskie od połowy XIV w. a do XX w*. Kraków: nakładem i drukiem m. muzeum przemysłowego im. A. Baranieckiego, 1922.
77. [Chody ski, Zenon] X. Z. Ch. Dzwon. In: *Encyklopedia ko cielna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopeńnieniami* / Wydawca M. Nowodworski. T. IV. Warszawa: Drukarnia Czerwi skiego i Spółki, 1874.
78. epauskait , Aust ja. Varpin , varpai, varpininkai. In: *Žemai i praeitis*. T. 10: *Als džiai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2002.
79. Daminaitis, Vidas. XVI a. metalo liejyklos Vilniuje. In: *Kult ros barai*. 1988. Nr. 4.
80. Dethlefsen, Richard. *Beiträge zur ostpreußischen Glockenkunde*. Königsberg: Verlag Bernhard Teichert, 1919.
81. Diderot, Denis; Alembert, Jean Baptiste. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. T. V. Paris: Briasson, David, Le Breton, Durand, 1753.
82. Doubek, Franz, A. Beiträge zur Geschite des Deuschtums in Wilna. I. Das Zunftbuch der Wilnaer Zinngießer. In: *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen* / Herausgegeben von A. Latterman. Heft 17. Posen: Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen, 1929.
83. Dr ma, Vladas. Ad fontes, cives! In: *Krantai*, 1989, balandis, p. 23–25.
84. Dr ma, Vladas. *Ding s Vilnius*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 392, 393.
85. Dr ma, Vladas. *Vilniaus namai archyv fonduose*. Knyga II. Vilnius: Savastis, 1998.
86. Dzwon wielki. In: *Wizerunki i Roztrz sania Naukowe: poczet nowy*. T. 16. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1837.
87. Frydrychowicz, Romuald. Dzwony ko cielne w diecezji chełmi skiej. In: *Roczniki Towarzystwa Naukowego Toru skiego*, R. XXII, 1925; R. XXXIII, 1926.

88. Gajewski, Mirosław. *Nasze podwileńskie ojczyzny*. (Wersja internetowa). Biblioteka Wileńska. Wileńskie Wydawnictwo „Czas”. [2002 spaudintin versija]. Internetė: http://www.pogon.lt/Fundacija/Biblioteka/Podwil_ojczyzn.html
89. Giannichedda, Enrico. Metal production in Late Antiquity: from Continuity of Knowledge to Changes in Consumption. In: *Technology in Transition A.D. 300–650* / Ed. L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis. Leiden: Brill, 2007.
90. Glocken – Klangkörper mit Klasse. Ein altes Handwerk beleuchtet. In: *Welt der Fertigung*. 2013. Nr. 4.
91. Gouriou, Hervé. *L'Art du campanaire en Occident Histoire facture et esthétique des cloches de volée*. Cerf Histoire. Paris: Édition du Cerf, 2006.
92. Górnicki, Łukasz. *Dzieła wszystkie*. T. III: *Pisma oryginalne*. Warszawa: Nakład i druk S. Lewentala, 1886.
93. Górski, Konstanty. *Historia artylerji polskiej*. Warszawa: druk A. T. Jezerskiego, Skład Główny w Księgarni E. Wende i S-ka, 1902.
94. Grassmayr, Peter. Die Glockengiesserei Grassmayr. In: *Giesserei Rundschau*. Fachzeitschrift der Österreichischen Giesserei-Vereinigungen. 2003, T. 50, Heft 11/12, S. 281..
95. [Homolicki, Michał]. O planach Wilna, jakim było w XVI wieku. In: *Wizerunki i rozprawy naukowe*. Poczet nowy drugi. T. 24. Wilno: nakładem Józeda Zawadzkiego, 1843.
96. Hübner, Kurt. *Die mittelalterlichen Glockenritzungen*. Berlin: Akademie Verlag, 1968.
97. Indriulaityt, Rita. Vilniaus alavo liejimo cechų XVI-XIX a. Istorija ir veikla. In: *Menotyra*, 1996. Nr. 2.
98. Janošík, Jiří. Early medieval bells and other findings from Bojná. In: *Revue Pamiatky a múzeá – Summary* 1/2009. <http://www.pamiatky.sk/sk/page/revue-pamiatky-a-muzea-summary-1-2009>
99. Jarocki Stanisław. Kościół w Zadziewiu. In: *Kwartalnik litewski: wydawnictwo poświęcone zabytkom przeszłości, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu Litwy, Białorusi i Inflant*. Petersburg: Drukarnia „Warszawska”. R. 1, T. 1 (marzec 1910).
100. Jaworski, Franciszek. *Lwów stary i wczorajszy*. Lwów: nakładem Towarzystwa wydawniczego – Warszawa – E. Wende i Sp., 1911.
101. Jones, William Jervis. *Historisches Lexikon deutscher Farbbezeichnungen*. Berlin: Akademie Verlag, 2013. Auflage: 5.
102. Jovaiša, Liudas. Žemaičių vyskupijos parapinių bažnyčių pastatai XVII a. I pusėje. In: *Menotyra*. 2006. T. 44. Nr. 3.
103. Jurginis, Juozas; Merkys, Vytautas; Tautavičius, Adolfas. *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis, 1968.
104. Jurkštas, Vytautas Povilas. Apie senuosius vargonus ir varpus (Iš Joniškio kultūros istorijos). In: *Sidabrų*, 1990 09 31].
105. Jurkštas, Vytautas Povilas. Rietavo bažnyčios vargonai ir varpai. In: *Rietavo apylinkės / Spaudai parengė Vytautas Buda*. Kaunas: Lietuvos kraštotyros draugija, 1992.
106. Kairiškis – Jacinienė, Halina. *Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.
107. Kamuntavičius, Vaida. Kauno dekanato bažnyčių raida XV–XVII a. In: *Lituanistika*. 2006. T. 68. Nr.4, p. 12.
108. Kamuntavičius, Vaida. Alvito dekanato parapinių XVII a. antroje pusėje. In: *Lietuvių katalikų mokslų akademijos metraštis*. T. 33. Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2010.
109. Karvelis, Deimantas. Radvilų Biržų pilis ir jos arsenalas XVI-XVII a. In: *Žiemgala*, 2002. Nr. 1.
110. Katela, Paulius. *Šiluvos Marijos šventovės istorija*. Kretinga: pranciškonių spaustuva, 1937.
111. Kiaupa, Zigmantas. *Kauno istorija*. T. I: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*. Vilnius: Versus aureus, 2010.

112. Kilumets, Juhan [et al.]. *Kirikukellad Eestis=Church bells in Estonia*: [näitus Niguliste muuseumis 26.05.2007-31.05.2008]. [Tallinn]: Eesti Kunstimuuseum-Niguliste muuseum, Printon Trükikoda, 2007.
113. [Kirkor, Adam Honory] Jan ze liwina. *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: drukarnia A. Marcinowskiego, 1856.
114. Kirkor, Adam Honory. *Wilno i koleje elazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszaw : przewodnik z planem, widokami Wilna i mapp kolei elaznych*. Wilno: nakładem i drukiem A. H. Kirkora, 1862.
115. Klajumien, Dalia. Karkl n Šv. apaštalo Baltramiejaus bažny ia. In: *Kelm s dekanato bažny ios ir vienuolynai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2008.
116. *Klangstahlglockengießerei Schilling & Lattermann. Apolda, Thüringen Zweigfabriken in Morgenröthe und Rautenkrantz in Sachsen in Gemeinschaft mit der Bronzeglockengießerei Franz Schilling Söhne*. Leipzig: Druck J. Bohn & Sohn, [s. a. – 1927].
117. Klimka, Libertas. Varp liejininkyst Vilniuje. In: *Kult ros barai*. 1996. Nr. 3.
118. Klimka, Libertas. Sta i n varpai. In: *Lygumai. Sta i nai* [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 9]. Vilnius: Versm, 2001.
119. Klimka, Libertas. Užkim s Papil s varpas. In: *Papil* [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 11]. D. I. Vilnius: Versm, 2004.
120. Klimka, Libertas. iobiškio varpai ir laikrodis. In: *Musninkai, Kernav, iobiškis* [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 13]. Vilnius: Versm, 2005.
121. Klimka, Libertas. Varni katedros laikrodis ir varpai. In: *Istorija: mokslo darbai*. T. 64. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006.
122. Klimka, Libertas. Laikrodžiai ir varpai Žeimelio bokštuose. In: *Žiemgala*. 2007. Nr. 1.
123. Klimka, Libertas. Daugaili varpai. In: *Daugaili kraštas ir žmon s*. Utena: Utenos Indra, 2008.
124. Klimka, Libertas. Bažny i varpai kaip lokalin s istorijos objektai. In: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 9: *Kult rin s atminties kaita ir lokalin istorija*. Šiauliai: Šiauli universiteto leidykla, 2009.
125. Klimka, Libertas. Naujosios Žagar s bažny ios varpai ir laikrodžiai. In: *Žiemgala*. 2009. Nr. 2.
126. Klimka, Libertas. Vepri varpai. In: *Vepriai* [serija: Lietuvos vals iai. Kn. 19]. Vilnius: Versm, 2010.
127. Klimka, Libertas. Skambieji Vajasiškio varpai. In: *Sietuvos*. Ryt Aukštaitijos kult ros ir istorijos žurnalas. T. 5. Utena: leido ir spausdino UAB „Utenos Indra“, 2011.
128. Klimka, Libertas. Sužeistas Panemun lio varpas. In: *Lietuvos vals iai*. Kn. 22: *Panemun lis*. D. I [sudarytojai V. Ma iekus, P. Krišk i nas]. Vilnius: Versm, 2011.
129. Klimka, Libertas. Varpai S lijoje. In: *Sietuvos*. Ryt Aukštaitijos kult ros bei istorijos žurnalas. T. 6. Utena: leido ir spausdino UAB „Utenos Indra“, 2012.
130. Klimka, Libertas. Nuskend s Sartuose varpas. In: *Sietuvos*. Ryt Aukštaitijos kult ros ir istorijos žurnalas. T. 8. Utena: Utenos Indra, 2014.
131. Kołaczkowski, Julian. *Wiadomo ci tycz ce si przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków: nakładem dra Mikolaja Ka skiego, 1888.
132. Kowalski, Krzysztof Maciej. *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach*. Gda sk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gda skiego, 2006.
133. Kowalski, Krzysztof Maciej. *Tubae Dei*. Gda sk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gda skiego, 2006.
134. Kozakiewiczowa, Helena. *Renesans i manieryzm w Polsce*. Warszawa: Oficyna wydawnicza „Auriga“, 1978.
135. Kraszewski, Józef Ignacy. *Wilno od pocz tków jego do roku 1750*. T. III. Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1841.
136. Krokosz, Jacek; Pabi, Rafał; Pa, Monika. Analiza składu chemicznego niektórych dzwonów i mo dzierza aptekarskiego z Muzeum Narodowego w Krakowie. In: *Odlewnictwo współczesne – Polska i wiat*. Kraków: Instytut odlewnictwa. 2010. Nr. 4.
137. Krünitz, Johann Georg. *Oekonomischen Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus-und Landwirthschaft*. Band 19. Berlin: Joachim Pauli, 1780.
138. Ks. M. N. O dzwonach stalowych. In: *Przegl d katolicki*. 1870 10 27. Nr. 43.

139. Kurczewski, Jan. *Ko ciót Zamkowy czyli Katedra Wileńska*. Cz. I. Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, 1908.
140. Kurczewski, Jan. *Ko ciót Zamkowy czyli Katedra Wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. Cz. III: Streszczenia aktów Kapituły Wileńskiej. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1916.
141. Kurczewski, Jan. Stan kościołów parafjalnych. *djecezji wileńskiej po najcięższym nieprzyjacielskim 1655-1661 r.* In: *Litwa i Ruś* / Red. J. Obst. Wilno: Drukarnia wydawnicza Józefa Zawadzkiego, 1912. T. I. Z. 2; T. I. Z. 3; T. II. Z. 1; T. III. Z. 1; T. III. Z. 2; T. III. Z. 3; T. IV. Z. 2.
142. Laucevičius, Edmundas; Vitkauskienė, Birutė. *Lietuvos auksakalystai: XV–XIX amžius*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
143. Levandauskas, Vytautas. Šiaulių Šv. apaštalo Petro ir Pauliaus bažnyčia: istorija ir architektūra. In: *Šiaulių katedra. Istorija, architektūra, dokumentiniai ir ikonografiniai šaltiniai*. Šiauliai: "Aušros" muziejus, 2009.
144. Levandauskas, Vytautas. *Lietuvos meno istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012, p.37.
145. *Lietuvos dailės istorija* / Mokslinis redaktorius Rasa Janonytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
146. *Lietuvos dailininkų žodynas*. T. I: XVI – XVIII a. / Sudarytoja ir atsakomoji redaktorė A. Paliušytė. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005.
147. *Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžia: Lietuvos tūkstantmečio programos ir Jubiliejinių 2000 metų parodos „Kriškių Lietuvos meno“ katalogas*. T. 4: *Auksakalystė XIII – XX a.* Kn. 2: *Pavieniai metalo dirbiniai*. / sudarytoja J. Liškevičienė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2007.
148. Lukšaitis, Ingū. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažonoje Lietuvoje XVI a. trejų dešimtmetis – XVII a. pirmasis dešimtmetis*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
149. Lukšionytė–Tolvaišienė, Nijolė. „Minervos“ fabrikas. I. In: *Kauno diena*, 1999 10 02
150. Marsy, de Comte. Quelques fondateurs de cloches originaires de Lorraine, ayant travaillé en Hollande. In: *Société d'archéologie lorraine. Journal de la Société d'archéologie et du Comité du Musée lorrain*. Nancy: G. Crépin – Leblond, imprimeur de la société. 1886.
151. Martinaitienė, Gražina Marija. „Ioannes Breutelt nobis fecit...“ In: *Menotyra*. T. 8. 2001. Nr. 2.
152. Martinaitienė, Gražina Marija. Šv. Kryžiaus garbei nulietas. In: *Kultūros paminklai*. Nr. 9. Vilnius: Savastis, 2002.
153. Martinaitienė, Gražina Marija. Vieno pabūklės istorija. In: *Menotyra*. T. 9. 2002. Nr.3.
154. Martinaitienė, Gražina Marija. Varpai. In: *Viduklės Šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinė dailės vertybės*. Vilnius: Savastis: 2003.
155. Martinaitienė, Gražina Marija. XIV–XV a. LDK varpai. In: *Menotyra*. T. 14. 2007. Nr. 3.
156. Martinaitienė, Gražina Marija. Radvilų Nesvyžiaus arsenalas ir jo vertybės. In: *Menotyra*. T. 17. 2010. Nr. 4.
157. Martinaitienė, Gražina Marija. *Ioannes Breutelt nos fecit*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rami, 2014.
158. Matušakaitė, Marija. Kremzlės ornamentika medžio drožyboje Lietuvoje. In: *Menotyra*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1974.
159. Matušakaitė, Marija. *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
160. Moczyński, J. (Ioannes Maczyski). *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum [...]*. Regiomonti Borussiae [Karaliaučius]: Typographus Ioannes Daubmannus, 1564.
161. Meilus, Elmantas. XVII–XVIII a. Varnių gyventojai pagal inventorių duomenis. In: *Žemaičiai*. T. 4: *Varniai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996.
162. Mironowicz, Antoni. *Monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Puszczy Błudowskiej*. Supra 1: Monaster Zwiastowania NMP w Suprałce, 2008, s. 19.
163. Mikulski, Krzysztof; Rachuba, Andrzej. *Urzednicy inflanccy. XVI-XVIII wieku*. Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.

164. Misius, Kazys; Šink nas, Romualdas. *Lietuvos katalik bažny ios: žiny nas*. Vilnius: Pradai, 1993.
165. Misius, Kazys. Varniai 1850–1914 metais. In: *Žemai i praeitis*. T. 4: Varniai. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 1996.
166. Narbutt, Teodor. *Pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historji Litwy odnosz ce si*. Wilno: Nakład i druk Teofila Glücksberga, 1856.
167. Navickien , Ona. [Vilniaus katedra ir varpin] varpai. In: *Lietuvos TSR istorijos ir kult ros paminkl s vadas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedij redakcija. Vilnius. 1988, p. 170, 171.
168. Navickien , Ona. Varpai. In: *Kult ros barai*. 1966. Nr. 12.
169. Neri, Elisabetta; Lusuardi, Silvia (introduzione). *De campanis fundendis– la produzione di campane nel Medioevo tra fontifonti scritte ed evidenze archeologiche*. Milano: Vita e Pensiero, 2006.
170. Niemciewicz-Ledwo , Barbara. *Złotnictwo i Konwisarstwo Elbł skie od XVII do XIX wieku. Katalog wystawy*. Elbł g: Muzeum w Elbł gu, 1988.
171. Nowak, Tadeusz Marian. Rysunki dział zdobytych przez Szwedów w Polsce w XVII i na pocz tku XVIII w. In: *Studia i Materiały do Historii Wojskowo ci*. T. 20. Warszawa: Wydawnictwo „Czasopisma Wojskowe”, 1976.
172. Nowak, Tadeusz. Wpływ rozwoju nauki i techniki na wojskowo polsk XVI – XVII w. In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Rok XXVI. Nr 1. Warszawa, 1981.
173. Nowak, Tadeusz Marian. „Odzyskane” armaty polskie. 2002. Internet: http://www.promemoria.pl/arch/2002_1/armaty/armaty.html
174. Nowowiejski, Antoni Julian. *Wykład liturgji Ko ciola katolickiego*. T. 1: *Wiadomo ci wst pne*. Cz. 4. Warszawa: Druk. Franciszka Czerwi skiego, 1893.
175. Otte, Heinrich. *Glockenkunde*. Leipzig: T. O. Weigel, 1884, 2 Auflage.
176. Parfianowicz, Kazimierz. Dzwon z 1698 roku w farze w Kazimierzu Dolnym. Domaszewicz i Ruszkowski. Referat wygłoszony w oddziale Lubelskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki 21 czerwca 1971 roku. In: *Parafia Kazimierz Dolny. Dzwon z 1698 roku*. 28.01.2011. Internet: http://farakaz.webd.pl/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5&Itemid=30&limit=7&limitstart=98
177. Paszenda, Jerzy. Lubelska rodzina Delamars. In: *Studia nad sztuk renesansu i baroku*. T. IV / red. J. Lileyko. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000.
178. Piaskowski, Jerzy. Hutnictwo i odlewnictwo. In: *Z dziejów techniki w dawnej Polsce*. / pod. red. B. Orłowskiego. Warszawa: Wydawnictwo „IHNOiT”, 1992.
179. *Plung s dekanato sakralin architekt ra ir dail*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, „Petroffsetas“, 2005.
180. Popiel, Paweł. Czynno ci artystyczne na dworze Zygmunda I. Wedle zapisów Seweryna Bonera. In: *Sprawozdania komisji do badania Historji sztuki w Polsce*. T. I. Kraków: Nakładem Akademii umiej tno ci, 1879.
181. *Raseini dekanato varpai ir vargonai / Sudarytoja G. Pe kaitien*. Raseiniai: Šiluvos kult ros paveldo r mimo fondas, 2013.
182. [Rastawiecki, Edward] E. R. Wiadomo o odlewnictwie w dawnej Polsce i dochowuj cych si jego tworach. In: *Prze dziecki, Aleksander: Rastawiecki, Edward. Wzory sztuki redniowiecznej i z epoki Odrodzenia po koniec wieku XVII w dawnej Polsce*. Serya 3 zeszy 11-12. Warszawa: Druk. J. Ungra, 1862, [s.p.]
183. [Raven, John James]. Canon Raven, D. D. On early methods of bell-founding. In: *The Archeological Journal*. Volume XLVII, 1890.
184. *Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux et les arts mechaniques, avec leur explication*. Volume V. Paris: Briasson, David, Le Breton, 1767.
185. Remer, Jerzy. Artystyczne warto ci dzwonów ko cielnych. In: *Sztuki Pi kne*, R. I. 1918, nr 2.
186. *Renaissance / Einführung* Georg J. Reimann. Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1966.
187. Riabinin, Jan. *Rada miejska lubelska w XVII wieku*. [Materiały do monografji m. Lublina ; nr 3]. Lublin: Wydawnictwa magistratu m. Lublina, 1931.

188. Riechert, Kirsten. *Taufbecken in Nordelbien zwischen 1500 und 1914*. Dissertation. Hamburg, 2010. In: Bibliothekssystem Universität Hamburg. Internet: http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2010/4470/pdf/Dissertation_Riechert_Taufbecken_Nordelbien.pdf
189. Rojek, Czesław. Rys historyczny rozwoju odlewnictwa w kraju i na ziemi Kieleckiej. In: *Odlewnie radomskie*. Radom: wydawnictwo okoliczno ciowe odlewni Radomskich, 1974, s. 6.
190. Rossi, Giovanni Battista. Campana con epigrafe dedicatoria del secolo in circa ottavo o nono trovata presso Canino. In: *Bullettino di Archeologia Cristiana*. T. IV. Roma: Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, 1887.
191. Ró ycki, Edward. Jeszcze o Iwanie Fedorowie (Fedorowiczu). In: *Confraternitas*. [serija – : , - . 15]. : , - . , 2006–2007.
192. Samalavi ius, Stasys; Samalavi ius Almantas. *Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažny ia*. Vilnius: Pili tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 1998.
193. Samek, Jan. *Polskie rzemiosło artystyczne. Czasy nowo ytnie*. Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1984.
194. Schilling, Margarete. *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1988.
195. Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*. Heft XII: Kreis Rosenberg. Danzig: A. W. Kafemann G. m. b. H., 1906.
196. Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*. Heft XIII: Kreis Stuhm. Danzig: Selbstverlag des Provinzial-Verbandes von Westpreussen; Kommissionsverlag von L. Sauniers Buchhandlung, 1909.
197. Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*. Heft XIV: Kreis Marienburg. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreussen. KommissionsVerlag von A. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.
198. Schmid, Bernhard. *Westpreussische Glockenkunde*. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreussen; Kommissionsverlag von A. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.
199. Schritt, Sebastian. Das Trierer Domgeläute in Geschichte und Gegenwart. Teil II: Geschichte – Das Domgeläute bis zu seinem Untergang am 14. August 1944. In: *Jahrbuch für Glockenkunde*. 15. – 16. Band, 2003/2004. Greifenstein: Deutsches Glockenmuseum, 2004, S. 240.
200. Semrau, Arthur. Die Grapengieser und Rotgiesser in Preussen. In: *Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*. Heft 26. Thorn: Kommissionsverlag von Walter Lambeck, 1918.
201. S kowski, Kazimierz. Statuty krakowskiego cechu konwisarzy i ludwisarzy z roku 1412 i 1512 jako ródło do historii techniki. In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Rok XXIX. Nr 2. Warszawa, 1984
202. Sliesori nien , Elena. Skamba ir žvanga, gaudžia varpai ... In: *Švyturys*. 1967. Nr. 9, p. 12.
203. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. II. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossoli skich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967; T. XXXIV / Redaktor naczelny M. R. Mayenowa. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Bada Literackich PAN, 2010.
204. Smilingyt -Žeimien , Skirmant . Gardamo šv. Roko bažny ia. In: *Žemai i Naumiestis* [serija: Lietuvos vals iai]. Vilnius: Versm , 2010. Internet: www.ilt.lt/pdf/z_naumiestis/Z_Naumiestis_G_baznycia.pdf
205. Sobieszcza ski, Franciszek Maksymilian. *Wiadomo ci historyczne o sztukach pi knych w dawniej Polsce zawieraj ce opis dziejów i zabytków*. T. 2. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1849.
206. Songailait , Roma. Birž pilies arsenalas. In: *Archeologiniai tyrin jimai Lietuvoje 2010 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2011.
207. Sonntag, Johannes-Hendrik. Das Westfälische Glockenmuseum Gescher – Glocken erzählen ihre Geschichte. In: *Heimatpflieger in Westfale*. 2004. Nr. 2.
208. *Sprawozdania Komisyi do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. VII. Z. III. Kraków, 1903.
209. Stromer, Wolfgang von. Nuremberg in the International Economics of the Middle Ages. In: *Business History Review*. Volume: XLIV. Nr. 2, 1970: Summer, p. 211.

210. Szydłowski, Tadeusz. *Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Na podstawie materiałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koper , dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1922.
211. Šinkaitis, Laima. Varpai. In: Šinkaitis, Laima [et al.]. *Kauno šventoji apaštala Petro ir Pauliaus arkikatedra bazilika*. Kaunas: Kauno arkivyskupijos muziejus, 2008.
212. Šinkaitis, Laima. *Kelionis Ramybės kalnais. Pažaislio kamalduli vienuolyno dailės ikonologija*. Vilnius: Versus aureus, 2014.
213. Švėrebas, Povilas. Buvusios Sedos parapijos varpai. In: *Seda. Parapijos istorija ir dailės paminklai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
214. Švėrebas, Povilas. Varpai. In: *Tytuvėnų Bernardinų bažnyčia ir vienuolynas* / Sudarė D. Klajumienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004.
215. Švėrebas, Povilas. Buvusio Kvėdarnos valsčiaus bažnyčios varpai ir varpinės. In: *Kvėdarna* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 10]. Vilnius: Versus aureus, 2004.
216. Švėrebas, Povilas. Pirmosios Mažeikių katalikų bažnyčios varpų pėdsakai. In: *Santarvė.lt*. Paskelbta: 2005-02-25. Internetė: <http://santarve.lt/article/articleview/1644/1/79/?PrintableVersion=enabled>
217. Švėrebas, Povilas. Laukuvos ir Požerės bažnyčios varpai. In: *Laukuva*. [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 14]. D. I. Vilnius: Versus aureus, 2005.
218. Švėrebas, Povilas. Buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčios varpai ir varpinės. In: *Šilalės kraštas* [serija: Šilalės kraštas. Kn. 7]. Vilnius: Margi raštai, 2006.
219. Švėrebas, Povilas. Bažnyčios varpai ir varpinės. In: *Žemaičiai praeitis*. T. 12: *Žemalė. Gimtasis Dionizo Poškos kraštas*. Telšiai: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.
220. Švėrebas, Povilas. Židikų Šv. Jono Krikštytojo bažnyčios varpinės ir varpai. In: *Židikai*. Vilnius: UAB „Spaudos tinklas“, 2008.
221. Švėrebas, Povilas. Buvusio Kaltinai valsčiaus varpinės ir varpai bei jų liejikai. In: *Kaltinai* [serija: Šilalės kraštas. Kn. 9]. Vilnius: Margi raštai, 2010.
222. Švėrebas, Povilas. Skaudvilės buvusio valsčiaus katalikų bažnyčios varpinės ir varpai. In: *Skaudvilė* [serija: Lietuvos valsčiai]. Vilnius: Versus aureus, 2010, p. 1-24. Elektroninis serijinis leidinys *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Istorija*. Internetė: http://www.ilt.lt/pdf/skaudvile/Skaudvile_varpai.pdf
223. Švėrebas, Povilas. Salantų bažnyčios varpai, varpinės ir varpininkai. In: *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės* [serija: Žemaičiai praeitis] Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2011.
224. Švėrebas, Povilas. Akmenės bažnyčios varpai ir varpinės. In: *Akmenė: kraštas ir žmonės*. Utena, UAB „Utenos Indra“, 2012.
225. Švėrebas, Povilas. Senosios Vieکشnių parapijos varpai. In: *Žemaičiai praeitis*. T. 16: *Vieکشniai: istorija ir kultūra* / [sudarytojas Povilas Švėrebas]. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013.
226. *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tn rocznicę ułania wielkiego Tuba Dei spisane.* / Pod redakcją T. Jaworskiego, M. Nasieniewskiego, K. Przegiętki. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, 2001.
227. *Teofila kapłana i zakonnika o Sztukach rozmaitych księgi troje.* / przełożył T. Lebrawski. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1880.
228. *The Oxford Dictionary of Art and Artists* / Ed Ian Chilvers. Oxford: Oxford University Press, 2009 (fourth edition).
229. Theophili, qui et Rugerus presbiteri et monachi. *De diversis artibus: seu diversarum artium schedula*. Libri III / opera et studio R. Hendrie. Londini: Johannes Murray, 1847.
230. Tyla, Antanas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas per dvidešimtmetį karą (1648-1667)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.
231. Tyszkiewicz, Eustachy. *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim, z*

- dodaniem wiadomo ci: o obyczajach, śpiewach, przysłowiacz i ubiorach ludu, gustach, zabobonach itd. Wilno: Drukarnia Ant. Marcinowskiego, 1847.
232. Tyszkiewicz, Eustachy. *Bir e: rzut oka na przeszło miasta, zamku i ordynacyi*. St. Petersburg, czcionkami A. H. Kirkora, 1869.
233. Totoraitis, Jonas. *S duvos Suvalkijos istorija*. D. I. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto teologijos filosofijos fakulteto leidinys, Spindulys, 1938.
234. Tureczek, Marcei. *Najstarsze dzwony na ziemi mi dzyrzeckiej do 1815 roku*. Zielona Góra: Ksi garnia Akademicka, 2005.
235. Tureczek, Marcei. *Leihglocken: dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011.
236. Valan ius, Motiejus. *Raštai*. T. II: *Žemai i vyskupyst* . / Pareng V. Merkys [serija: Lituanstikos biblioteka. T.12]. Vilnius: Vaga, 1972.
237. Vaišvilait , Irena. *Baroko pradžia Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 1995.
238. Vitkauskien , Birut , R ta. Vilniaus pab kl liejyklos teritorija (Puškarnia) XVI–XVIII a. šaltiniuose. Istoriniai tyrimai. In: *Miest praeitis*. Nr. 2 / Sudarytojas G. Vaitkevi ius. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010. Internete: <http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/07.htm>
239. W. I. Mołodów. In: *Wie Ilustrowana*. Warszawa. 1911. Z. 12.
240. Wadowski, Jan Ambro y. *Ko cioły lubelskie*, na podstawie ródeł archiwalnych. Kraków: Nakładem Akademii umiej tno ci, 1907.
241. Wernicke, Ernst. Lothringische Glockengießer in Deutschland. In: *Jahrbuch der Gesellschaft fürlothringische. Geschichte und Altertumskunde*. 3 Jahr gang. Metz: Verlag von G. Scriba, 1891.
242. Wolff, Felix. *Die Glocken der Provinz Brandenburg und ihre Gießer*. Berlin: Der Zirkel, 1920.
243. Wróblewska, El bieta. *Ludwisarnie Benningów, Wittwercków i Anthonych. Studium z dziejów gda skiego cechu odlewniczego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999
244. XVI a. monetos. In: *Lietuvos nacionalinis muziejus*. 2004-2013. Internete: <http://lnm.lt/virtualios-parodos/raitelio-simbolis-ldk-monetose/499.html?task=view> pav. Nr. 15 [ži r ta 2013 01 09]
245. Zalewski, Ludwik. *Katedra i jezuci w Lublinie*. Cz. I. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1947.
246. Žal nas Gintautas. *Kaišiadori vyskupijos bažny i varpai*. Kaišiadorys: Kaišiadori muziejus, 2008.
247. Žal nas, Gintautas. Varni varp liejykla. In: *Menotyra*, 2011, Nr. 1..
248. Žal nas, Gintautas. Joniškie rajono varpai. In: *Žiemgala*. 2012. Nr. 1.
249. Žal nas, Gintautas. Joniškie rajono varp katalogas. In: *Žiemgala*. 2012. Nr. 2.
250. Žal nas, Gintautas. Cum signo campanae: the origin of the bells in Europe and their early spread. In: *Meno istorija ir kritika / Art History & Criticism*. T. 9: *Sacrum et publicum*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2013.
251. Žalnierius, Algirdas. Bronzos liejyklos Kaune XVII - XVIII a. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. V. Kaunas: VDU leidykla, 2004.
252. *ródła do historii sztuki i cywilizacji e Polsce / Wydał A. Chmiel*. T. I: *Rachunki dworu królewskiego 1544 – 1567*. Kraków: Nakładem Akademii Umiej tno ci, 1911
253. , . In: 7 (17). : - , 1999.
254. , XVII : , 1998.
255. , XII-XVII . , 2012.

256. XVI – XVIII . In: 9–10. : . 1934.
257. ; . In: . 1971, 1.
258. XVI — XVIII . In: *Arche*. 2012. 6.
259. « » . In: . 5 / , 2004. Internetete: http://spbae.ru/vrublevsckaja_2004.htm
260. i : , 2001.
261. XVI . In: . “ ” . In: , 2000.
262. i i . . 5: [1665-1669] / [.] . 1853.
263. , I . i i i X-XIV . i : , 2011.
264. i i , 1885.
265. , 1185 ? [. , 2001] In: *I* . Internetete: <http://litopys.org.ua/keenana/keen.htm> [ži r ta 2013 04 05]
266. . In: . 13. : , 2009c. 231.
267. , 2011.
268. 1983.
269. i , 1912. 2-
270. In: , 1968.
271. , : , 1986, c.30.
272. , i , 1898.
273. / In: , 1985.
274. , — V . In: / , 2005.
275. — . XXI .). In: / ; 17. 1, , 2008.
276. : : Orthdruk, 2014.

277.

, 1986.

. . . 3. :

Elektroninis publikacijos ir resursai

278. *Ancienne Fonderies de cloches de Robecourt*. Internetė: <http://cloches.free.fr/page2.htm> [žiūrėta 2013 01 08]
279. *Art, arms, antik*. Internetė: <http://www.artarmsantik.com/pliki/temat.php?nazwa=KWICZO%A3> [žiūrėta 2012 08 24]
280. Bartusch, Ilas. Was versteckt die Falsche Glocke unter ihrem Mantel? In: *Deutsche Inschriften Online*. Inschriften im Kontext. Internetė: <http://www.inschriften.net/themen/inschrift-im-fokus/ehem-landkreis-querfurt-was-versteckt-die-falsche-glocke-unter-ihrem-mantel-zur-verfertigung-von-glockeninschriften.html> [žiūrėta 2015 05 30]
281. *Benedictine Monks of Buckfast Abbey. Church Bells*. San Francisco: Ignatius Press, 2014. In: *Catholic Culture.org*. Internetė: <http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3665> [žiūrėta - 2014 01 08]
282. Brigys, Jonas. Butkiškis bažnyčios varpų istorijos bruožai. In: *Alio Raseiniai*. 2011 09 08. Internetė: <http://www.alioraseiniai.lt/butkiskes-baznycios-varpu-istorijos-bruozai/>
283. Cloche de Rocamadour. In: *Base Palissy: Objets protégés au titre des Monuments Historiques*. Internetė: http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/dapapal_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=TIOUT&VALUE_1=&FIELD_2=LOCA&VALUE_2=Rocamadour&FIELD_3=EDIF&VALUE_3=&FIELD_4=Cpal1&VALUE_4=&FIELD_5=Cpal2&VALUE_5=&FIELD_6=Cpal3&VALUE_6=&FIELD_7=REPR&VALUE_7=&FIELD_8=Mat%e9riaux&VALUE_8=&FIELD_9=DEPL&VALUE_9=%20&FIELD_10=DMAJ&VALUE_10=%20&NUMBER=11&GRP=0&REQ=%28%28Rocamadour%29%20%3aLOCA%20%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=9&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=50&DOM=MH [žiūrėta 2013 12 08]
284. Cloches – Grandvillard (FR) In: *Quasimodo, sonneur de cloches. Paysages campanaires de Suisse et d'ailleurs*. Internetė: <http://quasimodosonneurdecloches.ch/category/grandvillard/> [žiūrėta 2014 03 18]
285. *Die Glocken der Dietrich-Bonhoffer-Kirche*. Internetė: http://www.neuperlach-evangelisch.de/pop_glockendbk.php [žiūrėta 2013 12 13]
286. *Die Pummerin*. Internetė: <http://www.linzansichten.at/pummerin/pummerin.htm> [žiūrėta 2013 12 02]
287. Doroftei, Doina Filimon. Circulația europeană a formulelor campanare în limba latină în secolele XIV–XVIII. In: *Scoala Postdoctorală. "Valorificarea identităților culturale în procesele globale"*. Internetė: http://archive-ro.com/page/1600179/2013-03-12/http://www.cultura.postdoc.acad.ro/lucrari_cerce_bursieri.html [žiūrėta 2014 03 13]
288. Eiermann, Franz. Bochumer Gußstahlglocken. In: *Stadt Bochum*. Internetė: <http://www.bochum.de/C125708500379A31/vwContentByKey/W27CNDYQ455BOLDDE> [žiūrėta 2013 12 06]
289. *Etymologia.org. Słownik etymologiczny*. 2010. 02. 20. Internetė: www.etymologia.org/wiki/Słownik+etymologiczny/ludwisarz
290. *Fondeurs de cloches damblinois – Damblain*. In: *Genea Wiki*. Internetė: <http://fr.geneawiki.com/index.php/88123> - *Fondeurs de cloches damblinois - Damblain* [2014 12 28]
291. *Geschiedenis Witte KerkHeiloo*. Internetė: http://www.wittekerkheiloo.nl/Geschiedenis_Witte_Kerk/index.html [2014 12 01]
292. *Deutsche Kirche - ev.luth.* In: *Die evangelischen Kirchen im Stadtkreis Tilsit*. 2001. Letzte Änderung : Montag, 24. Januar 2011. Internetė:

- http://www.tilsit-ragnit.de/tilsit/ti_kirchen_evang.html
293. DI 19: Stadt Göttingen (1980), Nr. 157, Göttingen, St. Johanniskirche (Werner Arnold). In: *Deutsche Inschriften Online*, Niedersachsen / Göttingen. Internet: <http://www.inschriften.net/goettingen/inschrift/nr/di019-0157.html#content> [ži r ta - 2014 12 31]
294. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 16 Waldböckelheim, Kath. Pfarrkirche St. Bartholomäus. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internet: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0016.html> [ži r ta 2014 02 19]
295. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 32 Roxheim, Evang. Pfarrkirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internet: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0032.html#content> [ži r ta 2013 09 15]
296. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 486 Bad Kreuznach-Planig, Evang. Pfarrkirche (Eberhard J. Nikitsch). In: *Deutsche Inschriften Online*, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach Internet: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0486.html> [ži r ta - 2014 12 31]
297. DI 37: Rems-Murr-Kreis (1994), Nr. 76⁺, Schorndorf, ev. Stadtkirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internet: <http://www.inschriften.net/rems-murr-kreis/inschrift/nr/di037-0076.html> [ži r ta 2014 02 13]
298. DI 38: Bergstraße (1994), Nr. 41, Unter-Schönmattenweg, Katholische Kirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internet: <http://www.inschriften.net/landkreis-bergstrasse/inschrift/nr/di038-0041.html#content> [ži r ta 2015 05 15]
299. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 3, Nemsdorf (Gem. Nemsdorf-Göhrendorf), ev. Kirche (St. Georg). In: *Deutsche Inschriften Online*, Internet: <http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0003.html#content> [ži r ta 2013 12 09]
300. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 6, Liederstädt (Gem. Vitzenburg), ev. Kirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internet: <http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0006.html#content> [ži r ta 2013 11 03]
301. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 10 Barnstädt, ev. Kirche (St. Wenzel). In: *Deutsche Inschriften Online*. Internet: <http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0010.html#content> [ži r ta 2013 09 19]
302. Glockenguss der „Tuttlinger Gloriosa“ in der Glockengießerei Bachert in Karlsruhe am 28. 09. 2012. In: Tuttingen Katholische Gesamtkirchengemeinde. Internet: <http://www.kirchetutgut.de/index.asp?ID=4> [ži r ta 2013 12 13]
303. Glockeninschriften. Ev. Kirche Senzweiler; Kreis Birkenfeld. In: *Architektbüro Alwin Bertram*. *Glockeninschriften.de*. Internet: http://www.kirchenarchitektur.de/Bertramsite/Glockeninschriften/Glocken_Senzweiler.html [ži r ta - 2014 10 03]
304. *Glocken in Deutschland. Die größten Glocken der Bundesrepublik Deutschland*. Stand: Juli 2014. Internet: <http://www.glocken.impactev.de/glocken-in-deutschland.pdf>
305. Jurzak, Ryszard. *Polski serwis genealogiczny. Genealogia dynastyczna. Fedor Masalski*. Internet: <http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=065352> [ži r ta 2013 05 09]
306. Kachel, Katarzyna. Dzwon Zygmunta chudnie latem, tyje na zim. 2006-12-29. In: *Wiadomo ci24.pl*. Internet: http://www.wiadomosci24.pl/artukul/dzwon_zygmunta_chudnie_latem_tyje_na_zime_15249.html
307. Kluczajd, Katarzyna. Dzwony w Ratuszu Staromiejskim. In: *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tą rocznicę ułania wielkiego Tuba Dei spisane*. Toru : Wydawnictwo TNOiK, 2001. Internet: <http://www.fizyka.umk.pl/~przeciu/ksiazka.htm>
308. Leen de Ruiter. *Geschiedenis*. In: *Protestantse Kerk Hailoo*. Internet: <http://www.pknheiloo.nl/default.aspx?IntEntityId=69120> [2014 12 01].
309. Les Saintiers leur métier est un art. In: *Le site d'Agnès Nazarian*. Internet: <http://www.anazarian.net/saintiers.html> [2014 12 29]

310. *Lietuvi kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas / redaktori kolegija: Gertr da Naktinien (vyr. redaktor) et al. Vilnius: Lietuvi kalbos institutas, 2005. Internetė: <http://www.lkz.lt/startas.htm>
311. Lullusglocke. In: *Sensagent*. Internetė: <http://dictionary.sensagent.com/Lullusglocke/de-de/> [ži r ta 2014 01 08].
312. Mareckait , Gražina. Ding s varpas. Kur dingo iš K daini Chabarovsk patek s varpas. In: *XXI amžiaus horizontai*. 2006. Nr. 3. [http://www.e-library.lt/resursai/Ziniasklaida/XXIamzius/XXIa_hrz/hrz_2006_03\(119\).pdf](http://www.e-library.lt/resursai/Ziniasklaida/XXIamzius/XXIa_hrz/hrz_2006_03(119).pdf)
313. Najciekawsze dzieła sztuki na Zamojszczy nie.2007. In: *Zamo* . Internetė: http://www.robertkusmierz.com/zamosc/zamosc.php?d=kultura&a=dzieła_sztuki
314. Nyholm, Hans. *Kirkeklokkeri Danmark, alfabetisk efter kirke*. Internetė: http://www.hikuin.dk/kirkeklokker/liste_stednavne/kirkeklokker_a-av.htm[ži r ta 2013 11 11]
315. Ona Navickien . In: *Anykšt n biografij žinynas*. Publikuota: 2012 12 27. Internetė: <http://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=493>
316. Padovani, Matteo. Epoca storica di fusione e forma della campana. 2007-2008. In: *Campanologia.org*. Sitto ufficiale dell'associazione italiana di campanologia. Internetė: <http://www.campanologia.org/campanologia/epoca-storica-di-fusione-e-forma-della-campana>
317. Padovani, Matteo. Tipologia di sagoma. 2010. In: *Campanologia.org*. Sitto ufficiale dell'associazione italiana di campanologia. Internetė: <http://www.campanologia.org/campanologia/tipologia-di-sagoma>
318. Padovani, Matteo. *La campana "Gloriosa" del Duomo di Erfurt. "Omnium Campanarum Regina"*. 20 ottobre 2010. Internetė: http://www.campanologia.org/sites/www.campanologia.org/files/allegati_scheda_campane_estere/La%20campana%20Gloriosa%20del%20Duomo%20di%20Erfurt_0.pdf
319. Pie kowski, Maciej Adam. Reformy wojskowe Władysława IV (Cz. 2): autorament narodowy i cudzoziemski; artyleria.2012-06-02. In: *Histmag.org*. Internetė: <http://histmag.org/Reformy-wojskowe-Wladyslawa-IV-cz.-2-autorament-narodowy-i-cudzoziemski-artyleria-6745>
320. *Register der Glockengießer, die für das Erzbistum Köln tätig waren*. 2012-01-10. Internetė: www.glockenbuecherebk.de/pdf/glockengiesser_ebk.pdf
321. Rekeningen van de Kwartierschout van Kempenland. In: *Schoutsrek 105 [13016] doc [e-book]*. Internetė: <http://ebookbrowse.com/schoutsrek-105-13016-doc-d94088115>
322. Renaissance-Kapitalis. In: *Deutsche Inschriften Online. Glossar*. Internetė: <http://www.inschriften.net/index.php?id=24#entry-29>[ži r ta 2014 03 17]
323. Slagter, Dick. De "Witte Kerk" van Heiloo. In: *Historische Vereniging Oud Heiloo*. Internetė: <http://www.oudheiloo.nl/histwk.html> [ži r ta 2014 11 10]
324. Smalvos. Varpas. Unikalus objekto kodas: 20359. In: *Kult ros vertybi registras*. Internetė: <http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=20359> [ži r ta 2013 02 17]
325. Tchorski [Duseigne, Vincent]. *La cloche de Saint-Pierre de Belleville*. Internetė: <http://tchorski.morkitu.org/1/belleville.htm> [ži r ta 2013 11 21]
326. The Eastern Schism. In: *Catholic Encyclopedia. New Advent*. Internetė: <http://www.newadvent.org/cathen/13535a.htm> [ži r ta 2012 03 01]
327. *Thesaurus Latino-Lituanicus. Jungtinis lotyn -lietuvi kalb žodynas nuo XVII iki XXI amžiaus*. Vilniaus universitetas, 2010–2013. Internetė: <http://www.thesaurus.flf.vu.lt/>
328. Wallbott, Jonas. YouTube und die Ober-Hörgerner Kirchenglocken. 27.03.2014 In: *Gießener Anzeigen. Zeitungsgruppe zentralhessen*. Internetė: http://www.giessener-anzeiger.de/special/zeitungstreff-ga/youtube-und-die-ober-hoergerner-kirchenglocken_14003333.htm
329. Wamsiedler, Sebastian. *Bisher unbekannte Zuckerhutglocke in Mecklenburg entdeckt*. 2012 08 27. Internetė: <http://www.wamsiedler.de/bisher-unbekannte-zuckerhutglocke-in-mecklenburg-entdeckt/> [ži r ta 2013 04 10]
330. Wolff, Arnold. Kaiserglocke. In: *Der Kölner Dom*. Internetė: <http://www.koelner-dom.de/index.php?id=kaiserglocke>[ži r ta 2013 12 02]

331. Zambotto, Flavio; Bernazzani, Chiara. Bergamo. Torre Civica. 2012. In: *Campanologia.org*. Sito ufficiale dell'associazione italiana di campanologia. Internete: http://www.campanologia.org/scheda_campana/bergamo-torre-civica
332. Zaras parapijos istorija. Zaras bažny ios varpai. 2013. In: *Zaras Šv . M. Marijos mimo dang parapija*. Internete: http://www.zarasuparapija.lt/viewpage.php?page_id=5
333. , . XVI . In: . Internete: <http://www.zvon.ru/article3.view2.page4.part13.html>
334. , , . : , 2005. Internete: http://slanist.ru/publ/v_i_budko_sever_gdovshhiny/istorija_raznykh_vremen/otchie_kolokola/85-1-0-66
335. - , . In: *Livejournal*. Internete: <http://aeromamont.livejournal.com/13292.html?thread=109548> [ži r ta 2012 12 03]
336. . Internete: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=47&Itemid=2 [ži r ta 2013 01 19]
337. , . - , - . Internete: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/28kamjanec.html> [ži r ta 2013 09 12]
338. (XVII). In: . Internete: <http://history.ruzhany.info/history1600.html> [ži r ta 2013 11 20]
339. . 2010. Internete: <http://www.liveinternet.ru/community/1215253/post134291078/>
340. , . - . In: . Internete: <http://www.zvon.ru/zvon7.view3.page22.html> [ži r ta 2013 11 16]
341. () . 2004. In: . Internete: <http://nasledie.dubna.ru/article.asp?id=99&idcategory=99&idparent=2>
342. : . 3. In: *My Mozyr*. Internete: <http://mymozyr.info/1152271168-mozyr-istoriya-mozyr-v-sostave-vkl-i-rechi.html> [ži r ta 2014 06 12]
343. , . In: . Internete: <http://www.zvon.ru/zvon3.view4.page4.html> [ži r ta 2014 02 16]
344. . Internete: <http://gunproofmarks.ru/index.php?marks&poland&gunmakers&h> [ži r ta 2012 12 13]
345. , . In: . Internete: <http://www.zvon.ru/zvon7.view2.page63.html> [ži r ta 2013 11 20]
346. , . Internete: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/02/zymne.php> [ži r ta 2012 12 22]
347. , - , - . Internete: http://slovoopolku.ru/1800_36 [ži r ta 2012 09 03].
348. , . 2011. In: . Internete: http://kolokol.at.ua/publ/starinnye_kolokola_regiony_kolokolnogo_litja_upomjanutye_v_rabote_v_l_modzalevkogo/1-1-0-7
349. , . 2010 07. 12. Internete: <http://promreview.net/moskva/i-gromit-bombardami?page=0,0>

1 priedas

Darbe vartojam termin ir s vok žodynas

Kampanologija

Baublys (pranc., angl. *bourdon*) – bosinis varpas, paprastai nemaž matmen .

Banderol – r minta *inskripcijos juosta* (žr.).

Bažny ios varpas – (oland. *Torenklok*, est. *Tornikell*) pla iausiai paplitusi varp , naudojam vairiose krikš ioni bažny iose ir maldos vietose, grup . Šie instrumentai dažnai išsiskiria specifinio turinio rašais, religiniais simboliais ir ikonografiniais elementais. Žr. *laikrodžio varpas*.

Dirželis – varpo korpus juosianti siaura r minta ornamento juosta.

Frizas – puošybos paskirt turinti horizontali juosta, paprastai apjuosianti varpo korpuso virš . Juosta gali b ti paprastos ar sud tingos kompozicijos, užpildyta inskripcijomis ar ornamentais. Dažniausiai sutinkami friz tipai:

– vienos dalies frizas – *inskripcijos juosta* (žr.) arba ornamentin trauka;

– dviej dali – inskripcijos juosta su ornamentine trauka;

– trij dali – dvi ornamentin s traukos su inskripcijos juosta tarp j .

Galimi ir kitokie mažiau tradiciniai friz variantai, pvz., su dviem ar trimis inskripcij juostomis.

Itin išpl tot ornamentini ar inskripcij kompozicij , juosian i daugiau kaip 1/3 varpo korpuso aukš io, neder t vadinti frizu.

Inskripcijos juosta (rašo juosta, banderol) – iš šon rumbeliais apr minta juosta, kurioje daromas rašas. Analogiškai, ta iau rašo neturin iai juostai labiau tinka *banderol s* pavadinimas.

Kampanologija – (viduramži lot. *campana* – varpas + gr. – – sud tiniuose žodžiuose: mokslas) mokslas apie varpus, varpelius ir kariljonus: j r šis, gamyb , istorij , naudojim , akustik , skambinimo b dus ir muzikin repertuar , puošyb , inskripcijas, su šiais instrumentais susijusius papro ius ir tradicijas.

Kar ninis ornamentas – iš arkat rinio frizo išsivyst s ornamentas, primenantis atviro tipo kar n . J sudaro banguotas pagrindas, ant kurio smaig iškelti keli skirting tip besikei iantys lapeliai.

Kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas – profiliuot lapeli (dantuk) juosta, išd styta vienoje horizontaliosios ašies pus je. virš nukreipt dantuk juosta vadinama kreneliažiniu ornamentu, apa i – lambrekeniniu. Retsykiaais kreneliažinis ir lambrekeninis ornamentai b davo sudaryti iš panaši motyv ir tarpusavyje suderinti. Žr. *kreneliažinis ornamentas, lambrekeninis ornamentas*.

Kreneliažinis ornamentas – kreneliažo (pranc. *crénelage*) pavidalo ornamentas, sudarytas iš apa ioje sujungt profiliuot dantuk .

Laikrodžio varpas (cimbolas) – su laikrodžio mechanizmu susietas instrumentas, paprastai j pora: vienas didesnis – mušantis valandas, mažesnis – muša valand ketvir ius. Laikrodži varpai skiriasi suspaustomis proporcijomis – j korpuso aukštis retai b na aukštesnis už pus instrumento skersmens.

Lambrekeninis ornamentas – lambrekeno (pranc. *lambrequin*) pavidalo ornamentas, sudarytas iš viršuje sujungt profiliuot lapeli (dantuk ⁶⁹⁴).

Matrica – dubusi forma, naudojama gaminant vairius varp puošybos ar inskripcij elementus (ornamentus, raides, divizorius, fig rinius atvaizdus, herbus ir pan.), kurie v liau aplikuojami ant falšgloko. Žr. **Patrica**.

Matric garnit ras – varpams dekoruoti skirt matric rinkinys, pagamintas to paties meistro. Garnit r sudaro to paties ornamento skirting dydži matricos ar j komplektai. Sudedam j dali skai ius gali b ti skirtingas.

⁶⁹⁴ Šie elementai angl , pranc z , lenk ar est kalbomis vadinami terminu *merlon*. „Lietuviškas dail s žodynas“ (1999 m.) š element vadina *krenele (kreneliu?)*. Š termin reikt laikyti nesusipratimu – *krenel (krenelis?)* yra sulietuvintas senosios pranc z kalbos žodis *crenel* deminutyvas iš *crene* – „karpa, išdroža, išpjova“. Taigi jo reikšm yra priešinga žodyne teikiamai ir reiškia ne kreneliažo „sta iakampius iškyšulius“, bet tarpus tarp j . Žr. *Dail s žodynas / Ats. red. J. Mulevi i t* . Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 1999, p. 223.

Matric komplektas – to paties dydžio varpams dekoruoti skirtos matricos, dažniausiai komplekt sudaro matricos, skirtos varpo frizo viršutinei ir apatinei dalims puošti. Nuo matric atspausti ornamentai b na to paties stiliaus ir tarpusavyje suderinti.

Montažinis ornamentas – XVII a. sutinkama ornamento r šis, primenanti metalini grot fragment su prie strypo primontuotais C formos elementais (riest mis).

Ornamento seka – v rinys ar eil tarpusavyje nesujungt puošybos element , vienod ar keli tip , išd styt pakaitomis. Pvz., perl sekos ornamentas, astragalas.

Ornamento formatas – varp puošian io ornamento, pagaminto naudojant garnit rui priklausan i matric (matric garnit ras), tipas. Paprastai b na **didžiojo, vidutinio ir mažojo** formato ornamentai, vizualiai labai panaš s, ta iau besiskiriantys dydžiu.

Patrica – koks nors dirbinys (ar jo dalis), panaudotas matricai gaminti; ant varpo nulieto reljefo originalas. Žr. **Matrica**.

Parergonas – vieno liejimo metu nulieti papildomi varpai. Perliejant varp jo saugojimo vietoje, neretai b davo nuliejami ir keli papildomi varpai, dažniausiai skirti aplinkin ms bažny ioms.

Plenumas – skambinimas visais bažny ioje turimais varpais.

Protoplastas (sen. gr. – „pirmas, senesnis“ ir – „suformuotas“) varpas, iš kurio medžiagos nulietas kitas varpas, retsykais išsaugant senesniojo varpo form ar kai kuriuos puošybos elementus, dažniau dal inskripcij .

Rumbelis – pus s velen lio ar ritin lio pavidalo horizontalus elementas, skaidantis varpo pavirši . Papras iusias varpo puošybos elementas.

Špižius (angl. *bell metal*, vok. *Glockenspeise*, lenk. *spi*) – varpams lieti skirtas bronzos lydinys, kur sudaro apie 80 proc. vario ir 20 proc. alavo.

T stinis ornamentas – horizontalus ornamentas, sudarantis nenutr kstam juost .

Trauka – horizontalus varp apib gantis dekoracinis elementas, skirtingai nuo rumbelio, turintis sud tingesn ir labiau išpl tot form . Pvz., ornamento trauka.

Varliejys, vario liejikas – (vok. *Rotgießer*, lenk. *ludwisarz*, *br zownik*, lot. *æramentarius*, *ærarius*) meistras, liejantis dirbinius iš vario lydini , daugiausiai bronzos arba žalvario. Pastarojo metalo liejimu užsiimantys meistrai vokiškai vadinami *Gelbgieße*⁶⁹⁵, lenkiškai *mosi nik*.

Varp gamintojas – bendras terminas, apimantis tiek individualiai dirban ius meistrus, tiek ir varpus liedinusias dirbtuves ar gamyklas.

Varp liejikas – (vok. *Glockengießer*) meistras, liejantis varpus.

Epigrafika

Ankstyvasis humanistinis kapitalis (protorenesansinis kapitalis; ankstyvasis renesansinis kapitalis) – kartu su ankstyvuju humanizmu atsiradusi epigrafinio šrifto r šis. Vokietijoje paplito XV a. II p. ir buvo naudojama taip pat ir XVI a. Nors šio šrifto pagrindu pasitarnavo antikinis kapitalis, ta iau jis buvo paveiktas gotikinio majuskulo ir bizantinio graikiško rašto. Šio šrifto raid s neturi antikiniam kapitaliui b ding serif ir lank pastorinim , neskiriami platusis ir plauko br kšneliai. Šriftui b dingos siauros, neretai tankiai išd stytos raid s, sakinio suskirstymas atskirus pogrupius, gumburai raidži „T, I, N, H“ viduryje, „X“ su vertikaliu kairiuoju stiebeliu, graikiškos epsilon raid s pavidalo „E“, apsuksa „N“, migdolo pavidalo „O“, uncialin „D“ kaip majuskulas, atvira „D“ su sutrumpintu stiebeliu, stogelis virš „A“ ir „v“ pavidalo skersinis, „M“ raid nuožulniais šonais ir aukštai pakelta vidurine dalimi.

Inskripcijos juosta (banderol / rašo juosta) – r minta ar reljefu išskirta horizontali juosta arba kaspinas, kuriame išd stytas rašas ar yra galimyb j užrašyti (tuš ia inskripcijos juosta).

Divizorius (skirtukas) (angl. *stop*; lenk. *przerywnik*; vok. *Worttrenner*) – gotikos ir ankstyvojo renesanso metu naudotas inskripcij elementas, atskiriantis atskirus žodžius ar j grupes.

Enklavas (lot. *litterae insertae / litterae inscriptae*) – epigrafin se majuskulin se inskripcijose taikomas komponavimo b das, kai smarkiai sumažinta raid komponuojama prieš tai esan ios

⁶⁹⁵ Lietuvi kalboje n ra tinkamo žodžio šiam terminui vardinti. Pirmojo pasaulinio karo metu išleistame septyni kalb žodyne pateiktas griozdiškas neologizmas *skaistvariakalys* kaip *Gelbgießer* atitikmuo, ta iau šis žodis nusako kalv , bet ne liejik . Žr. *Sieben Sprachen Wörterbuch: Deutsch, Polnisch, Russisch, Weissruthenisch, Litauisch, Lettisch, Jiddisch*. Leipzig: Oberbefehlshabers Ost, [1918].

raid s viduje. Pagrindinis (kurioje komponuojama mažesnis) raid dažnai b na suapvalint form , pvz., „O“, „C“, o terptoji sudaryta iš tiesių element . Enklavai yra šiuolaikinis autori teisi apsaugos ženklas – © ir registruoto prek s ženklo simbolis – ®.

Inskripcija – kietoje medžiagoje nulietas, išskaptuotas ar išgraviruotas rašas.

Kapitalis – epigrafinio majuskulo r šis, išsiskirianti monumentaliomis ir ištobulintomis geometrinėmis formomis. Kapitalis sukurtas senovės Romoje, atgaivintas renesanso laikotarpiu, plačiai naudotas baroko ir klasicizmo epochose, vėliau sporadiškai, sutinkamas ir mūsų dienomis. Lietuviškai ši rašto atmaina pastaruoju metu vadinama rusišku vertiniu *kapitalinis šriftas* (), tačiau pastarasis terminas tinka apibūdinti bet kurį monumental majuskulinį šriftą (nebūtinai lotyniško raidyno). Žr. **Humanistinis kapitalis, Ankstyvasis humanistinis kapitalis, Renesansinis kapitalis, Barokinis kapitalis.**

Ligatūra – dviejų ar daugiau grafemų sujungimas vieno rašto ženklu. Yra žinomi keli skirtingi ligatūros tipai:

Majuskulas (lot. *maiusculus* – kiek didesnis) 1. Bet kuri alfabeto (lotynų, graikų, kirilikos, armėnų, koptų) didžioji (didžiojo registro) raidė. 2. Paleografijoje šiuo terminu nusakomas taip pat ir iš didžiųjų raidžių susidedantis šriftas (kapitalinis šriftas): kapitalis, uncialas, gotikinis majuskulas (pastarasis yra grynai epigrafinis šriftas). Majuskulai nuo minuskulų skiriasi ne tiek savo dydžiu, kiek dviejų linijų schema – raidžių aukštį nustato dvi menamos šrifto linijos: bazinė ir viršutinė. Žr. **Minuskulas.**

Minuskulas (lot. *minusculus* – mažytis) – 1. Bet kuri alfabeto mažoji (mažojo registro) raidė. 2. Paleografijoje šiuo terminu nusakomas taip pat ir iš mažųjų raidžių susidedantis šriftas: romėnų minuskulinis kursyvas, karolingiškasis minuskulas, gotikinis minuskulas. Minuskulai nuo majuskulų skiriasi keturi linijų schema – raidžių aukštį ir proporcijas nulemia keturios menamos šrifto linijos: raidžių korpuso aukštį nustato bazinė ir eilutės ašies linija, o raidžių kotelių ir uodegelių ilgumai – apatinė ir viršutinė linijos. Žr. **Majuskulas.**

Renesansinis kapitalis – Italijoje XV a. pr. atgaivinta senovės Romos kapitalio forma, epigrafinio šrifto r šis, klasikinis humanistinio kapitalio versija. Šrifte naudojami antikiniai kapitaliniai bdingi serifai ir lankastorinimai, skiriamas platusis ir plauko brūkšniai. Geriausiuose renesansinio kapitalio pavyzdžiuose raidės artimesnės kvadratu, nedaug skiriasi nuo antikinių analogų, tačiau seniausiuose ir paprastesniuose šrifto variantuose nemažai ankstyvajam humanistiniam kapitaliui būdingi raidžių formos ir pavieni šio šrifto elementai. Gausiai panaudotos ligatūros ir enklavai sutinkami ir gerokai vėlesniuose šio šrifto pavyzdžiuose. Renesansiniame kapitulyje žodžiai dažnai atskiriami taškais, virš „i“ raidės pradėti rašyti taškas, „K“ raidė turi ilgesnės „rankas“ nei antikiniai pavyzdžiai, „P“ raidės lankelis uždaras, „E“ raidės vidurinis skersinis sutrumpintas, naudotos skirtingos formos „M“ raidės, „N“ raidė neretai rašoma veidrodžiškai apversta, atsiranda „W“ raidė, o nuo XVI a. pradėti rašyti ir „U“ (Lietuvoje pradėti jį plisti tik baroko epochos pabaigoje). Renesansiniam kapitaliui taip pat būdingas didesnio formato inicialinis raidės. Klasikiniai formos šriftas neturintis specifinių renesanso epochos elementų, paprastai vadinamas bendru kapitalio vardu.

Siglas⁶⁹⁶ (viduramžiai lot. *siglum* – iš *singulae litterae*, atskiros raidės) – žodžio sutrumpinimas iki atskiros raidės ar kelių raidžių grupės. Iš atskirų siglų susideda abreviatūros (sudėtinai pavadinimų santrumpos), siglais žymimos atskiros Švento Rašto knygos. Speciali siglų atmaina yra *inicialai* – asmenvardžio pirmosios raidės. Siglais taip pat vadinamos raidinių numeracijų sudarantys atskiros raidės.

⁶⁹⁶ Lietuvių kalboje šis terminas kartais turi moteriškos giminės galūnę, tačiau, pritaikius Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 1997 m. birželio 19 d. nutarimo Nr. 60 nuostatą dėl lotyniškos galūnės -um keitimą -as, naudojama forma *siglas* vietoje *sigla*.

I lentel . Seniausi varpai ir j formas; avilio forma (c, d, e, f, g)

a. I a. pr. Kr. – I a. po Kr. pr.
Krateris iš Hildesheimo lobio.

b. IX a. I p., Bojnos varpas, Slovakija.

c. IX a. Canino varpas, Italija.

d. IX a. Vredenas. Vokietija. Muliažas.
Glockenmuseum Herrenberg.

e. Šiaudinis avilys.

f. 1144 m. Iggensbacho bažny ia,
Anglija.

g. XIII a. Braceby bažny ia,

II lentel . Fontenailles (a); cukraus galva (b, c, d, e, f); išilginto vazono forma (g, h, i)

a. 1202 m. Fontenailles, Pranc zija.

b. 1109 m. Siena, San Cristoforo, Italija.

c. XII a. Grevenbrück Förde, Vokietija.

d. Cukraus galva.

e. XII a. Museo Marinelli, Agnone, Italija.

f. XII a. Apolda. Glockenmuseum, Vokietija.

g. XIV a. Wallenstedtas, Friedhofskapelle, Vokietija.

h. 1341 Lvovas, Šv. Juro katedra Ukraina.

i. 1442, Semeliški bažny ia Lietuva.

III lentelė. *Haithabu* (a); suploto avilio (katilo) forma (a, b, c); gotikinė forma (e, f, g)

a. Apie 950 m., Haithabu, Wikingų Muziejus, Vokietija.

b. XII a. *Ashara Glocke*, Apolda. Glockenmuseum.

c. Apie 1185 m., *Kunigundenglocke*, Bamberg Dom, Vokietija.

d. XII a pr. Sensweiler bažnyčia, Vokietija.

e. 1239 m. Sidiailles bažnyčia, Prancūzija.

f. 1497 m. *Maria Gloriosa*, meistras Geert Van Wou, Erfurto katedra, Vokietija.

g. 1679, meistras Jonas Delamarsas, Als dži bažnyčia, Lietuva.

IV lentel : Išilginta gotikin forma (a,b,c), manieristin forma (d, e), išilginta tarpin forma (f,g)

a. 1311 m. *Heinrichsglocke*, Bamberg Dom, Vokietija.

b. 1560 m. meistras Gregor Löffler, Hofkirche, Insbrukas, Austrija.

c. 1561 m. Dobršo kaimo kopyia Pietekijos kraštas.

d. 1894 m. meistras Ettore Cavadini, Erbezzo, Italija.

e. 1583 m. Maladovo varpas, meistras Merten Hofman, pagaminimo vieta Kaunas.

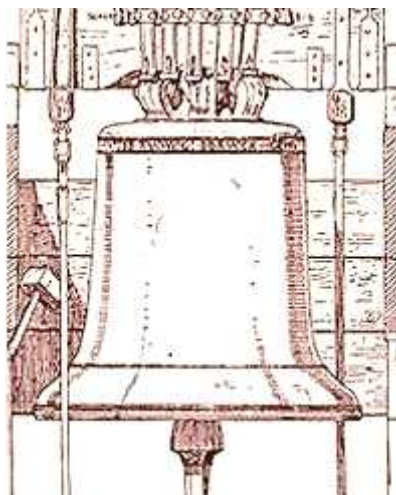

f. 1606 m. varpas *Dal Pozzo*, Pisa Duomo, Italija.

g. 1420 m. Nevodnicos varpas, Lietuvos nacionalinis muziejus.

V lentel . Tarpinis tipas: *gr stuv s forma*.

a. 1258 m. varpas *Hosanna*
Freiburger Münster, Vokietija.

b. 1273 m. varpas, buv. Moissaco Šv. Petro benediktin
abatija, Pranc zija (Piet s-Pir nai regionas).

c. 1463 m. varpas *Pólzygmunt*,
Vavelio katedra, Krokuva, Lenkija.

d. 1550 m. varpas, meistras Alessandro
Bonaventurini Veronos katedra, Italija.

e. 1469 m. varpas, chiesa San Benedetto
Piscinula, Roma, Italija.

f. 1557 m. varpas, meistras H. B. (Hans in
Barnesdorp iš Gdansko?).

VI lentel . Tarpinis tipas: *situlos* forma.

a. XIII-XIV a. varpas, Glockenmuseum, Burg Greifenstein, Vokietija.

b. 1646 m. varpas, meistras Daniel Tiem, Varšuva, Kanonijos gatv , Lenkija.

c. 1584 m. *Ursulaglocke*, Konstanzer Münster, Vokietija.

d. 1573 m. varpas, Plokš i bažny ia, Lietuva.

e. XIII a. II p. varpas *La Rota*
Meistras Guidotto Pisano. Abu varpai saugomi Vatikane, Šv. Petro bazilikoje.

f. 1725 m. varpas *Campanoncino*

VII lentel . Laikrodži varp formos

a. Laikrodžio varpas (cimbolas),
Torun s meistras Friedrichas Beckas,
1724 m. Bronza: liejimas. Kulmas,
Grudziondzo vartai.

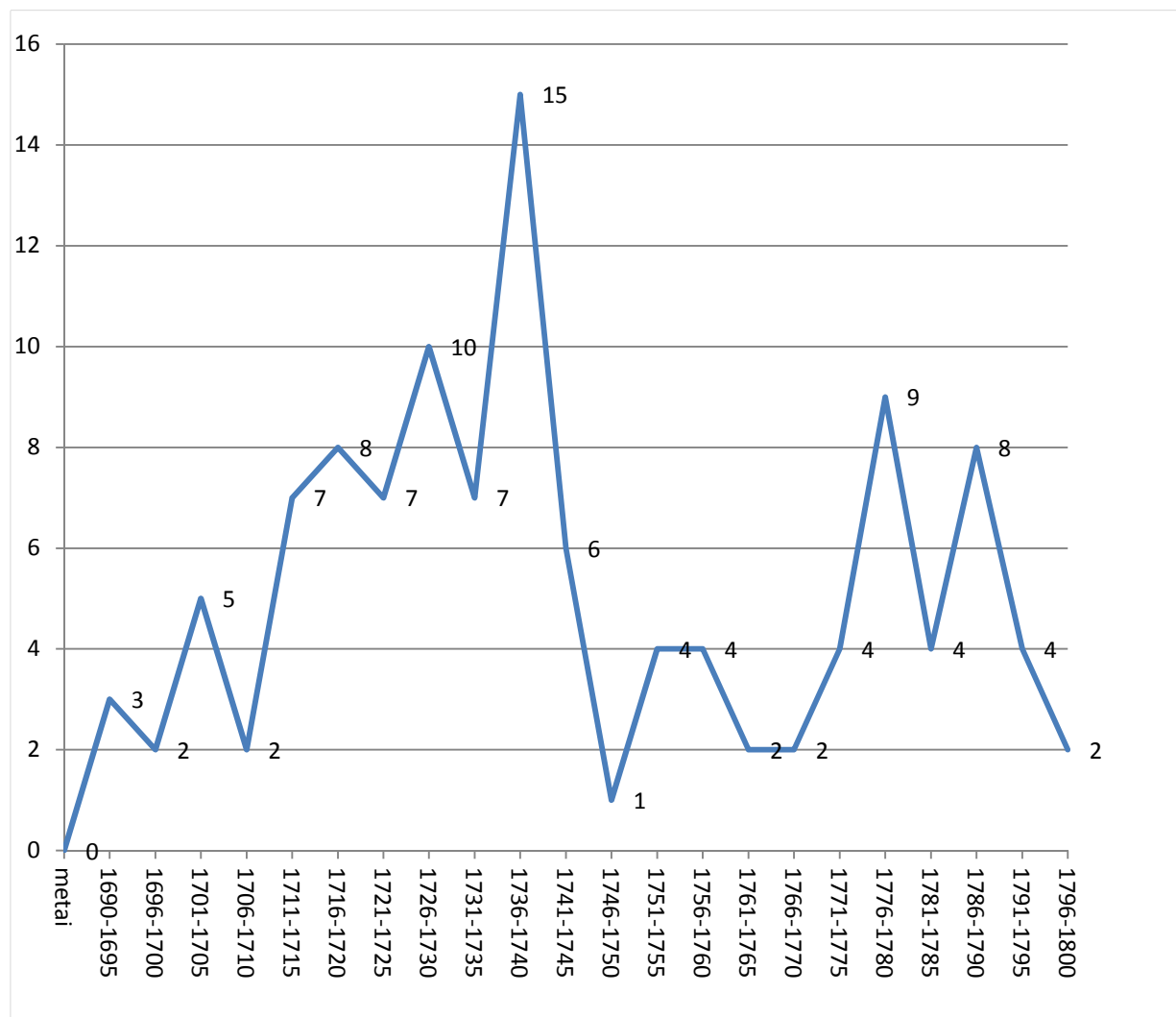
b. Laikrodžio
varpas, Jihlavo
meistras Luckas
Gleixner Kandler,
1609. Bronza:
liejimas. Polná, Šv .
Mergel s dangun
mimo bažny ia,
ekija.

c. Laikrodžio varpas,
ketvirtinis Meistras :
Heise Meier, 1681.
Bronza: liejimas.
Clausthal-Zellerfeld, St.
Salvatoris Kirche.
Vokietija, Žemutin
Saksonija.

3 priedas

Karaliau iaus varp importas Lietuv 1690-1800 m. m.

4 priedas

S rašas Karaliaučiaus meistr 1661- 1800 m. m. gaminusi Lietuvai skirtus varpus

Eilė	Pavardė	Varpų skaičius	Datos
1.	Hans von Ohrum	3	1663-1667
2.	Michael David Dornmann	2	1668-1674
3.	Mathus Wilhelm Peter	1	1683
4.	Gottfried Dornmann	5	1687-1697
5.	Jacob Hessing	17	1695 – 1720 (*)
6.	Johann Jacob Dornmann	19	1701-1759
7.	Andreas Dörling	31	1711 – 1739
8.	Georg Bernhardt Kinder	14	1724 - 1739
9.	johann Christoph Dörling	10	1740 – 1749
10.	Jacob Gohas (?) (**)	1	1745
11.	A. E. Wesche	1	1755
12.	Johann Christian Copinus	27	1755 – 1788
13.	Barbara M. Dornmannin	2	1766-1769
14.	Johan Albrecht Bellmann	17	1778-1798
15.	Wolfgang Andreas Leberecht	1	1782
16.	C. E Copinus	1	1788
17.	Christian August Copinus	2	1787-1788 (***)
18.	Ludwig Wilhelm Copinus	4	1789-1798 (****)

(*) Trys šio meistro varpai nulietai XVII a.

(**) Meistras šia pavarde nėra žinomas, nesutinkama ir tokia pavardė, gal šis pavardės variantas atsirado blogai perskaitys Johanno Jacobo Dornmanno signatūrą?

(***) Meistras vėliau išsikėlė gyventi Rygą, kur ir mirė jau XIX a.

(****) Paskutinis šio meistro Lietuvoje esantis varpas datuotas 1822 m.

ILIUSTRACIJ S RAŠAS

1. Varpas su antropomorfiniu frizu. Lietuva ar Švedija (?), 1662 m. Geležis, liejimas. Varni Šv. Petro ir Pauliaus bažny ios nuosavyb . Saugomas Žemai i vyskupyst s muziejuje. *Fot.:* G. Žal nas, 2013 m.
2. Varni 1662 m. varpo puošybin juosta su antropomorfiniais motyvais. *Fot.:* G. Žal nas, 2013 m.
3. Varni 1662 m. varpo korpuso viršutin dalis su akanto lap seka ir nulieta pagaminimo data. *Fot.:* G. Žal nas, 2013 m.
4. Varpo “šonkaulis” – varpo sienel s skersinis pj vis. Pranc ziška varpo modulin schema. G. Žal no br žinys pagal H. Otte. *Šaltinis:* Otte, Heinrich. *Glockenkunde*. Leipzig: T.O. Weigel, 1884, 2 Auflage, S. 82
5. Canino varpas. Seniausias žinomas varpas Europoje. Datuojamas IX a. Vatikanas, *Museo Pio Cristiano*. *Šaltinis:* Rossi, Giovanni Battista. Campana con epigrafe dedicatoria del secolo in circa ottavo o nono trovata presso Canino. In: *Bullettino di Archeologia Cristiana*. T. IV. Roma: Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, 1887, tav. III–IV.
6. Ties varpo pe iais išd styta inskripcija, išpjaustyta varpo modelyje ir nulieta. Varpas, apie 1221–1229 m. Kloster Wienhausen (Vokietija, Žemutin Saksonija). *Šaltinis:* DI 76: Lüneburger Klöster, Nr. 1, Kloster Wienhausen. In: *Deutsche Inschriften Online, Niedersachsen / Lüneburger Klöster*. Internetė: <http://www.inschriften.net/lueneburg-kloester-ebstorf-isenhagen-luene-medingen-walsrode-wienhausen/inschrift/nr/di076-0001.html>
7. rašas varpo frize, išpjaustytas ant varpo modelio užd tame vaško sluoksnyje ir v liau nulietas. Apibr žta vieta neužbaigta. Friz juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekimo technik ., XIV a. II p. varpas iš Niederhauseno, ev. liuteron bažny ios (Vokietija, Reino kraštas- Pfalcas)
Šaltinis: DI 34: Bad-Kreuznach, Nr. 87, Niederhausen, Evang. Pfarrkirche. In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach*. Internetė: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0087.html#content>
8. Inskripcijos fragmentas ir Kalvarijos reljefas išraižytas varpo išorin s formos viduje ir v liau nulietas. 1333 m. varpas iš Kvedlinburgo Šv. Mikalojaus bažny ios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). *Šaltinis:* Wamsiedler, Sebastian. Inschrift & Zier. In: *Sebastian Wamsiedler. Glockensachverständiger*. Internetė: <http://www.wamsiedler.de/glockenkunde/inschrift-zier>
9. rašas varpo frize, išskaptuotas varpo išorin s formos viduje ir v liau nulietas. Friz juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekimo technik ., XIII a. II p. varpas iš Alberstedto, ev. bažny ios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). *Šaltinis:* DI 64: Querfurt, Nr. 9, Alberstedt, ev. Kirche (St. Peter u. Paul). In: *Deutsche Inschriften Online, Sachsen-Anhalt / Ehemaliger Landkreis Querfurt*. Internetė: <http://www.inschriften.net/ehemaliger-landkreis-querfurt/inschrift/nr/di064-0009.html#content>
10. Seniausias datuotas varpo frizas pagamintas naudojant vaško gijos technik . 1144 m. varpas, iš Iggensbacho Marijos vardo bažny ios (Vokietija, Bavarija). *Šaltinis:* Iggensbach, Pfarrkirche Maria Namen - Bienenkorbglöcke von 1144
Internetė: <http://www.youtube.com/watch?v=eN125Ltm15s>
11. Inskripcija pagaminta naudojant išpjaustytas vaško plokšteles. XIII a. II p. varpas iš Heide ev. reformat bažny ios (Lage, Vokietija, Šiaur s Reinas-Vestfalija). *Šaltinis:* Peter, Claus.

- Die Glocken der Kirche zu Heiden und ihre Restaurierung. In: *Denkmalpflege in Westfalen-Lippe*. Münster: Ardey-Verlag, 2006, S. 68.
12. Literos ant „pagalv li“ – varpo frizo dekoravimas sta iakampiais atspaudais su literomis. XIII a. pab.–XIV a. pr., pietry i Pranc zija (?). *Šaltinis: A magnificent and very rare bronze bell, late 13 th /early 14 th century*. Thomas Heneage and Co. Limited.
Internete: www.heneage.com/tefaf/bell_new.pdf
 13. Ornamento matrica. Pagaminta XIX a. pab.–XX a. pr. ir iki šiol naudojama Vengrave (Lenkija) veikian ioje Antonio Kruszewskio liejykloje, t sian ioje Antonio Włodkowskio dirbtuv s tradicijas. *Fot.: G. Žal nas, 2015.*
 14. Ant varpo nulieti nat rali lap atspaudai. Varpas – baublys (campanone), 1611 m., meistrai Giuseppe ir Vittorio Camplani. Fermo, Santa Maria Assunta bažny ia, Italija. *Šaltinis: Belluti, Armando; Quarchioni, Fabio. Le campane del Duomo di Santa Maria Assunta in Fermo*. In: *Il Campanaro*. 2011, nr. 1., p. 4.
 15. Varpo frizo fragmentas su rašu [P]AEB, rastas Gardino Žemutin je cerkv je. Meistras nežinomas, XII a. vid.–3 ketv., bronz: liejimas. Gardino kraštotyros muziejus.
Nuotrauka gauta iš Elenos Šatko (Minskas).
 16. Kunigaikš io Dimitrijaus (Lengvenio) funduotas varpas. Meistras nežinomas, raštininkas Skora Jakovas, Lvovas, 1341 m., bronz, liejimas. Varpas saugoms Lvovo Šv. Juro unit katedroje.
Šaltinis: Szydłowski, Tadeusz. Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. Na podstawie materiałow zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koper , dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych. Kraków: Polska Akademia Umiej tno ci, 1922, p. 9.
 17. Šedbaro (Nevodnicos) varpas. Lietuva, meistras Ustiakas, 1420 m. Bronz: liejimas.
Varpas saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje. *Fot.: R. Gustatis, 2015.*
 18. Lu iojaus kaimo bažny ios varpas. Meistras nežinomas, Vilnius (?), 1594 m. Bronz: liejimas, cizeliavimas.
Nuotrauka gauta iš B. Beriozkinio (Minskas, sta iatiki vyskupijos varpinink mokykla).
 19. Semeliški bažny ios varpas. Meistras nežinomas, Lietuva (?), 1442 m. Bronz: liejimas.
Varpas saugomas Semeliški bažny ioje (Elektr n savivaldyb). *Fot.: A. Petraši nas, 2002.*
 20. Kelm s bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras „en kanick“, Pr sija (Karaliau ius ar Gdanskas), apie 1530 m. Bronz: liejimas, cizeliavimas. *Fot.: G. Žal nas, 2012.*
 21. Šiaul n bažny ios varpas. Meistras nežinomas, Ryt Pr sija, Karaliau ius, XVI a. I p. Bronz: liejimas, cizeliavimas. *Fot.: G. Žal nas, 2012.*
 22. Šiaul n bažny ios XVI a. I p. varpo frizo ornamentas. *Fot.: G. Žal nas, 2012.*
 23. Puttas – inskripcijos divizorius, XVI a. I p. Šiaul n bažny ios varpas. *Fot.: G. Žal nas, 2012.*
 24. Patrankos vamzdis. Meistras Hansas Seberis, Vilniaus karališkoji patrank liejykla, 1560. *Centralne Muzeum Morskie w Gda sku. Šaltinis:*
« » . In:
/
.-
 25. Vyties herbas. Jogailos antkapis Vavelio katedroje, Krokuva. Autorius nežinomas, apie 1421 m.
Nuotrauka iš G. Žal no rinkinio.
 26. Nesvyžiaus pilies valandinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 159,. Bronz: liejimas, cizeliavimas. *Šaltinis: Brensztejn, Michał. Zarys dziejów ludwisarstwa*

- w b. W. *Ksi stwie Litewskiem*. Wilno: Ksi garnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, klijia nr. 3
27. Nesvyžiaus pilies ketvirtinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 1598. Bronza: liejimas, cizeliavimas. *Šaltinis*: Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Ksi stwie Litewskiem*. Wilno: Ksi garnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, klijia nr. 2
 28. Varpas. Meistras Emeljanas Danilovas (), Maskvos patrank liejykla, 1648 m. - " ". *Šaltinis*: XVII - " ". , 2004. In: *MyBells.ru*.
Internete: <http://www.mybells.ru/statyi.php3?st=kolom>
 29. Varpas. Meistras nežinomas. 1593 m. Iš Mantujos S. Lorenzino bažny ios. Mantuja, *Palazzo Ducale*, Italija.
Fot: Studio Calzolari (veik apie 1882-1985). *Šaltinis*: Lombardia Beni Culturali.
Internete: <http://www.lombardiabeniculturali.it/fotografie/schede/IMM-2s010-0001101/>
 30. Varpas. Meistras Martynas Hofmanas, Kaunas, 1583. Bronza: liejimas, cizeliavimas, graviravimas. Maladavo cerkv (dabar Ivanavo r., Bresto sr., Baltarusija). *Fot.*: G. Žal nas, 2012
 31. Varpas. Meistras nežinomas, 1548 m. Bronza: liejimas. Iki 1915 m. priklaus Jar viš s kaimo cerkvei (dabar Ukraina, Voluin s sr., Stara Vyživka r.), po Pirmojo pasaulinio karo pateko Ryg ir buvo saugotas liuteron arkivyskupijos kurijoje. *Šaltinis*: Campe, Paul. *Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser*. In: *Latvijas Universitates Raksti. Acta universitatis Latviensis. Architekturas fakultates serija*. S jums I, Nr. 1-3. Riga: Latvju Kultura, 1930, S. 82.
 32. Varpas. Meistras nežinomas, Krokuva (?), Gdanskas (?), 1566 m. Bronza: liejimas. Zimno sta iatiki moter vienuolynas (dabar Ukraina, Voluin s sr., Voluin s Vladimiro r.)
Šaltinis: . - . Internete: <http://ua.vlasenko.net/zymne/index.html>
 33. Renesansinis reljefas "Prisik l s Kristus". Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.
Šaltinis: . - . Internete: <http://ua.vlasenko.net/zymne/index.html>
 34. Gotikinis reljefas "Dievo Motina su Vaikeliu". Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.
Šaltinis: . - . Internete: <http://ua.vlasenko.net/zymne/index.html>
 35. Varpas. Monogramistas „H. B.“ (Hans Barnesdorp?), Pr sija (?), Gdanskas (?), 1557 m. Bronza: liejimas. Kaunas, privati nuosavyb . *Fot.*: R. D da, 2015
 36. Monogramisto „H. B.“ ženklas ant 1557 m. varpo: Lotas su dukterimi (?). *Fot.*: R. D da, 2015.
 37. Ankstyvojo humanistinio kapitalio šrifto pavyzdžiai. 1.) XV a. pab.; 2.) apie 1500 m. Rems-Murro apskritis, Badenas-Viurtembergas, Vokietija. *Šaltinis*: DI 37: Rems-Murr-Kreis, Einleitung. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internete: <http://www.inschriften.net/rems-murr-kreis/einleitung/di-37-einleitung.html>
 38. Monogramisto „H. B.“ 1557 m. varpo inskripcijos fragmentas. *Fot.*: R. D da, 2015.
 39. Varpas. Meistras (?) Hermanas Stuferis, Pr sija (?), 1573 m. Bronza: liejimas. Plokš i bažny ia (Šaki r.). *Fot.*: K. Linkus, 2012.
 40. Varpas. Meistras nežinomas, Kuršas ar Ryga (?), 1578 m. Bronza: liejimas. Mitkai i bažny ia (Telši r.). Seniau priklaus Kuršo Griež s liuteron bažny iai. *Šaltinis*: Šverebas, Povilas. *Telši vyskupijos bažny i varpai*. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2014, p. 383.
 41. Varpas *Žygimantas (Zygmunt)*. Meistras Hansas Behamas, 1520. Bronza: liejimas. Krokuva, Vavelis, šv. Stanilovo ir šv. Vaclovo arkikatedra bazilika. *Fot.*: Autorius nežinomas, 1929 m.
Šaltinis: Fotopolska.eu. Polska na fotografii.
Internete: <http://fotopolska.eu/171782,foto.html?o=b28189>
 42. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, 1611. Bronza: liejimas. Naujosios Žagar s bažny ia, Jonišio r. *Fot.*: 2013, R. D da.

43. Akanto lap sekos ornamentas ant Niurnbergo liejiko Oswaldo Baldnerio 1550 m. nulieta patrankos vamzdžio. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Objektas išstatytas pardavimui 2005 10 12 d. Dabartin saugojimo vieta nežinoma. O. Baldneris apie 1560 m. dirbo Krokuvoje. Egzistuoja galimyb , kad meistras gal jo darbuotis ir Vilniuje. *Šaltinis*: Schusswaffen aus fünf Jahrhunderten mit 90 Colts der ersten und zweiten Generation. In: *Online-Katalog 49. Auktion*. Internete: http://www.hermann-historica-archiv.de/auktion/hhm49.pl?f=NR&c=41613&t=temartic_S_D&db=kat49_S.txt
44. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, vieta nežinoma, 1619. Bronza: liejimas. Telši Šv. Antano Paduvie io katedra. *Šaltinis*: Butrimas, Adomas. Telšiai: sakralinis kompleksas Insulos kalvoje. Vilnius: Vilniaus dail s akademijos leidykla, 2008, p. 40.
45. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1632. Bronza: liejimas. Skirsnemun s katalik bažny ia (Jurbarko r.). *Fot.*: G. Povilionis, 2007.
46. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1634. Bronza: liejimas. Josvaini bažny ia (K daini r.). *Fot.*: R. D da, 2014.
47. Jungtinis Aleksandro Masalskio ir jo žmonos Apolonijos Jasinskait s šeimininis herbas. Josvaini bažny ios 1634 m. varpas. *Fot.*: R. D da, 2014.
48. Varpo frizas bei liemenyje išraižytas fundatoriaus herbas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Vilnius (?). 1631. Bronza: liejimas. Stakliški bažny ia (Prien r.). *Fot.*: R. D da, 2013.
49. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Mozyris (?), 1634. Bronza: liejimas. K daini Šv. Jurgio bažny ia. *Fot.*: J. Gramba, 1966.
50. K daini 1634 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.*: G. Žal nas, 2012.
51. Plaket “Dievo Motina su vaikeliu J zumi ir Šv. Jonu Krikštytoju.”. K daini 1634 m. varpas. *Fot.*: G. Žal nas, 2012.
52. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas (?), Lietuva, pagaminimo vieta nežinoma, 1636. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Saugomas Smolenske, Uspenijos sobore. Rusija. *Šaltinis*: . 29 , 2014.
In: . Internete: <http://galina-lukas.ru/article/590>
53. Smolensko Uspenijos soboro 1636 m. varpo frizas. *Šaltinis*: . 29 , 2014. In: . Internete: <http://galina-lukas.ru/article/590>
54. Varpas. Meistras K. Wecheris, Lietuva, Vilnius, 1650. Bronza: liejimas. Veisiej bažny ia (Lazdij r.). *Fot.*: R. D da, 2013.
55. Reljefas „Marija – Dangaus Karalien “ Veisiej 1650 m. varpo liemu. *Fot.*: R. D da, 2013.
56. Veisiej 1650 m. varpo liemens puošyba. *Fot.*: R. D da, 2013.
57. Varpas *Gloriosa*, frizas. Meistras Geert van Wou, Erfurtas, 1497. Bronza: liejimas. Erfurto katedra. Vokietija.
Internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Maria_Gloriosa#mediaviewer/File:Erfurt-Gloriosa.jpg
58. Varpas. Meistras Jonas Breuteltas, Vokietija, Maincas, 1616. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Bad Kreuznachas, liuteron bažny ia. Heseno federalin žem , Vokietija. *Šaltinis*: DI 34: Bad Kreuznach / Nr. 486 (Eberhard J. Nikitsch). In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach*. Internete: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0486.html>
59. Bad Kreuznacho bažny ios 1616 m. varpo frizas. Jo viršuje kreneliažinis ornamentas sudarytas iš heraldini lelij , apa ioje lambrekeninio ornamento trauka. *Šaltinis*: DI 34: Bad Kreuznach / Nr. 486 (Eberhard J. Nikitsch). In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach*. Internete: <http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0486.html>

60. Lambrekeninis augalinis ornamentas. Markovo bažny ios varpo frizo fragmentas, viršus (ilustracija apversta). Meistras Jonas Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639. Bronza: liejimas. Varpas šiuo metu priklauso Markovo sta iatiki cerkvei (Malade inos r., Baltarusija). *Fot.:* E. Šatko, 2012.
61. J. Breutelto didžiojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Krekenavos bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639. Bronza: liejimas. Krekenavos bažny ia (Panev žio r.). *Fot.:* R. D da, 2013.
62. J. Breutelto viduriniojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Markovo bažny ios , 1639 m.varpo frizo fragmentas. *Fot.:* E. Šatko, 2012.
63. J. Breutelto (?) mažojo formato 1 lambrekeninio ornamento raportas. Kriaun bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Delamarsas, Lietuva, Vilnius, 1673. Bronza: liejimas. Kriaun bažny ia (Rokiškio r.). *Fot.:* G. Žal nas, 2015.
64. Kar ninis ornamentas turintis pereinamojo iš gotikos renesans stiliaus bruož . Krekenavos 1639 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.:* R. D da, 2013.
65. J. Breutelto mažojo formato 2 lambrekeninio ornamento raportas. Traupio bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1635. Bronza: liejimas *Fot.:* G. Žal nas, 2015.
66. Kreneliažinis ornamentas sudarantis komplekt su J. Breutelto mažojo formato lambrekeninio ornamento raportu. Traupio bažny ios 1635 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.:* G. Žal nas, 2015.
67. Reljefas „Kalvarija“. Meistras J. Breuteltas, Vilnius, 1639 m. Bronza: liejimas. Vidukl s bažny ia (Raseini r.). *Fot.:* R. D da, 2012.
68. Reljefas „Nekaltai Prad toji Mergel Marija“. Krekenavos 1639 m. varpo liemens reljefas. *Fot.:* R. D da, 2013.
69. J. Breutelto ženklas, sutinkamas ant 1638–1646 m. datuot dirbini . Krekenavos 1639 m. varpo fragmentas. *Fot.:* R. D da, 2013.
70. Varpas, Meistras J. Breuteltas (jaunasis?), Pr sija, Marienverderis, 1674. Bronza: liejimas. Varpas buvo skirtas Tilž s vokie i bažny iai, šiuo metu saugomas Jurbarko bažny ioje. *Fot.:* V. Levandauskas, 2013.
71. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant Jurbarko 1674 m. varpo. *Fot.:* I. Dringelyt , 2009.
72. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant . Pestlino 1673 m. varpo (buv. Pr sija, dabar Postolin, Lenkija). *Šaltinis:* Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Ksi stwie Litewskiem.* Wilno: Ksi garnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, s.47.
73. Jono Delamarso signeto atspaudas ant 1656 m. dokumento. *Šaltinis:* Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Ksi stwie Litewskiem.* Wilno: Ksi garnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, s. 52.
74. Jono Delamarso ženklas ant 1669 m. Alytaus Šv. Liudviko bažny ios varpo. *Fot.:* G. Žal nas, 2007.
75. J. Delamarso naudotas viduriniojo formato lambrekeninis ornamentas. Alytaus Šv. Liudviko bažny ios 1669 m. varpas. *Fot.:* G. Žal nas, 2007.
76. J. Delamarso naudotas „puošnūs“ kreneliažinis ornamentas. Skaruli 1670 m. varpas. *Fot.:* G. Žal nas, 2009.
77. J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Vepri 1681 m. varpas. *Fot.:* G. Žal nas, 2010.
78. Seniausias J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas. Sv das 1662 m. varpas. *Fot.:* G. Žal nas, 2015.

79. Reljefas „Šv. M. Marijos Apsilankymas pas Elzbiet“. Laikrodžio valandinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia. *Fot.*: R. Dada, 2015.
80. Reljefas „Šv. Romualdas“. Laikrodžio ketvirtinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia. *Fot.*: R. Dada, 2015.
81. Pacierbas *Gozdava*. Merkinis su rožėmis laikrodžio 1670 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. *Fot.*: G. Žalnas, 2012.
82. U. H. Baderio lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Varpo fragmentas, Meistras U. H. Baderis, Vilnius, 1673 m. Bronza: liejimas. Adutiškio bažnyčia (Švenčionių r.). *Fot.*: G. Žalnas, 2012.
83. Varpas. Meistras Benjaminas Fingerlingas, Vilnius, 1699 m. Bronza: liejimas. Nacionalinis Baltarusijos istorijos ir kultūros muziejus, Minskas. *Šaltinis*:
 :
 :
 , 2011, c. 130.
84. Krokialaukio bažnyčios varpo frizas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1730 m. Bronza: liejimas. *Fot.*: A. Petrašius, 2002.
85. Raitytininkakanto kompozicija su figūromis. Jean le Pautre (1618–1682). *Šaltinis*: Jean Le Pautre Engravings 1751. Internetė: <http://www.panteek.com/jeanlepautre/index9.htm>
86. Frizo viršutinioji trauka. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpas *Elijas*. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Instrumentas dabar saugomas Vilniuje, Bažnytinio paveldo muziejuje. *Fot.*: J. Šaparauskas, 1984.
87. Frizo apatinioji trauka. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios 1733 m. varpas *Elijas*. *Fot.*: A. Petrašius, 2002.
88. Reljefas „Kalvarija“. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios 1733 m. varpas *Elijas*. *Fot.*: A. Petrašius, 2002.
89. Frizo apatinioji trauka. Varpas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Svėdas bažnyčia (Anykščių r.). *Fot.*: G. Žalnas, 2015.
90. Frizo fragmentas. Panemunelio 1754 m. varpas Šv. *Pranciškus Ksaveras*. Meistras G. Mörkas. *Fot.*: G. Žalnas, 2015.
91. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, 1742 m., Vilnius. Bronza: liejimas. Švenčionių bažnyčia. Iki 1915 m. Šešuolių bažnyčia. *Fot.*: G. Žalnas, 2012.
92. Torinis su rožėmis varpas. Meistras Danielius Tiemas, 1648 m., Toriņ, Lenkija. Bronza: liejimas. *Šaltinis*: Toriņ, Ratusz Staromiejski, Rynek Staromiejski 1 In: *Wikimedia Commons*. Internetė: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Toriņ%28dzwon_na_wie%C5%BCy%29_%28Ola_Z.%29.JPG
93. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, Vilnius (?), 1746 m. Bronza: liejimas. Rodiņs bažnyčia (dabar Varanavo r., Gardino sr., Baltarusija); iki 1832 m. Kalesninkų karmelit vienuolynas. *Fot.*: K. Driskius, 2006.
94. Varpas. Meistras Johannas Sebastianas Lehrenbas, 1722 m. Bronza: liejimas. Bžegas (vok. Brieg). Olesno Šv. Mykolo katalik bažnyčia, Opolis vaivadija, Silezija, Lenkija. *Šaltinis*: 300-letni dzwon zarekwirowany podczas wojny wrócił do Olesna. In: Nto.pl Internetė: <http://www.nto.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20130314/POWIAT08/130319702§ioncat=photostory9>
95. Tomo Apanavičiaus, o viliu ir jo sūnus Antano, tarp 1742 ir 1779 m naudotos didesnės varpų papuošimui skirtos matricos atspaudai: a.) Vilniaus Šv. Kotrynos bažnyčios 1772 m. varpo frizo fragmentas. Instrumentas šiuo metu saugomas Lietuvos dailės muziejuje. *Fot.*: A. Petrašius, 2004; b.) Švenčionių bažnyčios 1742 varpo frizo fragmentas. *Fot.*: G. Žalnas, 2012; c.) Rodiņs bažnyčios 1746 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.*: K. Driskius, 2006.

96. Reljefas „Nekaltai Prad toji M. Marija“, 1742 m., Šven ion li bažny ia.
Fot.: G. Žal nas, 2012.
97. Reljefas „Šv. Augustinas“. 1742 m. Šven ion li bažny ia. *Fot.:* G. Žal nas, 2012.
98. Reljefas „Šv. Antanas“. 1764 m. Varanavo bažny ia. *Fot.:* P. Jamski, 1997.
99. Reljefas „Šv. Jonas Krikštytojas“. 1774 m. Adutiškio bažny ia. *Fot.:* S. Keparutis 1987.

ILIUSTRACIJOS

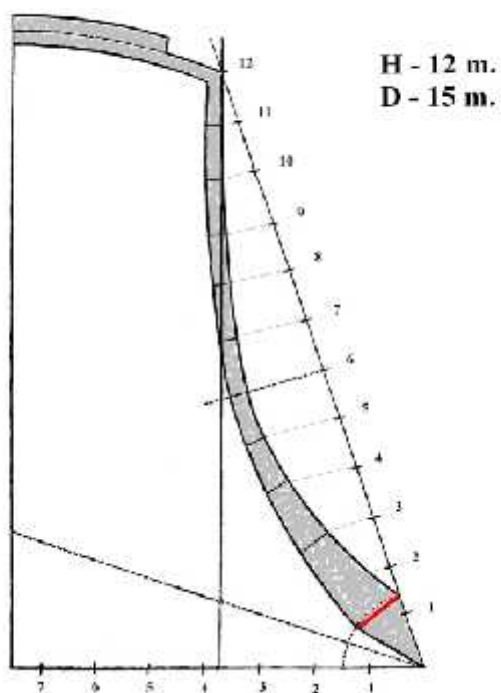
1. Varpas su antropomorfiniu frizu. Lietuva ar Švedija (?), 1662 m. Geležis, liejimas. Varni Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios nuosavybė. Saugomas Žemaičių vyskupystės muziejuje.

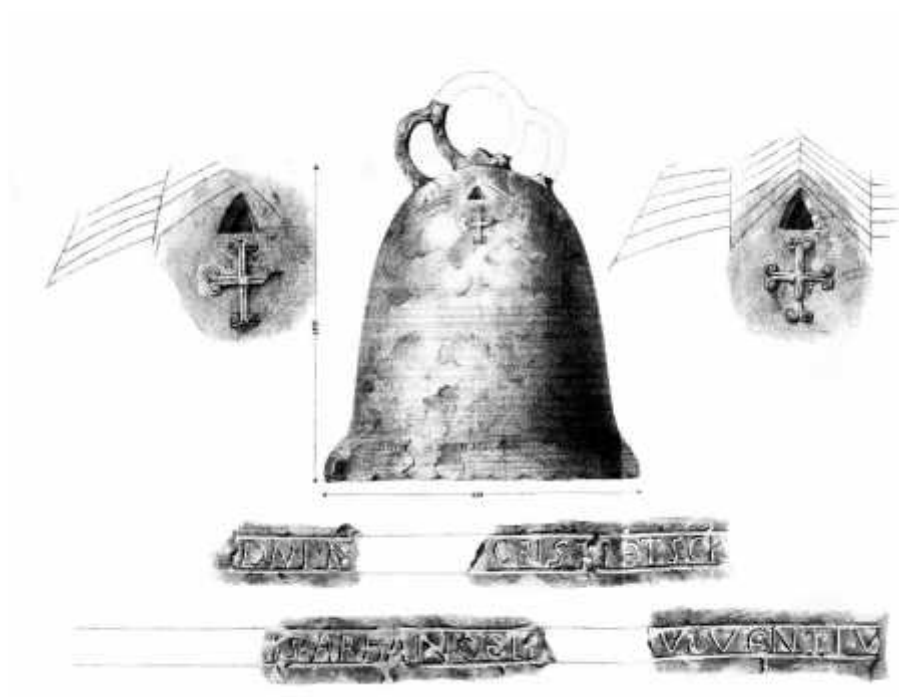
2. Varni 1662 m. varpo puošybin juosta su antropomorfiniais motyvais.

3. Varni 1662 m. varpo korpuso viršutin dalis su akanto lap seka ir nulieta pagaminimo data.

4. Varpo “šonkaulis” – varpo sienel s skersinis pj vis. Pranc žiška varpo modulin schema. Santrumpa m. – modulis.

5. Canino varpas. Seniausias žinomas varpas Europoje. Datuojamas IX a. Vatikanas, *Museo Pio Cristiano*.

6. Ties varpo peiais išdėstyta inskripcija, išpjaustyta varpo modelyje ir nulietas. Varpas, apie 1221–1229 m. Kloster Wienhausen (Vokietija, Žemutinė Saksonija).

7. Rašas varpo frize, išpjaustytas ant varpo modelio uždėmame vaško sluoksnyje ir vėliau nulietas. Apibrėžta vieta neužbaigta. Frizų juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekimo techniką, XIV a. II p. varpas iš Niederhauseno, ev. liuteronų bažnyčios (Vokietija, Reino kraštas-Pfalca).

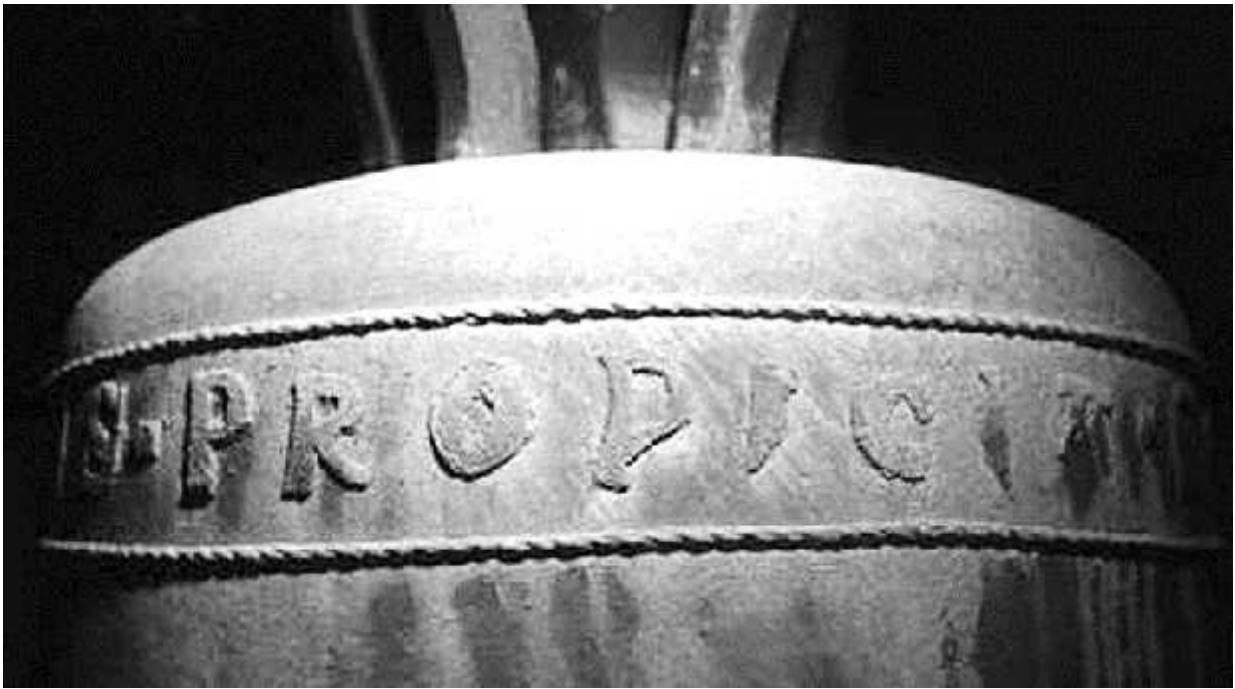
8. Inskripcijos fragmentas ir Kalvarijos reljefas išraižytas varpo išorinės formos viduje ir viliu nulietas. 1333 m. varpas iš Kvedlinburgo Šv. Mikalojaus bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas).

9. rašas varpo frize, išskaptuotas varpo išorinės formos viduje ir viliu nulietas. Friz juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekimo techniką, XIII a. II p. varpas iš Alberstedto, ev. bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas).

10. Seniausias datuotas varpo frizas pagamintas naudojant vaško gijos techniką. 1144 m. varpas, iš Iggensbacho Marijos vardo bažnyčios (Vokietija, Bavarija).

11. Inskripcija pagaminta naudojant išpjaustytas vaško plokštes. XIII a. II p. varpas iš Heide
ev. reformat bažny ios (Vokietija, Šiaur s Reinas-Vestfalija).

12. Literos ant „pagalv li“ – varpo frizo dekoravimas sta iakampiais atspaudais su literomis.
XIII a. pab.–XIV a. pr., pietry i Pranc zija (?)

13. Ornamento matrica. Pagaminta XIX a. pab.–XX a. pr. ir iki šiol naudojama Vengrave (Lenkija) veikiančioje Antonio Kruszewskio liejykloje, tačiau šioje Antonio Włodkowskio dirbtuvės tradicijas.

14. Ant varpo nulieta natūrali lapo atspaudai. Varpas – baublys (campanone), 1611 m., meistrai Giuseppe ir Vittorio Camplani. Fermo, Santa Maria Assunta bažnyčia, Italija.

15. Varpo frizo fragmentas su rašu [P]ABŠ, rastas Gardino Žemutin je cerkv je. Meistras nežinomas, XII a. vid–3 ketv., bronza: liejimas. Gardino kraštotyros muziejus.

16. Kunigaikš io Dimitrijaus (Lengvenio) funduotas varpas. Meistras nežinomas, raštininkas Skora Jakovas, Lvovas, 1341 m., bronza, liejimas. Varpas saugoms Lvovo Šv. Juro unit katedroje.

17. Šedbaro (Nevodnicos) varpas. Lietuva, meistras Ustiakas, 1420 m. Bronza: liejimas. Varpas saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

18. Luiojaus kaimo bažnyios varpas. Meistras nežinomas, Vilnius (?), 1594 m. Bronza: liejimas, cizeliavimas.

19. Semeliški bažnyios varpas. Meistras nežinomas, Lietuva (?), 1442 m. Bronza: liejimas.
Varpas saugomas Semeliškių bažnyčioje.

20. Kelmės bažnyios varpo frizo fragmentas. Meistras „en kanick“, Prūsija (Karaliaučius ar Gdanskas), apie 1530 m. Bronza: liejimas, cizeliavimas.

21. Šiaulėnų bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Ryt Prūsija, Karaliaučius, XVI a. I p.
Bronza: liejimas, cizeliavimas.

22. Šiaulėnų bažnyčios XVI a. I p. varpo frizo ornamentas.

23. Puttas – inskripcijos divizorius, XVI a. I p. Šiaulėnų bažnyčios varpas.

24. Patrankos vamzdis. Meistras Hansas Seberis, Vilniaus karališkoji patrank liejykla, 1560.
Centralne Muzeum Morskie w Gdańsku.

25. Vyties herbas. Jogailos antkapis Vavelio katedroje, Krokva. Autorius nežinomas, apie 1421 m.

26. Nesvyžiaus pilies valandinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 1598. Bronza: liejimas, cizeliavimas.

27. Nesvyžiaus pilies ketvirtinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 1598. Bronza: liejimas, cizeliavimas.

28. Varpas. Meistras Emeljanas Danilovas (), Maskvos patrank liejykla, 1648 m. - " " .

29. Varpas. Meistras nežinomas. 1593 m. Iš Mantujos S. Lorenzino bažny ios. Mantuja, *Palazzo Ducale*, Italija.

30. Varpas. Meistras Martynas Hofmanas, Kaunas, 1583. Bronza: liejimas, cizeliavimas, graviravimas. Maladavo cerkv , (dabar Baltarusija, Bresto sr.).

ДЕВСѢРАСѢ
 І ҆ 4 8

31. Varpas. Meistras nežinomas, 1548 m. Bronza: liejimas. Iki 1915 m. priklaus Jar viš s kaimo cerkvei (dabar Ukraina, Voluin s sr.).

32. Varpas. Meistras nežinomas, Krokuva (?), Gdanskas (?), 1566 m. Bronza: liejimas. Zimno sta iatiki moter vienuolynas (dabar Ukraina, Voluin s sr.).

33. Renesansinis reljefas “Prisik l s Kristus” Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.

34. Gotikinis reljefas “Dievo Motina su Vaikeliu”. Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.

35. Varpas. Monogramistas „H. B.“ (Hans Barnesdorp?), Pr sija (?), Gdanskas (?), 1557 m.
Bronza: liejimas. Privati nuosavyb .

36. Monogramisto „H. B.“ ženklas ant 1557 m. varpo: Lotas su dukterimi (?).

A A B B D E G H I K M H I O
P R S T V V 3 0

1 pav.

A C E I N O R

2 pav.

37. Ankstyvojo humanistinio kapitalio šrifto pavyzdžiai. 1.) XV a. pab.; 2.) apie 1500 m.
Rems-Murro apskritis, Badenas-Viurtembergas, Vokietija.

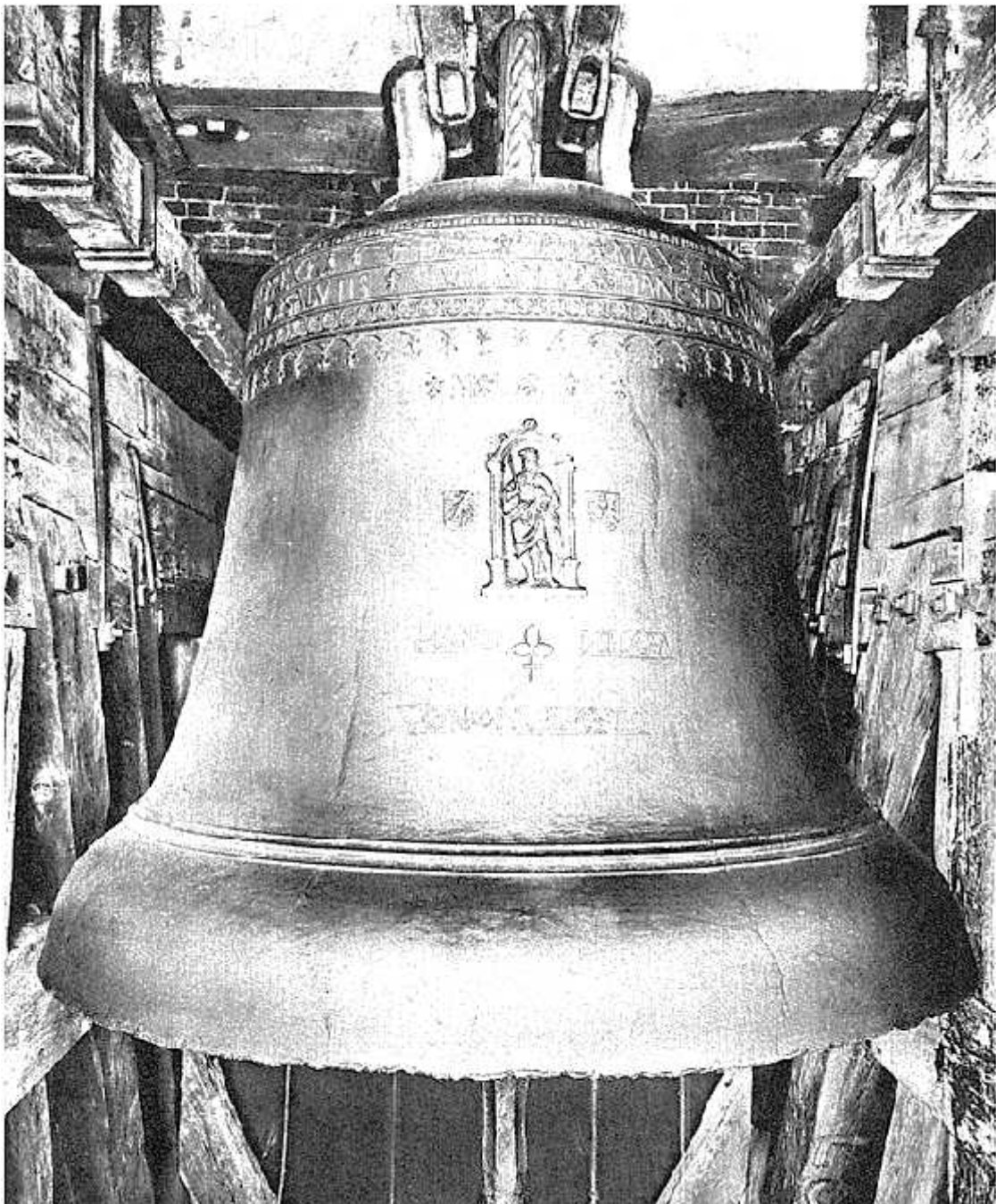
38. Monogramisto „H. B.“ 1557 m. varpo inskripcijos fragmentas.

39. Varpas. Meistras (?) Hermanas Stuferis, Pr sija (?), 1573 m. Bronza: liejimas. Plokš i bažny ia.

40. Varpas. Meistras nežinomas, Kuršas ar Ryga (?), 1578 m. Bronza: liejimas. Mitkai i bažny ia.

41. Varpas *Žygimantas* (*Zygmunt*). Meistras Hansas Behamas, 1520. Bronza: liejimas. Krokuva, Vavelis, šv. Stanilovo ir šv. Vaclovo arkikatedra bazilika.

42. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, 1611. Bronza: liejimas. Naujosios Žagar s bažny ia.

43. Varpas Šv. Petras. Meistras Wolfas Hilligeris, 1570 m. Bronza: liejimas. Freibergo (Vokietija, Saksonija) Šv. Petro miesto bažny ia.

44. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, vieta nežinoma, 1619. Bronza: liejimas. Telši katedra.

45. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1632. Bronza: liejimas. Skirsnemun s katalik bažny ia.

46. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1634. Bronza: liejimas. Josvaini bažnyia.

47. Jungtinis Aleksandro Masalskio ir jo žmonos Apolonijos Jasinskaitės šeimyninis herbas. Josvainių bažnyčia 1634 m. varpas.

48. Varpo frizas bei liemenyje išraižytas fundatoriaus herbas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Vilnius (?). 1631. Bronza: liejimas. Stakliški bažny ia.

49. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Mozyris (?), 1634. Bronza: liejimas. K daini Šv. Jurgio bažny ia.

50. K daini 1634 m.varpo frizo fragmentas.

51. Plaket „Dievo Motina su vaikeliu J zumi ir Šv. Jonu Krikštytoju.“. K daini 1634 m.varpas.

52. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas (?), Lietuva, pagaminimo vieta nežinoma, 1636. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Saugomas Smolenske, Uspenijos sobore. Rusija.

53. Smolensko Uspenijos soboro 1636 m. varpo frizas.

54. Varpas. Meistras K. Wecheris, Lietuva, Vilnius, 1650. Bronza: liejimas. Veisiej bažnyčia.

55. Reljefas „Marija – Dangaus Karalienė“, Veisiej 1650 m. varpo liemuo.

56. Veisiej 1650 m. varpo liemens puošyba.

57. Varpas *Gloriosa*, frizas. Meistras Geert van Wou, Erfurtas, 1497. Bronza: liejimas. Erfurto katedra. Vokietija.

58. Varpas. Meistras Jonas Breuteltas, Vokietija, Maincas, 1616. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Bad Kreuznachas, liuteron bažnyia. Vokietija.

59. Bad Kreuznacho bažny ios 1616 m. varpo frizas. Jo viršuje kreneliažinis ornamentas sudarytas iš heraldini lelij , apa ioje lambrekeninio ornamento trauka.

60. Lambrekeninis augalinis ornamentas. Markovo bažny ios varpo frizo fragmentas, viršus (ilustracija apversta). Meistras Jonas Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639 m. Bronza: liejimas. Varpas šiuo metu priklauso Markovo sta iatiki cerkvei.

61. J. Breutelto didžiojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Krekenavos bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639 m. Bronza: liejimas. Krekenavos bažny ia.

62. J. Breutelto viduriniojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Markovo bažny ios, 1639 m.varpo frizo fragmentas.

63. J. Breutelto (?) mažojo formato 1 lambrekeninio ornamento raportas. Kriaun bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Delamarsas, Lietuva, Vilnius, 1673. Bronza: liejimas. Kriaun bažny ia.

64. Kar ninis ornamentas turintis pereinamojo iš gotikos renesans stiliaus bruož . Krekenavos 1639 m. varpo frizo fragmentas.

65. J. Breutelto mažojo formato 2 lambrekeninio ornamento raportas. Traupio bažny ios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1635. Bronza: liejimas.

66. Kreneliažinis ornamentas sudarantis komplekt su J. Breutelto mažojo formato lambrekeninio ornamento raportu. Traupio bažny ios 1635 m. varpo frizo fragmentas.

67. Reljefas „Kalvarija“. Meistras J. Breuteltas, Vilnius, 1644 m. Bronza: liejimas. Vidukl s bažny ia

68. Reljefas „Nekaltai Prad toji Mergel Marija“. Krekenavos 1639 m. varpo. varpo liemens reljefas.

69. J. Breutelto ženklas, sutinkamas ant 1638–1646 m. datuot dirbini . Krekenavos 1639 m. varpo fragmentas.

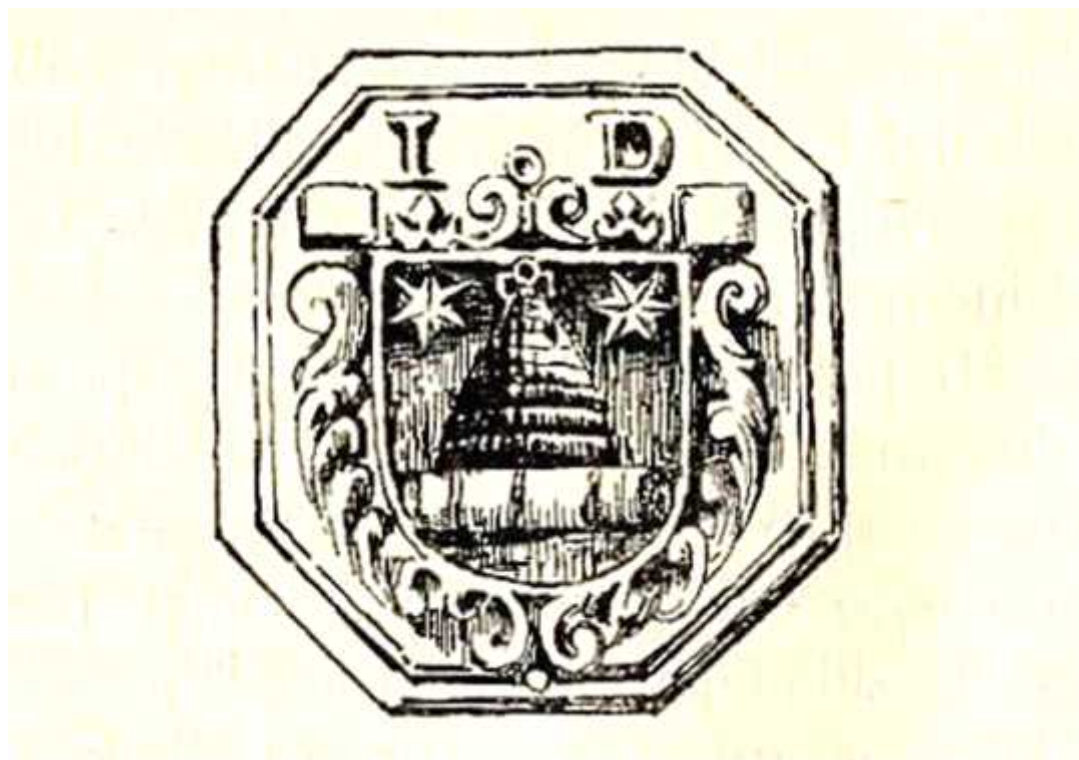
70. Varpas, Meistras J. Breuteltas (jaunasis?), Pr sija, Marienverderis, 1674. Bronza: liejimas. Varpas buvo skirtas Tilž s vokie i bažny iai, šiuo metu saugomas Jurbarko bažny ioje.

71. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant Jurbarko 1674 m. varpo.

72. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant Pestlino 1673 m. varpo.

73. Jono Delamarso signeto atspaudas ant 1656 m. dokumento.

74. Jono Delamarso ženklas ant 1669 m. Alytaus Šv. Liudviko bažny ios varpo.

75. J. Delamarso naudotas viduriniojo formato lambrekeninis ornamentas.
Alytaus Šv. Liudviko bažny ios 1669 m. varpas.

76. J. Delamarso naudotas „puošnūs“ kreneliažinis ornamentas.
Skaruli 1670 m. varpas.

77. J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu.
Vepri 1681 m. varpas.

78. Seniausias J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas.
Sv das 1662 m. varpas.

79. Reljefas „Šv. M. Marijos Apsilankymas pas Elzbiet“. Laikrodžio valandinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia.

80. Reljefas „Šv. Romualdas“. Laikrodžio ketvirtinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia.

81. Kristupo Paco jungtinis herbas. Laikrodžio valandinis 1676 m. varpas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia.

82. U. H. Baderio lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Varpo fragmentas, Meistras U. H. Baderis, Vilnius, 1673 m. Bronza: liejimas. Adutiškio bažnyčia

83. Varpas. Meistras Benjaminas Fingerlingas, Vilnius, 1699 m. Bronza: liejimas. Nacionalinis Baltarusijos istorijos ir kultūros muziejus, Minskas.

84. Krokialaukio bažnyčios varpo frizas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1730 m. Bronza: liejimas.

85. Raitytinė akanto kompozicija su figūromis. Jean le Pautre (1618–1682).

86. Frizo viršutinioji trauka. Vilniaus Vis Švent j bažny ios varpas *Elijas*. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Instrumentas dabar saugomas Vilniuje, Bažnytinio paveldo muziejuje.

87. Frizo apatinioji trauka. Vilniaus Vis Švent j bažny ios 1733 m. varpas *Elijas*.

88. Reljefas „Kalvarija“. Vilniaus Vis Švent j bažny ios 1733 m. varpas *Elijas*.

89. Frizo apatinioji trauka. Varpas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas.
Sv das bažny ia (Anykš i r.).

90. Frizo fragmentas. Panemun lio 1754 m. varpas Šv. Pranciškus Ksaveras. Meistras
G. Mörkas.

91. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, 1742 m., Vilnius. Bronza: liejimas. Švenčionėlių bažnyčia. Iki 1915 m. Šešuolių bažnyčia.

92. Toruń s rotušės varpas. Meistras Danielius Timas (Thiem, Tiem), 1648 m., Toruń, Lenkija. Bronza: liejimas.

93. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, Vilnius (?), 1746 m. Bronza: liejimas. Rodo šis bažnyčia (dabar Varanavo r., Baltarusija).

94. Varpas. Meistras Johannes Sebastianus Lehrenbas, 1722 m. Bronza: liejimas. Bžegas (vok. Brieg). Olesno Šv. Mykolo katalik bažnyčia, Opols vaivadija, Silezija, Lenkija.

95. Tomo Apanavi iaus, o v liau ir jo s naus Antano, tarp 1742 ir 1779 m naudotos didesni varp papuošimui skirtos matricos atspaudai:

a.) Vilniaus Šv. Kotrynos bažny ios 1772 m. varpo frizo fragmentas. Instrumentas šiuo metu saugomas Lietuvos dail s muziejuje.

b.) Šven ion li bažny ios 1742 varpo frizo fragmentas.

c.) Rod n s bažny ios 1746 m. varpo frizo fragmentas.

96. Reljefas „Nekaltai Prad toji M. Marija“, 1742 m. Šven ion li bažny ia.

97. Reljefas „Šv. Augustinas“. 1742 m. Šven ion li bažny ia.

98. Reljefas „Šv. Antanas“. 1764 m. Varanavo bažny ia.

99. Reljefas „Šv. Jonas Krikštytojas“. 1774 m. Adutiškio bažny ia.